

नत्रादौ दश (४) लकाराः प्रदर्शन्ते । लट् लिट् लुट् लृट्
लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमोलकार्ण्यन्दो-
भावगोचरः ।

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।

वर्त्तमानक्रियावृत्ते (५) धातोर्लेट् स्यात् । अटावितौ ।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३।४।६।

(७४०५०) इत्यादिक्रमं तथेति बोध्यम् तथाच प्राधान्येन तृतीया-
ध्यायस्या एव प्रत्यया इहोदाहरिष्यन्ते इति भावः ।

(४) लकाराणां ननु नञ्भेदात् दशविधत्वम् पञ्चमस्य वैदिकत्वेऽपीह सङ्-
पत्तो निर्द्देशनमात्रम् । मनो० ।

(५) 'क्रियाभेदाय कालस्य सख्या सख्यस्य भेदिके'ति ह्यर्थुक्ते कालस्य क्रिया-
विशेषणत्वनियमादाह वर्त्तमानक्रियावृत्तेरिति । एतच्च 'द्योतिका
भाषिका या स्फुटितादीनां विभक्तयः' इत्युक्तेद्योतकत्वपक्षमाश्रि-
त्योक्तम् । वर्त्तमानत्वस्य प्रयोगसमकालयत्नादिहेतुकत्वम् 'क्रियाप्रवृत्तौ
यो हेतुमर्दयं यदिभेदितम् । तत् समीप्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविधा-
र्यसिंशुक्तेः । क्रियोपत्तौ यो हेतुर्मन्त्रादियञ्च नर्दयं क्रियायं विभे-
दितं चेदादि कायिकव्यापारः तत् इयं समानकालिकं समीप्य
गच्छतीति प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । तथा च प्रयोगस्य गमनार्थहेतादिभिः
सङ्ग्राहिकत्वं वर्त्तमानत्वमिति फलितम् । वस्तुतः फलव्यापारयो-
क्तमदोरपि धात्वर्थतया क्रियाप्रवृत्तौ फलोत्पत्तौ यो हेतुर्भाषाव्य-
व्यापाररूपः स च यत्नादिभाषारण्य प्रयोगस्य तद्व्यवहिकत्वे
एव वर्त्तमानत्वं तिम पञ्चमभूतौना क्रियार्थक्यत्वादिपक्षेऽपि न
यच्छतीतिप्रयोगः । निवृत्तस्य च फलवृत्तपदार्थरमे इदम् ।

लकाराः सकर्मकेभ्यः (६) कर्मणि कर्त्तरि (७) च स्युः अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि (८) च ।

लस्य (६) । ३ । ४ । ७७ ।

अधिकारोयम् ।

तिप्रत्सुभिसिप्रथस्य मिव्वसुमस् तातां
क्त थासुत्राथांध्वम् इङ् (१०) वहि महिङ् । ३ ।
४ । ७८ ।

(६) लः कर्मणीति सकर्मकविषयम्, अकर्मकविषयत्वे कर्मणीत्वस्य बाधितत्वाद्भुत्तरवाक्ये अकर्मकेभ्य इति विशेषाभिधानानुपपत्तेश्चैत्याशयेनाह सकर्मकेभ्य इति ।

(७) चकारात् कर्त्तरि क्त्वि (उ२६८८) त्ततः कर्त्तरीतिपदमनुवर्त्याह कर्त्तरि चेति ।

(८) भावे चेति चकारेण कर्त्तवानुत्कष्यते न तु सन्निधानपठितमपि कर्म, अकर्मकक्रियायां तदन्वयासम्भवादित्याशयेनाह कर्त्तरि चेति । लकाराणां कर्त्तर्येव शक्तिर्न तु कर्त्तृत्वे इति सिद्धान्तः प्रपञ्चस्वाकारेणैवात्कृतशब्दाथेरत्वे च द्रष्टव्यः । अत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यंशेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणं तेन ग्रह्यते मुज्यते इत्यादिप्रयोगो भाव एव । अतएव लकारा इव कृतोऽपि अकर्मकेभ्य एव भावे विधीयन्ते तथा च भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे नपुंसके क्तौ ततः अर्शुआद्यजिति भाष्येऽभिहितं सङ्गच्छते सङ्गच्छते, च कृतपूर्वी कटमित्यादौ अविवक्षितकर्मतया कृधातोर्भावे एव निष्ठेति ह्यर्थाद्युक्तिरित्यलं विस्तरेण ।

(९) धातोः (२६७८) इत्यधिकारात् धातोर्विहितस्य लकारस्य स्थाने तिवाद्यादेशः स्युरित्यर्थः । धातोरिति विशेषणात् तद्धितलकारेण प्रसङ्गः । दधानां लडादीनां लाभाय लस्येति निरनुवन्धेनोक्तिः ।

(१०) इट्टित्करणसिरोऽदिति (उ२८८) विशेषार्थं महिङो ङित्त्वन्तु तिङ्-

एते अथादश लस्यादेशाः स्युः ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ।

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ।

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ (११) चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्व-
संज्ञापवादः ।

अनुदात्तङितआत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।

अनुदात्तेतः (१२) उपदेशे योङितदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने
आत्मनेपदं स्यात् ।

तङ् प्रत्याहारार्थमेव । स च उकारः समुदायस्यानुबन्धो न तु महिमा-
त्वस्य तथात्वे प्रप्रच्छिन्महे इत्यत्र लिटि सम्प्रसारणाप्रसङ्गेऽपि ङित्त्वेन
संप्रसारणापत्तिः । मनो० ।

(११) ल इति षष्मन्स्यानुबन्धे लदेशएवआनो ष्टुह्यते इत्याशयेनाह शानच्-
कानचाविति लादेश इति विशेषणात् ताच्छील्सादिषु चानग्रि न
प्रसङ्गत्वेन शशुं निम्नान इत्यादौ परस्मैपदिनोऽपि चानग्र । मनो० ।

(१२) अनुदात्तं च ङ् च तावितौ यस्येति विप्रकृत्यभिप्रायेणाह अनुदा-
त्तेत इति । तत्र एधस्यङ्गादयोऽनुदात्तेतः ष्टुहादयो ङित इति वि-
वेकः । उपदेशेऽजनुनासिक (४४०) इत्यतोऽनुबन्धमपि उपदेशे इति
पदं ङितएव विशेषणं नान्यस्य फलाभावादित्याशयेनाह उपदेशे इति
तथाविशेषणाच्च गाङुटादिभ्यः (७११६४०) इत्यातिदेशिकङित्त्वेऽपि षनि
पुक्कुटिपतोत्यादौ चैतत्प्रसङ्गः । धातोरिति विशेषणाच्च चङङ्भा
न प्रसङ्गः ।

स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२।

स्वरितेतौ जितश्च(१३)धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि-
क्रियाफले ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । १।३।७८।

आत्मनेपदनिमित्त(१४)हीनाद्घातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात्

तिङ्स्त्रीणितीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।

४।१०१।

(१३) अत्रापि हन्वात् परतया श्रूयमाणेच्छन्दस्य मत्वैकसम्बन्धात् स्वरिते-
तः जितश्चेत्यर्थः । तत्र स्वरितेतोयजादयः सुजादयस्तु जित इति
विवेकः । कर्त्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्मण्यण् (उ३२३४०) इत्यण्नि
कर्त्तृभिप्रायमिति योगं दर्शयन्नाह कर्त्तृगामिनीति क्रियाफलञ्च
क्रियाजन्यमुख्योद्देश्यभूतं फलं तद्विस्वर्गादि न तु धात्वर्थमात्रं नापि
दक्षिणावेतनादिलाभरूपं यद्योक्तं हरिणा ।

यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति ॥

अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनापरपर्यायः फलं तस्येत्यर्थः । पचादयः फलाव-
च्छिन्नव्यापाररूपाः पचाप्रभृतिक्रियाः । तासां पचाप्रभृतिक्रियाणां
फलं स्वेच्छया तदिच्छाप्रयोजकं तेन याजकपाचकादीनां दक्षिणावेतना-
दिलाभरूपप्रयोजनवत्त्वे ऽपि तदर्थक्रियावृत्तेर्धातोर्न प्रसङ्गः ।

(१४) आत्मनेपदनिमित्तम् अनुदात्तेत्यं, तिङ्त्वं स्वरितजितोः कर्त्तृभिप्राय-
क्रियाफलत्वञ्च तद्विहीनादिति शेषादित्यस्यार्थः । एतच्च नेर्विगः
(उ २४१४) इत्यादिभिश्चेपिभिनाऽप्युच्यते इति बोध्यम् ।

तिङ्उभयपदयो (१५) स्वयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।
तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः । १ ।

४ । १०२ ।

सम्प्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणितीणि प्रत्येकमेकवचनादि-
संज्ञानि स्युः ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । १ । ४ । १०५ ।

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अग्रयुज्यमाने (१६) अग्रयुज्य-
माने च मध्यमः स्यात् ।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमएकवच्च । १
। ४ । १०६ ।

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तास्मिन् प्रकृतिभूते (१७) सति

(१५) तिङोऽष्टादशत्वेन षट्त्रिकात्मकत्वात् यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञा-
ऽसम्भवादाह उभयपदयोरिति ।

(१६) स्थानिनीति पद व्याख्यातमाह चाग्रयुज्यमाने इति । समानाधि-
करणे इत्युक्ते तां पश्यति त्वया दृश्यते इत्यादी द्वितीयात् तीया-
भ्यामात्रयस्य बोधनेऽपि तस्य धातूत्तरतिङ्घर्षत्वाभावात् नाभेदा-
न्ययोऽतोऽत्र युष्मदर्थस्य सामानाधिकरण्याभावेन न मध्यमपुरुषः ।
एवम् समानाधिकरणे इति निर्देशात् कर्त्तव्येव लकाराणां शक्ति-
रिति सप्त प्रतीयते कर्त्तृत्वे शक्ती युष्मदर्थेन सह तस्य सामानाधिकर-
ण्यासम्भवं इति बोध्यम् ।

(१७) मन्योपपदे इत्यस्य सप्रत्यनतया तदनुगुण्येन व्याचष्टे प्रकृतिभूते
इति तथाभूताद्धातोरुत्तरं स्यादिति तु फलितार्थः ।

मध्यमः स्यात् परिहासे मन्यतेसूत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य
वाचकः ।

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ।

तथाभूते (१८) अस्मद्युत्तमः स्यात् ।

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ।

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्त्तरि
विवक्षायां भू तिप् इति स्थिते ।

तिङ् शित् सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ।

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता (१६) एतत्संज्ञाः स्युः ।

कर्त्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ।

कर्त्तर्ये(२०)सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ।

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ।

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः ।
भवति । भवतः ।

(१८) तथाभूते इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनि व्यप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने
चेत्यर्थः ।

(१६) धात्वधिकारोक्ताइतिविशेषणात् हरीनित्यादौ शसः शित्त्वेन सार्व-
धातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति (उ२२४०) तिङन्तप्रसक्त्या घेर्द्धीतीति
(१०६४०) न गुणप्रसङ्गः ।

(२०) शपोविकरणत्वेन निरर्थकतया कर्त्तर्यकत्वाभावात् सार्वधातुके
यक् (उ२६६४०) इत्यतोनुवृत्तस्य सार्वधातुकस्यैव कर्त्तरीत्यस्य वैयधि-
कारण्येन विशेषणत्वमित्याह कर्त्तर्ये इति ।

भोऽन्तः । ७ । १ । ३ ।

प्रत्ययाप्रयवस्य (२१) भक्ष्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे (८८४) (२२) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ।

अतो दीर्घोयञि । ७ । ३ । १०१ ।

अतोऽइस्य दीर्घः स्यात् यञादौ चार्धधातुके (२३) परे । भवामि । भवाव, । भवाम । स भवति । तो भवत' । ते भवन्ति । त्वं भवसि । अहं भवामीत्यादि । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतम् एत वा मन्ये गोदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यर्थः । शुष्मद्युपपदे (३६४०) इत्याद्यनुवर्त्तते तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । प्रहासे किं यद्यार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि

परोक्षे (२४) लिट् । ३ । २ । ११५ ।

(२१) आचनेयेति (२१८४) सूत्रात् प्रत्ययपदमनुवर्त्तते इत्याशयवानाह प्रत्ययाप्रयवस्येति ।

(२२) स्थानिभकारमाश्रित्य अतो दीर्घो यञीत्यस्य न प्रहृत्तिरन्वित्त्वधाविति (३१४०) निषेधादाह अतो गुणे इति ।

(२३) तदस्युपम्यम चार्धधातुके (११४४०) इत्यत' चार्धधातुके इत्यनुवर्त्तम् अन्वया नैश्व इत्यादौ वादौ तद्विते यञादित्त्वेन दीर्घापत्ति' ।

(२४) यद्यपि " क्रिया नामात्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरिभूताक्यवा न शक्या मिश्रीभूता निर्दर्ययित्त्वमिति' भाष्योक्ते' सर्वेषां क्रियाणां परोक्षत्व' तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविधानां साधनानां

भूतानद्यतनपरोक्षार्थदृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवादयः ।

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ।

लिङादेशस्त्रिङार्द्धधातुकसंज्ञएव स्यात् नतु सार्वधातुक-
संज्ञः । तेन शवादयो न ।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधुसणत्वमाः । ३

४ । ८२ ।

लिटस्त्रिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू णल् इति स्थिते ।

भुवो वुग् लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ।

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि(२५) । नित्यत्वात् वुग्
गुणदृष्टी बाधते ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ।

अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ।

इत्यधिकृत्य ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ।

पारोक्ष्यापारोक्ष्याभ्यां क्रियाणां तथात्वे दृष्टव्ये । स्वव्यापारस्य
वर्त्तमानतादशायामपि व्यासङ्गादिना स्वयं तदप्रतिसम्भाने अहं
पपाचेति प्रयोगो भवत्येव सत्तादिक्रियावत्तस्या अपि पारोक्ष्यं
सम्भवात् इत्यञ्च बद्ध जगद पुरस्तात् तस्य सत्ता किलाहमित्यादि-
प्रयोगः । मनो० ।

(२५) अचि शुधातुभुवा(११८६०)नित्यतोऽचीत्यनुवर्त्तते तेन अभूदित्यादौ न ।

लिटि परेऽनभ्यासधात्वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदि
भूतादचः (२६) परस्य तु द्वितीयस्य । भूत् भूत् च इति स्थिते ॥

पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ।

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससञ्ज्ञः स्यात् ।

ह्रस्वादिश्लेषः । ७ । ४ । ६० ।

अभ्यासस्यादिर्ह्रस्वः शिथ्यते अन्ये (२७) ह्रस्वो लुप्यन्ते । इति
बलोपः ।

ह्रस्वः । ७ । ४ । ५६ ।

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ।

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ।

भवतेरभ्यासोकारस्य अः (२८) स्यात् लिटि ।

(२६) अजादेरिति न बड्ब्रीह्ये षष्ठी, तथात्वे इन्द्रित्रीयिपतीत्यादौ इनुभा-
गस्याजादित्वे न ततो द्वितीयस्य ट्कारस्य नन्दा इति (उ१।५४) इत्य
निषेधापत्ते किन्तु कर्मधारयात् प्रस्रमीत्याशयेमाहादिभूतादच इति ।

(२७) अन्ये अनादिभूता ह्रस्व इत्यर्थेऽनेन आट्तरित्यादौ ट्कारस्यानादि-
त्वेऽपि लोपः । तथाच क्वचिदभ्यासस्य आदेर्ह्रस्वः सत्त्वमाश्रित्य
सर्वत्रामादेर्लोप इति बोध्यम् ।

(२८) अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य (उ२०।४०) इत्यनुवर्त्तते । श्रुतिपा
निर्द्देशात् कर्मण्येकार्यं विधिरिति प्राञ्च । उपसर्गात् मुनीतीत्यादाविव
(उ२७।४०) धातुनिर्द्देशविहितेन श्रुतिपा निर्द्देशात् भावकर्मणोरपि अतो
“विभावरीभिर्बिभराभ्वभूविरे इत्यादि सिद्धमिति जन्मा एव च मतभेदात्
विकल्प इति सम्प्रदायविद् ।

अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ।

अभ्यासे भलाच्चरः स्युर्जश्च (२८) । भगञ्जशः (३०) ।
खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशस्प्रकृतिजशः प्रकृतिचराम्,
प्रकृतिचर इति विवेकः आन्तरतस्मात् ।

असिद्धवद्वाभात् (३१) । ६ । ४ । २२ ।

इतज्झम् आ पादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये
तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति बुकोऽसिद्धत्वादुवङ्गि
प्राप्ते । तुग्गुटावेवङ्गयोः सिद्धौ वक्तव्यौ * । वभूव । वभू-
वतुः । वभूवुः ।

(२८) भलां जश् भक्ति (२६६०) इत्यतो भलामित्यनुवर्त्तते चकारात् जश-
स्तकष्यते इत्याह जशश्चेति ।

(३०) भलपु जशःस्यानेयमि चरापत्तिमाशङ्क्य विषयभेदमाह भगामिति ।

(३१) इत एतत्सूत्रात् ज्झं पादसमाप्तिपर्यन्तमधिकारस्तद्योतकञ्चा-
भादिति । भस्य (१०५६०) इत्यधिकारमभिव्याष्येति तदर्थः भाधिका-
रसमाप्तैव पादसमाप्तैस्तदनाधिकारइति फलितम् । समानाश्रय-
माभीयम् एतद्विधाधिकारपर्यन्तविधायकशास्त्रम् अत्र समानाश्रये
आभीये कर्त्तव्ये असिद्धमङ्गवति न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यस्मादधि शाधी-
त्यादौ एतदशादेशयोराभीयत्वे नासिद्धतया भलन्तत्वाभावात् धित्वम् ।
असति चात्र सूत्रे तस्य भलन्तत्वाभावात् धित्वं स्यात् । आभात् किम्
अभाजीत्यादौ नलोपस्याभीयत्वाभावेन ह्रस्वौ न तस्यासिद्धत्वम् । सूत्रे
चालेति किम् पशुपः चिक्युपः तुनुबुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणम् आलो-
पादौ कर्त्तव्ये नासिद्धं तत्र । वस्तुनिमित्तं संप्रसारणम् आलो-
पादिकन्त विभक्तिनिमित्तमिति भिन्नाश्रयत्वम् । एवञ्च प्रकृते अचि बुक्ति
कृते उवङ्गि कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वमिति तत्सिद्धताविधानार्थोवसारणम् ।

आर्द्धधातुकस्येड् लोपः । ७ । २ । ३५ ।

बलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात् । वभूविथ । वभूवयुः ।
वभूव । वभूव । वभूविष । वभूविम ।

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ।

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ।

स्यतासी ल्लुटोः । ३ । १ । ३३ ।

ल्ले इति ल्लुटोर्प्रहणम् धातोःस्यतासी एतौ प्रत्ययौ सः
ल्लुटोः परतः । मवाद्यपवादः ।

आर्द्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ।

तिङ्शित्तोऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययएतत्संज्ञः स्यात् ।
इद् ।

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।

डारौरस एते क्रमात्पुनः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेन्नोपः ।

पुगन्तीस्य लघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ।

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्द्धधातुकार्द्धधा-
तुकयोः । येन नाव्यवधानन्तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्
तेन भिनतीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवि त् आ
नतेको गुण्ये मासे ।

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ।

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ।

तासेरुलोपः । ७ । ४ । ५० ।

तासेरस्तेश्च सलोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ।

रि च । ७ । ४ । ५१ ।

रादौ प्रत्यये प्राग्बत् (३२) । भवितारौ । भवितारः । भवि-
तासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितासिम् । भवितास्यः ।
भवितास्यः ।

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ।

भविष्यद्द्वयाद्वातोर्लृट् स्यात्क्रियाधीयां क्रियायामसत्यां (३३)
सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति ।
भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भवि-
ष्यावः । भविष्यामः ।

लोट् च । ३ । ३ । १६३ ।

विध्यादिष्वर्थेषु लोट् स्यात् ।

आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ।

(३२) प्राग्बत् तासेरुलोपइत्यर्थः अत्रास्तिरिति न संबध्यते ततो रादिप्र-
त्ययासम्भवात् ।

(३३) लृट्शेषेषु लौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (उ४३२४०) सूत्रोक्तादत्यः शेष
इत्याशयेनाह सत्यामिति चकारलभ्यार्थमाह सत्याञ्चेति ।

एकः । ३ । ४ । ८६ ।

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ।

तुह्योन्तातड्डाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ।

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्स्वर्वादेशः ।
यद्यपि डिच्च (३६५) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थडिच्चेष्वन-
डादिषु भरितार्थः इति गुणद्विप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया
सम्भवत्प्रयोजनडकारे तातडि मन्यरम्प्रवृत्तः परेण बाध्यते
इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

लोटो लड्वत् । ३ । ४ । ८५ ।

लोटो लड् (३४) इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः चलोपश्च ।
तथाहि ।

तस्यस्यमिपान्तान्तन्ताम । ३ । ४ । १०१ ।

डितश्चतुर्णामिपा (३५) तामादयः क्रमात्स्यः ।

नित्यं डितः । ३ । ४ । ६६ ।

‡ अपवादो यद्यस्यत्र भरितार्थस्वर्हि परान्तराद्वाभ्या बाध्यते इति न्याय
(३१)दृष्टे उक्तोऽत्रभूतम् ।

(३४) लोट इक्षुपमेवे षष्ठीनिर्द्देशेने,पमानेटपि षष्पलाहतिरित्याह लट
इवेति तेन कटादिनिमित्ताप ह्यटो भातिदेश्येने तयोर्भङ्स्यानि-
कत्वाभावात् ।

३५) चतुर्णामिपां तस्यस्यमिपां प्याने क्रमात् ताम् तम् त चम् इत्येते ।

सकारान्तस्य ङिङुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्य-
स्येति (२६४०) सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ।

सेर्ह्यपिञ्च । ३ । ४ । ८७ ।

लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिञ्च ।

अतोहेः । ६ । ४ । १०५ ।

अतःपरस्य हेर्लुक् स्यात् । भव-भवतात् । भवतम् । भवत ।

मेनिः । ३ । ४ । ८६ ।

लोटो मेर्निः स्यात् ।

आङुत्तमस्य पिञ्च । ३ । ४ । ६२ ।

लोङुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिञ्च । द्विन्योरुत्वन्न इकारोच्चा-
रणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

अनद्यतने ‡ लङ् । ३ । २ । १११ ।

अनद्यतनभृतार्थवृत्तेर्द्वातोर्लङ् स्यात् ।

लङ्लुङ्लृङ्चूडुदात्तः । ६ । ४ । ७१ ।

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्स चोदात्तः ।

इतञ्च । ३ । ४ । १०० ।

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् ।

अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।

अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ।

‡ परोक्षे च लोकत्रिज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये, इति वार्तिकमनुसृत्य
यवनाः साकेतमरुन्ध्रिति भाष्यकार उदाजहार ।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रप्रार्थनेषु
लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम्
भत्यादेर्निष्कटस्य प्रवर्त्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्
आवश्यके आइभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम् । आमन्त्रणं
कामचारानुज्ञा । अधीष्टं सत्कारपूर्वकी व्यापारः । प्रव-
र्त्तनायां लिङ् चतुर्णां । ष्यगुपादानं प्रपञ्चार्थम् (३६) ।

वासुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ्च । ३ । ४ । १०३ ।

लिङः परस्मैपदानां वासुडागमः स्यात्सचोदात्तो ङिञ्च ।
ङिञ्चोक्तिर्ज्ञापयति क्वचिदनुबन्धकार्यैःप्यनस्त्रिधाविति (३३४०)
प्रतिषेधइति । आदेशस्य शानच (७।६५४०) शिचत्वमपीह लिङ्गम्

सुट्तिथोः । ३ । ४ । १०७ ।

लिङसकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते
लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।

लिङस्सुलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७६ ।

(१६) "अस्ति प्रवर्त्तनाख्यमनुबन्धं चतुर्ष्वपि तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं
भेदस्य विवक्षये, व्याख्येय "शिष्यव्युपादानार्थं वा प्रपञ्चार्थमपि" वेति
हर्षुक्तिमतस्यैवाह प्रपञ्चार्थमिति । विध्यादिभिः कर्त्तादयोऽर्था
न बाध्यन्ते विरोधाभावात् लः कर्मणीति (७२४०) बहुवचन-
निर्देशाच्च ।

सार्वधातुकतिङोऽनन्त्यस्य सस्य (३७) लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि (३८) निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि स्फुटतरन्तु (३९) तत्तात्मनेपदे ।

अतो येयः । ७ । २ । ८० ।

अतःपरस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुकेति किम् चिकीर्षात् । मध्येऽपवाद (४०) न्यायेन हि अतो लोप (७५७४०) एव बाध्यते । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः (४१) स्यात् । भवेताम् ।

भोज्जुस् । ३ । ४ । १०८ ।

लिङोभोज्जुस् स्यात् । जइत् ।

उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ ।

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते

(३७) अनन्त्यस्येति विशेषणयोगाय सूत्रे सेति लुप्रपञ्चीकं पृथक्पदमित्याशयेनाह सस्येति ।

(३८) सकारद्वयस्येति अवयवावयवस्य समुदायं प्रत्ययवत्तया सुटोऽपि लिङवयवत्त्वादिति भावः । मनो० ।

(३९) भूयादित्यादौ यासुटः सकारस्य स्फोरिति (१६६४०) सलोपेनाश्रवणादाह स्फुटतरन्त्विति ।

(४०) सार्वधातुकाननुवृत्तौ व्याघातमाह मध्येऽपवादेति तद्वाधेन च अतोयेय इति स्यादिति भावः ।

(४१) अनिष्टान्तरमाह दीर्घइति अतो दीर्घो यजोति (७८४०) सूत्रवहित इत्यर्थः ।

परत्वान्नित्यत्वाच्चातोयेयइति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्(४२)
 पररूपं न्याय्यं तथापि यासुइत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् ।
 एवञ्च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येयइत्यत्र तु सन्धि-
 रार्पः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव ।
 भवेम ।

लिडाशिपि । ३ । ४ । ११६ ।

आशिपि लिडशिडाद्धधातुकसंज्ञः स्यात् ।

किदाशिपि (४३) । ३ । ४ । १०४ ।

आशिपि लिडो यासुट् कित्स्यात् । स्वीरिति (१६६४०)
 सलोप' (४४) ।

क्वडिति च । १ । १ । ५ ।

गित्किन्डिन्निमित्ते इग्लक्षणे (४५) गुणवृद्धी न साः ।
 भूयात् (४६) । भूयास्ताम् । भूयासु । भूयाः । भूयास्ताम् ।
 भूयास्त । भूयासम् । भूयास्त । भूयास्त ।

(४२) अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययभावापेक्षतयाऽन्तरङ्गकार्यत्वादित्यर्थः ।

(४३) डित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे इत्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं कित्त्व-
 करणमिति बोध्यम् ।

(४४) संयोगादित्त्वेन यासुट् सलोप', सुट्सु (३६४०ख०) पदान्तसंयोगान्त-
 त्वेनेति भेदः ।

(४५) इग्लक्षणे इति इकोगुणवृद्धी इति (२५४) परिभाषया इक एव-
 तयो स्थानित्वमतसङ्गक्षणत्वम् ।

(४६) भूयादिति इह स्वीरिति (१६६४०) सलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तकार-
 णलोप प्राप्नोऽपि पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते । अनो० ।

लुङ् । ३ । २ । ११० ।

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ।

माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ।

सर्वलकारापवादः ।

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ।

चि लुङि । ३ । १ । ४३ ।

श्वाद्यपवादः ।

चुस्मिच् । ३ । १ । ४४ ।

इचावितौ (४७) ॥

गाति (४८) स्याद्युपाभूयस्मिचः परस्मैपदेषु ।

२ । ४ । ७७ ।

एभ्यस्मिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवती गृह्यते ।

भूसुवो (४९) स्तिङि । ७ । ३ । ८८ ।

भूसू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।

(४७) सिच इदिच्चेन अर्धमंस्तेत्यादौ अनिदितामिति (१७८४०) उपधात्तोपाभावः ।

(४८) विकरणश्चन्यतया गातीति श्रुतिपा, निर्देशात् इण्यदेशो गृह्यते ।
सन्तो० ।

(४९) पूज गर्भविभोचने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु सुवतिस्त्वयत्योरपि । सन्तो० ।

अस्तिचिचोऽपृक्तो ३ । ७ । ६६ ।

सिञ्च अम् चेति (५०) समाहारद्वन्द्वसिञ्चञ्जस्य सौतम्भत्वम्
अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः ततः पञ्चम्याः सौत्वोलुक् । विद्य-
मानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हलर्द्रडागमः स्यात् । इति
ईट् न, इह सिचोलुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् । ऐधिषि ।
अपृक्तस्येति किम् ऐधिष्ट । अभूताम् ।

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०६ ।

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश परस्य डित्त्वन्धिनोक्तेर्जुस् स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

आतः । ३ । ४ । ११० ।

सिज्लुक्पादन्तादेव (५१) भोर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः ।
अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

न माड्योगे । ६ । ४ । ७४ ।

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्य भवत् भूद्वा ।

लिङ्गिभित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३६ ।

(५०) अस्ते सिचय परस्येति व्याख्याने अस्तेर्भूरिति (३।१२४०) भुवादेशे गती-
त्यादिना (३।६४०) सिचोलुकि स्थानिवद्भावेन अस्तिचिचो. सङ्गाना-
दीडापत्तिरतो व्याचष्टे सिञ्च अम् चेति उक्तस्यस्यो अस्तिचिचोर्व्यत्त-
मानत्वाभावात् न ईट् पसङ्ग इति भावः ।

(५१) पूर्वसूत्रेण सिञ्जे नियमार्थनिर्दिष्टत्वाद् व्यादन्तादेशेति ।

हेतुहेतुमज्ञावादि लिङ्गिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्
क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभवि-
ष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभवि-
ष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव (५२) प्रयोक्तव्याः ।

आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः
स्यात् । प्र-भवाणि । दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः * । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । अन्तःशब्दस्याङ्कित्व-
विधिणत्वेऽप्युपसर्गत्वं वाच्यम् । अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्त-
र्भवाणि ।

शेषे विभाषाऽकखादावघान्त उपदेशे । ८ ।

४ । १८ ।

उपदेशे कादिखादिघान्तवर्जो गदनदादे(५३)रन्यस्मिन् धातौ
परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् ।
प्र-णि-भवति प्र-नि-भवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि सं-
हिता नित्या तदुक्तम् ।

(५२) प्रागेवेति न परतो नापि व्यवहृता इत्यर्थः अतएव कन्दसि परे-
ऽपीति (उ४८०४०) व्यवहितार्थे ति(उ४८०४०) ष्यक् सूत्रिते । मनो० ।

(५३) नेर्गदनदेति (४१४०) सूत्रापेक्षया शेषइत्याह गदनदादेरिति उपदेशे किं
प्र-नि-चकार प्र-नि-चखादेत्यादौ कतचुत्वेऽपि यथा निषेधः स्यात् ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते, इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्द्देशश्चोपलक्षणम् यागात्सर्गो भवतीत्यादावुत्प-
द्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्र-भ-
वति परा-भवति सम्भवति अनु-भवति अभि-भवति उद्भवति
परि-भवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः । उक्तञ्च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो वक्ष्यादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

एध वृद्धौ । (उ १५६०) कथ्यन्ताः पट्त्विंशदनुदात्तैः ।

टित आत्मनेपदानां टेरि । ३ । ४ । ७६ ।

टितो लस्या (५४) त्नेपदानां टेरत्वं स्यात् । एधते ।

सार्वधातुकसर्पित् । १ । २ । ४ ।

सर्पित्सार्वधातुकं डिङ्त्व्यात् ।

अतोडितः । ७ । २ । ८१ ।

अतःपरस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेति । एधन्ति ।

यासस्सु । ३ । ४ । ८० ।

टितो लस्य यासस्ते स्यात् । एधमे । एधेवे । एधध्वे । अतो-
गुणे (८८४) । एधे । एधावहे । एधामहे ।

(५४) टित इति लस्यैव विशेषणं न तदादेशमगामजादेशित्याह मस्येति तत्र
गजमानेत्यादी मेति भावः ।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३३ ।

इजादिव्यौधातुर्गुरुमाद्यच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि ।
आमो मकारस्य नेत्त्वं आस्कासोरामविधानात् ऽ ज्ञापकात् ।

आमः । २ । ४ । ८१ ।

आमः परस्य लुक् स्यात् ।

कञ्चानु प्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।

आमन्ताह्लिट्पराःकञ्चस्तयोऽनु पूप्प्र-युज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्
कञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कञ्ग्रहणसामर्थ्याद्दनुप्रयोगोऽन्य
स्यापीति ज्ञाप्यते । तेन कञ्चस्तियोग इत्यतः(७२६४०) कञो द्वि-
तीयेति(७२२४०)ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कञ्चस्तिलाभः ।
तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादात्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तद्-
र्थयोरभेदान्वयः (५६) । सम्प्रदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यन-
न्वितार्थत्वान्न प्र-युज्यते । कञस्तु क्रियाफले परगामिणि
परस्मैपदे प्राप्ते ।

आम्प्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।

‡ मिच्चादन्त्यादचः परस्मिन् आकारेण भवितव्यम् । आम्कामोस्तु
स्ततएव आकारसत्त्वात् अन्त्यादचः परआकारविधानं व्यर्थं स्यादिति
नेत्त्वमिति भावः ।

(५५) म -युज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लञ्चेऽनुपदोपादानं विपर्ययानिदृश्यर्थं
व्यवहृतनिदृश्यर्थञ्चेति वार्तिककाराशयस्तेन 'तं पातयां प्रथममासे'-
त्यादिकमपाणिनीयनितिमह्विनाघः ।

(५६) अभेदान्वय इति तेन आम्प्रत्ययवत्कञोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां कर्म-
भावयोर्लकारः अतः "तस्यानपत्वं विभराम्बभूवे, इति, 'तपर्तुर्त्तावमि

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बह्वीहि । आम्प्र-
 क्त्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह
 पूर्ववदित्यनुवर्त्तत्र वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपद-
 न्तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्त्तृणोऽपि कले इन्द्राश्चकारे-
 त्यादौ न तड् ।

लिटस्तभयोरेशिरिच् । ३ । ४ । ८१ ।

लिडादेशयोस्तभयोरेष् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं
 ज्ञापकं तडादेशानां टेरेत्वच्चेति तेन डारौरसाम् । ल ए
 इति स्थिते ।

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । कूर्डित चेति (३।८१०)
 निषेधात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति (३७१०) गुणो न ।
 द्वित्वात्परत्वाद्दृश्या प्राप्ते ।

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५६ ।

द्वित्वनिमित्ते (५७) ऽचि परे अचच्चादेशो न स्यात् द्वित्वे
 कर्त्तव्ये (५८) ।

नेदसम्भरा विभावरीभिर्विभरास्वभूविरे,, इत्यादौ च कर्मणि लकारः
 इति द्रष्टव्यम् ।

(५७) द्विर्वचनशब्दस्य द्वित्वनिमित्ते लक्षणां विनावा धामानाधिकरण्यासम्भवा-
 दाह द्वित्वनिमित्ते इति तन्निमित्तत्वञ्च साक्षात् परम्परया वा सप्तदाय
 षट्कत्वेन बोध्यम् तेन ऊर्षुमविपतीत्यादौ अनुस्त्वानिकस्येऽपि सप्त-
 दायषट्कतया तन्निमित्तत्वात् गुणकार्यान् प्रागेव द्वित्वम् । अथीति किं
 इत्युपतीत्यादौ द्वित्वनिमित्तेऽपि सति तस्याजादित्वाभावात्कठ् भवत्येव ।

(८५) द्वित्वे कर्त्तव्ये इति कते तु द्वित्वे यथायथमजादेश स्यादेवेतिभाव ।

उरत् । ७ । ४ । ६६ ।

अभ्यासकवर्गस्य अत्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् (४२८० सू०)
हलादिः शेषः (७१०८०) । प्रत्यये किम् । ववश्च (५६) ।

कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ।

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गआदेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे ।
एधाञ्चक्राते । एधाञ्चक्रिरे ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ।

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्याद्धांतुकस्ये-
षु न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् ।
यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्वरन्ति हि ।

'श्रुतिपा (६०) श्रुपानुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च ।

यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति' ॥

(५६) लिटि संप्रसारणे संप्रसारणाच्च (१४८८०) इत्येकादेशात्पूर्वं प्रत्ययभिन्ने
अभ्यासावयवेऽति अच्वं स्यात् तथा च रपरतद्वा वरव्रथेत्वनिर्वा-
पत्तिरिति भावः ।

(६०) प्र नि जङ्घन्तीत्यादौ यङ्लुकि नेर्गदेत्यादिना (७४१८०) न णत्वम्
स्यतिहन्तियातीत्यादौ श्रुतिपा निर्द्देशात् । सनीवन्तुतिस्त्रे
(२००८०) भरेति श्रुपा निर्द्देशात् विभर्त्तः सनो विकल्पेऽकत्वमिव
न ततो यङ्लुकः स नः । अनुबन्धेन निर्द्देशो द्विविधः स्वरूपेण इत्-
सञ्चकत्वेन च । तत्र स्वरूपेण यथा शीङः शार्वाधातुके-शुणः
(७११४८०) इत्युक्तं कार्यं शेषीतइत्यादौ न । इत्सञ्चकत्वेन यथा
अनुदात्तङितइति(७४८०)ङित्त्वेन विहितसङ्घास्यर्द्धीति शेषयीतीत्यादौ
न । गणेन यथा रुधादिभ्यः अम् (७१५८८०) इतिविहितः अम् वेभि
दीतीत्यादौ न । एकाज्ग्रहणं यथा अत्रैव सूत्रे तेन सिद्धेरनिट्कत्वे-

एतच्च (६१) इहैवैकाग्रहणेन ज्ञाप्यते । अचदत्येवैकत्ववि-
वक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचको-
पदेशो व्यावर्त्तते तेन बधेर्हन्युपदेशो एकाचोऽपि न निषेधः
आदेशोपदेशोऽनेकाचकत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव (३२६४)
संगृहीष्यन्ते । एधाञ्चकृपे एधाञ्चक्राथे ।

इणः षीध्वंलुङ्लिटांभ्योऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ।

इणन्तादङ्गात्परेपां(६२)षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्द्धन्यः स्यात् ।
एधाञ्चकृद्धे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे ।
एधाम्बभूव् (६३) । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तीर्भूभावो न अन्यथा
हि कस् चानु प्रयुज्यत इति (३२१४०६०) कृत्विति वा ब्रूयात् ।

अत आदेः । ७ । ४ । ७० ।

अभ्यासस्यार्देरतो दीर्घः स्यात् । (८८४० ६०) पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

२पि वेभिदित्वादी नानिट्कत्वम् ।

(६१) एतञ्चेति एकाग्रहणस्थानं न्यफलकतया यद्गुणध्यादृत्तिरेव फलमत
एकाग्रहणेनैकदेशानुमित्तयायात् गुतिवादिनिर्देशस्याऽपि तदफल-
कत्वमित्यनुमित्तमिति भावः ।

(६२) अङ्गात् परेषामिति । निहितानामिति स चोक्तं तथासति अदिद्वि
त्वादी न स्यात् लिङ्ङहनहां टत्पत्वधत्वेषु लिषीध्वं धुषीध्वं
नतुषीध्वमित्यादौ स स्यात् । अङ्गात् किं वेविषीध्वमित्यादौ
जुहोत्यादेर्विषेः सार्धधातुके लिङि यथा न स्यात् अग्निभक्षन्पहणा
नीत्याद्युक्ते । (१५८४०) अर्पवत्परिभाषाया अतित्यत्वस्यपनात् ।

(६३) एधाम्बभूवेति काम्पत्यवदितिभूत्वे (३२१४०) कृत्ग्रहणादनु

धि च । ८ । २ । २५ ।

धिदौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

ह एति । ७ । ४ । ५२ ।

तासस्योः सस्य हः स्यादिति परे । एधिताहे । एधितास्वहे ।
एधितास्वहे । एधिव्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते ।

आमेतः । ३ । ४ । ६० ।

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्तान् ।

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ६१ ।

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद् व अम् एतौ स्तः । एधस्व ।
एधेयाम् । एधध्वम् ।

एत ए । ३ । ४ । ६३ ।

लोडुन्तमस्य एत ए स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधा-
वहै । एधामहै ।

आडजादीनां । ६ । ४ । ७२ ।

अजादीनामाट् स्यात् लंडादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च (११७४०)
ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधयाः । ऐधेयाम् । ऐध-
ध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

प्रयोगान्तरे न तडिति स्नापितं तेन तत्र शेपात् कर्त्तरीति (उ५४०)
परस्मै पदमेव भावकर्मणोस्तु तडवेति (उ२३४०) प्रागुक्तम् ।

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ।

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः (६४) ।
एधेत । एधेयाताम् ।

भस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ।

लिङो भस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेधाः । एधेयायाम् ।
एधेध्वम् ।

इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ।

लिङादेशस्येडोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।
आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वात् लिङः (७।६४०) सलोपो न ।
सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधि-
षीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्याम् ।
एधिषीध्व(ङ्)म् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ।
ऐधिष्ट । ऐधिपाताम् ।

आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ।

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु भस्य अत्(६५) इत्यादेशः स्यात् ।
ऐधिपत । ऐधिष्ठाः । ऐधिपायाम् । इण् षीब्वलुङ्लिटान्वो-
ऽङ्गात्(७।६४०) । ऐधिढम् । इडि भन्न(६६) एव इणिह मृच्छते इति

(६४) सलोप इति लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (७।६४०) स्रवेणेति शेषः ।

(६५) भोन(७।६४०) इत्यतोभ इति अदभ्यस्तातित्यतो (७।२४४०) ऽदिति
चानुवर्थाह भस्यश्चदिति ।

(६६) ऐधिध्वमित्यादौ इणः परत्वेऽपि इटः सिच आदेशतया तदभ्यङ्ग्येनै-
व इटो ग्रहणात् नाङ्गत्वमिति न ङत्वमित्याशयेनाह इड्भिन्नइति ।

तुप्त्विप् दुष्द्विष् पिष्पुष्पिष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो वसिः ।

वसतिर्हृदिहिदुहो नह्मिह्रह्लिह् वहिस्तथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ(६६) मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

त्वष्टपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः । किञ्च ।

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यौ श्लिषः श्यना ॥

वसिः शपा लुका यौति निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये (७०) ।

निजिर् विजिर् श्लु इति सानुबन्धा अमी तथा(७१) ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

दादिकौ, तप तष्टौ, लिष दीप्तौ, डप वैरूप्ये, द्विष अप्रीतौ, पिप्ल

संचूर्चने, पुप पुष्टौ, विप्ल व्याप्तौ, शिप्लृ विशेषणे, शुप शोषणे,

श्लिष आलिङ्गने । घान्ताः ११ । घल्लु अदने, प्रकृत्यन्तरस् अचेरा-

देशस्य त्व स्यान्पदेशत्वेनानुदात्तत्वं सिद्धम् । वस निवासे,

सान्तौ २ । दह भस्मीकरणे, दिह उपचये, डह दोहने, डहिरिति

चं भ्रादिस्तु नेह गृह्यते । णह वन्धे, मिह सेचने, रुह जन्मप्राडर्भा-

वयोः, लिह आस्वादने, व्ह प्रापणे । घान्ताः ८ । मनो० ।

(६६) त्वष्टत्वतोऽत्यत्र श्यना निर्देशस्य फलमाह तदादाविति ।

(७०) अन्यनिवृत्तये इति अन्ये ये निवन्त्याः ते पुनरेते यथाक्रमं बोध्याः ।

स्विदा स्वेदमोचनयोः, पद स्थैर्ये, सेधतिबोधती, चैते भौवादिकाः मन

अवबोधने, तानादिकः, पुप पुष्टौ, पोपतिः पुष्णातिश्च श्लिष टाहे,

भौवादिकः वसि आच्छादने आदादिकः, एते सेट्काः यौतीति-

निरनुबन्धस्यैव पर्युदासात् युञ् वन्धे इति क्रमादिस्तु अनिट् मनो० ।

(७१) तथेति अ यनिवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थस्तेन णिजि शुद्धावित्या-

दादिकः, ओ विजी भयचलनयोरिति तदादिः, भक्यतिश्च सेट्कएवेत्यर्थः ।

रनजिमस्जी अदिपदो नुद् क्षुधसुपिपुषी शिपिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्भतेः ॥^{७६}

सर्द्धं सङ्घर्षे । सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसर्ग-
हादकर्त्तकः । सर्द्धं ते ।

शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ।

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः (७२) खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेषः (७१) ।
इत्यस्यापवादः । पस्यर्द्धे । सर्द्धिता । सर्द्धिष्यते । सर्द्धिताम् ।
अस्यर्द्धत । स्यर्द्धत । सर्द्धिषीष्ट । अस्यर्द्धिष्ट । अस्यर्द्धिष्यत ।
२ । गाधृ प्रतिठालिष्ययोर्ग्रन्थे च । गाधते जगाधे ३ । बाधृ
लोडने । लोडनं प्रतिघातः बाधते ४ । नाथृ नाभृ याञ्जो
पतापै (७३) ख्यर्वाशीप्पु । आशिपि नाथ इति वाच्यम् * ।
अस्याशिष्येवा (७४) लनेपदं स्यात् (नाथते ५ । अन्यत्र ।
नाथति । नाथते ६ । दध धारणे । दधते ।

अतएकहल्मध्येऽनादेशद्विष्टिः । ६ । ४ । १२० ।

लिङ्निमित्तादेशादिकं (७५) न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयु-
क्तहल्मध्येऽस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ।

यलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ।

(७२) शर्पूर्वा इति अतद्गुणविज्ञानबहुव्रीहिलेन शरी न शेषे किल्ल
खयामेवेति बोध्यम् । मनी० ।

(७३) उपत दो रोगः । उपधात इत्यर्थः ।

(७४) अदृदात्तत्वादेर सिद्धे नियमार्थमिदं वाचिकमित्याह व्याशिष्येवेति ।

(७५) तन्नाट्या लिटीत्यादेशापि विगेषमित्याह लिङ्निमित्तेति तैन

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादकएवाश्रीयते
शसिदद्यो प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां
तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपी स्तएव । देधे । देधाते ।
देधिरे ७ । अतः किम् दिदिवतुः । तपरः किम् ररासे ।
एकेत्यादि किम् तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् चकनतुः ।
लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेशिय । सेहे । स्कुदि
आप्रवणे । आप्रवणसुत्सवनमुद्धरणञ्च ।

इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ।

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ८ । श्विदि शैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते ।
शिश्चिन्दे ९ । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे
१० । भदि कल्याणे, सुखे च । भन्दते । वभन्दे ११ । मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे १२ । सदि
किञ्चिच्चलने । सन्दते । पसन्दे १३ । क्तिदि परिदेवने
शोकेइत्यर्थः । सकर्मकः । क्तिन्दते चैत्रम् । चिक्तिन्दे १४ ।
मुद हर्षे । मोदते १५ । दद दाने । ददते ।

न शसदद्वादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ।

शसे (७६) ईर्देर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य (७७)

नेशिय सेहे इत्यादि सिद्धम् अन्यथा नशसहादेर्लिटोऽन्यत्र अनेशत्
असोदेत्वद्दौ अन्यथाभूतादिकतया न स्यादिति भावः ।

(७६) शसेति तालव्यानपाठस्तु आकरविरुद्धत्वाद्भेदस्य इति । मनो० ।

(७७) गुणशब्देन भावितस्येति अवयवावयविभावः । षष्ठ्यर्थः भावितत्वञ्च
मयोच्चत्वम् तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम् । तथा हि शशरतुः

यञकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपी न । दददे । दददाते । दद-
दिरे १६ । ष्वद स्वर्द जास्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः ।
रुचावकर्मकः (७८) ।

घात्वादेः (७६) पः संः । ई । १ । ई४ ।

घातोरादेः पस्य सः स्यात् । सात्मदाद्योरिति (७२०५०)
पत्वस्य निषेधः । अनु-स्वदते । सस्वदे १७ । स्वर्दते ।
सस्वर्दे १८ । उर्द भाने क्रीडायाञ्च ।

उपधायान्त्व । ८ । २ । ७८ ।

घातोऽपधाभूतयोरेफकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः
स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे १९ । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडा-
यामेव । कूर्दते । चुकूर्दे २० । खूर्दते २१ । गूर्दते २२ ।
गोदते । जुगुदे २३ । घूद चरणे । सूदते । सुपूदे २४ ।
सेक (८०) सृप् सृ सृज् सृख्यान्ते दन्त्याजन्तसादयः ।

पपरत्तरित्यादौ अरूढे गुणे कृतेऽकारः साक्षाद्गुणप्रयोज्यः ।
जुलविधेत्यादौ चोकाररूपे गुणे कृते तस्यावादेशे तद्वयवोऽकार
इति 'परम्परया गुणस्य तत्वाकारे प्रयोजकत्वमिति विवेकः ।

(७८) "स्वदस हव्याभो'त्यस्य अतुभवेत्यर्थः 'स्वादु समन्वि स्वदते तुषारे'
त्यत्र तु स्वदते रोचते इत्यर्थे इत्यर्थेभेदयोर्व्याक्रमसुदाहरणे ।

(७९) घात्वादेरिति यदि घातव एव दन्त्यादयः पञ्चोरन् तदा सिषेधेत्यादौ
घादेशप्रत्ययोरिति (६५५०) नियमात् पत्वं न स्यादिति प्रादिकान्
पठित्वा सादेशः क्रियते इति बोध्यम् । मनो० ।

८०) घातनां लक्षणद्वारा योपदेशत्वं व्यवस्थापयति सेकेति दन्त्यस्य व्यञ्ज

एकाचः षोपदेशः षक् (८१) खिद् खद् खञ्ज खपस्मिडः ॥
 दन्त्यः केवलदन्त्यः नतु दन्तोष्ठजोऽपि षक्कादीनां ष्यग्-
 ग्रहणज्ञापकात् । ह्लाद अव्यक्तशब्दे । ह्लादते । जह्लादे २५ ।
 ह्लादी (८२) सुखे च चादव्यक्तशब्दे ह्लादते २६ । स्वाद् आ-
 स्वादने । स्वादते २७ । पर्ह कुत्सिते शब्दे गुदरवे इत्यर्थः
 पर्हते २८ । यती प्रयत्ने । यतते । येते २९ । युत् जट
 भासने । योतते । युयुते ३० । जोतते । जुजुते ३१ । विथृ
 वैथृ चाचने । विविथे ३२ । विवेथे ३३ । अथि शैथिल्ये ।
 अथ्यते ३४ । अथि कौटिल्ये । ग्रथ्यते ३५ । कथि ज्ञाघा-
 याम् । कथ्यते ३६ । एधादयोऽनुदात्तेतो गताः । अथाष्टत्रिंश-
 त्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत सातत्यगमने । अतति ।
 अत आदेः (७५६५०) । आत । आततुः । आतुः । लुङि आ
 तइ स ई इति स्थिते ।

इट ईटि । ८ । २ । २८ ।

दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्मि स सकार आदिर्धेषां ते-
 एकाचः षोपदेशो बोध्या दन्त्यान्तेति किं चुक्नुन्दे इत्यादौ न । एकाचः
 किं सोस्त्वच्यते सोस्त्वप्रते इत्यादौ न । अतिप्रसङ्गवारणायार्ह-
 सेकस्त्विति । सेक गतौ, स्त्वृ गतौ, स्त्व गतौ, स्त्वज विसर्गे, स्त्वृ
 आच्छादने स्तै शब्दसंघातयोः, एभ्योऽन्ये इत्यर्थः ।

(८१) उक्तलक्षणेनासंगृहीतानन्यान् धातून् संगृह्णाति षक्किति षक्
 गतौ, जि छिदा क्षरणे, षद् आस्वादने, षन्ज परिष्वङ्गे, जि षप-
 स्वप्ने, षिङ् ईषद्भासे इत्येतेऽपि षोपदेशा इत्यन्वयः ।

(८२) ह्लादीति ईदित्वस्य फलं श्रीदितो निष्ठायामिती (७३५ १५०) उन्निषेधः ।

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । सिज्जोप एकादेशे
सिद्धो वाच्यः * । आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ।

वद्व्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ।

वदेव्रजेहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि पर-
स्यैपदेषु । इति प्राप्ते ।

नेटि । ७ । २ । ४ ।

द्रडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । सा भवानतीत् । अति-
ष्टाम् । अतिषुः १ । चिती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचे-
तीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः २ । च्युतिर्च्च्च्चेचने ।
चेचनमाद्रीकरणम् आङ्गीपदर्थेऽभिव्याप्तौ च । इर इत्संज्ञा
वाच्या * । च्योतति । चुच्योत ।

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ।

इरितो धातोश्चैरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे । अच्युतत्-
अच्योतीत् ३ । अच्युतिर्च्च्च्चरणे । अच्योतति । चुच्योत ।
अच्युतत्-अच्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् अच्योतति ४ ।
मय्य विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मय्यति । ममय्य ।
यामुटः "किदाशिपीति(७।८४०)किच्चादनिदितामिति(१०८४०)"
नलोपः मथ्यात् ६ । कुथि ७ पुथि ८ लुथि ९ मथि १०
हिंसासंक्षेपनयोः । इदित्यान्वलोपो न । कुम्यात् । मम्यात् ।
पिथु गत्याम् । सेधति । मिषेध । सेधिता । अणेधीत् ।
आत्मदाद्योरिति (७१०४०) निषेधे प्राप्ते

उपसर्गात्(८३)सुनोतिसुवतिस्यति स्तौति
स्तोभतिंस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८ । ३
। ६५ ।

उपसर्गस्था(८४)द्दिग्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ।

सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ।

प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः (८५) सस्य षः स्यात् ।

स्तन्नेः । ८ । ३ । ६७ ।

सौत्रस्य(८६)सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्धः(८७) ।

(८३) सुनोतीत्यादीनां पञ्चानां श्रुतिषां निर्देशात् यङ्लुकि अभिसोप-
वीतीत्यादौ न षत्वम् सेनयेति ग्यन्तात् शपा निर्देशात् यङ्लुकि न,
तस्यानेकाचत्वेऽपि कौ णिलोपे आचारे कौ यङः सम्भवात् सेधेति
शपा निर्देशोऽपि तदर्थः दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च ।

(८४) इष्को (६५ प्र०) रित्यधिकारेऽपि उपसर्गे कवर्गसम्भवादिष्वेव संबध्यते
इत्याशयेनाहोपसर्गस्यादिसिति अत्रेदं बोध्यं यत्क्रियां प्रत्येव प्रादीनां
विशेषणत्वम् तत्क्रियां प्रत्येवोपसर्गत्वमिति नियमेन निर्गतः सावको
यस्मात् इति वाक्ये गतपदलोपे निःसावक इत्यादौ निरादीनां गमा-
द्युपसर्गतया सुनोत्याद्युपसर्गत्वाभावात् षत्वम् ।

(८५) सदिरिति प्रथमा षष्ठ्यर्थे इत्याशयेन व्याचष्टे सदेरिति ।

(८६) सौत्रस्येति स्तन्मुस्तनुभियादिसूत्रे (उ१६४ प्र०) निर्दिष्टस्यैव स्तन्नेः
अहणं नकारविशिष्टतया तस्यैव प्रत्यभिन्नानात् ।

(८७) उत्तरेति पृथक्सूत्रकरणत्वात् अवाञ्चेति (उ३८ प्र०) सूत्रे स्तन्नेरेव सम्ब-
न्धार्थो न सदेः इत्यर्थः ।

किञ्च अमतेरिति नानुवर्त्तते (८८) वाङ्मतिष्टम्भविष्टव-
मन्युरिति ।

अवाञ्चालम्बना(८९)विदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ।

अवात् सन्नेरेतयोर्ययोः पत्वं स्यात् ।

वेश्च खनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ।

व्यवाभ्यां खनतेः पः स्याद् भोजने(९०) ।

परिनिविभ्यः(९१)सेवसितसयसिवुसहसुट्

स्तुखञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ।

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य पः स्यात् । नि-पेधति ।

प्राक्सिताद्ङ्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ।

(८८) नानुवर्त्तते इति सन्नेरेरिति सूत्रे इति शेषः अननुवर्त्ततेः फलमाह
वाङ्मतीति रघुवंशप्रदामेतत् ।

(८९) आलम्बनमाश्रयणं यथा यद्विमवष्टभ्यास्ते, आविदूर्यं सामीप्यम् अव-
ष्टभ्या गौः निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः । न नञ्पूर्वादिनि(६५२ प्र०)
निपेधे सत्यपि निपातनात् आविदूराद्भावप्रत्ययइति । मनो० ।

(९०) वि-ष्व णति मांसं सगर्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । अन्यत्र वि-खनति वीथेति ।

(९१) पेष्ट सेवने, पिञ् बन्धने, ज्ञानः सय इत्यजन्तः प्रत्ययविशिष्टपङ्कणात्
विभितः विषय इत्यत्रैव पत्वं वि-सिनोतीत्यादौ तु न । पिवु तन्त-
सन्ताने, पङ्क गती, सुट् आगमः परिष्कारोतीत्यादौ पत्वम् । स्तुखञ्जो-
स्तूपसर्गात् (उ३७ प्र०) इत्यनेनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोः रेतयोः
“अङ् अव्यवार्थे सिगादीनां वेति (उ८९ प्र०) विकल्पार्थे पुनर्वचनम् ।

संवसितेत्यत्र सितशब्दात्(६२)प्राक् ये सुनोत्यादय(७३७८०)स्तेषु
मङ् व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ।

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ।

प्राक् सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषा-
मेव (६३) चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । नि-षिषेध ।
नि-षिषिधतुः ।

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ।

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां वि-सेधति ११ । षिधू-
शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ।

स्वरतिस्रुतिस्रुयतिषूज्जुदितो वा । ७ । २ । १४४ ।

(६२) ज्ञान्नात् षिञ् बन्धने इत्यतः प्राक् अष्टमाध्यायतृतीयपादस्थपञ्च-
पष्टस्रुत्वमारभ्य तत्त्वसप्रतितमस्रुत्वपर्यन्तस्रुत्वपट्कनिर्दिष्टा इत्यर्थः ।

(६३) अत्रेदं बोध्यम् स्यादिषु द्वे वाक्ये तत्र यद्यपि नि-षिषेधेत्यादौ पूर्व-
भागस्योपसर्गादित्यनेन (७३७८०) सिद्धिः द्वितीयस्य तु आदेशप्रत्य-
ययोरिति (६५८०) सिद्धिस्तथापि आद्यं वाक्यं फलत्वयार्थम् अभि-षि-
षेणदिपतीत्यादौ अषोपदेशस्यापि पत्वार्थम् अधि-तष्ठावित्वादौ अव-
सान्नादपि द्वितीयस्य पत्वार्थं, षणि निषिद्धप्रतिप्रसवार्थञ्च तेन स्तौति-
स्योरिति (७२०४८०) नियमेन निर्वाहितमपि पत्वम् अभिषिषिच्यती-
त्यादावनेन स्यादेव । अभ्यासस्येति द्वितीयं वाक्यं स्यादिष्वभ्यासस्य
षत्वं न तु सुनोतोत्यादिष्विति नियमार्थं तत्फलन्त अभिसुसुपतीत्यादौ
अभ्यासस्य न पत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरेवेति नियमात् नेति
विशेषः । अभिसिपासतीत्यादौ तु षणोऽसम्भवेन आदेशप्रत्यययोरिति
पत्वम् पूर्वस्य तु न उक्तनियमादिति एवमन्यताप्युह्यम् । मनो० ।

स्वरत्यातेरुदितश्च परस्य बलादेराह्वधातुकस्य इड् वा स्यात् ।

भ्रपस्त योर्द्धोऽधः । ८ । २ । ४० ।

भ्रपः परयोस्तयोर्धं स्यात् न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेङ्-
विषेधिष । सेङ्गा-सेधिता । सेत्स्यति-सेधिष्यति । असैत्सीत् ।

भ्रलोभ्रलि । ८ । २ । २६ ।

भ्रलः परस्य सस्य(६४) लोपः स्यात् भ्रलि । असैङ्गाम् ।
असैत्सुः । असैत्सी । असैङ्गम् । असैङ्ग । असैत्सम् । असै-
त्सु । असैत्सु । पचे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि १२ ।
खाद भक्षणे । ञकार इत् । खादति । चखाद १३ । खद
स्यैर्ये हिंसायाञ्च चाङ्गक्षणे । स्यैर्ये अकर्मकः । खदति ।

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ।

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे ।
चखाद ।

णलुत्तमो वा । ७ । १ । ६१ ।

उत्तमो णल् वा णित् स्यात् । चखाद-चखद ।

अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ।

(६४) अस्य बोधदति तत्र प्रथामत्तेः भ्रलोभ्रलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रया-
नामेकपदम्यत्वे एव बोधनेन लोपस्य स्यातेत्यादी मेति बोध्यम् ।

हलादेश्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि टद्विर्वा
स्यात् । अग्रादीत्-अखदीत् १४ । बद् स्वैर्ये । पवर्गीयादिः ।
श्चदति । बंबाद् ॥ बेदिथ १५ । मद् व्यक्तायां वाचि । गदति ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रा-
तिश्यतिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

८ । ४ । १७ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु । प्र-णि-
गदति । जगाद् १६ । रद् विलेखने । विलेखनम्भेदनम् ।
रराद् । रेदतुः १७ । णद् अव्यक्तशब्दे ।

णो नः । ६ । १ । ६५ ।

धातोरादेशस्य नः स्यात् ।

णोपदेशा (६५) स्वनर्दनाटिनाथोभन्दुक्कुञ्चते ।
नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाहटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतु-
र्थान्तनाधतेर्नर्दनीञ्च केचिणोपदेशतामाहुः ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्

(६५) नर्द शब्दे नट अवस्यन्दने चुरादिःनाटीति दीर्घनिर्देशात् णट नटा-
विति घटादिर्नेह गृह्यते नाथु नाष्ट याञ्जादौ टु नदि सम्भौ नक्त
नाशने नट नये न्यती गात्रविच्छेपे एतद्भिन्ना णोपदेशा इत्यर्थस्तेषामेव
णत्वनिमित्ते सति णत्व नत्व पाभित्यारम्भफलम् ।

समासेऽसमासेऽपि । प्र णदति । प्र णि नदति १८ । अर्द् गतौ
याचने च । अतश्चादेः (उ२६४०) ।

तस्मान्नुङ् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ।

द्विहलो धातोर्दीर्घोभूतादकारात्परस्य चुट् स्यात् । आनर्द ।
आर्दीत् १६ । नर्द् गर्द् शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः ।
प्र नर्दति २० । गर्दति । जगर्द २१ । तर्द हिंसायाम् ।
तर्दति २२ । कर्द् कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौत्से । कर्दति
२३ । खर्द् दन्द्शूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्द्शूकक्रिया-
यामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द २४ । अति अदि बन्धने ।
अन्तति । आनन्त २५ । अन्दति । आनन्द २६ । इदि पर-
मैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार ३७ । बिदि अवयवे । पवर्ग-
त्तृतीयादिः । बिन्दति । अवयवङ्करोतीत्यर्थः । मिदीति
पाठान्तरम् २८ । गडि वदनैकदेशे । गण्डति २९ । अन्त-
त्यादयः पञ्चैते न तिङ्पया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्म-
यीच्छन्ति णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्र-णिन्दति ३० ।
टु नदि समृद्धौ ।

आदिजिंठुडव । १ । ३ । ५ ।

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्-
लोपो न । नन्द्यात् ३१ । चदि आह्लादे । चचन्द ३२ ।
चदि चेधायाम् । ततन्द ३३ । कदि क्रदि क्तिदि आह्लाते
रोदने च । चकन्द ३४ । चक्रन्द ३५ । चक्लन्द ३६ । क्तिदि
परिदेवने । विक्लिन्द ३७ । शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः ।

शुभ्यात् । ३८ । अथ (६६) ऋवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्वि-
चत्वारिंशत् । शीञ्च सेचने । तालव्यादिः दन्त्यादिरित्येके ।
शीकते । शिशीके १ । लोञ्च दर्शने । लोकते । लुलोके २ ।
ह्लोञ्च सङ्घाते । सङ्घातो ग्रथः स चेद् ग्रथ्यमानस्य व्यापारो
ग्रथ्यनुवर्त्ता आद्ये अकर्म को द्वितीये सकर्मकः । ह्लोकते ३ ।
द्वेञ्च भ्रेञ्च शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यञ्च । दिद्वेके
४ । दिध्वेके ५ । रेञ्च शङ्कायाम् । रेकते । ६ । सेञ्च ७ स्त्रेञ्च
८ स्त्रिकि ९ अकि १० ह्लिकि ११ गतौ । तयो दन्त्यादयः ।
द्वौ तालव्यादी । अपोपदेशत्वान्न पः । सिधेके । शकि
शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के १२ । अकि लक्षणो । अङ्कते ।
आनङ्के १३ । वकि कौटिल्ये । वङ्कते १४ । मकि मण्डने ।
मङ्कते १५ । कक लौल्ये । लौल्यङ्गव्यञ्जापत्यञ्च । ककते ।
चकके १६ । कुक वृक आदाने । कोकते । चुकुके १७ ।
वर्कते । वृकके १८ । ऋदुप्रधेभ्यो लिटः कित्त्वं (६७) गुणात्म-
व्यविप्रतिषेधेन । चक लृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके १९ ।
ककि २० वकि २१ श्वकि २२ तकि २३ ढौञ्च २४ लौञ्च २५
ष्वक्क २६ वक्क २७ मक्क २८ टिञ्च २९ टीञ्च ३० तिञ्च ३१
तीञ्च ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके ।

(६६) मधमं माङ्गलिकतया तवर्गान्त एधतिरभिहितस्तदनुरीधनैव कति-
षित् तवर्गीयान्तानुक्ता मातृकापाठक्रमेण ऋवर्गीयमभ्यन्तान्
क्रमेणाह अथेति ।

(६७) परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् लिटः कित्त्वमित्याशयेनाह लिटः
कित्त्वमिति । एतच्च मसङ्गाडक्त मपिहितः कित्त्वस्य सिद्धेः ।

तुलौके । सुधातुष्ठिवष्कतीनां(६८)सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः* ।
 षकते । पष्कते । अत्र तृतीयन्दन्यादिमेके । लघि भोजन-
 निवृत्तवपि । अघि षघि मघि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा ।
 गतौ गत्यारम्भे चेत्यग्ये । अहृते । अमहृते ३५ । बहृते ३६ ।
 महृते ३७ । मघि कैतवे च । राघ लाघ द्राघ सामर्थ्ये ।
 राघते ३८ । लाघते ३९ । ध्राघ ४० इत्यपि केचित् ।
 द्राघ आयासे च । आयामो द्वैर्धम् । द्राघते ४१ । ह्राघ
 कत्यने । ह्राघते ४२ । अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ५० । फक्
 नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फकति ।
 पफक् १ । तक् हसने । तकति २ । तकि कृच्छ्रजीवने ।
 तक्कति ३ । वुक् भषणे भषणं श्वरवः । वुकति ४ । कख हसने ।
 प्र-नि-कखति ५ । ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ ध्राखृ
 १० शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखाञ्चकार । शाखृ ११
 श्नाखृ १२ व्याप्तौ । शाखति । उख १३ उखि १४ वख १५
 वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१
 रखि २२ लख २३ लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७
 वलि २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ यगि ३२ मगि ३३
 तगि ३४ त्वगि ३५ अगि ३६ झगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९
 लिगि ४० गत्यर्थाः । कवर्गाद्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्ता

(६८) सुधात्विति तेन परञ्जमाचष्टे इत्याख्याने षिधि परञ्जयतीत्यादौ
 न सत्वम् वस्तुतःपदेमे इत्युक्ते । तस्योपदेशाभावात् सुधात्वित्यंशो
 भाष्यकृता प्रत्याख्यात ।

स्त्रयोद्ग । इह खान्तेपु रिख ४१ तख ४२ तिखि ४३ शिखि
४४ ईत्यपि चतुरः । केचित् पठन्ति ।

अभ्यासस्यासवर्णो । ई । ४ । ७८ ।

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णोऽधि । उवोख ।
सन्निपातपरिभाषया इजादेरि (उ२३४०)त्याम्न । ऊखतुः ।
ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्दृक्स्वः प्राप्नो
न भवति सङ्गत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि प्रज्जन्यवक्त्रक्षणप्रवृत्तया
दृक्स्वे कृते ततो दीर्घः वर्णादाङ्गम्बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च ।
उङ्गति । ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः । त्वग्नि कम्पने च ।
युग्नि ४५ जुग्नि ४६ वुग्नि ४७ वर्ज्जने । युङ्गति । घघ हसने ।
घघति । जघाघ ४८ । मघि मण्डने । मङ्गति ४९ । शिघि
आघ्राणे । शिङ्गति ५० । अथ चवर्गोद्यान्ताः । तत्रानुदात्तेत
एकविंशतिः । वर्च दीप्तौ । वर्चते १ । पच सेचने सेवने च ।
सचते । सेचे । सचिता २ । लोचु दर्शने । लोचते ।
लुलोचे ३ । श्च व्यक्तायां वाचि । श्चे ४ । श्वच ५ श्वचि
ई गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । कच वन्धने । कचते ७ । कचि
८ काचि ९ दीप्तिवन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १०
मुचि ११ कल्कने । कल्कनं दम्भः शाब्दं च कथनमित्यन्ये ।
मेचे । मुमुञ्चे । मचि धारणोच्छ्वायपूजनेषु ममञ्चे १२ ।
पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते १३ । टुच प्रसादे । स्तोचते । तुटु-
चे १४ । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्ज्जते । नुद्धिधौ
(उ३२४०)ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वा-

ऋट् । आटजे १५ । ऋजि १६ ऋजी १७ भर्जने । ऋञ्जते ।
 उपसर्गाहतीति (४५४०) वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जाञ्जके ।
 प्रार्ञ्जिष्ट । भर्जते । वभर्जे । अभर्जिष्ट । एजृ १८ म्जेजृ १९
 म्जाजृ २० दीप्तौ । एजाञ्जके । ईज गतिकुत्सनयोः । ईजाञ्जके २१ ।
 अथ द्विसप्ततिर्व्यन्ताः (३५१४०) परस्मैपदिनः । शुच शोके ।
 शोचति १ । कुच तारे शब्दे । कोचति २ । कुञ्च कृञ्च कौटि-
 ल्यात्प्रीभावयोः । अग्निदितामिति (१०८४०) नलोपः । कुच्यात्
 ३ कृच्यात् ४ । लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ५ । अञ्चु गतिपूजनयोः
 । अच्यात् । गतौ तु (१८१४०) नलोपः । पूजायान्तु अञ्ज्यात् ६ ।
 वञ्चु ७ चञ्चु ८ तञ्चु ९ त्वञ्चु १० मृञ्चु ११ म्लुञ्चु १२
 मृञ्चु १३ म्लुञ्चु १४ गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् ।
 त्वच्यात् । अमृञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ।

जृस्तन्मृञ्चुम्लुचुगुचुग्लुदुग्लुञ्चु शिख्यश्च । ३१

१ । ५८ ।

एभ्यश्चैरङ् वा स्यात् । अमृञ्चत्-अमृञ्चीत् । अम्लुञ्चत्-
 अम्लुञ्चीत् । मृञ्चु १५ ग्लुञ्चु १६ कुञ्जु १७ खुञ्जु १८ स्तौय-
 करणे । मृग्रीच । अमृञ्चत्-अमृञ्चीत् । जग्लोच । अग्लुञ्चत्-
 अग्लुञ्चीत् । अक्रोजीत् । अखोजीत् । ग्लुञ्चु पसञ्ज गतौ ।
 अङ् । अग्लुञ्चत्-अग्लुञ्चीत् १९ । सस्य स्रवेन शः जग्-
 त्वेन जः । सज्जति । अथमात्मनेपद्यपि । सज्जते २० । गुञ्जि
 अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् २१ । अर्च पूजायाम् ।
 आनर्च २२ । म्लेह अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्द चेत्यर्थः ।

म्लेच्छति । मिम्लेच्छ २३ । लच्छ लाच्छ लच्छणे । ललच्छ
 २४ । ललाञ्च २५ । वाच्छ इच्छायाम् । वाञ्छति २६ ।
 आच्छ आयासे । आञ्छति । अतआदेरित्यत (उ२६४०) तप-
 रकरणं स्वाभाविकहृस्वपरिग्रहार्थम् तेन दीर्घभावान्न नुट् ।
 आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ
 २७ । हीच्छ लज्जायाम् । जिहीच्छ २८ । ऊच्छा कौटिल्ये ।
 कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायञ्चेति (उ३४४०) दीर्घः ।
 ऊच्छति २९ । मुच्छा मोहसमुच्छ्रययोः । मूच्छति ३० ।
 स्फुच्छा विस्तृतौ । स्फूच्छति ३१ । पुच्छ प्रमादे । पुच्छति
 (६६) ३२ । उच्छ उच्छे । “उच्छः कणशआदानम् कणिशा
 द्यर्जनं शिलमिति’ यादवः । उच्छति । उच्छाञ्चकार ३३ ।
 उच्छी विवासे । विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः ।
 व्युच्छति ३४ । भ्रज भ्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ।
 भ्रजति ३५ भ्रञ्जति ३६ धर्जति ३७ धृञ्जति ३८ ध्वजति ३९
 ध्वञ्जति ४० । कूज अव्यक्ते शब्दे । चुकूज ४१ । अर्ज
 पर्जन्ये । अर्जति । आनर्ज ४२ । सर्जति । ससर्ज
 ४३ । गर्ज शब्दे । गर्जति ४४ । तर्ज भर्तृत्वे । तर्जति ।
 ततर्ज ४५ । कर्ज व्ययने । चकर्ज ४६ । खर्ज पूजने च ।
 चखर्ज ४७ । अज गतिक्षेपणयोः । अजति ।

(६६) पुच्छतीति अनरङ्गत्वात् त्वकि कते लघूपधत्वाभावात् न गुणः
 वर्यादाङ्गस्य बलीयस्त्वं त्व युगपत्प्राप्तिस्थाने समानाश्रये एवेति
 कैयटादिभिर्व्यवस्थानितमिति न तस्यात् प्रवृत्तिः । मनोः ।

अजेर्वीषजपोः । २ । ४ । ५६ ।

अजेर्वी (१००) त्ययमादेशः स्यादाईधातुकविषये (१०१) घञ-
मपञ्च वर्जयित्वा । वलादावाईधातुके वेप्यते । विवाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायाञ्चेति
(उ२४४०) दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति (२४४०) स्थानिवद्भावे-
नान्परत्वम् । नच नपदान्तेति (२५४०) निषेधः स्वरदीर्घयलो-
पेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । यत् "एका-
च (उ२५४०) इदीर्घनिषेधे प्राप्ते ।

कसृष्टुस्तुद्रुसुश्रुवो.लिटि । ७ । २ । १३ ।

एभ्यो लिटि इट् न स्यात् । क्रादीनाञ्चतुर्णां (१०२) ग्रहणं
नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यद्गणनिषेधः स लिटि
चेत्तर्हि क्रादिभ्यएव नान्येभ्यइति । तत्तत्तुर्णान्यलि भार-
द्वाज (१०३) नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य
चेदोनिषेधार्थम् (१०४) ।

- (१००) अजेर्वी दीर्घान्त आदेशः ह्रस्वान्तत्वे षंवीतिरिति न सिध्येत् ।
(१०१) आईधातुके विषयेइति तेन यदुत्पत्ते प्रागेव वीभाने हलादित्प्रसङ्गात्
यच्च वेवीयते इति सिद्धम् परसप्रस्यं तु नैतत्सिद्धेइति भावः । मनो० ।
(१०२) इ इति इहृजोर्पेहणम् क सृ ष्ट एवाम् एकाच उपदेशे इति
(उ२५४०) प्रकृत्याश्रये इहृजोस्तु श्रुकाः क्तितीति (उ२७४०) प्रत्यया-
श्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याह क्रादीनामिति ।
(१०३) भारद्वाजेति षतो भारद्वाजस्येति (उ५६४०) षदनाश्रयस्य यत्ता-
श्रयस्य चेत्यर्थः ।
(१०४) निषेधार्थमिति । नेट् वयो (उ२१६४०) लुपकृत्मात् नञा प्रापितस्यैवाभाव-
स्यायं नियमो न तु विभाषावसम्भस्य वैकल्पिकामाश्रयस्य तेन भिन्नविध

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्त्रनिट् थलि षेडयम् ।

ऋदन्तर्देहद्वित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ्भधेत् ॥

न च (१०८) स्तुद्रुदीनामपि थलि विकल्पः शङ्करः अचस्तास्त्र-
दिति उपदेशोऽत्वतदिति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य
भारद्वाजनियमो निवर्तकः अनन्तरस्येति न्यायात् ।
विवधियथ विवेथ-आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय ।
विव्यिव । विव्यिम । वेता अजिता । वेप्यति- अजिष्यति ।
अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ।

इगन्ताइस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्-
आजीत् । अवेष्यत्-अजिष्यत् ४८ । तेज पालने ।
तेजति ४९ । खज मन्ये । खजति ५० । खजि गतिवैकल्ये ।
खञ्जति ५१ । एजृ कम्पने । एजाश्चकार ५२ । टु ओ स्फूर्ज्जा
वञ्जनिर्घोषे । स्फूर्ज्जति । पुस्फूर्ज्ज ५३ । चि चये (१०९)
अकर्म्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकर्म्मकः । क्षयति ।

(१०८) ननु स्तुद्रुपभतीना थलि भारद्वाजस्य नियमादित् स्यात् न च क्रादि-
सूत्रे चतुर्था षड्गणेनास्य बाध उचिते येन नामाप्रत्यायेन समासौ
क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधोचित्यादायङ्गाह नचेति समाधत्ते
अचस्तास्त्रदिति द्वयोरनन्तरमस्य सूत्रस्यारम्भात् योऽयं तासौ निर्या-
नित्स्वस्योति निषेधे च भारद्वाजमते ऋदन्तस्यैव नात्यस्येति निय-
मात् अर्धेऽपि । मनो० ।

(१०९) चि चये इति अस्ताजनेषु पाठभ्योवितत्येऽपि प्रथमादन्वोक्तिः ।

चिच्चाय । चिच्चियतुः । चिच्चियुः । चिच्चयिथ-चिच्चेथ ।
चिच्चियिव । चिच्चियिम । चेता ।

अकृत्स्नार्धधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ।

अजन्त(११०)स्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्स्नार्ध-
धातुकयोः । चीयात् । अच्चीत् ५४ । चीज अव्यक्ते शब्दे कृ-
जिना सहायम्यठितुं युक्तः । चिच्चीज ५५ । लज ५६ लजि ५७
भर्जने । लाज ५८ लाजि ५९ भर्त्मने च । जज ६० जजि ६१
युद्धे । तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ६२ । तुजि पालने
६३ । गुज ६४ गजि ६५ गृज ६६ गृजि ६७ जुज ६८ मुजि ६९
शब्दार्थाः । गज मदनै च । ७० वज ७१ व्रज गतौ । वदव-
जेति (७३६४०) वृद्धिः । अव्राजीत् ७२ । अथ टवर्गीयान्ताः
शाद्यन्ताः (७५२४०) अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । अट्ट अतिक्रम-
हिंसयोः । दीपधोऽयम् (१११) । टोपधइत्येके । अट्टते ।
आनट्टे १ । वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे २ । चेष्ट चेष्टा-
याम् । अचेष्टिष्ट ३ । मोष्ट लोष्ट सङ्घाते । जुगोष्टे ४ ।

(११०) दीर्घग्रहणेनाचच्चेति (२५४०) परिभाषोपस्थानादाहाजन्तस्येति
अवङ् यीत्यतः (७२१०४०) यीत्यनुवर्तते ।

(१११) टोपधत्वेन न न्द्रा इति (७११५४०) द्वित्वनिषेधात् दकारं विहाय
टिशब्दस्य द्वित्वे दकारस्य दुर्ले चत्त्वे च कृते अट्टिट्ठियते इति
आट्टिट्टिदिति च सिद्धम् न च परत्वात् पूर्व्वं दुर्त्वापत्तिरसिद्धत्वात्
पूर्व्वत्वासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावात् उत्तरस्येति न्यायात् टोपधत्वे तु
पूर्व्वत्वासिद्धमद्विर्ध्वचने इति पूर्व्वत्वासिद्धत्वाभावात् द्वित्वे हलादिशेषे च
आट्टिट्टिपते आट्टिट्टिदिति भेदः । मनो० ।

लुलोटे ५ । घट्ट चलने । जघट्टे ६ । स्फुट विकसने ।
 स्फोटते । पुस्फुटे ७ । अट्टि गतौ । अण्टते । आनण्टे ८ ।
 वट्टि एकचर्यायाम् (११२) । ववण्टे ९ । भट्टि कठि शोके ।
 शोक इहाध्यानम् । मण्टते १० । फण्टते ११ । सुट्टि
 पालने । मुण्टते १२ । छेठ विवाधायाम् । विवाधा शाब्दम् ।
 जिहेठे १३ । एठ च । एठाञ्चक्रे १४ । हिडि गत्यना-
 दरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे १५ । ऊडि सङ्घाते । जुऊण्डे
 १६ । कुडि दाहे । चुकुण्डे १७ । वडि १८ विभाजने मडि
 १९ च । ववण्डे । भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-
 पालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे २० । पिडि सङ्घाते ।
 पिपिण्डे २१ । मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यम्भावश्च ।
 मुण्डते २२ । तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनश्च ।
 तुण्डते २३ । ऊडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणमि-
 त्येके । ऊण्डते २४ । चडि कोपे । चण्डते २५ । शडि
 रुजायां सङ्घाते च । शण्डते २६ । तडि ताडने । तण्डते
 २७ । पडि गतौ । पण्डते २८ । कडि मदे । कण्डते २९ ।
 खडि मये ३० । हेडृ होडृ अनादरे । जिहेडे ३१ । जुहोडे
 ३२ । वाडृ आश्चात्र्ये । वशादिः । आश्चात्र्यमाश्रयः । वाडते
 ३३ । द्राडृ भ्राडृ विशारणे । द्राडते ३४ । भ्राडते ३५ ।
 शाडृ स्नाधायाम् । शाडते ३६ । अथ आ टवर्गीयान्त
 समाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटृ गर्भे । शौटति । शुशौट १ ।
 पौटृ बन्धे । पौटति २ । क्णौटृ क्णौडृ उन्नादे । द्वितीयो

डान्तः। टान्तमध्ये पाठस्वर्यसायान्नायतिवत् । स्लेटति
 न्नेडति ४। कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके । चकाट । सिचि
 'अतो हलादेर्लघोरिति (७४०४०) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

ह्यप्रन्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् । ७ । २ । ५ ।

हमयान्तस्य क्षणादेश्यन्तस्य श्वयतेरेदितञ्च वृद्धिर्न स्यादि-
 डादौ सिचि । अकटीत् ६ । अट पट गतौ । आट । आटतुः ।
 आटुः ७ । पपाट । पेटतुः । पेटुः ८ । रट परिभाषणे ।
 रराट ९ । लट वाल्ये । ललाट १० । शट रुजाविशरण-
 गत्यवसादनेषु । शशाट ११ । वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।
 ववटुः । ववटिथ १२ । क्रिट खिट त्रासे । केटति १३ । खेटति
 १४ । शिट षिट अनादरे । शेटति । शिशेट १५ । सेटति ।
 सिषेट १६ । जट १७ झट १८ सङ्घाते । भट-भृतौ १९ । तट
 उच्छ्राये २० । खट काङ्क्षायाम् २१ । णट वृतौ २२ । पिट
 शब्दसङ्घातयोः २३ । हट दीप्तौ २४ । षट अवयवे २५ । लुट
 २६ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके २७ । चिट परप्रेष्ये २८ ।
 विट शब्दे २९ । त्रिट ३० आक्रोशे । वलादिः । ह्रिटइत्येके
 ३१ । इट कट कटी गतौ । एटति ३२ । केटति ३३ । कटति
 ३४ । ईकारः श्खीदितो निष्ठायामिति (७३५०४०) इण्नि-
 पेधार्थः केचित्तु इदितं भत्वा नुमि क्ते कण्टतीत्यादि
 वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रसिध्य । अयति । † इयाय ।
 इयतुः (११३) । इयुः । इयविथ-इयेथ । इयाय-इयय ।

† अयसुदयति सुद्राभङ्गनः पद्मिनीनामित्याद्यास्यादाहरणम् ।

(३) इयतरित्यत्र द्वित्वे क्ते एरनेकाचः (७११८४०) इति यण

लुलोटे ५ । घट्ट चलने । जघट्टे ६ । स्फुट विकसने ।
 स्फोटते । पुस्फुटे ७ । अटि गतौ । अण्टते । आणण्टे ८ ।
 वटि एकचर्यायाम् (११२) । ववण्टे ९ । भठि कठि शोके ।
 शोक इहाध्यानम् । मण्टते १० । कण्टते ११ । मुठि
 पालने । मुण्टते १२ । छेठ विवाधायाम् । विवाधा शाब्दम् ।
 जिहेठे १३ । एठ च । एठाञ्चके १४ । हिडि गत्यना-
 दरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे १५ । ऊडि सङ्घाते । जुऊण्डे
 १६ । कुडि दाहे । चुकुण्डे १७ । वडि १८ विभाजने मडि
 १९ च । ववण्डे । मडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-
 पालम्भश्च परिभाषणम् । वमण्डे २० । पिडि सङ्घाते ।
 पिपिण्डे २१ । मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च ।
 मुण्डते २२ । तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनश्च ।
 तुण्डते २३ । ऊडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणमि-
 त्येके । ऊण्डते २४ । चडि कोपे । चण्डते २५ । शडि
 रुजायां सङ्घाते च । शण्डते २६ । तडि ताडने । तण्डते
 २७ । पडि गतौ । पण्डते २८ । कडि मदे । कण्डते २९ ।
 खडि मन्थे ३० । हेडु होडु अनादरे । जिहेडे ३१ । जुहोडे
 ३२ । वाडु आश्लाघ्ये । वशादिः । आश्लाघ्यमाश्लवः । वाडते
 ३३ । द्राडु ध्राडु विशारणे । द्राडते ३४ । ध्राडते ३५ ।
 शाडु स्नाधायाम् । शाडते ३६ । अथ आ टवर्गीयान्त
 समाप्तेः परस्मैपदिनः । शौटु गर्भे । शौटति । शुशौट १ ।
 पौटु बन्धे । पौटति २ । स्त्रौटु स्त्रौडु उन्नादे । द्वितीयो

डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्वर्यसाम्यान्नाथतिवत् । स्त्रे टति
स्त्रे डति ४ । कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके । चकाट । सिचि
'अतो हलादेर्लघोरिति (७४०४०) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

ह्लाप्रन्तक्षणश्वसजागृणिश्वेदिताम् । ७ । २ । ५ ।

हमयान्तस्य जणादेश्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादि-
डादौ सिचि । अकटीत् ६ । अट पट गतौ । आट । आटतुः ।
आटुः ७ । पपाट । पेटतुः । पेटुः ८ । रट परिभाषणे ।
रराट ९ । लट बाल्ये । ललाट १० । शट रुजाविशरण-
गत्यवसादनेषु । शशाट ११ । वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।
ववटुः । ववटिथ १२ । क्किट खिट त्रासे । केटति १३ । खेटति
१४ । शिट पिट अनादरे । शेटति । शिशेट १५ । सेटति ।
सिषेट १६ । जट १७ कट १८ सङ्घाते । भट भृतौ १९ । तट
उच्छ्राये २० । खट काङ्क्षायाम् २१ । णट वृत्तौ २२ । पिट
शब्दसङ्घातयोः २३ । हट दीप्तौ २४ । पट अवयवे २५ । लुट
२६ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके २७ । चिट परप्रेष्ये २८ ।
विट शब्दे २९ । विट ३० आक्रोशे । वलादिः । द्विटइत्येके
३१ । इट क्किट कटौ गतौ । एटति ३२ । केटति ३३ । कटति
३४ । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामिति (७१५०४०) इग्नि-
पेधार्यः केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कते कण्टतीत्यादि
वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रसिध्य । अयति । ङः इयाय ।
इयतुः (११३) । इयुः । इययिथ-इयेथ । इयाय-इयय ।

ङ् अयसद्यति सुद्रामञ्जनः पद्मिनीनामित्याद्यास्तादाहरणम् ।

(११३) इयत्वरित्यत्र द्वित्वे कते परप्रेषायाः (७१५०४०) इति यथा

दीर्घस्य तु इजादेश्च (७२१४०) इत्यामि अयाञ्चकारेत्यादि
उदाहरन्ति । मडि भूपायाम् ३५ । कुडि वैकल्ये । कुण्डति ।
कुण्डत इति तु दाहे गतम् ३६ । मुण्ड ३७ मर्हने । चडि अल्पी
भावे ३८ । सुडि खण्डने । मुण्डति ३९ । पुडि चेत्येके ।
पुण्डति ४० । रुटि लुटि स्तौये । रुण्डति ४१ । लुण्डति
४२ । रुठि ४३ लुठि ४४ इत्येके । रुडि ४५ लुडीत्यपरे
४६ । स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वाद्ङा । अस्फुटत्-अस्फो-
टीत् ४७ । स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्डति
४८ । पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिय । अपठीत्-
अपाठीत् ४९ । वठ स्यौल्ये । ववटतुः । ववठिय ५० । मठ
मदनिवासयोः ५१ । कठ कच्छजीवने ५२ । रठ परिभाषणे
५३ । रठेत्येके ५४ । ङठ मृतिशठत्वयोः । वलात्कारे इत्येके ।
ङठति । जहाठ ५५ । रुठ ५६ लुठ ५७ उठ ५८ उपघाते ।
ओठति । ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार ५९ । पिठ
६० हिंसासंक्लेशनयोः । शठ कैतवे च ६१ । शुठ प्रतिघाते ।
शोठति ६२ । शठीति स्वामी । गुण्डति । कुठि च । कुण्डति
६३ । लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ६४ । गुठि शोषणे ६५ ।
रुठि ६६ लुठि ६७ गतौ । चुडु भावकरणे भावकरण-
नभिप्रायसूचनम् । चुडुति । चुचुडु ६८ । अडु अभियोगे ।

वाधिता अन्तरङ्गत्वात् सपर्शदीर्घे अपि शुभ्रवा (११८४०) पितो-
यद् । केचिन्नु वर्षादादस्य बन्धोयस्तेन सपर्शदीर्घं वाधिता दण्डेन
अभ्यामोक्षरेकारण्य सपर्शदीर्घवर्णौ प्रति म्यानिस्तेन समानाश्रयतया
वर्षादादं बन्धोय इति न्यायस्यापि पठसंख्यादुः कमतोऽप्येभ्यम्
ननो० ।

अडुति । आनडु ६६ । कडु कार्कश्ये । कडुति ७० । चुडुादय-
स्त्रयो दोषधाः तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि ।
क्रीडृ विहारे । चिक्रीड ७१ । तुडृ तोडने । तोडति ।
तुतोड ७२ । तूडृ इत्येके ७३ । ऋडृ ऊडृ होडृ गतौ ।
ह्रड्यात् ७४ । ऊड्यात् ७५ । होड्यात् ७६ । रौडृ अनादरे
७७ । रौडृ ७८ लोडृ ७९ उन्मादे । अड उद्यसे । अडति ।
आड । आडतुः आडुः ८० । लड विलासे । लडति ८१ ।
डलयोश्चैकत्र स्मरणाञ्जलतीति स्वाभ्यादयः । कड मदे ।
कडति ८२ । कडि इत्येके । कण्डति ८३ । गडि वदनैक-
देशे (११४) । गण्डति ८४ । इति टवर्गीयान्ताः । अथ पवर्गी-
यान्ताः । तत्रानुदात्तैः स्लोभत्यन्ताः (३०५७८) चतुस्त्रिंशत् ।
तिष्ट तेष्ट टिष्ट छेष्ट चरणार्याः । आद्योऽनुदात्तः । जीरस्वामी
त्वयं सेडिति वभ्नास । तेपते । तितिपे । क्रादि (३४८८) ।
नियमादित् । तितिपिषे । तेप्ता । तेष्यते ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।

इक्समीपाङ्गलः परौ भलादी (११५) लिङ् आत्मनेपदे परे
सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । किञ्चान्न गुणः । तिष्ठीष्ट । तिष्ठी-
यास्ताम् । तिष्ठीरन् । लुङि, भलोभतीति (३४०८) सलोपः ।
अतिप्त । अतिष्ठाताम् । अतिष्मत १ । तेपते । तितेपे २ । तिष्टिपे

(११४) गड्डीति टवर्गीयान्तरुपरणादत्रैव पाठो न्याय्य इति मनो ।

(११५) इको भलित्यतो (३१६६८) भलित्यनुवर्त्य प्रत्ययेऽन्त्यहणे तदादि-
महर्णमित्याशयेनाह भलादी इति ।

तिटिपाते । तिटिपिरे ३ । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे
 ४ । तेष कम्पने च । ग्लोष्टदैन्ये । ग्लोपते ५ । टुवेष्ट कम्पने ।
 वेपते ६ । केष ७ गेष ८ ग्लोष्ट ९ च । चात्कम्पने गतौ च
 सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा
 कम्पने इत्यपेक्षतइत्याह । ग्लोपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । मेष्ट
 १० रेष्ट ११ लोष्ट १२ गतौ । त्रपू ष लज्जायाम् । त्रपते ।

टफलभजत्वपञ्च । ६ । ४ । १२२ ।

एषामतएकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि यलि
 च । त्रपे । त्रपाते । त्रपिरे । ऊदित्त्वादिङ्गा । त्रपिता-
 तंप्ता । त्रपिपीष्ट-त्रप्पीष्ट १३ । कपि चलने । कम्पते । चकम्पे
 १४ । रवि १५ लवि १६ अवि १७ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे
 आनम्बे । लवि अवसंसने च । कव वणे । चकवे १८ । लीवृ
 धाङ्ग्ये । चिल्लीवे १९ । चीवृ मदे । चीवते २० । शीभृ
 कत्यने । शीभते २१ । चीष्ट चरर । रेभृ शब्दे । रिरेभे २२ ।
 अभिरभी कचित्पठ्यते । अम्भते २४ । रम्भते २५ । षभि
 २६ स्तभि २७ प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदःस्थास्त-
 म्भोरिति (६।४०) पूर्वमवर्णः । विसम्भते । स्तम्भेरिति (उ३।६४०)
 पत्वन्तु न भवति श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौतस्यैव तत्र ग्रह-
 णात् । तद्दीजन्तु स्यास्तम्भोरिति (६।४०) पवर्गीयोपधपाठः
 स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार
 औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते षम्भते टषम्भे । जभि जृभि
 गात्रविनामे ।

रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ।

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता ।
अजम्भिष्ट २८ । जृम्भते । जजृम्भे २९ । शल्भ कत्यने ।
शशल्भे ३० । वल्भ भोजने । दन्त्योष्ठादिः । ववल्भे ३१ ।
गल्भ धाष्ट्ये । गल्भते ३२ । अ (स्र) न्मु प्रमादे । ताल-
व्यादिर्दन्त्यादिश्च । अम्भते । स्रम्भते वा ३३ । द्युभु स्तम्भे ।
स्तोभते । वि-द्योभते । तुद्युभे । व्यद्योभिष्ट ३४ ।
अथ परस्मैपदिनः । गुप् रक्षणे ।

गुपूधपविच्छिपणिपनिश्च आयः । ३ । १ । २८ ।

एभ्यः आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । पुगन्तेति (७१२४०) गुणः ।

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ।

सनादयः कर्मेर्षिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषान्ते धातुसंज्ञाः
स्युः । धातुत्वान्ताडदयः । गोपायति ।

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।

आर्द्धधातुकविवक्षायाभायादयो वा स्युः ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ।

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि नतु मन्त्रे । कास्य
नेकाजग्रहणं कर्त्तव्यम् * । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्
स्थानेऽनेकाच्च इति वाच्यमित्यर्थः ।

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ।

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तन्तस्याकारस्य लोपः स्या-

दार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपाया-
 मास-जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्देट् (७२१४०) । जुगोपिथ-
 जुगोपथ । गोपायिता-गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गोप्यात् ।
 अगोपायीत्-अगोपीत्-अगोप्सीत् १ । धूप सन्तापे । धूपा-
 यति । धूपायाञ्चकार-डधूप । धूपायितासि-धूपितासि २ ।
 जप ३ जल्प ४ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । चप ५
 सान्त्वने । पप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो
 वा । सपति ६ । रप ७ लप ८ व्यक्तायां वाचि । चुप
 मन्दायाङ्गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ९ । तुप १०
 तुन्प ११ तुन्प १२ तुम्प १३ तुफ १४ तुफ १५ तुफ १६ तुम्फ
 १७ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतु-
 म्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः (७२१४०) कित्त्वाभावान्नलोपो
 (७३०८४०) न । किदाशिंषीति (७३०८४०) कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् ।
 प्रात् तुम्पतौ भवि कर्त्तरीति (७८०४०) पारस्करादिगणे ः
 पाठात् सुट् । प्र-सुम्पति गौः । श्रुतिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न ।
 प्र-तोतुम्पोति । तोपति । तुम्पति । तोफति । तुम्फति ।
 तोफति । तुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपष्ठौ च नीरेफोः ।
 अन्ये सुरेफाः । आद्याञ्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः ।
 अष्टावप्युकारवन्तः । पर्ष रफ रफि अर्ष पर्व लर्व वर्ष मर्व
 कर्व खर्व गर्ष शर्व पर्व चर्व गतौ । आद्यः प्रथमान्तः
 ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीय-
 तृतीयौ मुक्ता सर्वे रोपधाः । पर्षति । पर्ष १८ । रफति
 १९ । रम्फति २० । अर्षति । आनर्व २१ । पर्वति २२ ।

लर्वति २३ । वर्वति २४ । पवर्गीयादिरयम् । मर्वति २५ ।
 कर्वति २६ । खर्वति २७ । गर्वति २८ । शर्वति २९ ।
 सर्वति ३० । चर्वति ३१ । कुवि आच्छादने । कुम्बति ३२ ।
 लुवि तुवि अर्हने । लुम्बति ३३ । तुम्बति ३४ । चुवि वक्त्र-
 संयोगे । चुम्बति ३५ । पृभु पृन्भु हिंसार्थो । सर्भति ।
 ससर्भ । सर्भिता ३६ । स्म्भति । सस्म्भ । स्म्भ्यात् ३७ ।
 पिभु शिभु इत्येके । सेभति ३८ । शिम्भति ३९ । शुभ ४०
 शुन्भ ४१ भाषणे । भासने इत्येके हिंसायामित्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता (७६०४०) अनु-
 दात्तेतो दश् । घिणि घुणि घणि ग्रहणे । नुम् । टुत्वम् ।
 घिणते । जिघिषे १ । घुणते । जुघुण २ । घणते जघण ३ ।
 घुणांघूर्ण स्मरणे । घोणते ४ । घूर्णते ५ । इमौ तुदादौ (७१५२४०)
 परस्मैपदिनौ । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव
 सम्बध्यते पृथक्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि (७५७४०६०)
 स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु । पणते । पेणे । पणिते-
 त्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरिहार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-
 न्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायि-
 तासि । पणितासे । पणाव्यात् । पणिषीट ६ । पनायति ।
 पनायाञ्चकार । पेने ७ । भाम क्रोधे । भामते । वभामे
 ८ । जम् प सहने । जमते । चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षसे ।
 चक्षमिधे । चक्षन्धे । चक्षमिवहे ।

स्वोच्च । ८ । २ । ६५ ।

मान्तस्य धातोर्भ्रस्य नकारादेशः स्यान्नकारे वकारे च परे ।
णत्वम् । चक्षखष्टे । चक्षमिमहे-चक्षणमहे । क्षमिष्यते-
क्षंस्यते । क्षमेत । क्षागिषि । क्षमिषीष्ट क्षंषीष्ट । अक्ष-
मिष्ट-अक्षंस २ । कमु १० कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ।

स्वार्थे । छित्त्वात्तङ् । कामयते ।

अयामन्ताल्वाय्येत्त्रिष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ।

आम् अन्त आलु आय्य इत्तु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् ।
ब्रह्ममाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । आयादय आर्द्ध-
धातुके (७५७६०) वा । चकमे । कामयिता-कमिता । काम-
यिष्यते-कमिष्यते ।

णि श्रि द्रु सुभ्यः कर्त्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ।

एणन्तात् अत्रादिभ्यश्च ह्येचङ् स्यात्कर्त्तर्ये लुङि परे । काम-
इ अ तेति स्थिते ।

णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ।

अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वात् एरने-
काचः (११८६०) इति यणि प्राप्ते । एणलोपावियङ्यणुण्वृद्धि-
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति * वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तुं पाच-
यते पाङ्क्तिरित्यादि क्तिलन्तेष्ववकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनि-
टीति वचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथाचैय-

लादेरपवादेणवायम् । इयङ् अततच्चत । यण् । आटिटत् ।
 गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः कार्यते ।

णौ चङुप्रधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ।

चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ।

चङि । ६ । १ । ११ ।

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तो-
 ऽजा देसु द्वितीयस्य ।

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ । ६३ ।

चङ्परे इति वङ्गव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते ।
 अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु
 तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपे-
 ऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्य
 योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।

सन्यतः । ७ । ४ । ७६ ।

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ।

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ६४ ।

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये (११६) । अचीक-

(११६) लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमिहावर्तते तदाह सन्वद्भावेति ।
 तेन हलादेरिति प्राचीनोक्तं निर्मुलताङ्गपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति नहि

मत । गिण्डभावपक्षे । कमेग्ञे षड् वक्तव्यः • । योरभावान्न दीर्घसन्वज्ञावौ । अचकमत । संज्ञायाः(११७)कार्यकालत्वाद्ङं यत्र द्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्वञ्च नानेकास्त्विति माधवः ।

चकास्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किन्तुस्यावयवः कश्चित्स्मादेकास्विदन्वयम् ॥

वस्तुतो(११८) इत्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

चकासौ तूभयमिदन्न स्यात्प्राञ्च व्यवस्थया (११९) ।

योर्विगोष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

सुनिवयोक्तिं विना ह्रस्वदेरिति पूरयित्वापचितं न वा एतिकादा-
दिभिरप्युक्तम् । मनो० ।

(११७) संज्ञाया इति सन्वञ्चमुच्यते (उ० ११७०) दीर्घं लघोरिति (उ० ११७०) एतद्वयेऽङ्गस्यैवमुच्यते अभ्यासस्येति च(उ० ११७०) तत्र चाभ्याससंज्ञा कार्यकाला तेनैवापो हे तयोः पूर्वस्येति सन्नितम् हे इत्यत्र च उच्चारणे इति विगोषसमर्पकमभ्यासैतत्त्वं तत्र तदन्तं तदोगादहस्येति कर्मणि चो तेनाङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वज्ञावौ विधीय-
मानावेवास्तौ चकितौ । तदिदं माधवमतं उच्यते ह्रस्वोपनिबद्धमु-
थोर्दुर्भवदितादौ दीर्घं मनो (उ० ११७०) रिश्वभ्यासस्य दीर्घं न भवति बहुपदे सौ यद्ङं तस्य योऽभ्यास इति एवमापत्त्वं यत्र तद्ङावयवताभ्यासो न लङ्ङमिति माधवोक्तम् ।

(११८) अथ विचारयत्तदवशाद्धितत्वात् इत्यादिषु भीततत्ताद्देश्याश्च
वस्तुत इति चर्कोः दीर्घः आदिस्यदुच्यते सन्वज्ञास्यभिष्य
भोवदुच्यते श्री तत्तत् स्तानिबद्धानेन सत्तदत्र द्विने चकभ्यासि
ऽवर्णोभावादिनि भावः । मनो० ।

(११९) अथानेति बहुपदे सौ यद्ङ इति व्याख्याने 'विन नाभ्यासभावस्याः

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णानात् ।

णेरग्लोपेऽपि (१२०) सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अथ ऋस्वन्ता (उ६४ष्ट०) स्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण १ रण २
वण ३ भण ४ मण ५ कण ६ कण ७ व्रण ८ ऋण ९ छण १०
शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वा-
भ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । धणिरपि कैश्चि-
त्यच्यते । धणति । ओणु अपनयने । ओणति । ओणाञ्च-
कार ११ । ओणु वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण १२ ।
ओणु सङ्घाते । ओणति १२ । लोणु च १४ । शोणादय-
स्त्वयोऽमी तालव्योष्मादयः । पैणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । लैणु
इति क्वचित्पच्यते । पिपैण १५ । ध्रन शब्दे । उपदेशे ना-
न्तोयं रषाभ्यामिति (१०६ष्ट०) णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं
यङ्लुकि दं ध्रन्ति १६ । रणेत्यपि केचित् । रेणतुः । रेणिथ ।
कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान १७ । एन १८ वन १९ शब्दे
स्तनति । वनति । वन२० षण २१ सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पूनः
पाटः । सनति ससान । सेनतुः ।

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ।

जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ किङ्ति । सायात्-सन्यात् ।

येन एकवर्षव्यवधाने अपीपचदित्यादावेव भाव्यं नत्वनेकव्यवधाने
इति । मनो० ।

(१२०) चङ्परे इत्यावर्त्याग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह
णेरिति अगितामिति पठिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः ।

अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिप्रतीत्यत्र गतेः परयोः
 शब्दसन्नाक्तयोरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम २२ । द्रम
 २३ हम्म २४ मोम २५ गतौ । द्रमति । दद्राम ह्यप्रन्तेति (७५१४)
 न दृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति जहम्म । मीमति । मिमीम ।
 अयं शब्दे च । चमु २६ छमु २७ जमु २८ भमु २९ अदने ।

ष्ठिवुल्लामुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ।

एपामचो दीर्घः स्याच्छिति । आडि चम इति वक्तव्यम् * ।
 आपामति । आडि किम् चमति वि -चमति । अचमीत् ।
 जिमिद्धेचित्पटन्ति जेमति । क्रमु पादविघ्नेषे ।

वा आशभ्राशभ्रमुक्रमुल्लामु लसिचुटिलपः । ३
 १ । ७० ।

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे ।

क्रमः परस्मै पदेषु । ७ । ३ । ७६ ।

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति-क्रामति ।
 चक्राम । क्राम्यतु-क्रामतु ।

स्तुकमोरनात्मनेपदनिसित्ते । ७ । २ । ३६ ।

अतै वेट् । अकमोत् ३० । अय रेयत्यन्ताः (७६०४०) अनुदा-
 सितः । अय१ वय२ पय३ मय४ चय५ तय६ णय७ गतौ । अयते

दयायासञ्च । ३ । १ । ३७ ।

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता ।
अयिषीष्ट ।

विभाषेतः । ८ । ३ । ७६ ।

इणः परो यइट् ततः परेषां पीध्वंलुङ्लिटान्धस्य वा मूर्ध्-
न्यादेशः स्यात् । अयिषीद्वम्-अयिषीध्वम् । आयिष्ट ।
आयिद्वम्-आयिध्वम् ।

उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १६ ।

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । ज्ञायते ।
पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते ।
दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्ययइति त्विणो
रूपम् । अय कथमुदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः
इट् क्तिट् कटो इत्यत्र प्रल्लिष्टस्य एर्भविष्यति । यद्वा अनुदात्ते
चलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् चक्षिडोङित्करणात् ज्ञापकात् ।
वादित्वात् । ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्र-णयते ।
नेये । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् ।
दयाञ्चक्रे ८ । रय ९ गतौ । जयी तन्तुसन्तम्ने । जयाञ्चक्रे
१० । पूयी विसरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पूप्ये ११ । क्यूयी
शब्दे उन्दे च । चुक्यूये १२ । क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये
१३ । स्फायी १४ ओ प्यायी १५ वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये ।
प्यायते ।

लिङ्यङोच्च । ६ । १ । २६ ।

लिटि यङि च ष्यायः षीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
त्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाचइति (११८४०) यण् । पिष्ये ।
पिष्याते । पिष्यिरे ।

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिष्योऽन्यतरस्याम् ।

३ । १ । ६१ ।

शभ्यगृह्णेशिखा स्यात् एकवचने तशब्दे परे ।

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ।

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अष्यायि-अष्यायिट् ।
तायृ सन्तानफालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
अतायि-अतायिट् १६ । मल १७ चलनसंवरणयोः । वल
१८ वल्ल १९ संवरणे मञ्जरणे च । ववले ववल्ले । मल
मल्ल धारणे । मेले २० । ममल्ले २१ । मल मल्ल परिभाषण-
हिंसादानेषु । वमले २२ । वमल्ले २३ । कल शब्दसंख्या-
नयोः । कलते । चकले २४ । कल्ल अत्र्यक्ते शब्दे । कल्लते
२५ । अशब्द इति स्यामी । अशब्दशून्यीभाव इति च ।
तेष्ट देष्ट देवने । तितेष्टे २६ । दिष्टेष्टे २७ । घेष्ट मेष्ट म्लेष्ट घेष्ट
मेष्ट श्रेष्ट मेवने । परिनिविध्य इति (३१८४) पत्यम् । परि-
तेषते । मिषेष्टे २८ । अयं षोपदेशोऽपीति न्यासकाराद्यः ।
तद्वाप्यविसृष्टम् (१२१) । गेवते । जिगेष्टे २९ । जिग्नेष्टे ३० ।

(१२१) यदि षोपदेशः आसदा इत्यादिरिवावधि षोपदेशमन्ते पत्यु-
दक्षेत् तद्वत्त्वात्प्रायं षोपदेश इति भावः । तन्म० ।

पिपेवे ३१ । तेवते ३२ । स्लेवते ३३ । शेष्ट ३४ खेष्ट ३५
 क्लेष्ट ३६ इत्यप्येके । रेष्ट स्रवगतौ । स्रवगतिः स्रुतगतिः ।
 रेवते ३७ । अथावत्यन्ताः (उ००४०) परस्मैपदिनः । मय्य
 वन्वने । ममय्य १ । सूय्य २ ईय्य ३ ईय्य ४ ईय्यायाः ।
 ह्य गतौ । अह्यीत् ५ । यान्तत्वान्न (उ५३५०४०) वृद्धिः ।
 शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं
 वाऽभिषवः स्नानञ्च । शुशुच्य ६ । चुच्य ७ इत्येके । ह्य्य
 गतिकान्त्योः । जह्य्य ८ । अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ।
 अलति । अल ।

अतो लान्तस्य । ७ । २ । २ ।

लूति लुप्तपठोक्तम् (१२२) अतः समीपौ यौ लूी तदन्त-
 स्यातो (१२३) वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । नेटीति
 (उ३६४०) निषेधस्य अतो हलादेरिति (उ४०४०) विकल्पस्य
 चापवादः । मा भवानालीत् ९ । अयं स्वरिते इत्येके ।
 तन्मते अलते इत्याद्यपि । जि फता विसरणे । लफलेति
 (उ५६४०) एत्त्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् १० । मील

(१२२) यद्यप्यत्रयवनचनेनान्तशब्देन वज्रग्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थः तर्ह्यन-
 पहणमनर्थकं विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वात् अथ समीपवाचि-
 नान्तशब्देन पठोक्तस्य रेफलकारसमीपभूतस्यातो वृद्धिरित्यर्थो
 लभ्येत तर्हि अङ्गप्रभृतिषु स्यात् अथ लृ च तदन्तश्चेति कर्म-
 धारयस्तर्हि पूर्वनिपातः स्वादित्यत आह नुप्तेति अत्रात इति तन्त्रा-
 दन्तम् । मनो० ।

(१२३) तदन्तस्याङ्गस्येत्त्वर्थः लान्तस्याङ्गस्येत्युक्ते अश्वह्नीदित्यादौ स्यात्
 तत्राद्यलकारस्याकारसमीपभूतत्वेऽपि तदन्तस्थानङ्गत्वान् द्वितीय-

११ श्मील १२ स्त्रील १३ क्ष्मील १४ निमेषणे । निमेषण
 सहोचः । द्वितीयस्तालव्यादि । तृतीयो दन्त्यादि । पील १५
 प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । नील वर्णे । निनील १६ ।
 गील समाधौ । गीलति १७ । कील १८ बन्धने । कूल १९
 आवरणे । शूल २० रजाया सहोपे च । तूल निष्कर्षे ।
 निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्च अन्तर्गतस्य वहिर्निःसारणम् ।
 तुतूल २१ । पूल २२ सङ्घाते । मूल २३ प्रतिष्ठायाम् । फल
 निष्पत्तौ । फीलतु । फीलु २४ । चुल्ल २५ भावकरणे । भाव-
 करणमभिप्रायाविष्कार । सुल्ल २६ विक्रमने । चिल्ल २७ शै-
 थिल्ये भावकरणे च । तिल गतौ । तिलति २८ । तिङ्गेत्येके ।
 तिङ्गति २९ । वेल् ३० चेल् ३१ केल् ३२ खेल् ३३ ख्वेल् ३४
 वेल् ३५ चलने पञ्च ऋदित षष्ठो लोपध । पेल् ३६ फेल्
 ३७ शेल् ३८ गतौ । घेल् ३९ इत्येके । ख्वल सञ्चलने ।
 चख्वाल । अख्वालीत् ४० । खल ४१ सञ्चये । गल अदने ।
 गलति । अगालीत् ४२ । षल गतौ । सलति ४३ । दल ४४
 विसरणे । ख्वल ख्वल्ल पाशुगमने । शख्वाल । अख्वालीत् ४५ ।
 शखल्ल । अखल्लीत् ४६ । खोल् खोर्त् गतिप्रतिघाते । खोलति
 ४७ । खोरति ४८ । घोर्त् गतिचातुर्ये । घोरति ४९ । त्वर
 ह्यङ्गगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ५० । क्वर ऋर्त्तने । चक्वार
 ५१ । अक्व ५२ वक्व ५३ मक्व ५४ चर ५५ गत्यर्था ।
 चरतिर्भक्षणेऽपि । अक्वति । आक्व । मा भवानक्वीत् ।
 अङ्गान्तरेफस्यात् समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । षिवु निरसने ।

साङ्गले ऽप्यकारसमीपवर्त्तिताभावान्निति बोध्यम् ।

ष्ठिवुक्त्विति (७६४४०) दीर्घः । षीवति । अस्य द्वितीयस्यकार
 षकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः
 टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः ।
 षीव्यात् ५६ । जि जये । अयमजन्तेषु पठितु युक्तः । जय
 उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्णकोऽयम् । जयति ।

सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ ।

जयतेः सन्लिङ्निमित्तो योऽभ्यासस्ततःपरस्य कुत्वं स्यात् ।
 जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ—जिगेथ ।
 जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजै-
 षीत् ५७ । जीव प्राणधारणे । जिजीव ५८ । पीव मीव
 तीव शीव श्यौल्ये । पिपीव ५९ । मिमीव ६० । तितीव
 ६१ । निनीव ६२ । चीवु ६३ च्नेवु ६४ निरसने । उर्वी
 ६५ तुर्वी ६६ युर्वी ६७ दुर्वी ६८ धुर्वी ६९ हिंसार्थाः ।
 ऊर्वीञ्चकार । उपधायां चेति (७३४४०) दीर्घः । तुतूर्व । गुर्वी
 उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ७० । मुर्वी ७१ बन्धने । पूर्व
 ७२ पर्व ७३ मर्व ७४ पूरणे । चर्व अदने ७५ । भर्व ७६
 हिंसायाम् । कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व ७९ दर्पे । अर्व शर्व षर्व
 हिंसायाम् । आनर्व ८० । शर्वति ८१ । सर्वति ८२ । इवि
 व्याप्तौ ॥ इन्वति । इन्वाञ्चकार ८३ । पिवि ८४ मिवि ८५
 णिवि ८६ सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके । सेवन
 इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । हिवि ८७ दिवि
 ८८ धिवि ८९ जिवि ९० प्रीणनार्थाः । द्विन्वति । दिन्वति ।

धिन्विञ्जणव्योर च । ३ । १ । ८० ।

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययस्य शब्धिंपये । अतो लोप (अ५७८)तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्तु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धित्वन्ति ।

लोपञ्चास्यान्यतरस्यां ष्वोः । ६ । ४ । १०७ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् ष्वयोः परयो । धिन्व—धिनुव । धिन्मः—धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ।

उतञ्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वभाट् धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि । रिषि रवि धवि गत्यर्थाः । रिष्वति ६१ । रष्वति ६२ । धन्वति ६३ । क्विहिंसाकरणयोश्च । चकाराङ्गतौ । कृणोति ६४ । इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । मव वन्वने । मवति । मेवतुः मेवुः । अमवीत्-अमावीत् ६५ । अव रक्षणगतिकान्तिरीतिह-
प्तप्रवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्तप्रवाप्तप्रालिङ्ग-
नहिंसादानभागवृद्धिषु (१२४) । अवति । आव । मा

(१२४) एकोनविंशतिरर्थाः कान्ति शोभा हृत्तिरिच्छानांश्च स्वाभ्यर्थ-
स्वामित्वं हीप्तिस्तेजः । हिंसा हननमादानं यद्वहणं न तु दानं भागे
वह्यौ यद्वे वधे, इति बोधदेवैकवाक्यत्वात् ।

भवानवीत् ६६ । धावु गतिशु द्वयोः । स्वरितेत् । धावति ।
 धावते । दधाव । दधावे (१) । अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ।
 धत्त धिच्च सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुचते । दुधुच १ ।
 धिचते । दिधिचो २ । वृच वरणे । वृचते । ववृच ३ । शिच
 विद्योपादाने । शिचते ४ । भिच भिच्यामलाभे लाभे च ।
 भिचते ५ । क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधने इति दुर्गः ।
 क्लेशते । चिक्लेशे ६ । दत्त वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दत्तते ।
 ददत्ते ७ । दीच मौण्डेप्रज्योपनयननियमव्रतादेशेषु ।
 दीचते । दिदीचे ८ । ईच दर्शने । ईचाञ्चक्रे ९ । ईष
 गतिहिंसादर्शनेषु । ईषाञ्चक्रे १० । भाष व्यक्तायां वाचि ।
 भाषते ११ । वर्ष स्नेहने । दन्तोष्त्रादिः । ववर्षे १२ । गेषु १३ ।
 अन्विच्छायाम् । ग्लेषु १४ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् ।
 जिगेषे । पेषु प्रयत्ने । पेषते १५ । जेषु १६ णेषु १७ एषु १८
 प्रेषु १९ गतौ । जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । रेषु
 २० हेषु २१ हेषु २२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो [वृकशब्दे
 ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । हेषते । कास् शब्द-
 कुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे २३ । भास् दीप्तौ । वभासे २४ ।
 णास् रास् शब्दे । नासते २५ । प्र-नासते २६ । णस
 कौटिल्ये । नसते २७ । भ्यस भये । भ्यसते । वभ्यसे २८ ।
 षाडः शसि इच्छायाम् । आ-शंसते । आ-शशंसे २९ । ग्रसु
 ३० ग्लसु ३१ अदने । जग्रसे । जग्लसे । ईह चेष्टायाम् ।
 ईहाञ्चक्रे ३२ । वहि ३३ महि ३४ वृद्धौ । वंहते । वंहे ।
 मंहते । अहि गतौ । अंहते । आनंहे । ३५ । गर्ह गल्ह

कुत्सायाम् । जगर्ह ३६ । जगल्हे ३७ । वर्ह ३८ वल्ह ३९ ।
 प्राधान्ये । यौश्चादी । वर्ह ४० वल्ह ४१ परिभाषणहिंसाच्छा-
 दनेषु । दन्तोश्चादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्तोश्चादितामन-
 योरौश्चादितां चाङ् । झिह गतो । पिह्निहे ४२ । वेह ४३
 जेह ४४ व.ह ४५ प्रयत्ने । शाद्यो दन्तोश्चादिः । अन्यः
 केवलोश्चादिः । उभावप्यौश्चादी इत्येके । दन्तोश्चादी इत्य-
 परे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । ब्राहे । द्राह ४६ निद्राक्षये ।
 निक्षेपे इत्येके । फाञ् दीप्तौ । चकाशे ४७ । ऊह वितर्के ।
 ऊहाञ्चके ४८ । गाह विलोडने । गाहते । जगाहे । जगा-
 हिषे-जघाचे । जगाहिद्धे जगाहिध्वे-जघाद्धे । गाहिता ।

ढी ढेलीपः । ट । ३ । १३ ।

ढस्य लोपः स्याद्धे परे । गाढा । गाहिष्यते-घाक्ष्यते ।
 गाहिषीष्ट-घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट-अगाढ । अघाक्षाताम् ।
 अघाक्षत । अगाढाः । अघाद्धम् । अघाक्षि ४९ । गृह्ण
 गर्हणे । गर्हते । जगृहे । ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वि' गुणा
 त्पूर्वविप्रतिषेधेन । जगृहिषे-जघृक्षे । जघृद्धे । गर्हिता गर्हा ।
 गर्हिष्यते-घक्ष्यते । गर्हिषीष्ट-घक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट ।
 इडनावे ।

शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ।

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चेः क्सादेशः स्यात् ।
 अष्टक्षत् ।

क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ ।

अजादौ तडि कस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्य (२६४०) ।
अष्टदाताम् । अष्टदत्त पू० । ग्लह च । ग्लहते पू१ । घुषि
कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचिद्वषेत्यदुपधं पठन्ति
पूर । अयार्हत्यन्ताः (७७७४०) परस्मै पदिनः । घुषिर् विशब्दने
विशब्दनमतिज्ञानम् । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये
पेठः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वादङ्गा (७३६४०) ।
अघुषत्--अघोषीत् १ । अचू व्याप्तौ ।

अचोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ।

अचो वा अ्प्रत्ययः स्यात्कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ।
अच्छोति अच्छुतः । अच्छुवन्ति । अच्छति । अच्छतः ।
अचन्ति । आनच्च । आनच्चिथ—आनष्ठ । अच्छिता—अष्टा ।
अच्छिष्यति । स्कोरिति (१६६४०) कलोपः । षढोः कः सि
(१३१४०) । अच्छति । अच्छोतु । अच्छुहि । अच्छवामि ।
आच्छोत् । आच्छणवम् । अच्छ्यात् । अच्छ्यात् । ऊदित्त्वा-
द्वेट् । नेटि (७३६४०) । मा भवानचीत् । अच्छिष्टाम् । अच्छिष्टुः ।
इडभावे तु मा भवानाचीत् । आष्टाम् । आच्छुः २ । तच्छुश्च
त्वच्छुश्च ४ तनूकरणे ।

तनूकरणे तच्छः । ३ । १ । ७६ ।

अचुः स्याद्वा शन्विषये । तच्छोति-तच्छति काष्ठम् । ततच्चिथ-
ततष्ठ । अतचीत्—अताचीत् । अतच्छिष्टाम्-अताष्टाम् ।
तनूकरणे क्रिम् वाग्भिः सन्तच्छति भर्त्सयतीत्यर्थः ।

उच्च सेधने । उच्चाच्चकार ५ । रच्च ईं पालने । षिच्च
 चुम्बने । प्र षिच्चति ७ । तच्च पृच्च गच्च गतो । तच्चति ८ ।
 सृच्चति । नच्चति १० । रच्च ११ रोपे । सद्घाते इत्येके ।
 मच्च १२ सद्घाते । मच्च १३ इत्येके । तच्च १४ त्वचने । त्वच-
 नम् संवरणम् त्वचो ग्रहणञ्च । पच्च परिग्रहे इत्येके । सूच-
 चादरे । सुपूर्च १५ । अनादर इति तु काचित्कोऽपपाठः ।
 अथज्ञावहेलनमसूर्चणमित्यमरः । काच्चि १६ वाच्चि १७
 नाच्चि १८ काङ्क्षायाम् । द्राच्चि १९ ध्राच्चि २० ध्वाच्चि २१
 घोरवाणिते च । चूप पाने । चुचूप २२ । तूप २३ तुष्टौ ।
 पूष २४ वृष्टौ । मूप २५ स्तौये । लूप २६ रूप २७ भूषायाम् ।
 शूप ३८ प्रसवे । तालव्योष्मादिः । यूष २९ हिंसायाम् ।
 जष च ३० । भूष अलङ्कारे । भूषति ३१ । ऊष रुजायाम् ।
 ऊमाच्चकार ३२ । ईष ३३ उच्छे । कृष ३४ खप ३५ शिष
 ३६ जष ३७ भष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रूप ४२
 रिष ४३ हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादौ सप्तमो
 दन्तोष्मादिः । चकाप । चखाप । शिशोष । शिशोषिथ ।
 शोषा । कष । अशिचत् । अशोच्यत् । जेषतु । जभषतु ।
 शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ।

तीपसहलुभरूपरिषः । ७ । २ । ४८ ।

इच्छत्यादेः परस्य तादेराद्धधातुः क्खेडा स्यात् । रोषिता-
 रोषा । रोषिष्यते । रेषिता-रेषा । रेषिष्यति । भष भर्त्सने ।
 इष भर्त्सने षरवः । भषति । वभाष ४४ । उष दाहे । ओषति

उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ।

एभ्यो लिङ्याम् वा स्यात् । ओपाञ्चकार । उवोप । ऊपतुः ।
 उवोपिथ ४५ । जिप् ४६ विप् ४७ मिप् ४८ सेचने । जिजेज् ।
 क्रादिनिघमादित् । विवेपिथ । विवेपिव । वेटा । वेच्यति ।
 अविचत् । पुप पुष्टौ । पोपति । पोपिता । पोपिष्यति ।
 अपोपीत् ४९ । अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट् ।
 अतो न क्तः । अङ्घ्रिधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ।
 श्रिप् श्लिप् प्रप् पुप् दाहे । श्रेपति । शिश्रेप । श्रेपितापू० ।
 श्लेपति । शिश्लेप । श्लेपितापू१ । अयमपि सेट् । अनि-
 ट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्का-
 रिकायां न्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत्स्रोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्त-
 रविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोप पू२ । पुष्टोप पू३ । ष्टु पू४ ष्टु
 पू५ ष्टु पू६ सेचने । ष्टु सहने च । इतरौ हिंसासंक्षेप-
 नयोश्च ॥ पर्षति । पपर्ष । ष्ट्यात् । ष्टु पू७ खंघर्षे । हृत्
 पू८ अलीके । तुस पू९ हस ई० ह्लास ई१ रस ई२ शब्दे ।
 तुतोस । जहास । जह्लास । ररास । लस ई३ श्लेपणक्री-
 डनयोः । घस्लृ अदने । अयं (१२५) न सार्वत्रिकः लिङ्य-
 न्यतरस्यामित्यदर्शस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं
 वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव (१२६) पाठः शपि

(१२५) यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिङ्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिटोऽन्यतर-
 स्यामिति (डा०६४०) विलम्बेनादेशविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(१२६) अत्रैवेति श्वादौ परस्मैपदे पाठः तत्प्रयोगे लिङ्गमेवसुत्तरत्वात् ।

परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु
पाठो बलाद्यार्द्धधातुके । क्मरचि (१२७) तु विशिष्योपादानम् ।
घसति । घस्ता ।

सः स्यार्द्धधातुके । ७ । ४ । ४६ ।

सस्य तः स्यात्सादावार्द्धधातुके । घत्यति । घसतु । अघ-
सत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ।

पुषादिद्युतादिलृदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ।
श्यन्विकरणपुषादे (१२८) द्युतादेर्लृदितश्च परस्य चेरङ् स्या-
त्परस्मैपदेषु । अघसत् ६४ । जर्ज ६५ चर्च ६६ कर्च ६७ परि-
भाषणहिंसातर्जनेषु । पिष्ट् पेष्ट् गतौ । पिपिसतुः ६८ ।
पिपेसतुः ६९ । हसे हसने । एदित्त्वान्नं टद्धिः । अहसीत्
७० । णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्र-णेशति ७१ ।
मिश ७२ मश ७३ शब्दे रोपकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव
गतौ । दन्तोष्ट्रान्तः । तालव्योष्मादिः । शवति । अशावीत्-
अशवीत् ७४ । शश लृत्गतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश ।
शेशतुः । शेषुः । शेशिथ ७५ । शसु हिंसायाञ्च । दन्त्यो-
ष्मान्तः । न शसददेत्येत्त्वन्न (उ११४०) । शशसतुः । शशसुः । शश-
सिथ ७६ । शन्सु स्तुतौ । अयन्दुर्गतावपीति दुर्गः । च्छंसो
घातुकः क्रू रदत्यमरः । शशंस । आशिपि नलोपः । शस्यात्

(१२७) सृषसदः क्मरजिति (उ१७४४०) सूत्रे अदोनिर्देशेऽपि पुनर्विशिष्य
पक्षेर्षहणं तत्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः ।

(१२८) पुषादिर्दिवादी (उ१२८४४ादी । द्युतादिस्तु भावन्तर्गण' (उ७८)
ष्टादी च वक्ष्यमाणः ।

७७ । चह परिकल्कने । कल्कनं शाक्यम् । अचहीत् ७८ ।
 मह पूजायाम् । अमहीत् ७९ । रह ८० त्यागे । रहि
 गतौ । रंहति । रंक्षात् ८१ । दृह ८२ दृहि ८३ दृह ८४
 दृहि ८५ दृष्टौ । दर्हति । ददर्ह । ददृहतुः । दंंहति ।
 वर्हति । वंहति । वृहि शब्दे च । वंहितङ्करिगर्जितम् ।
 वृहिर् इत्यके । अवृहत्—अवर्हीत् ८६ । तुहिर् । ८७
 दुहिर् ८८ उहिर् ८९ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतु-
 हत्—अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्-
 कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह ।
 ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत्—ओहीत् ८९ । अर्ह
 पूजायाम् । आनर्ह ९० । अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तैः ।
 द्युत दीप्तौ । द्योतते ।

द्युतिस्वाप्तोः सम्प्रसारणम् । ७ । ४ । ६७ ।

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते ।
 द्योतिता ।

द्युङ्गो लुङि । १ । ३ । ६१ ।

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादीति सूत्रेण (७७६४०)
 परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट १ । श्विता वस्ते ।
 श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट २ । जि मिदा
 स्नेहने । मेदते ।

मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ।

मिदेरिको गुणः स्यादित्स्त्रकशकारादौ । एश (१२६)
 आदिशिञ्चाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । जसे-
 दिष्ट ३ । जि खिदा खेहमोचनयोः । मोहनयोरित्येके ।
 खेदते । सिष्विदे । अखिदत् । अखेदिष्ट ४ । जि चिदा-
 चेत्येके । अच्चिदत् । गच्छेदिष्ट ५ । रुच दीप्तावभिप्रीतौ
 च, रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् ।
 अरोचिष्ट ६ । घुट परिवर्त्तने । घोटते । जुघुटे । अघु-
 टत् । अघोटिष्ट ७ । रुट ८ लुट ९ लुठ १० प्रतिघाते ।
 अरुटत् । अरोटिष्ट । शुभ ११ दीप्तौ । क्षुभ १२ सञ्चलने ।
 षभ १३ तुभ १४ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नमन्ताम-
 न्यके समे । सा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् ।
 अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्रादी च ।
 खन्सु १५ ध्वन्सु १६ भ्वन्सु १७ अस्संसने । ध्वन्सु गतौ
 च । अडि नलोपः । अस्ससत् । “नास्ससत्कारिणां ग्रैवमिति”
 रघुकाव्ये । अस्संसिष्ट । भ्वन्शु १८ रित्यपि केचित्तोऽठु । अस्स
 तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु १९ भ्रन्शु अघ-
 पतन इति दिवादौ । खम्भु विष्यासे । अस्सभत् । अस्स-
 भिष्ट २० । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिभ्यु प्रमादे गत ।
 एतु वर्त्तने । वर्त्तते । अष्टते ।

(१२६) निबृहत्संज्ञामित्यत (३६७२) त्रितोयनुवर्त्तते तत्र प्रथमौ
 इहेतुः कश्चिद्वारवाक्यप्रभौ न तु अष्टमोऽहत्तो मिमिदे इत्यादावेति
 न प्रमाद इत्याह एव इति ।

वृद्धाः स्यसनोः । १ । ३ । ६२ ।

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ।

न वृद्धाञ्चतुर्भ्यः (१३०) । ७ । २ । ५६ ।

एभ्यः सकारादेराद्धधातुकस्येण् न स्यात्तडानयोरभावे ।
वत्स्यति । वर्त्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्त्तिष्यत् । अवत्स्यत् ।
अवर्त्तिष्यत् २१ । वृधु २२ वृद्धौ । शुधु २३ शब्दकुत्सा-
याम् । इमौ वृत्तिवत् । स्यन्दू स्ववणे । स्यन्दते । सस्यन्दिषे-
सस्यन्त्से । सस्यन्दिष्वे-सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता-स्यन्त्ता । वृद्धाः
स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊर्द्धिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
वाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् न वृद्धाः इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट-स्यन्त्सीष्ट ।
द्वुद्धो लुङीति (७०४०) परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत् ।
अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत् । अस्य-
न्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत ।

अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३

। ७२ ।

एभ्यः परस्याप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् ।
अनु-स्यन्दते—अनु-स्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् ।

(१३०) चतुर्भ्य इति चतुर्ग्रहणं तामि च कपइति (७८०४०) विशेषग्रहणात्
कपेनिरासार्थम् अत्र गमेरित्यतः (७१०३४०) परस्मैपदेवित्यनुवर्त्तते
तच्च तस्मिन् तडानयोरभावे लक्षितमितोहापि तथैवानुवृत्तम् । मनोः ।

अनु-स्यन्दते हसी । अर्थाण्यध्विति पर्युदासान्नात्सोदके अनु-
स्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राण्यिषु नेत्युक्तौ तु न
स्यात् (१३१) २४ । कृपू सामर्थ्ये ।

कपो रो लः । ८ । २ । १८ ।

कपः लः इति द्वेदः । कपेति लुप्तपठोकम् तच्चावर्त्तते कपो
यो रेफस्तस्य लः स्यात् (१३२) । कपेर्ककारस्यावयवो यो
रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते ।
चकृलपे । चकृलपिपे-चकृलमे । इत्यादि स्यन्द्भवत् ।

लुटि च कपः । १ । ३ । ८३ ।

लुटि स्यसनोश्च कपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

तासि च कपः । ७ । २ । ६० ।

कपेः परस्य तासेः सकारादेराह्वधातुकस्य चेषा न स्यात्
तल्लगनयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्यः । कल्पितासे-
कल्प्तासे । कल्प्मरति । कल्पियते-कल्प्मरते । कल्पिषोष्ट-
कृष्णोष्ट । अकृष्णत् । अकल्पिष्ट-अकृष्णत् । अकल्प्मरत् ।
अकल्पियत-अकल्प्मरत् । वृत् (१३३) वृत्तः सम्पूर्णं व्युतादि-

(१३१) सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधान्नयण्येऽसमर्धसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति ।
पर्युदासान्नयणमिति ।

(१३२) रघद्धेन केवलरकारस्य लृकारावयरकारस्य चोभयोर्पङ्कणादादे-
शेऽपि लकारे तथाद्वैविध्यं तेन कल्पत इत्यत्र लकारादेशः कृष्ण
इत्यादौ लृकारादेश इति बोध्यम् ।

(१३३) गणपठे वृदिति क्तिवन्तपदं व्याख्यातमाह वृत्त इति तदर्थमाह
सम्पूर्णं इति ।

हृतादिश्चेत्यर्थः २५ । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः
 पितञ्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे १ । घटादयो मित
 इति (७८५४०) वक्ष्यमाणेन मित्स्त्रंज्ञा । तत्फलं तु णौ मितं
 ह्रस्वः (७१७४४०) इति चिण्मुलोर्दीर्घोऽन्तरस्यामिति (७२७१४०)
 च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति (१३४) । कथं तर्हि-
 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' । "प्रविघाटयिता समुत्पतन्
 हरिदश्वः कमलाकरानिवे' त्यादि शृणुं घट सङ्घातइति (७१७७४०)
 चो रादिकस्येदम् । नच तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽय-
 मिति वाच्यम् नान्ये मितोऽहेतुविति (७१७४४०) निषेधात् ।
 अहेतौ स्वार्थणिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो
 नेत्यर्थः । व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

व्यथो लिटि । ७ । ४ । ई८ ।

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि (७१०४०)
 शेषाप (१३५) वादः । यस्य हलादिशेषेणानिहन्तिः । विव्यथे
 २ । प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ३ । प्रस विस्तारे । पप्रसे ४ । म्वद ५
 मर्दने । स्खद ई स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । चञि गति-
 दानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्मुलोरिति (७२७१४०)
 ४०) दीर्घविकल्पः । अक्षञ्चि-अक्षञ्चि । चञ्चञ्चम्-चाञ्चञ्चा-

(१३४) अव्यत पठितानामपीह पाठोऽर्थविशेषनियमाय इह पठिताना-
 मशुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्येवेति द्योतयन्नुदाहरति
 विघटयतीति ।

(१३५) अभ्यासान्तर्गतस्य यकारस्य निहन्तेरपवाद इत्यर्थः एतदेवाह यस्येति

ञ्जम् ७ । दक्ष ८ । गतिहिंसनयोः । वोऽयं वृद्धिशैश्वरयो रनुदा-
 तेत्सु (७०।४०)पठितस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः क्रप ६
 कृपायाङ्गतौ च । कदि १० क्रदि ११ क्लादि १२ वैकृत्ये । वैकृत्य
 इत्येके । तयोऽप्यनिदित इति नन्दो । इदितइति स्वामी ।
 कदिक्रदी इदितौ । क्रट क्लादेति चानिदिताविति मैत्रेय ।
 कदिक्रदिक्रुदीनामाह्वानरोदनयोः(७४२४०)परस्मैपदिपूक्तानाम्प-
 नरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जि त्वरा १३
 सम्भ्रमे । घटादयः पितः(ग०) । पित्त्वादङ् क्तसु(७४५२४०)वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः(७८७४०)परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । ज्वरति
 जज्वार १ । गङ् सेचने । गङ्गति । जगाङ् २ । हेङ् वेष्टने ।
 हेङ् अनादरइत्यात्मनेपदिषु(७५२४०)गतः सएवोत्सृष्टानुबन्धोऽ-
 भूयते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरा-
 दिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैप-
 दम् । हेङ्गति । जिहेङ् । हिङ्गयति । अहिङ्ङि-अङ्गीङ्ङि । अना-
 दरे तु हेङ्गयति ३ । वट ४ भट ५ परिभाषणे । वट वेष्टने भट
 मृताविति(७५३४०)पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ।
 णट ६ नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपि(७५३४०)पठितः । तत्रायं विवेकः ।
 पूर्वपठितस्य नाद्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थाभि-
 नयो नाद्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु
 नर्त्तकव्यपदेश पदार्थाभिनयो नृत्यम् गातविधेयमात्रं
 नृत्तम् । केचित्तु घटादौ णट मृताविति पठन्ति । गता-
 वित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यज्ञता नाटीति दीर्घ-
 पाठात् घटादिर्णोपदेश एव । एक प्रतिघाते । सक्तति ७ ।

चक ८ लृप्तौ । लृप्तिप्रतीघातयोः पूर्णं (३४३४) पठितस्य लृप्ति-
मात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदि-
ष्वनुवादात्परस्मैपदम् । कखे हसने । एदित्त्वान्न (३५१४) वृद्धिः ।
अकखीत् ६ रगे १० शङ्कायाम् । लगे ११ सङ्गे । ह्र १२
ह्लगे १३ षगे १४ टगे १५ संवरणे । कगे १६ नोच्यते अस्या-
यमर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासामान्यार्थत्वात् अनेकार्थ-
त्वादित्यन्ये । अक १७ अग १८ कुटिलायाङ्गती । कण रण
गती । चकाण १९ । रराण २० । चण २१ शण २२ अण २३
दाने च । शण गतावित्यन्ये । अथ २४ कथ २५ कथ २६ क्तथ
२७ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति (२६८४) सूत्रे क्राथेति
मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वन्तु निपातना-
त्परत्वात् चिणमुलोरिति (३२७१४) दीर्घे चरितार्थम् । अक्र-
थि-अक्राथि । क्रथङ्कथम् क्राथङ्कथम् । चन २८ च । हिंसा-
यामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायन्धातुर्नतु
तानादिकस्या (३६४४) अनुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रिया-
सासान्ये वनतीत्यादि । प्र-वनयति २९ । अनुपसृष्टस्य तु मि-
त्त्वविकल्पो (३८६४) वक्ष्यते । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थ (३३२०४)
म्यठिष्यमाण एवायम् मित्त्वार्थमनूद्यते । प्र-ज्वलयति ३० । हल
हल चलने । प्र-हलयति ३१ । प्र-हलयति ३२ । स्मृ ३३
आधाने । चिन्तायाम्यठिष्यमाणस्य (३९७४) आधाने मित्त्वार्थो-
ऽनुवादः । आधानमुक्ताण्डापूर्वकं स्मरणम् । दृ भवे । दृ
विदारणे इति (३६६४) क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं
प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र । दारयति ३४ । धात्वन्तरसे-

वेदमिति मते तु हरतीत्यादि । केचिद्दृष्टादौ अत्सृष्टृत्वरेति
 सूत्रे(३।७।४०)च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वम्पठन्ति तन्नेतिमाधवः ।
 नृ मये । क्रादिपु (३।६६४०)पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र ।
 नारयति ३५ । आ पाके । अ्रै(३६६४०)इति कृतात्वस्य आ इत्या-
 दादिकस्य (३।२०४०)च सामान्येनानुकरणम् लुग्विकरणालुग्वि-
 करणधोरलुग्विकरणस्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
 ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अपयति विलोदयतीत्यर्थः ।
 पाकादन्यत्र । आपयति खेदयतीत्यर्थः ३६ । मारणतोष-
 णनिशामनेषु ज्ञा ३७ । निशामनञ्चाक्षुपज्ञानमिति माधवः ।
 ज्ञानमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् निशान-
 न्तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिञ्चेति
 (३।७२४०) चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थः । कथं
 “विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति” ‘तञ्ज्ञापयत्याचार्य्य’ इति च
 शृणु माधवमतेऽचाक्षुपज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञानमाले मित्त्व-
 मिति मते तु ज्ञा नियोग इति(३।७४०)चौरादिकस्य धातूनाम-
 नेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठता हरदत्तादीनाममते तु न का-
 प्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः(ग०)३८ । चल कम्पने इति ज्वलादिः ।
 (३८८४०)चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु । शीलञ्चालयति
 अन्यथाकरोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रञ्चाल-
 यति क्षिपतीत्यर्थः । छदि ३९ रुर्जने(ग०) । छद् अपवारण
 (३।८०४०)इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्योयमनु-
 वादः अनेकार्थत्वादूर्ज्जरर्थे ऽ इति । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति
 यत्नवन्तं प्राणजन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अप-

वारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु । छादयति
 वलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिहोन्मघने
 लङिः (ग०) ४० । लड विलास इति (उ५५५) पठितस्य मित्त्वार्थो-
 ऽनुवादः । उन्मघनं ज्ञपनम् । जिह्वाशब्देन पठीतत्पुरुषः ।
 लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुपो वा । लडयति जिह्वया ।
 अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारदन्वो-
 ऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति
 पुत्रम् । मदी ४१ हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनन्दैवम् । दैवा-
 दिकस्य (उ१ ४२) मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति हर्षयति ग्लेप
 यतिवेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
 ध्वन ४२ शब्दे । भाव्ययं * मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घ-
 ण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
 भोजः दलिवलिस्खलिरणिध्वनितपिचपयश्चेति (ग०) पपाठ । तत्र
 ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे (उ६५५) वल संवरणे (उ१ ६६) ।
 खल सञ्चलने (उ६८) तपूप लज्जायामिति (उ६६) गताः । तेषां
 णौ । दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । चै चये इति
 (उ६५५) वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । ज्ञपयति । खन
 ४३ अवतंसने । शब्दे इति (उ८७) पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
 खनयति । अन्यत्र खानयति । घटाद्योमितः (ग०) । मित्स-
 ज्ञा इत्यर्थः । जनी ४४ जृष् ४५ कसु ४६
 रज्जो ४७ ऽमन्ताश्च ४८ (ग०) । मित इत्यनुवर्त्तते । जृषिति
 पित्तनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु
 जनी जृ षासु इति पठित्वा षासु निरसने (उ१ ३३) इति दैवा-

दिकमुदाहरन्ति । ज्वल ४८ हल पू० ह्लाद्य पू१ नमा पू२
 मनुपसर्गाद्वा (ग०) । एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वल-
 यति-ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्र-ज्वलयति ।
 कथं तर्हि प्र-ज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करो-
 तीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्वः (७।७४४०) इति सूत्रे
 'वा चित्तविराग' इत्यतो (७।८६४०) वेत्यनुवर्त्य व्यवस्यत-
 विभाषाश्रयणादिति वृत्तिज्ञत् । एतेन 'रजो विश्रामयन्
 राज्ञाम्' 'धुर्व्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् । ग्ला
 पू३ स्वा पू४ वनु पू५ वमाञ्च (ग०) पू६ । अनुपसर्गाद्देषां मित्त्वं
 वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । न कस्य-
 मिचमाम् (ग०) । अमन्तत्वात् (७८५४०) प्राप्तं मित्त्वसेपान्न स्यात् ।
 कामयते । आमयति । चामयति । शमो दर्शने (ग०) । शाम्य-
 तिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु "प्रण
 यिनो निशमय्य बधः कथाः" । कथं तर्हि "निशामय तदु-
 तात्तिं निस्तराद्गतो ममेति" । शम आलोचनइति (७।७६४०)
 चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्छाष्ये वृत्तिः शाम्यतिवत् ।
 यमोऽपरिवेषणे (ग०) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । चाया-
 मयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यम-
 यति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । पर्येषणं नियमयन्वि-
 त्यादि तु नियमयच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । स्वजि-
 रधपरिभ्याञ्च (ग०) । मिन्नेत्येव । अक्ष-स्वाद्यति ।
 परि-स्वाद्यति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः ।
 स्वामी तु न कस्यामीति नञमुत्तरतिमुत्प्राप्तमनुवर्त्य
 शमः च दर्शने इति विच्छेदः । यमस्वपरिवेषणे

मिन्त्वमाह । तन्नाते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव ।
उपसृष्टस्य स्वदेशेदेवादिपूर्वस्थेति नियमात् प्र-स्वाद्यती-
त्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः
फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण
५७ गतौ । नेति निवृत्तमसम्भवात् निषेधात्पूर्वमसौ न
पठितः फणादिकाथ्यानुरोधत् ।

फणाञ्च सप्तानाम् । ई । ४ । १२५ ।

एषां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च ।
फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति
वृत् घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्नाते
फाणयतीत्येव १ । राजृदीप्तौ । खरितेतु । राजति । राजते ।
रेजतुः—रराजतुः । रेजे । रराजे । अथ इत्यनुवृत्तावपि
‡ विधानसामर्थ्यादातएत्वम् । टुभ्वाञ्च टुभ्वाञ्च टुभ्वाञ्च दीप्तौ ।
अनुदात्तेतः । भ्वाजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्वम्पाठस्तु
ब्रह्मादिषत्वाभावार्यः । (७१३०ष्ट०) तत्र हि राजिसाहचर्यात्
फणादेरेव ग्रहणम् स्नेजे-वन्नाजे ३ । वा भ्वाशेति(७६४ष्ट०)
श्यन्वा । भ्वाशते भ्वाशते । स्नेशे वन्नाशे ४ । भ्वाशते स्नेशे
वन्नाशे ५ । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु १ स्वन २ ध्वन
३ शब्दे । स्यमाद्यः क्षरत्यन्ताः परस्मै पदिनः । स्यमतु-सस्य-
मतुः । अस्यमीत् । स्येनतुः- सस्वनतुः । सस्वनः । अखानीत्-
अस्वनीत् । अवष्वणति सशब्दं भुङ्क्ते इ र्थः । वेञ्च

स्वन इति (उ३८८) पत्वम् फणादयो गताः । दध्नतुः ।
 पम टम अवैकले । ससाम ४ । तस्वाम ५ । ज्वल दीप्तौ ।
 अज्वालीत् ई । चल कम्पने ७ । जल घातने । घातनन्तै-
 क्ष्णाप्रम् ८ । टल ९ टूल १० वैकृत्ये । स्थल ११ स्थाने ।
 हल १२ विलोचने । णल १३ गन्धे । बन्धन इत्येके । पल
 गतौ । पलति १४ । बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति
 बेलतुः । बेलु १५ । पुल महत्त्वे । पीलति १६ । कुल
 संख्याने बन्धुपुत्रे । संख्यानं संज्ञातेः । बन्धुशब्देन तद्व्या-
 पारो गृह्यते । कोलति चुकोल १७ । शल ऊत्र पत्स्य गतौ
 शशाल १८ । जुहोल १९ । पपात । पेततुः । पतिता ।

पतः पुम् । ७ । ४ । १९ ।

अडि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति (उ४१८) णत्वम् । प्रण्यपप्तत्
 २० । कथे निष्पाके । कथति । चक्राय । अकथीत् २१ । पथे
 गतौ । अपथीत् २२ । मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत्
 २३ । टु वम उद्गिरणे । इहैव निपातनाहत (१३६) इत्वमिति
 सुधाकरः । ववाम । ववमतुः २४ । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपी
 न । भागवत्तौ तु वेमतुरित्याद्युपदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न
 दृष्टम् । भ्रुम् चलने । वा भ्राशेति (उ६४८) श्यन्वा । भ्रस्यति
 भ्रमति । भ्राम्यतीति तु (उ१४१८) दिवादेर्वृक्ष्यते ।

वा जृम्भमुखसाम् । ई । ४ । १२४ ।

(१२६) उद्गिरतेर्लुटि मुखसद्वेदपि अथ कतेष्वनिर्देशाम् निपातनाद्गद्गिर-
 णमिति सिद्धम् ।

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च ।
 भ्नेमतुः-बन्धमतुः । अन्धमीत् २५ । क्षर सञ्चलने । अचारीत्
 २६ । अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति-
 (७३८४८) षत्वम् । परि-पहते । सेहे । सहिता । तीषसहेति
 वा (७७४४०) इट् । इङ्भावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।

सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ।

अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ।

सोढः । ८ । ३ । ११५ ।

सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वम् न स्यात् । परि सोढा ।

सिवादीनां वाङ्म्यवायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ।

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादङ्म्यवा-
 येऽपि । पर्यसहत् १ । रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे ।
 रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्र २ । अथ कसन्ताः (७६०४०)
 धरस्मैपदिनः । षट्त्व विसरणगत्यवसादनेषु ।

पाघाधमास्थान्नादाण्डश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदाम्पि
 बजिघधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्द्धधौशीयसीदाः । ७ ।

३ । ७८ ।

पादीनां पिवादयः स्थुरित्स्त्रञ्जकशकारादौ प्रत्यये परे ।
 षीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिय-ससत्य । सत्ता ।

सत्स्यति । लृदिक्त्वाद्ङ् (७०६४०५०) । असदत् । सदिरप्रतेः
(७३०४०) । नि-धीदति । न्यपीदत् ।

सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ।

सदेरभासात्परस्य पत्वं न स्यात् लिटि । नि-पसाद् ।
नि-पेदतुः १ । शद्ल श्रातने । विशीर्षतायामयम् । श्रातनन्तु
विपयतया निर्द्दिश्यते ।

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ।

शिद्धाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद् । शेदतुः ।
शेदिथ-शशत् । शत्ता । अशदत् २ । क्रुश आह्वाने रोदने च ।
क्रोशति । क्रोशा । क्षेःकसः (७०२४०५०) । अक्रुञ्चत् ३ । कुच
सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ४ ।
बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ५ । रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ ।
रोडा । रोह्यति । गरुञ्चत् ६ । कस गतौ । अकासीत्-
अकसीत् ७ । एत् ज्वलादिगणः समाप्तः । अथ गूह्यन्ताः
(७२१४०) स्वरितेतः । हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति हिक्कते १ ।
अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । अञ्चते २ । अचु इत्येके ३ ।
अचि ४ इत्यपदे । टु याचु याच्जायाम् । याचति-याचते
५ । रेटृ परिभाषणे । रेटति । रेटते ६ । चते चदे याचने ।
चचात् । चेते । अचतीत् ७ । चचाद् । चेदे । अचदीत् ८ ।
प्रोथु पर्याप्तौ । प्रोथे । प्रोथे ९ । मिह १० मेह ११ मेधा-
हिंसनयोः । मिमेद् । मिमेदे । यान्ताविभाविति स्वामी ।

मिमेथ धान्ताविति न्यासः । मेथ सङ्गमे च । मेधति ।
 मिमेधे १२ । णिह १३ णिह १४ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेह ।
 निनिदतुः । निनिदे । श्धु श्धु उन्दने । उन्दनं क्लेद-
 नम् । शर्द्धति । शर्द्धते । शर्द्धिता १५ । मर्द्धति । मर्द्धते १६ ।
 बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्त्वाद्ङ् (उ३६४०)
 वा । अबुधत्-अबोधीत् । अबोधिष्ट १७ । दीपजनेति
 चिण् (उ६६४०) तु न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिक-
 स्येव तत्र ग्रहणात् । उ बुन्दिर् निशामने । बुवुन्दे । अबु-
 दत्-अबुन्दीत् १८ । वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्र-
 ग्रहणेषु (१३७) । वेणति । वेणते । नान्तोऽप्ययम् १९ ।
 खनु अवदारणे । खनति । खनते ।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । ई

। ४ । ६८ ।

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ (१३८) क्ङिति न त्वङि ।
 चखतुः ।

ये प्रिभाषा (१३९) । ई । ४ । ४३ ।

खायात्-खन्यात् २० । चीट आदानसंवरणयोः । चिचीव ।

(१३७) वादित्त्वस्य वाद्यभाण्डस्य वादनार्थमादानं वादित्त्वग्रहणम् ।

(१३८) अचिञ् शुवात्तन्नुवा (११८४०) मित्यतोऽचीति जडपधायाः (उ६२४०)
 इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते ।

(१३९) जनसनखनामाच्च वा स्यात् किति ङिति च यादौ परे ।

चिधीवे २१ । चायृ पूजानिशामनयोः २२ । व्यय गतौ ।
 अव्ययीत् २३ । दाश दाने । ददाश । ददाशे २४ । भेषु
 भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते २५ । श्रेषु भेषु गतौ
 २६ । अस गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस ।
 आसे । अयं पान्तोऽपि २७ । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं
 ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते २८ ॥ लप कान्तौ । वा आशेति
 (७६४४०) श्यन्वा । लप्यति-लपति । लेषे २९ । चप भक्षणे
 ३० । छप हिंसायाम् । चक्षपतुः । चक्ष्ये ३१ । भप
 ३२ आदानसंवरणयोः । भक्ष ३३ भक्ष ३४ अदने । भक्ष
 ३५ इति मैत्रेयः । दास्य ३६ दाने । माह्य ३७ माने । गृह्य
 ३८ संवरणे ।

ऊटुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८६ ।

गृहउपधाया ऊट्याङ्गुणहेतावजादौ (१४०) प्रत्यये । गृहति ।
 गृहते । ऊटित्वादिङ्वा । गृहिता-गोढा । गृहिष्यति- घोक्ष्यति ।
 गृहेत् । गृह्यात् । अगृहीत् । इडभावे यसः । अघुचत् ।

लुग्वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

७ । ३ । ७३ ।

एषां क्सस्य लुग्वास्याहन्त्ये तडिः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
 अगूढ-अघुचत । क्सस्याची(७०१४०)त्यन्तलोपः । अघुच्चाताम् ।
 अघुचन्त । अगुहृहि-अघुच्चावहि । अगुहृहि-अघुच्चावहि ।
 अथाजन्ता उभयपदिनः । अयिञ् सेवायाम् । अयति । अयते ।

शिश्रियतुः । अयिता । णिञ्चीति (उ६०८०) चङ् । अशिश्रि-
यत् १ । भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्त् ।
बभ्रव । बभ्रषे । भर्त्ता ।

ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७० ।

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

रिङ् श्यग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ।

श्री यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः (१४१)
स्यात् । रीङ्प्रकृतेरिङ्घिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

उञ्च । १ । २ । १२ ।

ऋवर्णात्परौ भलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्यतौ कितौ (१४२)
स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभर्षीत् । अभर्षीम् ।
अभर्षुः ।

ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ।

सिचो लोपः स्यात् भलि । अभ्रत । अभ्रषाताम् । अभ-
रिष्यत् २ । हृञ् हरणे । हरणाम्प्रापणं स्वीकारः स्तेयं ना-
श्रनं च । जहर्त् । जह्रिव । जह्रिषे । हर्त्ता । हरिष्यति ३ ।

(१४१) रीङृतः (५३२८०) इत्यतः । ऋतइति अजत्सार्द्धधातुकयोः (उ५१८०)
इत्यतः सार्द्धधातुकभिन्नम् आर्द्धधातुकञ्चासुवर्त्तते ।

(१४२) असंयोगाल्लिट् किदित्यतः (उ२४८०) किदिति, इको भलित्यतो
(उ१६६८०) भलिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतो (उ५५८०) लिङ्-
सिचाविति चासुवर्त्त्य व्याख्यातम् ।

धञ् धारणे । धरति । अधार्पीत् । अष्टत ४ । णीञ्
प्रापणे । निनयिष । निन्यिषे ५ । अथाजन्ताः परस्मै-
पदिनः । घेट् पाने । धयति ।

आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ।

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्व स्थान्न तु शिति ।

आतऔ णत् । ७ । १ । ३४ ।

आदन्ताद्वातोर्षल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ।

अजाद्योर्द्विधातुकयोः कृडिदिटोः (१४३) परयोरातो लोप-
स्यात् । द्वित्वात्परत्वालोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति (२४२०)
निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधत् । दधु । दधिष—
दधाय । दधिव । दधिम । धाता ।

दाधा छदाप् । १ । १ । २० ।

दाहूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ।

एलिङि । ६ । ४ । ६७ ।

घुसंज्ञाना मास्यादीना च एत्वं स्यादाह्वधातुके किति लिङि
(१४४) घेयात् । घेयासाम् । घेयासु ।

(१४३) चकारात् दीडो युङ्ग्वि कृडितोत्पत्तोऽ (७।१४२०) चीति कृडि-
तीतिषानुलप्यते ।

(१४४) दीडो युङ्ग्वि कृडितोत्पत्त कितोति घुमास्यागागापाजहातिषा-
मिति (७।१६४०) चानुवर्त्तते ।

विभाषा घेदृश्वरोः । ३ । १ । ४६ ।

आभ्यां च्चैश्चङ्गा स्यात्कर्त्तृवाचिनि लुङि परे । चङि(३६१४०)
द्वित्वस् । अदधत् । अदधताम् ।

विभाषा घ्राधेट्शाक्यासः । २ । ४ । ७८ ।

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधा-
ताम् । अधुः ।

यमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ ।

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेपु । अधासीत् ।
अधासिष्टाम् । अधासिष्पुः १ । ग्लै स्तौ हर्षक्षये । हर्षक्षयो
धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ-जग्लाय ।

वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ।

घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेर्द्वातीरात् एत्वं वा स्याद्दार्ढधातुके
किति लिङि । ग्लयात्—ग्लेयात् । अग्लासीत् । ग्लायति
३ । छौ न्यक्करणे । न्यक्करणन्तिरस्कारः ४ । द्वौ ५ स्वप्ने । द्वौ
६ तप्तौ । ध्वौ ७ चिन्तायाम् । रौ ८ शब्दे । स्त्यू ९ छ्यौ १०
शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं
तुल्यम् । षोपदेशफलन्तु । तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम्
खौ ११ खदने । क्षौ जै षै क्षये । क्षायति १२ । जजौ १३ ।
ससौ । साता १४ । घुमास्येत्यत्र(३११६४०) विभाषा घ्राधेडि-
त्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य तेन एत्वसिज्जुक्कौ न । सायात्

असासीत् । कै १५ गै १६ शब्द । गेयात् । अगासीत् । श्रौ १७
 श्रौ १८ पाके । पै १९ ओ वै २० शोपणे । पायात् । अपात् ।
 अपासीत् । घुमास्येतीत्व (७१।६४) न्तदपवादएलिङीत्येतम्
 (७६४४०) गातिस्थेतिस्मिञ्जुक् (७।६४०) च न पारूपस्य
 लाक्षणिकत्वात् । ष्टै वेष्टने । स्तायति २१ । ष्ठी वेष्टने ।
 शोभायास्येत्येके । स्तायति २२ । द्रैप् शोधने । दायति ।
 अघुत्वादेत्वस्मिञ्जुक्कौन । दायत् । अदासीत् २३ । पा पाने ।
 पाप्राध्मेति (७८६४०) पिबादेशः । तस्यादन्तत्वाद्गोपधायुण् ।
 पिबति । पेयात् । अपात् २४ । प्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति ।
 प्रायात्-प्रेयात् । अप्रासीत् । अप्रात् २५ । ध्मा शब्दान्नि-
 संयोगयोः । धमति २६ । ष्टा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति ।
 स्यादिष्वभ्यासेनेति (७३६४०) पत्वम् । अधि-तष्ठौ । उपसर्गा-
 दिति (७३७४०) पत्वन् । अधि छाता । स्थेयात् २७ । न्ना
 चभ्यासे । मनति २८ । दाण् दाने । प्र-णि-यच्छति । देयात् ।
 अदात् २९ । हृ कौटिल्ये । हरति ।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ।

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीद-
 म्परत्वास्त्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जहार ।
 जहारतुः । जहारुः । जहर्थ । जर्त्ता । ऋद्धनोः स्त्रि । (७६१४०)
 हरिष्यति ।

गुणोऽर्त्तिसंयोगादौः । ७ । ४ । २६ ।

अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्वकि यादावाहर्द्धातुके
 त्तिङि च । हृथ्यात् । अहार्थात् । अहार्थम् ३० । खु

शब्दोपतापयोः । स्वरतिस्वतीति (उ३६४०) वेट् । सस्वरिय-
सस्वर्य । वमयोस्तु

श्रुकः क्लिति (१४५) । ७ । २ । ११ ।

अञ् एकाजुगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण् न स्यात् । परमपि
स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकारण्डारम्भसाम-
र्थ्याद्नेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव ।
सस्वरिम । परत्वाद्द्वनोरिति (उ६३४०) नित्यमिट् । स्वरि-
प्यति । स्वर्थात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् ।
अस्वार्ष्टाम् ३१ । स्मृ चिन्तायाम् ३२ । ह्र ३३ संवरणे ।
ह्र गतौ । क्रादित्वान्नेट् । सस्वर्य । सस्वव । रिङ् (उ६३४०) ।
स्वियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ।

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ।

एभ्यश्चैरङ् स्यात्कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना
साहचर्यात्सर्त्तर्त्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन खाद्यो-
र्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पात्राधमेति शिति (उ६६४०) धौरा-
देशः । धावति ३४ । ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ।

ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४ । ११ ।

तौदादिकऋच्छेर्द्धातोर्द्धृताच्च गुणः स्यात्क्लिटि । णलि
प्राग्बहुप्रधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

इडत्तार्त्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ।

(१४५) क्लितीति ककारद्वयनिर्देशात् गित्तात्ययेऽपि भूष्णुरित्यादौ नेट् ।

षट्कृत्यञ् एभ्यस्यसो नित्यमिद् स्यात् । आरिय । णत्ता ।
 अरियति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् ३५ । ऋ ३६ छ
 ३७ सेचने । गरति । जगर्ध । जगिष्व । रिङ् । ग्रियात् ।
 अगार्षीत् । धृ ३८ कर्त्तृने । सु गती । सुस्रोथ । सुस्रुव ।
 सुयात् । णित्रीति (३१०४०) षड् । सघ्नपधगुणादन्तरङ्ग-
 त्वाद्बुवड् । असुस्रुवत् ३९ । पु. प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्य-
 नुज्ञानम् । सुषोथ-सुषुविथ । सुषुविष्व । सोता ।

। स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ।

ऽभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां
 जिट्भ्यां साहचर्यात्पुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौपीत्
 ४० । शु अवरणे ।

श्रुवः षट् च । ३ । १ । ७४ ।

श्रुवः श्रुत्यादेशः स्यात् अप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । ओर्ङि-
 स्वाद्वातोर्गुणो न । श्रुणोति । श्रुणुतः ।

ङ्श्रुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ।

जुहोतेः श्रुप्रत्ययान्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वविष्णुस्य
 यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवडोऽपवादः । श्रुखन्ति ।
 श्रुणोमि । श्रुखः-श्रुणुवः । श्रुणुमः-श्रुणुमः । श्रुश्रोथ । श्रुश्रुव ।
 श्रुणु । श्रुणुवाणि । श्रुणुयात् । श्रुयात् । अशौपीत् ४१ । धृ
 स्यैर्ये । भवति ४२ । अय कुटादौ गत्यर्थोपि । इद् इद् गतौ ।
 इदोथ इदविथ । इदविष्व ४३ । इद्रोथ । इद्रुव णित्रीति

(७६.४०) चङ् । अद्दुद्भवत् ४४ । जि ४५ जि ४६ अभिभवै ।
 अभिभवोन्वनीकरणं न्वनीभवनञ्च । आद्यौ सकर्मकः । शतून्
 जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं
 ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्याञ्जेरिति (७२४।४०) तङ् । पराजे-
 रसौढः (२८६४०) इत्यपादानत्वम् । अथ डीङन्ता (७१००४०) ङितः ।
 ङिङ् ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिद्धे - सिष्मि-
 यिध्वे १ । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जगुवे २ । गाङ् गतौ ।
 गाते । गाते । इटएत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत ।
 गेयाताम् । गेरन् । गासीट । गाङ्कुटादिभ्यइति (७११६४०)
 स्तृत्वे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य तेन ङित्त्वाद्गुमास्यै-
 ति (७११६४०) इत्वं न । अगास्त (३) । आदादिकोऽयमिति हर-
 दत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ४ घुङ् ५ उङ् ६ डुङ् ७
 शब्दे । अन्ये तु उङ्कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् डुङ् इत्याहुः । कवते ।
 चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । वर्णादाङ्गस्वलीय इत्युवङ्
 ततः सवर्णादीर्घः । ओता । ओष्यते । ओपीट । औट । ङवते ।
 जुडुवे । ङोता । च्युङ् ङ् ज्युङ् ८ प्रुङ् १०. ङुङ् ११ गतौ ।
 ल्लुङ् १२ इत्येके । रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुक्वे ।
 रवितासे १३ । धुङ् अवध्वंसने । धरते । दध्ने १४ । मेङ् प्रणि-
 दाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणञ्च । प्र-णि-मयते । नेर्ग-
 देति (७४१४०) गत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो
 माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् (१४६) १५ । देङ् रक्षणे । द्यते ।

दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ६ ।

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ।

स्याच्चोरिच्च । १ । २ । १७ ।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिधाः ।
अदिषि १६ । श्यैड गतौ । श्यायते । शश्ये १७ । ज्यैड्
वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता १८ । त्रैड् पालने ।
त्रायते । तत्रे १९ । पुड् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ।
२० । मुड् बन्धने । मवते २१ । ङीड् विहायसा गतौ ।
डयते । डिङ्यो । डयिता २२ । तृ मवनतरणयोः ।

ञ्चत इद्घातोः । ७ । १ । १०० ।

अदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धौ
विप्रतिषेधेन । तरति । अच्छत्युतामिति (उ६७४०) गुणः ।
तृफलेत्वेत्त्वम् (उ५६४०) । तेरतुः । तेरुः ।

वृतो वा । ७ । २ । ३८ ।

वृष्ट्वाभ्यामृदन्ताञ्जेटो दीर्घो वा स्यान्नतु लिटि * । तरीता-
तरिता । अलिटीति किम् तेरिय । हलि चेति (१५७४०)
दीर्घः । तीर्यात् ।

सिचि च परस्म पदेषु । ७ । २ । ४० ।

धुमेत्यत्र धुप्रकृतिमेति पठनीय प्रकृतिषु कसेत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात्
पूर्वाक्षरयोरिति तेन माहप्रकृतेरिह णत्वम् ।

* यद्योऽलिटिदीर्घस्यत (उ६६४०) अलिटीति दीर्घरिति चानुवर्तते ।

अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् १ । अथाष्टावनु-
दात्तेतः । गुप १ गोपने । तिज २ निशाने । मान ३ पूजा-
याम् । वध ४ बन्धने ।

गुप्तिज्किञ्चः सन् । ३ । १ । ५ ।

मान्बधदान् शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ।

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घञ्च ।
गुपेर्निन्दायां, तिजेः क्षमायां, कितेर्व्याधिप्रतीकारे. निग्रहेऽप-
नयने, नाशने-संशये च । मानेर्जिज्ञासायां, वधेच्चित्तविकारे
दानेरार्जवे शानेर्निशाने । खनाद्यन्ताइति(७५.७६०)धातुत्वम् ।

सन्यङोः । ६ । १ । ६ ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेशु द्विती-
यस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्नाः निन्दा-
दर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एते नित्यं-
सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः अनुबन्धस्य
केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरिङ् ल्यविहितत्वात्स-
नोऽत्र नाङ्धातुकत्वं तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सा-
ञ्चक्रे । तितिचते । मीमांसते । भष्भावः (१४६६०) । चर्त्तम् ।
वीभत्सते । रभ रामस्ये । आ-रभते । आ रेभे । रब्वा । रस्यते
५ । डु लभ ष प्राप्तौ । लभते ६ । ष्वग्ज परिष्वङ्गे ।

दंशसञ्जखञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ।

रञ्जेञ्च । ६ । ४ । २६ ।

ऋ धातोः कर्मणइतिस्त्रुते (७।६८६०) यथा धातोरित्युच्चार्य विहितः
सन् न तथात्वेत्यर्थः ।

एषां शपि नलोपः । स्वजते । परि-ष्वजते । अत्रिग्रथिद्-
 स्मिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् । देभतुः
 सस्वजइति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ।
 सदेः परस्य लिटीति (७६०४०) सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ।
 अतोऽभ्यासात्परस्य पत्वन्न । परि-पस्वजे-परि-पस्वञ्जे । सस्व-
 जिप्ते-सस्वञ्जिप्ते । खड्क्ता । खड्क्यते । स्वजेत । खड्क्तीष्ट
 प्रत्यष्वङ्क्त । प्राक् सितादिति (७३८४०) पत्वम् । परिनिवि-
 भ्यस्तु सिवादीनां वेति (७८६४०) विकल्पः । एतदर्थमेवोपस-
 गांत्वुनोतीत्येव (७३७४०) सिद्धे सुस्वञ्जोः परिनिवीत्यत (७३८४०)
 पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त-पर्यस्वङ्क्त ७ । हृद् पुरीपोत्वर्गे ।
 हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्यते । हृदेत । हृत्तीष्ट । अहृत्त ८ ।

अथ परस्मैपदिनः । जि धिदा १ अव्यक्ते शब्दे ।
 स्कन्दिरे गतिशोपणयोः । चस्कन्दिथ—चस्काय । स्कन्ता ।
 स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् । इरित्त्वाद्ङ् (७३६४० सू०)
 वा । अस्कदत्-अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ।

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ।

पत्वं वा स्यात् । क्त्येवेदम् अनिष्ठायामिति पर्युदासात् ।

• विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायान्तु । विस्कन्नः ।

परेञ्च । ८ । ३ । ७४ ।

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । धीगविभागादनिष्ठायामिति न संवध्यते । परि-ष्कन्दति-परि-स्कन्दति । परि-स्कन्नः-
 परिष्कणः २ । पत्वपच्चे शात्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया वहि

रङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गेयोः कार्यमन्तरङ्गमित्य-
भ्युपगमात् । पूर्वन्धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति
भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् । यक्ष
मैथुने । येमिथ—ययथ्य । यब्धा । यप्प्रति । अयाप्सीत् ३ ।
णाम प्रहृत्वे, शब्दे च । नेमिथ-ननथ्य । नन्ता । अनंसीत् ।
अनंसिष्टाम् ४ । गस्तु पू सृष्टु ई गतौ ।

इषुगमियमां क्तः । ७ । ३ । ७७ ।

एषाब्धः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः ।
जग्मुः । जगमिथ-जगथ्य । गन्ता ।

गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ।

गमेः परस्य संकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदिच्त्वात्-
(७७६४०००) अड् । अनङीति(७८१४०००) पर्युदासान्नोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ।

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्यञ्चम् वा स्याज्जलादावकिति
परे । सप्त-सर्पा । सप्प्रति-सप्प्रति । असृपत् । यम्
उपरमे । यच्छति । येमिथ—ययथ्य । यन्ता । अयंसीत् ।
अयंसिष्टाम् ७ । तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ।

षः स्यात् । आसेवनमौनःपुन्यस्ततोऽन्यस्मिन्विषये । नि-ष्ट-

पति ङ । त्यज हानौ । तत्यजिय-तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्या-
चीत् ६ । पञ्ज सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति (७।०।४०)
नलोपः । सजति । सङ्क्ता १० । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ।

विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५ ।

आभ्यां यत्तद्द्रुडा ।

सृजिदृशोर्भाल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ।

अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । दृष्ट-दृदर्शिय । दृष्टा ।
द्रक्ष्यति । दृश्यात् । दृरित्त्वात् (७३६४०) अङ् वा ।

ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ।

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदग्त् । अडभावे

न दृशः । ३ । १ । ४७ ।

दृश्लोः कसो न । अद्राचीत् ११ । दन्ग दग्ने । दशनं दंष्ट्रा
व्यापारः षपोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अतएव निपा-
तनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् अर्थनिर्देशस्याधुनिक-
त्वात् । दंशसञ्जेति (७।०।४०) नलोपः । दशति । ददंशिष्-
ददंष्ट । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्चीत् १२ । कष
विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । ऋष्टा-कृष्टा । ऋक्ष्यति-कृक्ष्यति
स्युश्शृश्शृष्पृष्पृष्पं ष्टेः सिञ्चा वाच्यः * । अक्राचीत् ।
अक्राष्टाम् । अकार्चीत् । अकार्ष्टाम् । अकार्क्षुः । पक्षे कसः ।
अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् १३ । दृष्ट भस्मीकरणे ।

दग्ध । दग्धा । धक्षति । अधाचीत् । अदाग्धाम् ।
 अधाक्षुः १४ । मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिय । मेढा ।
 मेक्षति । अमिचत् । कित निवासे रोगापनयने च । चिकि-
 त्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । “विचिकित्सा तु संशय इत्य-
 भरः । अस्थानुदात्तेच्चमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चि-
 दुदाजहार । निवासे तु । केतयति १६ । दान खण्डने शान
 तेजने । इतो वहत्यन्ताः (७१०६४०) स्वरितेतः । दीदांसति ।
 दीदांसते १ । शीशांसति । शीशांसते २ । अर्थविशेषे सन् ।
 अन्यत्र दानयति । शानयति । डु पच प पाके । पचति ।
 पचते । पेचिय-पपक्ष्य । पेचे । पक्ता । पचीष्ट ३ । पच
 समवाये । सचति । सचते ४ । भज सेवायाम् । बभाज ।
 भेजतुः । भेजुः । भेजिय-बभक्ष्य । भक्ता । भक्षति ।
 भक्षते । अभाचीत् । अभक्त ५ । रज्ज रागे । (१०१४०) नलोपः ।
 रजति । रजते । अराङ्चीत् । अरङ्क्त ६ । शप आक्रोशे ।
 आक्रोशो विरुद्धानुधानम् । शशाप । शपे । आशाप्तीत् ।
 अशप्त ७ । त्विष दीप्तौ । त्वेपति । त्वेपते । तित्विषे ।
 त्वेक्षति । त्विचीष्ट । अत्विचत् । अत्विक्षाताम् ८ । यज
 देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ।

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ।

वच्चादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि ।
 हयाज ।

वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ।

वचिस्वथोर्यजादीनाञ्च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रस-
ङ्गविज्ञानादित्यम् । ईजुः । ईजुः । इयजिथ—इयठ ।
ईजे । यथा । यच्यति । इज्याट् । यचीष्ट । अयाचीत् ।
अयष्ट ६ । द्रुवप वीजसन्ताने । वीजसन्तानः चेतो विकिरणं
गर्भाधानञ्च । अयं ह्येदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप ।
ऊपे । वप्ता । उष्यात् । वप्शीष्ट । प्र-एषवाप्शीत् । अवप्त
१० । वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ । सहिवहोरोद-
वर्षस्य (उ८६४०) । वोढा । वच्यति । अवाचीत् । अवोढाम् ।
अवाचुः । अवोढ । अवचाताम् । अवोढुम् ११ । वस
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

शाशिवसिधसीनाञ्च । ८ । ३ । ६० ।

द्रुण्कुभ्याम्परस्यैषां सस्य पः स्यात् । ऊपतुः । ऊपुः । उव-
सिथ-उवस्य । वसा । सः स्यार्द्धधातुके (उ०६४०) । वत्स्यति ।
उष्यात् । अवात्सीत् । अयात्ताम् । १२ । वेम् तन्तुसन्ताने ।
वयति । वयते ।

वेञ्चो वयिः । २ । ४ । ४१ ।

वा स्यात्क्षिति । इकारउच्चारणार्थः । उवाय ।

ग्रहज्यावयिव्यधिवटिविचतिवृश्चतिष्टच्छति-

भृञ्जतीनां डिति च । ६ । १ । १६ ।

एषा किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य माते ।

लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ।

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्यात्लिटि । ऊवतुः । ऊयुः ।

वञ्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ।

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वय-
स्तासावभावात्कलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्यानिवद्भावेन
जित्त्वान्तङ् । ऊये ऊवे । वयादेशाभावे ।

वेजः । ६ । १ । ४० ।

वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः ।
वविथ-ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवा-
सीत् १३ । व्येज संवरणे । व्ययति ।

न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ।

व्येज आत्त्वं न स्यात् लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादि
शेषं (७१०४०) वाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषां
(७१०५४०) ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वचादीनां ग्रह्यादीनां
चानुवृत्तैर्न सिद्धे कित्तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ।
इडन्त्यर्त्तीति (७६७४०) नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय-
विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् ।
अव्यास्त १४ । ह्येञ् सङ्घायां, शब्दे च ।

अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ।

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् ।
जुहाव । जुऊवतुः । जुऊवुः । जुहोय-जुहविथ । जुऊवे ।
ह्याता । ह्यात् । ह्यासीष्ट ।

लिपिसिचिह्नम् । ३ । १ । ५३ ।

एभ्यः श्वेरङ् स्यात् । आतो लोपः (७८४४००) । अहत् ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ।

अहत्-अह्तास्त १५ । अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद व्यक्तायां
वाचि अह्-वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिय । वदिता ।
उद्यात् । वदवजेति (७३६४०) वद्वः । अवादीत् १ । दुओश्चि
गतिवृह्णोः । श्वयति ।

विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ।

श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याद्विडि यडि च । शुशाव । शुशुवतुः ।
श्वयतेर्ल्लिङ्गभ्यामलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिङ्गभ्यासस्येति
(७१०५४०) सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता ।
श्वयेत् । श्रूयात् । जृस्तम्भित्यङ् (७४६४०) वा ।

श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ।

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादडि । पररूपम् (७८८४००) ।
अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा घेट्श्वोरिति
(७८५४०) चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । क्षान्तेति (७५३४०)
न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः । आदिस्वा-
ल्लतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ।

इति आदयः ।

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २६ ।

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे । जगुष्मायामयन्धातु-
रिति बहवः कृपायाञ्चेत्येके । सनाद्यन्ता इति (७५७४०)
धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाञ्चक्रे । आर्द्धधातुकविवक्षायान्तु
आयादयआर्द्धधातुके वेति (७५७४०) ईयङभावे शेषात्कर्त्तरीति
(७५४०) परस्मैपदम् । आनर्त्त । अर्त्तिष्यति । आर्त्तीत् १ ।
अद् भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ।

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

लित्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ।

अदो घसृत् वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेति (७६१४०)
उपधालोपः । तस्य चर्विधिम्रति स्यानिवङ्गावनिषेधाद्द्वस्य
चर्वम् । शासिवसीति (७१०६४०) षत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः ।
घसस्तासावभावात्पलित् नित्यमिट् । जघक्षिय । आद । आद-
तुः । इडत्क्षर्त्तीति (७६७४०) नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता ।
अत्स्यति ।

ऊभल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ।

होर्भलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अदानि ।

अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ।

अदः परस्याष्टकसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन ।

हन्ता । ऋद्धनोरितीट् (उ६२४०) । हनिष्यति । हन्तु । हतात् ।
मन्तु ।

हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ।

हौ परे । आभीयतया (उ११४०६०) जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लृक् ।
जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् ।
अमन् । अहनम् ।

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

इत्यधिकृत्य ।

हनो बध लिङि । २ । ४ । ४२ ।

लुङि च । २ । ४ । ४३ ।

बधादेशोऽन्तः (२) । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेना-
र्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । बध्यात् । बध्या-
स्ताम् । आर्द्धधातुके किम् विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति
(१५४४०) णत्वम् । प्र-हण्यात् । अबधीत् २ । अथ चत्वारः
स्वरितेतः । द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेच्यति ।
द्वेच्यते । द्वेष्ट । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषा-
वहै । अद्वेष्ट् ।

द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ।

लडो भेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः-अद्विषन् । अद्वेषम् ।
द्विषीत । द्विचीष्ट । अद्विचन् १ । दुह प्रपूरणे । दोग्धि ।
दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्धे । दोग्धु । दुग्धि ।

(२) तेनावधीदित्वातोहलादेशेर्घोरित (उ४०४०) वा षट्तिर्नेति बोध्यम् ।

दोहानि । धुवृ । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोकृ । अदोहम् ।
 अदुग्ध्वम् । अधुचत् । अधुचत २ । लुग्वा डुहेति (उ६२४०)
 लुकृप्त्वे तथासुध्वंवाहिषु लड्वदपि । दिङ् उपचये । उपचयो
 वृद्धिः । प्र-णि-देग्धि ३ । लिङ् आखादने । लेडि । लीढः ।
 लिङ्गन्ति । लेचि । लीढे । लिङ्गे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् ।
 लेहानि । अलेट् । अलिचत । अलीढ । अलिचावहि ४ ।
 चञ्चिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो
 युज्यर्थः । “विचक्षणः प्रथयन्” । वुम् तु न अन्तेदित
 इति (३) व्याख्यानात् । डकारस्तु अनुदात्तेच्चप्रयुक्त-
 मात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः तेन “स्नायन्निर्गोक्षन्धी-
 त्या”दि सिध्यति । चटे । चचाते । आर्द्धधातुके ।

चञ्चिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ।

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ।

अत्र भाष्ये क्शादिरयमादेशः । असिद्धकारण्डे शस्य यो वेति
 स्थितम् । जिच्चात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ ।
 चक्शे । चयो द्वितीया इति (६४४०) तु न चत्स्यासिद्धत्वात् ।
 चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शा-
 स्यति । क्शास्यते । अचट् । अचक्षीत् । ख्यायात् । क्शा-
 यात् । क्शेयात् ।

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ।

(१) इदितोत्तम् इति सूत्रे गो. पदान्तेइति सूत्रादन पदसानुवृत्तेरिति
 भावः । मनो० ।

एभ्यः क्लेरङ् । अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्ता ।
वर्जने क्शाञ् नेष्टः असनयोश्च* । समचञ्चिष्ट ५ । इत्यादि ।

अथ घृच्यन्तां (७।१४४) अनुदान्तेतः । ईर गतौ क्म्यने
च । ईर्त्ते । ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् ।
ईर्ष्व । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट १ । ईङ् सुतौ । ईष्टे ।

ईशः से । ७ । २ । ७७ ।

ईङ्जनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ।

ईशीङ्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योग-
विभागो वैचित्र्यार्थः । ईङिषे । ईङिध्वे । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात् । ईङिष्व । ईङिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृते-
रग्रहणात् । ऐङ्ध्वम् २ । ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ।
ईशिध्वे ३ । आस उपवेशने । आस्ते । दयायासञ्च (७६५४) ।
आसाञ्चक्रे । आस्यु । आध्वम् । आसिष्ट ४ । आङ्शासु
इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते ५ । आङ्पूर्वत्वं प्रायि-
कम् । तेन "नमोवाकं प्रशास्सह" इति सिद्धम् । वस आच्छा-
दने । वस्ते । वस्ते । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि गतिशा-
सनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके ।
कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कच्चे ।
कङ्ङ्ङे ६ । णिसि चुम्बने । निंस्ते ७ । इत्यान्तोऽयम् ।
आभरणकारसु तालव्यान्त इति बभ्राम । णिजि शुद्धौ ।
निङ्ङ्ङे । निङ्ङ्ङे । निञ्जिता ८ । णिजि अव्यक्ते शब्दे ।
शिङ्ङ्ङे ९ । पिजि वस्ते । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्वेत्यन्ये ।

अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते १० ।
 वृज्जीत्येके । वृङ्क्ते ११ । वृज्जी वर्ज्जने । दन्त्योष्वादिः ।
 ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्ते । इदिदित्यन्ये । वृङ्क्ते १२ ।
 वृषी सम्पर्चने । वृक्ते १३ ।

दूङ् प्रा णि गर्भविमोचने । सूते । सुपुवे । सोता-सविता ।
 भूमुवोरिति (७।८८) गुणनिषेधः । सुवै । सविपीठ । अस-
 विष्ट-असोष्ट १ । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके गुणः । ७।४।२१ ।

क्ङिति च(७।८४) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।

शीङो रुट् । ७।१।६ ।

शीङः परस्य आदेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरेते । शेपे ।
 शेध्वे । शये । शेवहे । शिखे । शयिता । अशयिष्ट २ । अथ
 श्लौत्थन्ताः (७।१६२) परस्मैपदिनः अङ्गिन्नाः । सु मिश्रणे
 अमिश्रणे च ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।८६ ।

सुग्विपये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके
 नत्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता ।
 युयात् । इह उतो वृद्धिर्न भाष्ये "पिञ्च डिन्न डिञ्च पिञ्चेति"
 व्याख्यानात् विशेषविहितेन डिञ्चनेन पिञ्चस्य बाधात् ।
 यूयात् । ययावीत् १ । रु शब्दे ।

तुक्स्तुशब्दमः (४) सार्वधातुके । ७।३।८५ ।

(४) यम्यपोऽन्नादपलादिकरणलुकि यमोति अमोति । यम्यवः

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईङ्गा स्यात् । नाभ्य-
स्तस्ये (७।१।१८०) त्यतोऽमुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकप्रह-
णमपिदर्थम् । रवीति-रौति । रवीतः-रुतः । हलादेः किम्
रुवन्ति । तिङः किम् प्राप्यति । सार्वधातुके किम् आशिपि ।
रूयात् । विध्यादौ तु । रुयात्-रुवीयात् । अरावीत् । अर-
विष्यत् २ । तु इति सौतो धातुः । धातुत्वे इदमेव सूत्रं ज्ञा-
पकम् । गतिवृद्धिहिंसासु । अयञ्च लुग्विकरण इति स्मरन्ति ।
तवीति-तौति । तुवीतः-तुतः । तोता । तोष्यति ३ । ण् सुतौ ।
नौति । नविता ४ । टुञ्चु शब्दे । जौति । ज्विता ५ । ज्यु
तेजने । ज्यौति । ज्युविता ६ । ण् प्रस्त्वने । स्तौति ।
सुष्णाव । स्तविता । स्तूयात् ७ । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ६० ।

वा वृद्धिः स्याद्बलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति-
ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते ।
ऊर्णुवते । ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ।

न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ।

अचः पराः संयोगादयो नद्रा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य
द्वित्वम् । एत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्वासिद्धीयमद्विर्वचन इति
त्वनित्यम् उभौ साभ्यासस्येति (७।१६।१८०) (५) लिङ्गात् ।
ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

(५) उपसर्गस्याङ्गेषात्परयोरेभ्याससहितस्यानितेर्द्वयोर्नकरयोरेषत्वविधा-
नाद् द्वित्वात् परमेव षत्वमिति ज्ञाप्यते इति भावः ।

विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ।

इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुनुविद्य-ऊर्णुनविद्य ।
ऊर्णुविता-ऊर्णुविता । ऊर्णोतु-ऊर्णोतु । ऊर्णुवानि ।
ऊर्णवे ।

गुणोऽष्टके । ७ । ३ । ६१ ।

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादष्टके हलादौ पिति सार्धधातुके । वृद्ध-
मवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह
ह्रस्वन् ङित् पित्नेति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुविपीठ-
ऊर्णुविपीठ । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ।

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः ।
और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णुविपुः । और्णुवीत् ८ ।
द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता । ९ । पु प्रसवैश्वर्ययोः ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञागम् । सोता । असौषीत् १० । कु शब्दे
कोता ११ । द्युञ्-सुतौ । सौति-सुवीति । सुतः-सुवीतः ।
सुते-सुवीते । सुसुधुञ्भ्य (७१८४) इतीट् । असावीत् ।
मांक्षितादिति (७१८४) पत्वम् । अभ्यष्टौत् सिवादीनां वा
(७८८४) पर्यष्टौत्-पर्यसौत् १२ । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहोब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ।

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णत्तादयः पञ्च

वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकारउच्चारणार्थः । आह । आहृतुः ।
आहः ।

आहस्यः । ८ । २ । ३५ ।

भलि परे । चर्त्वम् । आत्य । आहयुः ।

ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ६३ ।

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्येत्यत्र स्थानिव-
ज्ञावात्प्राप्तोऽयम् भलीति यत्वविधानान्न भवति ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रूवन्ति । ब्रूते । आर्द्धधातुकाधिकारे ।

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ।

उवाच । उचतुः । उचुः उवचिय—उवक्थ । उचे । वक्ता ।
ब्रवीतु । ब्रूतात् । डिञ्च पिन्नेत्यपिच्चादीण् न । ब्रवाणि ।
ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् (७११२ष्ट०) ।

वच उम् । ७ । ४ । २० ।

अङि परे । अवोचत् । अवोचत १ । अथ शास्यन्ताः (७१२६ष्ट०)
परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ।

इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ।

अजादौ प्रत्यये । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ।

दीर्घइणः किति । ७ । ४ । ६६ ।

इणोऽध्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयु ।
इययिथ—इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादाह्वधातुके किति लिङि ।
निरियात् । उभयत आश्रयेणान्तादिवत् । अभीयात् । अणः
किम् समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य (उ५१२४०) ।

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ।

गातिस्येतिषिचो (उ५१२४०) लुक् । अगात् अगाताम् । अयुः
१ । इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्वम् । अधीते । अधीयाते ।

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४६ ।

इडो गाङ् स्यात्लिङि लावस्याया विवक्षिते । अधि-जगे ।
अधि-जगाते । अधि जगिरे । अध्येता । अध्येयते अध्यै ।
गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वन्धातुरुपसर्गे-
णोति दर्शने (६)ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः षोरध्य-
यने वृत्तमिति (उ५१७२०) निहेशान्न भवति । अध्यैत । परत्वा-
दियङ् । तत (उ५१७२०) आट् । वृद्धिः ङ् । अध्यैयाताम् ।
अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधी-
यीध्वम् । अधीयीय । अध्यैयीट् ।

(६) पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति मते इत्यर्थः ।

* आठयेति (११७२०) सूत्रेणेति शेषः ।

विभाषा लुङ्लुङोः । २ । ४ । ५० ।

इङो गाङ् वा स्यात् ।

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जित् । १ । २ । १

गाङादेशाल्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्जितः प्रत्यया ङितः स्युः ।

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ।

एषामात् ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके । अर्धगीष्ट-
अर्धैष्ट । अर्धगीष्यत—अर्धैष्यत २ । इक् स्मरणे । अय-
मप्यधिपूर्वः । अधीगर्धदयेशामिति (२६७८) लिङ्गात् । अन्य-
याहीगर्थेत्येव ब्रूयात् । इण्वदिक इति वक्तव्यम् * । अधि-
यन्ति । अर्धगात् । केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवा-
तिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथाच भट्टिः । “ससीतयो-
राघवयोरधीयन्निति ३ । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखा
दनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति ।
वीतः । विचन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् ।
अवीताम् । अवियन् । अडागसे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति
केचित् । अव्यन् ४ । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरम्रस्त्रियते ।
एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । रेपीत् ५ । या प्रापणे ।
प्रापणमिह गतिः । प्र-णि-याति । यातः । यान्ति ।

लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ।

आदन्तात्परस्य लङोभेर्जुस् वा स्यात् । अयुः—अयान् ।

यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ६ । वा ७ गतिगन्धनयोः ।
 गन्धनं सूचनम् । भा ८ दीप्तौ । ष्या ९ शौचे । आ १० पाके ।
 द्रा ११ कुत्सायाङ्गतौ । ष्या १२ भक्षणे । पा रक्षणे । पाया-
 स्ताम् । अपासीत् १३ । रा १४ दाने । ला १५ आदाने ।
 द्वावपि दाने इति चन्द्रः । दाप् लवने । प्र-णि-दाति (७) प्र-नि-
 दाति । दायास्ताम् अदासीत् १६ । ख्या प्रकथने १७ ।
 अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्यानत्वं नमः (८) ख्याते *
 इति वार्तिकान्तद्वायं चेह लिङ्गम् । सास्यानोजिह्वामूलीयः ।
 स नेति खशाजादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य
 ख्याते प्रयोगो नेति न्यासकारः । ना भाने अकर्मकः ।
 “तनौ मसुस्त न कैटभद्विष” इति भाषः । उपसर्गवशे-
 नार्थान्तरे सकर्मकः । “उदर मरिमाति सुष्टिना” । नेर्ग-
 दित्यत्र (७११०) नास्य ग्रहणम् । प्र-णि-माति प्र-नि-माति १८ ।
 वच परिभाषणे । वक्ति । वक्त । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते ।
 वञ्चवचनपर-इत्यन्ये । भिपरइत्यपरे । वग्धि । वच्यात् ।
 उच्यात् । अवोचत् १९ । विद् ज्ञाने ।

(७) प्र नि-दातीत्यत्र शेषे विभाषेति (७२१८०) एत्वविकल्पे पित्वेन अद्यु-
 त्वात् एत्वसिञ्जुको नेत्युदाहरणे शेषम् ।

(८) सस्यानत्वं समानस्यानत्वं नेत्युदाहर्यते “जिह्वामूले त कु मोक्त” इत्युक्ते-
 खकारस्य जिह्वामूलीयतया तत्समानस्यानत्वं विशर्गस्य । अयं भाषः
 यद्ययमार्द्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि नम ख्याते इत्यत्र तच्च आर्द्ध-
 धातुकतया कुपूरिति (६८८०) जिह्वामूलीयः स्यात् आर्द्धधातुक
 विषये खशादेशमात्रप्रयोजननियमे त यकारस्याने जातयकारस्या-
 विद्वतया शर्परे विशर्जनीय (७११०) इत्यसौवाच मरुत्तिः स्यादिति ।

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः ।
विदुः । वित्य । विदयुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । पक्षे
वेत्ति । वित्तः इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उपविदेति
(७७५५०) आम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः ।
विदाञ्चकार । वेदिता ।

विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ।

वेत्तेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयो-
गश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात् ।

तनादिकञ्प्रत्यय उः । ३ । १ । ७६ ।

तनादेः कञश्च उपप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव
सिद्धे कञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन “न विश्व-
मेदविश्वस्त” मित्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

अतउत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ।

उप्रत्ययान्तकञोऽकारस्य उत्सार्वाधातुके क्ङिति ।
उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कृताम् । उतश्चेति
(७७०५०) हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुच्चम् । विदा-
ङ्कुरु । विदाङ्करवाणि । अवेत् । अविताम् । सिजभ्यस्तेति
(७२०५०) भोजुस् । अविदुः ।

दञ्च । ८ । २ । ७५ ।

धातोर्दृश्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः-अवेत्
२० । अस भुवि । अस्ति ।

अमसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ ।

अमोऽस्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्धधातुके कृडिति । स्त । सन्ति । तासस्योरिति (७।१६) सलोपः । अस्ति । स्यः । स्य । अस्ति । स्यः । स्त ।

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

इत्यधिकृत्य ।

अस्तेभूः । २ । ४ । ५२ ।

बभूव । भविता । असु । स्नात् । स्नाम् । सन्तु ।

असोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११६ ।

घोरस्तोश्च एत्वं स्वाद्वौपरे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । अमसोरित्यल्लोपः । एधि । तातड्पच्चे एत्वं न, परेण तातङ्ग बाधात् सकृत्तावितिन्यायात् । स्नात् । स्नाम् । स्त । अस्मानि । असाव । असामा । अस्तिविचइतीट् (७२.४) । आसीत् । अमसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सितोऽस्तोश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यक्षपरः । ८ । ३ । ८७ ।

उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्ते सस्य प स्यात् यकारेऽचि च परे । नि-व्यात् । प्रादु ष्यात् । नि-पन्ति । प्रादुःपन्ति । यष्परः किम् अभि-स्तः २१ । षजू शुद्धौ ।

मृजेर्दृद्धिः । ७ । २ । ११४ ।

मृजेरिक्कोटद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे । कृडित्यजादौ वेद्यते • । वसेति (१२.४) प । मार्षि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति ।

ममार्ज्ज । ममार्जतु-ममृजतुः । ममार्ज्जिथ-ममार्ज्जि । मर्जिता-
मार्जा । मृद्धि । अमार्ज् । अमार्जम् । अमार्ज्जित्-अमा-
र्ज्जित् २९ । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

रुदादिभ्यः सार्व् धातुके । ७ । ३ । ७६ ।

रुद् स्वप् श्वस् अन्जच् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येद स्यात् ।
रोदिति । रुदितः । ह्यौ परत्वादिति धित्वन्न । रुदित्ति ।

रुदञ्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ६८ ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टकस्य ईट् स्यात् ।

अङ्गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ६६ ।

अरोदीत्-अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदी-
अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वा-
द्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्-अरोदीत् २३ । जिष्वप् शये ।
स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-
सुष्वपथ ।

सुविनिर्दुभ्यः सुपिस्वृतिसमाः । ८ । ३ । ८८

एभ्यः सुष्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वन्धातुरपसर्गेण युज्यते
किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वस् पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुपुपतुः । सुषुपुपुः । अकिति
तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वान्ततः पूर्वं
हलादिशेषः नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसु-
ष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्-अस्वपत् । स्वष्यात् । सुष्यात्

सुपुष्यात् । अस्माश्चीत् २४ । खस प्राणने । खसिति । खसिता ।
अखसीत्-अखसत् । खंस्याताम् । खस्यास्ताम् । क्षप्रन्त-
क्षणेति (७५१४०) न वृद्धिः । अखसीत् २५ । अन च ।
अनिति । अन । अनिता । आनीत्-आनत् । -

अनितेः । ८ । ४ । १६ ।

उपसर्गस्यान्विमित्तात्परस्यानिते नस्य णः स्यात् । प्राणिति
२६ । जच भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ।

भक्ष अत्स्यात् । अन्तापवादः (६) । जक्षति । सिजभ्यस्तोति
(७२०४०) भौर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्यादिरित्युज्ज्वल-
दत्तो वस्त्राम २७ । रुदादयः पञ्च गताः । जागट निद्राचये ।
जागर्ति । जागटतः । जाग्रति । उपविदेत्याम् (७०५४०) वा ।
जागराञ्चकार-जजागार ।

जाग्रोऽविचिखल्लङ्घित्सु । ७ । ३ । ८५ ।

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिखल्लङ्घित्सुऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रति-
षेधविषये च । अजागरतुः । अजाग । अजागताम् ।
अभ्यस्तत्वात् (२०४०४०) जुस् ।

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ।

अजादौ जुसीगन्ताद्गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ
किम् जागृत्युः । जागिषि तु । जागर्थात् । जागर्थ्यास्ताम् ।
जागर्थ्यासुः । लङि । अजागरीत् २८ । जागट इत् इत्यत यण्
(६) भौर्जनः (७८४०) इत्यस्यादादेशोऽपवादः अस्यात्पनादौ भौर्जुसिति । तत्त्व० ।

प्राप्तत्वं सार्वधातुकगुणो वाधते तं सिचि वृद्धिः, तां जाग-
र्त्तिगुणः, तत्र कृते. हलन्तलक्षणप्राप्ता नेटीति (उ३६४०)
निषिद्धा अतो हलादेरिति (उ४०४०) वाधित्वा अतो लान्त-
स्येति(उ६७४०) प्राप्ता च्छन्तेति (उ५३४०) निषिध्यते । तदाङ्गः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिप्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्व्याः प्राप्तयो नव । इति ।
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

इदरिद्रस्य । ई । ४ । ११४ ।

दरिद्रातेरिकारः स्याद्बलादौ कृडिति सार्वधातुके । दरि-
द्रितः ।

आभ्यस्तयोरान्तः । ई । ४ । ११२ ।

अनयोरान्तो लोपः स्यात् कृडिति सार्वधातुके । दरिद्रति ।
अनेकाच्त्वादाम्(उ५७४०)वा । दरिद्राच्चकार । आतश्चौ णल-
इत्यत्र(उ६४४०) औ इत्येव सिद्धे औकारविधानन्दरिद्रातेरा-
लोपे कृते अवगणार्थम् । अतएव ज्ञापकादात्मनेत्येके । दद-
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मू-
लमेव । दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ।
कुडि वा सनि खु लि ल्युटि च न * । दरिद्राता । अदरि-
द्रात् । अदरिद्राताम् । अदरिद्रुः (१०) । दरिद्रियात्

(१०) सिजभ्यस्तेति (उ२०४०) भोर्जुस् लङः शाकन्नायन (उ११६४०) स्वैवे-
त्यादन्तलक्षणो विकल्पो नेह प्रवर्तते परत्वात् आभ्यस्तयोः इत्याक्षोमे
आदन्तत्वाभावाच्च ।

दरिद्रात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् २८ ।
 चकाह् दीप्तौ (उ२७४) भस्य अत् । चकासति । चकासाञ्च-
 कार । धि चेति (उ२७४) सलोपः सिचएवेत्येके । चकाहि ।
 चकाधीत्येव भाष्यम् ।

तिष्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ।

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिषि न त्वस्तेः । अचकात्-अचकाह् ।
 अचकासुः ।

सिपि धातोरुर्वा । ८ । २ । ७४ ।

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः-
 अचकात् ३० । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शास इदङ्हलाः । ६ । ४ । ३४ ।

शास उपधाया इत्यादङि हलादौ किति च । शासिवसीति ।
 (उ०६४) षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु-
 शिष्टात् । शिष्टाम् । शास्तु ।

शा हौ । ६ । ४ । ३५ ।

शासोः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्देशिः ।
 शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात्-अशाः ।
 शिष्यात् । सर्त्तिशास्तीत्यङ् (उ६७४) । अशिषत् । अशासि-
 ष्यात् ३१ । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातव-
 ष्छान्दसाः । दीधीते । एरनेकाचइति (उ६७४) यण् । दीध्याते ।

धीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ।

एतयोरन्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं
 बाधित्वा नित्यत्वाद्दृरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति
 (७१२४०) गुणनिषेधः । दीध्याच्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते १ ।
 वेवीड् २ वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तते
 इत्यर्थः । अथ त्रयः परस्मैपदिनः । पस सस्ति स्वप्ने । सस्ति ।
 सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । पूर्वता-
 सिद्धमिति (१२४०) सलोपस्यासिद्धत्वादतोहेरिति ५ (७१५४०)
 न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः-असत् । सस्यात् ।
 असासीत्-अससीत् १ । सन्ति । इदित्त्वान्नुमिङ्कृते संस्तइति
 स्थिते स्कोरिति (१६६४०) सलोपे भारो-भारि सवर्णे (४३४०)
 इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति २ । बहूनां
 समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याञ्चित्य स्कोरिति लोपामा-
 वात् । संस्ति । संस्तः । इत्येके । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा
 षष्टि । उष्टः । उशन्ति । वञ्चि । उष्टः । उवाश । उशतुः ।
 वशिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टि । अवष्टु । औष्टाम् ।
 औशन् । अवशम् । उश्यातास् । उश्यास्ताम् ३ । चर्करीतञ्च ।
 यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । ह्रुङ् अपनयने । ह्रुते ।
 जुह्वुवे । ह्रुवीत । ह्रुवीषीष्ट । अह्रुष्ट ।

इत्यदादयः ।

ऊ दानादगयोः । आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् ।
दानञ्चेह प्रक्षेपः । सच वैघे आधारे हविपश्चेति स्वभावाङ्ग-
स्यते । इतश्चत्वारः परस्मै पदिनः ।

जुहोत्यादिभ्यः श्नुः । २ । ४ । ७५ ।

शपः श्नुः स्यात् ।

ज्ञौ । ई । १ । १० ।

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तात् (७।२।४४०)
इत्यत् । ऊञ्चु वोरिति (७।६।८५०) यण् । जुहति ।

भीहोभृज्जवां श्नुवञ्च । ३ । १ । ३६ ।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामिहाविव कार्यञ्च । जुहवाञ्चकार-
जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्द्धिः
(७।०।६४०) । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुह्वानि ।
परत्वात् जुसि चेति (७।२।४४०) गुणः । अजुह्वुः । जुहुयात् ।
ह्वयात् । अहोपीत् १ । जिभी भये । विभेति ।

भियोऽन्यतरस्याम् । ई । ४ । ११५ ।

इकारः स्याद्भलादौ क्ङिति सार्धधातुके । विभितः-
विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार—विभाय । भेता २ ।
ह्री लज्जायाम् । जिह्ने ति । जिह्नीतः । जिह्वयति । जिह्व-
याञ्चकार-जिह्वाय ३ । पृ पालनपूरणयोः ।

अर्त्तिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ।

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् लौ ।

उदोष्ठपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ।

अङ्गावयवौष्ठपूर्वौ यञ्चत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्त्यात् । गुणदृष्टी
परत्वादिमन्वाधेते । पिपर्त्ति । उच्चम् रपरत्वम् (४२४०) ।
हलि चेति (४५७४०) दीर्घः । पिपूर्त्तः । पिपुरति । पपार ।
किति लिटि ऋच्छत्युतामिति (३६७४०) गुणे प्राप्ते ।

श्टृप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ।

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पचे गुणः । पप्रतुः ।
पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता-परीता । अपिपः । अपि-
पर्त्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपा-
रिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपर्त्ति । पिष्टतः ।
पिप्रति । पिष्टयात् । आशिषि । प्रियात् । अपार्षीत् ४ ।
पाणिनीयमते तु "तं रोदसी पिष्टत" मित्यादौ ह्रान्दसत्वं
शरणम् । डुभञ् धारणपोषणयोः ।

भृजामित् । ७ । ४ । ७६ ।

भृञ् भाङ् ओहाङ् एषान्त्रयाणामभ्यासस्य इत्यात् लौ ।
विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभ्रध्वे । (३१२८४०) ह्रव-
ङ्गावात् ह्रित्वेत्त्वे । विभरामास-वभार । वभर्थ । वभ्रव ।
विभ्रहि । विभराणि । अविभः । अविभृतान् । अविभरुः ।
विभ्रयात् । भ्रियात् । भ्रषीष्ट । अभार्षीत् । अभ्रत ५ । भाङ्
माने शब्दे च ।

इं हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ।

आभ्यस्तयोरात् इत्यात्सार्वधातुके कृडिति कृडि न तु घुसं-
ञ्जकस्य । मिमीते । मिमाते । मिमते । प्र ख्यमास्त ई ।
ओहाड् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहे ।
हाता । हास्यते ७ । ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

जहातेञ्च । ६ । ४ । ११६ ।

इत्यादा हलादौ कृडिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्त्वम् ।
जहित-जहीतः । जहति ।

आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ।

जहातेहौ परे आ स्यात् चादिदेहौ । जहाहि-जहिहि-
जहीहि । अजहात् । अजङ्गः ।

लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ।

जहातेरालोपः स्यादादौ सार्वधातुके । जहात् । एलिङि
(७६४४०) । हेयात् । अहासीत् ८ । डुदाञ् दाने । प्र-णि-
ददाति । दत्तः । ददति । दत्तौ । ददौ । असोरिति (७।२२४०)
एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः ।
दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ९ ।
डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्र-णि-दधाति ।

दधस्तथोञ्च । ८ । २ । ३८ ।

द्विरुक्तस्य ऋपन्तस्य धाधातोर्ब्रशोभम् स्यात्तयोः परयोः

सध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति
वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्व्वत्तासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः ।
दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि ।
अधित १० । अथ तयः स्वरितेतः । णिजिर् शौचपोषणयोः ।

णिजान्त्रयाणां गुणः स्तौ । ७ । ४ । ७५ ।

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् स्तौ । नेनेक्ति । नेनित्तः ।
नेनिजति । नेक्ता । नेच्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्व्वधातुके । ७ । ३ ।

८७ ।

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेग् । अनेनित्ताम् ।
अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्-अनैचीत् ।
अनित्त १ । विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवित्ते । विवेजिय
२ । अत्र विजइडिति (७१५०४०) डित् । तन्न ओ विजी
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिर्विजी रुधादावपि ।
दिष्ल् व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्टे । ल्दित्वादड् (७७६४०५०) ।
अविषत् । तडि क्त्सः । अजादौ क्त्सस्याचीति (७७३४०)
अल्लोपः । अविचत । अविचताम् । अविचन्त ३ । अत आ
गणान्तात्परस्यैपदिनञ्छान्दसाञ्च । घृ १ चरणदीप्तयोः ।
“जिघर्ष्यग्निं हविषा घृतेन” । भजामित् (७१२६४०) । वज्जलं छन्द-
सीति (७५२७४०) इत्त्वम् हृ २ प्रसह्यहरणे । “अयं सुवोऽभि जिह-
र्त्ति होमात्” । ऋ षु गतौ । वज्जलञ्छन्दसीत्येव (७५२७४०) सिद्धे

अर्त्तिपिपत्तर्त्तौश्चेति (७१२८०) इत्त्वविधानाद्यन्मापायामपि ।
 अथ्यासस्यासवर्णे (७४५४०) इतीयङ् । इयर्त्ति । इयृत, ।
 इयुति । आर । आरतु, । इडत्तप्रत्तीति (७६७४०) नित्य-
 मिट् । आरिथ । अर्त्तौ । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृ-
 ताम् । ऐयर् । इयृयात् । अय्यात् । आरत् ३ । ससर्त्ति
 ४ । भस भर्त्सनदीप्तरो । बभस्ति । घसिभसोर्हलीति (७५१४४)
 उपधालोप । भलो भलीति (७४०४०) सलोपः । वव्व ।
 नश्यति पू । कि ज्ञाने । चिकेति ई । तुर त्वरणे । तुतोर्त्ति ।
 तुतूर्त्त' । तुतुरति ७ । धिप शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्ट' ८ । धन
 धान्ये । दधन्ति । दधन्त । दधनति ९ । जन जनने । जजन्ति ।

जनसनखनां सज्भलोः । ई । ४ । ४२ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्कलादौ सनि भलादौ कृडिति
 च । जजात । जजति । जजसि । जजान । जजन्यात्
 जजायात् (१) जन्यात् जायात् १० । गा सुतौ । 'देवान्
 जिगाति सुद्युम्न । जिगीत । जिगति ११ ।

इति जुहोत्यादयः ।

(१) ये विभाषेति (७६२४०) पठ आत्त्वम् ।

स्तिग्यति १८ । स्तीम्यति १९ । व्रीड् चोदने लज्जायाञ्च ।
 व्रीड्यति २० । द्रुप गतौ । द्रुष्यति २१ । पृह् पृह् चकथर्थे ।
 चकथर्थस्तृप्तिः । सृह्यति २२ । सुह्यति २३ । जृप् भृप् वयोहानौ
 जीर्यति । जजरतु -जेरतु । जरिता-जरीता । जीर्येत् ।
 जीर्यात् । जृक्षन्निवृत्त्युड् (उ४६४) वा । ऋदृशोऽङीति (उ१०४४)
 गुणः । अंजरतु-अजारीत् । अजारिष्टाम् २४ । भीर्यति ।
 जभरतुः । अभारीत् २५ । षूड् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे ।
 स्वरतिसूतीति (उ३९४) विकल्प बाधित्वा अत्रकः क्तितीति
 (उ६०४) निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमा (उ४८४) न्नित्यमित् । सुषुविषे
 सुषुविवहे । सोता-सविता १ । दूड् परितापे । दूयते २ ।
 दीड् चये । दीयते ।

दीडो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३ ।

दीडः परस्याजादे क्ङित आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् । वुग्यु-
 टावुवड्यणो (१) सिद्धौ । दिदीये ।

मीनांतिमिनोतिदीडां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ।

एपामान्त्वं स्यात् ल्यपि । चकारादशित्वेज्जनिमित्ते । दाता ।
 दास्यते । अदास्त । अदास्या ३ । डीड् विहायसा गतौ ।
 डीयते ४ । धीड् आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता ५ ।

(१) व्याप्नोयन्नेर्भासिइत्यस्यगच्छाह वुग्युटाकिति उवड्यणोरिति प्रसङ्गे
 मनीत्यादि तथाच दिदीये इत्यत्र परमपि षणं बाधित्वा नित्यत्वा-
 दादौ युट् सति तं षणि रकारन्वयणं न स्यादिति युट् सिद्धत्वम् ।

मीङ् हिंसायाम् । हिंसात् प्राणवियोगः । मीयते ६ । रीङ्
अवणे । रीयते ७ । लीङ् क्षेपणे ।

विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ।

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीडोराच्च वा
स्यादेन्विप्रये ल्यपि च । लेहा-लाता । लेष्यते लास्यते ।
एन्विप्रये किम् लीयते । लिल्ये ट् । व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते ।
वित्रिये ६ । स्वादयश्च । ओदितः (उ३, ४७४०) । तत्फलन्तु निष्ठा-
नत्वम् । पीङ् पाने । पीयते १० । माङ् माने । मायते ।
ममे ११ । ईङ् गतौ । ईयते । अयाञ्चक्रे १२ । प्रीङ् प्रीतौ ।
सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये १३ ।

अथ परस्मैपदिनञ्चत्वारः । शो तनूकरणे ।

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ।

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ ।
शशतुः । शशात् । शास्यति । विभाषा घ्राधेडिति (उ६५४०)
सिचो वा लुक् लुगभावे यनरसेति (उ६५४०) इट्सकौ । अशात् ।
अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् १ । षो षेदने ।
ष्यति २ । षो अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति ।
अभ्यष्यत् । अभि-ससौ ३ । दो अवखण्डने । द्यति । ददौ ।
प्र-णि-दाता । देयात् । अदात् ४ ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ।

ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७६ ।

अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते ।
जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा (३६१४) चिण् ।

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ । .

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ज्ञगिति कृति च । अजनि-
षजनिष्ट १ । दीपो दीप्तौ । दीप्यते । द्विदीपे । अदीपि-
अदीपिष्ट २ । पूरी आष्यायने । पूर्यते । अपूरि—अपूरिष्ट-
३ । तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे ४ । धूरी
गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे ५ । गूर्यते । जुगूरे
६ । घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः । शूरी ९ हिंसा-
स्तम्भनयोः । चूरी १० दाहे । तप ११ ऐश्वर्ये वा । अयं
धातुरैश्वर्ये वा तड्श्यन्तौ लभते । अन्यदा तु शब्धिकरणः
परस्मैपदीत्यर्थः । केचित् वाग्रहणं वृत्तुधातोराद्यवयव-
मिच्छन्ति (२) । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्ययेन ।
पाठान्तरम् । “दुतच्छामानियुतः पत्यमानः”, । एतु १२वरणे ।
वृत्यते । पचान्तरे । वावृत्यते । “ ततो वावृत्यमाना सा राम-
शालां न्यविचतेति” भट्टिः । क्लिश् उपतापे । क्लिश्यते ।
क्लेशिता १३ । काश्य दीप्तौ । काश्यते १४ । वाश शब्दे ।
वाश्यते १५ । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेत । मृष तित्तिचायाम् । मृष्यति
मृष्यते । ममर्ष । ममर्षे १ । शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः
क्लेश । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्-

अशोचीत् । अशोचिष्ट २ । णह वन्धने । नक्षति । नक्षते ।
ननाह । ननह्व-नेह्विथ । नेहे । नह्वा । नत्स्रति । अना-
त्सीत् ३ । रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ४ । शप आक्रोशे ।
शप्यति । शप्यते ५ ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद् गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता ।
पद्येत । पत्सीष्ट ।

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ।

पदेः ङेञ्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्र-ण्यपादि । अपत्साताम् ।
अपत्सत १ । खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेंत्ता ।
अखित्त २ । विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ३ । बुध अव-
गमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट ।
अबोधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् ४ । युध सम्प्रहारे ।
युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ५ । कथं युद्धप्रतीति । युध-
मिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति
वा । अनोः-रुध कामे । अनुरुध्यते ६ । अण प्राणने ।
अण्यते । आणे । अणिता ७ । अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ।
मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ८ । युज समाधौ ।
समाधिच्चित्तवृत्तिनिरोधः अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ९ । सूज
विसर्गे । अकर्मकः । “संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः” ।
संसृजिषे । सूष्टा । सूद्यते । लिङ्सिचाविति(७५,५६०)किञ्चान्न
गुणो नाप्यम् (७०,६०६०) । सूचीष्ट । असृष्ट । असृजाताम् १०

लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेटा । लेह्यसे । लिशीष्ट ।
अलिच्चत । अलिच्चाताम् ११ ।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । “राधोऽकर्म्मकात् एद्वावेव,
ग० । एवकारो भिन्नक्रमः राधोऽकर्म्मकादेव श्यन् । उदा-
हरणमाह (३) एद्वाविति । “यन्मस्यमपराध्यति” द्रुह्यतीत्यर्थः ।
“विराध्यन्तं चमेत कः” । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः ।
सिध्यतीत्यर्थः । कृणाय राध्यति । दैवम्यर्थां लोचयतीत्यर्थः ।
दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वम् । रराध
रराधतुः । रराधिय । राधो हिंसायामिति (७।४७४०) एत्वा-
भ्यासलोपाविह न हिंसार्थस्य सकर्म्मकतया दैवादिकत्वायो-
गात् । राद्धा । रात्स्यति ९ । अयं स्वादि (७।४७४०) चुरादिश्च ।
व्यध ताडने । ग्रहिव्यति (७।०६४०) संप्रसारणम् । विध्यति ।
विध्याध । विविधतुः । विव्यद्ध-विव्यधिष । व्यद्धा । व्यत्सरति
विध्येत् । विध्यात् । अद्यात्मीत् २ । पुष पुष्टौ । पुष्यति ।
पुषोप । पुषोषिय । पोष्टा । पोच्यति । पुषादीत्यङ् (७०६४०) ।
अपुषत् ३ । शुष शोषणे । अपुषत् ४ । तुष ५ प्रीती । दुष ई
वैकृत्ये । श्लिष् आलिङ्गने । श्लियति । श्लिषेप । शेष्टा ।
श्लेच्यति ।

श्लिषः । ३ । १ । ४ ई ।

अस्मात्परस्यानिटश्चः कसः स्यात् । उपाद्यङोऽपवाहो नतु
चिणः पुरस्ताद्वादन्यायात् ।

(३) उदाहरणमाहिति अकर्म्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येत्यर्थः । द्रोहीरत्ना-

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ।

श्लिषश्चूरालिङ्गनएवं क्लो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्या-
 च्छलद्रुपधादिति (३७२ष्ट०) अस्याप्ययं नियमः । आश्लिच-
 त्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् समश्लिषञ्जतुका-
 षम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्माणि अनालिङ्गने
 सिजेव न तु क्स् । एकवचने चिष् । अश्लेषि । अश्लिचाताम् ।
 अश्लिचन्त । अश्लिषाः । अश्लिङ्गम् ७ । शक विभाषितो मर्षणे ।
 विभाषित इत्युभयप्रदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते हरिन्द्रष्टुम्भक्तः ।
 शशाक । शैकिय-शशक्य । शैके । शक्ता । शक्यति ।
 शक्यते । अशकत् । अशक्त । सैट्कोऽयमित्येके । तन्मतेना-
 निट्कारिकासु ल्हदित्प्रठितः । शकिता । शकिष्यति ८ ।
 श्विदा गात्रप्रचरणे । घर्म्मच्युतावित्यर्थः । अयं जीदिति
 न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । श्विद्यति । श्विष्येद् ।
 शिष्ये दिय । स्वेत्ता । अश्विदत् ९ । क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा ।
 क्रोत्स्यति १० । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा ११ । कथं क्षुधित
 इति । सम्पदादिक्रिवन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः ।
 वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट् (३३५२ष्ट०) । शुध शौचे । शुध्यति ।
 शुशोध । शोद्धा १२ । शिधु संराद्धौ । जदित्पाठः प्रामा-
 दिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् १३ । रध
 हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोर
 चीति (३५७ष्ट०) नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

कर्म्मकः । तथाच दृढावित्यनेनैवाकर्म्मकत्वकथनं दृष्टिभिन्नाकर्म्मकेऽपि
 यथा स्यात् । यथैवम् उदाहरणेनापि तथा दर्शयते ।

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ।

रध नश्च लृप् ह्रस्व द्रुह मुह षुह षुह षुह एभ्यो बलाद्याङ्घ्रिधा-
तुक्तस्य वेट् स्यात् । ररन्धिय-ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व ।

नेच्यलिटि रघेः । ७ । १ । ६२ ।

लिङ्गर्जो इटि रघेर्नुम्न स्यात् । रधिता—रद्धा । रधिष्यति-
रत्स्यति । अडि नुम् । अनिदितानिति (१७८४०) नलोपः ।
अरधत् १४ । णश्च अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशत् ।
नेशिय ।

नसृजिनशोर्भलि । ७ । १ । ६० ।

नुम् स्यात् । ननञ् । नेशिव नेश्व । नेशिम-नेश्म । नशिता-
नंष्टा । नशिष्यति—नश्च्यति । नश्येत् । नश्चात् । अनशत् * ।
म-याश्यति ।

नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ।

णत्वं न स्यात् । म नष्ट । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्तपर्यन्तम् ।
म नश्च्यति । नशिष्यति १५ । लृप् प्रीणने । प्रीणनं लृप्ति-
स्वार्पणश्च । “नाग्निस्वृष्यति काष्ठानान्” । “पितृनताशीर्षी
दिति” भट्टि । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिय-तत्तप्य तत-
र्प्य । तर्पिता-तर्पता-तर्पा । स्वृशस्वृशयेति (७।४४०)
सिञ्चा । अताशीर्षीत् अताशीर्षीत् अतर्पीत् अलृपत् १६ ।
ह्रस्व ह्रस्वमोहनयोः । मोहनइव । ह्यति १७ इत्यादि ।

* नशिष्यत्योरलिङ्गेष्वेव वक्तव्यमिति (६ । ४ । १२० सू० वा०) काशिका
अत्र अलिटीति नुटि धुमिचेत्यर्थे तेन अनेशत् सेनकाल्यादि ।

“रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता” (४) ।

द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति (१४७४०) वा चः पक्षे ढः ।
 दुद्रोग्ध-दुद्रोढ-दुद्रोहिय । द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा । द्रोहिय-
 द्रोह्यति-द्रोह्यति । धत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् १८ ।
 मुह वैचिन्ते । वैचिन्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिय-
 मुमोग्ध-मुमोढ । मोग्धा-मोढा-मोहिता । मोहियति-
 मोह्यति । अमुहत् १९ । षुह-उङ्गिरणे । स्तुह्यति । सुष्णोह ।
 सुष्णोहिय-सुष्णोग्ध-सुष्णोढ । सुष्णुहिव-सुष्णुह । स्त्रोहिता-
 स्त्रोग्धा-स्त्रोढा । स्त्रोहियति-स्त्रोह्यति । अस्तुहत् २० । षिह
 प्रीतौ । स्त्रिह्यति । सिष्णोह २१ । वृत् रधादयः समाप्ताः
 पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु उपशमे ।

शमामटानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ।

शमादीनामित्यर्थः । प्र-णि-शाम्यति । शेमतुः । शेमिय ।
 शमिता । अशमत् १ । तम् काङ्क्षायाम् । ताम्यति ।
 तमिता । अतमत् २ । दम् उपशमे । उपशमे इति श्यन्तस्य
 तेन सकर्मकोऽयम् न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ३ । अमु
 तपसि खेदे च । आम्यति । अशमत् ४ । अम् अनवस्थाने ।
 वा आशेति (उ६४४०) श्यन्वा । तत्र कृते शमामटानामिति
 दीर्घः । आम्यति । लुङ्प्रङ् । अशमत् । शेषं (उ६८४०) स्वादिवत् पू ।

(४) अनुदात्ततेति अनिट्कारिकात् पाठान् अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति
 (उ१०३४०) विकल्पेन अम् ।

चमू सङ्घने । क्षाम्यति । चक्षमिय-चक्षत्र्य । चक्षमिव-चक्षख ।
चक्षमिम—चक्षराम । चक्षिता-चक्षता ६ । अयमपित् ।
भ्वादिस्तु (७६०४) पित् ।

“अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः चमूपः चमतेः क्षमा” ।

क्षामु स्वानौ । क्षाम्यति । क्षामति । शपोव श्यन्यपि द्विबु
क्षाम्वित्येव (७६१४) दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुषार्थः ।
अङ् । अक्षामत् ७ । मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् ८ । शमा-
दयोऽष्टौ गताः । असु चेषणे । अस्यति । आस । अक्षिता ।

अस्यतेस्युक् । ७ । ४ । १७ ।

अङ्गि परे । आस्यत् । अस्य पुपादित्वादङ्गि सिद्धे अस्यति
वक्तीति (७११२४) वचनन्तङ्गर्थम् । तद् तूपसर्गादस्यत्स्यो-
रिति (७२४०४) वक्ष्यते । पर्व्यास्यत् १ । यसु मयत्ने ।

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ।

संयसञ्च । ३ । १ । ७२ ।

श्यन्ना स्यात् । यस्यति-यसति । सं-यस्यति-सं-यसति । अनुप-
सर्गात्किम् प्र-यस्यति २ । जसु मोक्षणे । जस्यति ३ । तसु
नृपक्षये । दसु च । तस्यति । अतसत् ४ । दस्यति । अद-
सत् ५ । वसु साम्ने । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शस-
ददेति (७२१४) निषेधः । वशादिरयमिति मते तु ।
वेसतुः । वेसुः ६ । व्युप विभागे । जयन्दाहे पठितः
(७१२२४) । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते । अव्युपत् ७ ।
श्रीश्यादिः दन्त्यान्त्योऽयम् व्युसतीत्यन्ये । अयकारं वुष
इत्यपरे । सुस दाहे । असुपत् ८ । पूर्वत् (७१२१४)

पाठःसिजर्थइत्याहुः । तद्भ्वादिपाठेन(७७५४०)गतार्थमिति सु-
वचम् । विस प्रेरणे । विस्यति । अविस्तत् ६ । कुस संज्ञे-
षणे । अकुसत् १० । वुस ११ उत्सर्गे । सुस १२ खण्डने ।
ससी १३ परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ।
लुठ १४ विलोडने । उच समवाये । उच्यति । उवोच ।
ऊचतुः । मा भवानुचत् १५ । भृशु भ्रन्शु अधःपतने ।
बभर्श । अभृशत् १६ । अनिदितामिति (१७८४०) नलोपः ।
भ्रश्यति । अभ्रशत् १७ । वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् १८ ।
वृश तनूकरणे । वृश्यति १९ । जित्प २० पिपासायाम् ।
हृष २१ तुष्टौ । श्यन्नडौ भौवादिकात् (७७५४०) विशेषः ।
रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति (७७४४०) वेट् । रोषिता-
रोषा २२ । रेषिता-रेषा २३ । डिप २४ क्षेपे । कुप २५
क्रोधे । गुप २६ व्याकुलत्वे । पुप रुप लुप विमोहने ।
पुष्यति २७ । रुप्यति २८ । लुप्यति । लोपिता २९ । लुप्यतिः
सेट्कः अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव
(७१५६४०) ग्रहणात् । लुभ गार्ध्वे । गार्ध्वमाकाङ्क्षा ।
तीषसहेति (७७४४०) वेट् । लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति ।
लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् ३० । भ्वादेराकृतिगणत्वान्लोभ-
तीत्यपीत्याहुः । लुभ सञ्चलने । लुभ्यति ३१ । णभ ३२
तुभ ३३ हिंसायाम् । लुभिनभितुभयो (७७८४०) द्युतादौ
क्रादादौ (७१६८४०) च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वाद्ङ् सिद्धः ।
क्रादित्वात्पच्चे सिज् भवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः । क्लिदू
आद्रीभावे । क्लियति । चिक्लेदिथ-चिक्लत्थ । चिक्लिदिव-
चिक्लिद्व । चिक्लिदिम-चिक्लिद्व । क्लेदिता-क्लेत्ता ३४ ।

त्रिमिंदा खेहने । सिद्देशुर्गणः (७०८४) । मेद्यति । अमि-
 दत् ३५ । द्युतादि (७०६४०) पाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति
 सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहि-
 रेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । त्रिचिदा ३६ खेहनमोच-
 नयोः । कधु वृहौ । आनर्ह । आर्धत् ३७ । ग्धु अमि-
 काङ्क्षायाम् । अग्धत् ३८ । एत् पुषादयो दिवादयश्च
 वृत्ताः । कैचित्तु पुषादिसमाप्तार्थमेव वृत्करणम् । दिवा-
 दिस्तु भ्वादिबदाङ्गतिगणः । तेन क्षीयन्ते मृग्यतीत्यादिसिद्धि-
 रित्याङ्गः ।

इति दिवादयः ।

शुङ् अभिषवे । अभिषवः स्तयन, म्पीङ्गनं । स्तानं, सुरासन्धानञ्च । तत्र स्तानेऽकर्मकः ।

स्वादिभ्यः श्रुः । ३ । १ । ७३ ।

सुनोति । सुनुतः । ङश्रुवोरिति (उ६८४०) यणः । सुन्वन्ति सुन्वः-सुनुवः । सुन्वहे-सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनुवै । सुनुयात् । सूयात् । सुसुधू-ज्भ्यः (उ६८४०) इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभि-पुणोति । अभ्यपुणोत् । अभि-सुषाव ।

सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ।

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । वि-सोस्यति १ । पिञ्चवन्धने । सिनोति । वि-सिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता २ । शिञ् निशाने । तालव्यादिः । श्रोता ३ । डुमिञ् प्रचे-पणे । मीनाति । मिनोतीति (उ१३४४०) आत्त्वम् । ममौ । ममिथ-ममाथ । मिथ्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ४ । चिञ् चयने । प्र-णि-चिनोति ।

विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ।

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्र-णि-चिकाय-चिचाय । चिक्ये-चिच्ये । अचैपीत् । अचेष्ट ५ । स्तञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोऽर्त्तीति (उ६६४०) गुणः । स्तृर्यात् ।

ऋतञ्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ।

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिट् वा स्यात्तडि ।
 सारिपीठ-सूपीठ । असारिष्ट-असृत ६ । कञ् हिंसायाम् ।
 कणोति । कणुते । चकार । चकर्थ । चक्रो । क्रियात् ।
 कपीठ । अकार्षीत् । अकृत ७ । कृञ् वरणे ।

। वभूधाततन्यजगृन्मववर्थेति निगमे । ७ । २
 १ ६४ ।

एषा वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां यलीट् ।
 ववरिथ । वटव । वटवहे । वरिता-वरीता ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ।

वट्कृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिट्वा स्यात्तडि ।

न लिङि । ७ । २ । ३६ ।

धृतो लिङ्इटो दीर्घो न स्यात् । वरिपीठ-वपीठ । अवा-
 रीत् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ८ । धुञ् कम्पने । धुनोति ।
 धुनते । अधौपीत् । अधोष्यत् ९ । दीर्घान्तोऽप्ययम् ।
 अधूनोति । धूनुते । स्वरतिस्वतीति (७२६४) वेट् । दुध-
 विष-दुधोथ । किति लिटि तु अयक इति (७६७४०) निषेधं
 धाधित्वा ऋादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविष । सुसुधूञ्भ्य-
 इति (७६८४०) नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट १० ।

अथ परस्मैपदिन । दुड उपतापे । डुनोति १ । हि
 गतौ वृद्धौ च ।

हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक तिग गतौ च ।
 चादास्कन्दने । तिक्नोति १ । तिग्नोति २ । पघ हिंसायाम् ।
 सघ्नोति ३ । जि धृषा प्राग्(लो) । घृष्णोति । दधर्ष ।
 धर्षिता ४ । दन्भु दम्भने । दम्भनन्दम्भः । दम्भोति । ददम्भ ।
 अथिप्रथिदम्भिसञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् ।
 इहायाश्रीयत इत्युक्तम् (७१०२४०) । अनिदितामिति (१७८४०)
 नलोपः तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ती ।
 “दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ * । देभतुः ददम्भतुः ।
 इदं † किञ्चम्पिदपिद्विपयकमिति सुधाकरादयः तन्मते तिप्-
 सिप्रमिषु । देम् । देभिथ । देभ । इति रूपान्तरस्योद्यम् ।
 अपिद्विपयकमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ ।
 ददम्भ इत्येव । दभ्यात् ५ । ष्टधु ई ष्टद्धौ । ष्टप प्रीणन-
 इत्येके । ष्ट्नादित्वात् (१८२४०) षत्वं न । ष्ट्नोति ।
 छन्दसि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ ।
 अह्नोति १ । दघ घातने पालने च । दघ्नोति २ । चमु
 भक्षणे । चम्नोति ३ । रि चि चिरि जिरि दाश ह हिंसा-
 याम् । रिणोति ४ । जिणोति ५ । अयं भाषायामपीत्येके ।
 “न तद्यशः शस्त्रभृतां जिणोति” । ऋचीत्येकएवाजादि-
 रित्यन्ये । ऋचिणोति । चिरिणोति ६ । जिरिणोति ७ ।
 दाशोति ८ । हणोति ९ । हत् ।

इति स्वादयः ।

† इदं पन्थिपन्थि दम्भिसञ्जीनामिति सूत्रोक्तमित्यर्थः ।

तुद व्यधने । इतः षट् स्वरितेतः ।

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ।

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता ।
अतोत्सीत् । अतुत्त १ । णुद् प्रेरणे । नुदति । नुदते ।
नुनोद । नुनुदे । नोत्ता २ । दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं
दानम् । देष्टा । द्विचीष्ट । अदिचत् । अदिचत ३ । अस्ज
पाके । ग्रहियेति (७।०६४०) संप्रसारणम् । सस्य श्रुत्वेन शः ।
शस्य जश्रुत्वेन जः । भञ्जति । भञ्जते ।

अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ ।

अस्जे रेफस्योपधायाञ्च स्थाने रमागमो वा स्यादाहर्द्धधातुके ।
मित्त्वादन्यादचः (२६४) परः । स्थानपठीनिर्देशाद्रोपधयो-
र्निवृत्तिः । वभर्ज्ज । वभर्ज्जतुः । वभर्ज्जिथ-वभर्ज्ज । वभर्ज्ज ।
रमभावे । वभञ्ज । वभञ्जतुः । वभञ्जिय । स्कोरिति (१६६४०)
सलोपः । वभञ्जति (१२०४) पः । वभञ्ज । वभञ्जे । भर्जा-भ्रष्टा ।
अभ्यति-भर्ज्यति । क्ङिति रमागमं वाधित्वा सम्प्रसारणं
पूर्वविप्रतिषेधेन । भ्रज्यात् । भ्रज्यास्ताम् । भर्चीष्ट-भ्रचीष्ट ।
अभार्चीत्—अभ्राचीत् । अभर्ज्ज—अभ्रष्ट ४ । क्षिप प्रेरणे ।
क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सोत् । अक्षिप्त ५ ।
क्षप विलेखने । क्षपति । क्षपते । क्रष्टा-कर्ष्ठा । क्षप्यात् ।
क्षचीष्ट । स्पृशमृशक्षपेति (७।०४४०) सिञ्चा । पक्षे क्क्षः । सिञ्चि
अम् वा । अक्राचीत्—अक्राचीत्—अक्षत् । तडि लिङ्सिचा-

विति (७५५४०) कित्वादिम् । अकृत्, । अकृत्ताताम्, । अकृत्त ।
अकृत्त । अकृत्ताताम् । अकृत्तन् ६ ।

अपि गतौ । परस्मैपदी । ऋपति । आनर्ष १ ।

जुपी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुपते १ ।
ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ।

विज इट् । १ । २ । २ ।

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिङ् । उद्विजिता । उद्विजि-
प्यते २ । ओ लजी ओ लस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे ३ ।
लज्जते । ललज्जे ४ ।

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रश्चु हेदने । ग्रहिव्या
(७१०६४०) वृश्चति । ववश्च । ववश्चतुः । ववश्चिथ ववश्च ।
लित्थभ्यासस्येति (७१०५४०) सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः
उरत् । तस्याच परस्मिन्निति (१४४०) स्थानिवद्भावात्
न सम्प्रसारण इति (१६१४०) वस्योच्चन्न । वश्चिता-व्रष्टा ।
वश्चिथति—वश्चति । वश्चयात् । अनशीत्—अवाचीत् १ ।
व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिप्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-प्रव्यचीत् २ । व्यचे
कुटादित्वमनशीति तु नेह प्रवर्त्तते अनशीति पथ्यु-
दाहेन कन्मात्रविषयत्वात् । उच्छि उच्छे । उच्छति ३ । उच्छी
विवासे । उच्छति ४ । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु ।
ऋच्छत्युतामिति (७६०४०) गुण । (७४२४००००) द्विहल्ग्रहण
स्थानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋ-
च्छिता ५ । मिच्छ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ ।

३५ विध विधाने । विधति । वेधिता ३६ । जुड़ गतौ । तवर्ग-
 मञ्चमान्त इत्येके । जुड़ति ३७ । “मरुतो जुनन्ति” ३८ । मड़
 सुखने । मड़ति । मड़िता ३९ । षड़ च । षड़ति ४० । षण
 प्रीणने । षणति । पपर्ण ४१ । षण च । षणति ४२ । मण
 ४३ हिंसायाम् । तुण कौटिल्ये । तुतोण ४४ । पुण कर्मणि
 शुभे । पुणति ४५ । मुण ४६ प्रतिज्ञाने । कुण ४७ शब्दोपकर-
 णयोः । शुन ४८ गतौ । द्रुण ४९ हिंसागतिकौटिल्येषु ।
 घुण ५० घूर्ण ५१ नमणे । पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति
 सुषोर । आशिषि सूर्यात् ५२ । कुर शब्दे । कुरति ।
 कूर्यात् ५३ । अत न भकुर्हुरामिति (६२०४०) निषेधो न,
 करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । खुर ५४ छेदने । सुर ५५
 संवेष्टने । चुर ५६ विलेखने । घुर ५७ भीमार्थशब्दयोः ।
 पुर ५८ अग्रगमने । ष(वृ)ह ५९ उद्यमने । दन्त्योश्चादिः ।
 पवर्गोयादिरित्यन्ये । षह स्तृह तन्ह हिंसार्थाः । षहति
 ततर्ह तर्हिता-तर्डा ६० । स्तहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता-स्तर्डा
 ६१ । अटर्हीत्-अतार्ड्घीत् । अतार्डाम् ६२ । इप इच्छा-
 याम् । इपगमीति (७१०२४०) छः । इच्छति । एपिता-एष्टा ।
 एपिष्यति । इष्यात् । ऐपीत् ६३ । मिप साङ्घाशाम् । मिपति ।
 मेपिता ६४ । किल ६५ श्वैत्यक्रीडनयोः । तिल ६६ स्नेहे । चिल
 ६७ वसने । चल ६८ विलसने । इल ६९ स्वप्नक्षेपणयोः ।
 विल ७० संवरणे । दन्त्योश्चादिः । विल ७१ भेदने । शोश्चादिः
 णिल ७२ गहनने । हिल ७३ भावकरणे । शिल ७४ पिल ७५
 चञ्छे । मिल ७६ श्लेषणे । लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख ७७ ।

कुट कौटिल्ये । गाङ्कुटादिभ्य इति (७११६ष्ट०) ङित्त्वम् ।
 चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ७८ । पुट ७९
 संश्लेषणे । कुच ८० सङ्कोचने । गुज ८१ शब्दे । गुड ८२
 रक्षायाम् । डिप ८३ चेपे । कुर क्केदने । न भकुर्कुरा-
 मिति (६२०ष्ट०) न दीर्घः । कुर्यात् ८४ । स्फुट विकसने ।
 स्फुटति । पुस्फोट ८५ । सुट ८६ आक्षेपप्रमर्दनयोः । तुट
 क्केदने । वा आशेति (७६४ष्ट०) श्यन्वा । तुद्यति-तुटति ।
 तुतोट । तुटिता ८७ । तुट कलहकर्मणि । तुटति ।
 तुतोट । तुटिता ८८ । चुट ८९ कुट ९० क्केदने । जुट ९१
 बन्धने । कड ९२ मदे । लुट ९३ संश्लेषणे । कड घनत्वे ।
 घनत्वं सान्द्रता । चकड । कडिता ९४ । कुड ९५ वाल्ये ।
 पुड ९६ उत्सर्गे । घुट ९७ प्रतिघाते । तुड ९८ तोड़ने ।
 तोड़नभेदः । थुड थुड संवरणे । थुडति । तुथोड ९९ ।
 तुथोड १०० । खुड १०१ कुड १०२ इत्येके । स्फुर १०३ फुल
 १०४ सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे । स्फुल सञ्चलने इत्येके ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ।

षत्वं वा स्यात् । निः-स्फुरति निः-ष्फुरति । स्फुर इत्यकारो-
 पधङ्केचित्पठन्ति । पस्फार १०५ । स्फुड १०६ चुड १०७
 व्रुड १०८ संवरणे । क्रुड १०९ भ्रुड ११० निमज्जन इत्येके ।
 गुरी उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ।
 णू स्तवने । दीर्घान्तः । “ परिणूतगुरोदयः ” । इतश्चत्वारः
 परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् १ । धू विधनने । धुवति २ ।

शु पुरीषोत्सर्गं । जुगुषिष्य-जुगुषे । गुता । गुष्यति । अगु-
षीत् । ह्रस्वाद्ङात्(७६१४०) । अगुताम् । अगुषु ३ । भ्रु गेति-
स्यैर्ययोः । भ्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य भ्रुवतीत्यादि
गुवतिवत् । द्वितीयस्य सेट् । भ्रुविविष्य । भ्रुविता । भ्रुविष्यति ।
भ्रुव्यात् । अभ्रुवीत् । अभ्रुविष्यत् ४ ।

कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता ।
अकुविष्ट १ । ह्रस्वान्त इतिन्यासकारः । कुता । अकृत । एत्
कुटादयो(७८) वृत्ताः ।

एङ् व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् (७६१४०)
इयङ् । व्या-प्रियते । व्या-पमे । व्या-पप्राते । व्या-परिष्यते ।
व्या-पपाताम् १ । षङ् प्राणत्यागे ।

न्वियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ई१ ।

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडसाङ् नान्यत्र । लिङ्च
स्वरार्थम् । न्वियते । नमार । नमर्थ । नन्विष्य । नर्त्तासि ।
नरिष्यति । नृपीठ । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि पि गतौ लघूपधगुणात्
अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । रेता १ । पियति । पेता २ ।
धि ३ धारणे । चि ४ निवासगत्योः । घु प्रेरणे । सुवति ।
सविता ५ । कृ विक्षेपे । किरति । किरत । चकार ।
चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् । चकारीत् ।

किरतौ लवने । ई । १ । १४० ।

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उप-स्किरति । अङ्-

स्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व्व इति वक्तव्यम्* । उपास्कि
रत् । उप—चस्कार ।

हिंसायाम्प्रतेञ्च । ६ । १ । १४१ ।

उपात्प्रतेञ्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उप-स्किरति ।
प्रति-स्किरति ६ । गृ निगरणे ।

अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ।

गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्याद्जादौ । गिरति-गिलति । ज-
गार-जगाल । जगरिथ-जगलिथ । गरि(री)ता-गलि(ली)ता७ ।
हृङ् आदरे । आ-द्रियते । आ-द्रियेते । आ-दद् । आ-द-
द्रिपे । आ-दत्ता । आ-दरिष्यते । आ-दृषीष्ट । आहत ।
आहृषाताम् १ । हृङ् अवस्थाने । ध्रियते २ ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश प्रच्छ त्रींशायाम् । पृच्छति ।
पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रच्यति ।
अप्राचीत् १ । वृत् किरादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे । विभाषा
सृजिदृशोः (उ१०४ष्ट०) । ससर्ज्जिथ-ससृष्ट । सृष्टा सृच्यति ।
सृजिदृशोर्क्कल्यमकितीति (उ१०४ष्ट०) अमागमः । सृजेत् ।
सृज्यात् । अस्राचीत् २ । टु मसृजो शुद्धौ । मज्जति ।
ममज्ज । मसृजिनशोर्भलीति (उ१४०ष्ट०) नुम् । मसृजेरन्या-
त्पूर्व्वो नुम् वाच्यः* । संयोगादिलोपः (१६६ष्ट०सू०) । ममङ् क्य-
ममेज्जिथ । मङ्गता । मङ्ग्यति । अमाङ्चीत् । अमाङ्-
क्ताम् । अमाङ्क्षुः ३ । रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोच्यति । अरौ-
चीत् । अरौक्ताम् ४ । भूजो ५ कौटिल्ये । रुजिवत् । कृप

स्पर्शः । छोप्ता । अक्षीयोत् ६ । रुग् रिग् हिंसायाम् ।
 तालव्यान्तो । रोष्ठा । रोक्षति ७ । रेष्ठा । रेक्षति ८ । लिग्
 गतो । अलिच्चत् ९ । स्फुग् संस्वर्गने । स्फुष्ठा-स्फुष्ठा । स्फुक्षति-
 स्फुक्षति । अस्फुष्ठा-अस्फुष्ठा-अस्फुष्ठात् १० । विच्छ
 गतो । उपधूपेत्यायः (७५७४०) । आर्क्षधातुके वा (७५७४०)
 विच्छायति । विच्छायाश्चकार विविच्छ ११ । विश प्रवेशने ।
 विशति । वेष्ठा १२ । मृग् आमर्गने । आमर्गनं स्पर्शः ।
 अम्नाचीत्—अमार्चीत्—अमृच्चत् १३ । शुद् १४ । प्रेरणे
 कर्त्तृभिप्रायेऽपि फले परस्मै पदार्थः पुनः पाठः । पदूळ विग-
 रणगत्यवसादनेषु । सीदति १५ इत्यादि भौवादिक (७५८४०)
 वत् इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती-सीदन्ती । ज्वलादौ
 (७६०४०) पाठस्तु षार्थः । सादः । स्वरार्थश्च, शवनदान्तः
 शसूदान्तः । शदूळ १६ शातने । स्वरार्थएव पुनःपाठः शता
 तु नास्ति शदेः शितआत्मनेपदोक्तेः (७६०४०) ।

अथ पट् स्वरितेतः मिल सङ्गमे । मिल श्लेषणे इति (७१२४०)
 षठितस्य पुनःपाठः कर्त्तृभिप्राये तद्धर्थः । मिलति । मिलते ।
 मिमेल । मिमिले १ । मुच्छ मोक्षणे ।

शे मुच्चादीनाम् । ७ । १ । ५६ ।

नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुञ्चोष् ।
 अमुच्चत् । अमुक्त । अमुच्चाताम् २ लुङ् छेदने । लुम्पति ।
 लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ३ । विदूळ लाभे । विन्दति ।
 विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् ।

वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ४ । परिवेत्ता ।
 परिवर्ज्जने ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः ।
 तन्तृचौ । लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति ।
 लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचोत्यङ् (७१०८४०) । तङ्ङि तु वा ।
 (७१०८४०) अलिपत् । अलिपत-अलिप्त ५ । षिच क्षरणे । सिञ्च-
 ति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत-असिक्त । अभि-षिञ्चति ।
 अभ्यषिञ्चत् । अभि-षिषेच ६ ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती क्तेने । कृन्तति ।
 चकर्त्त । कर्त्तता । कर्त्तियति—कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् ७
 खिद परिधाने । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता २ । अयन्दैन्ये
 दिवादौ (७१३७४०) रुधादौ (७१५६४०) च । पिश्रि अवयवे ।
 पिश्रति । पेश्रिता ३ । अयन्दीपनायामपि । 'लृथा रूपाणि
 पिश्रतु । वृत् मुचादय स्तुदादयश्च ।

इति तुदादयः ।

रुधिर आवरणे । नव स्वरितेत् इरितञ्च ।

रुधादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ।

शपोऽपवादः । मित्रादन्यादचः (११२४० सू०) परः नित्यत्वाद्गुणस्वाधते । रुणद्धि । अमसोरल्लोपः (७२६४० सू०) । गुणत्वस्यासिद्धत्वाद्गुणस्वः परसवर्षः तस्यासिद्धत्वात् गुणत्वन्न "न पदान्तेति (१५४०) सूत्रेणानुस्वारपरसवर्षश्चोरल्लोपो न स्यान्नित्यत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धि । रुन्ध्वात् । रुन्द्धि । रुणधानि । रुणधे । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणात्-अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्-अरौत्सीत् । अरुह १ भिदिर-विदारणे भिनन्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्-अभिनः । अभिनदम् । अभिन्ते । अभिदत्-अभैत्सीत् । अभिन्त २ । छिदिर द्वैधीकरणे । अच्छिदत्-अच्छैत्सीत् । अच्छिन्त ३ । रिचिर विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिञ्चे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्-अरैचीत् । अरिक्त ४ । विचिर पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ५ । चुदिर सम्पेपणे । चुणक्ति । चुन्ते । चोत्ता । अचुदत्-अचौत्सीत् । अच्युत्त ६ । युजिर योक्ता ७ । उहृदिर दीप्तिदेवनयोः । हृणन्ति । हृन्ते । चच्छर्ह । सेऽसिचीति (७१२२४०) वेट् । चच्छृदिपे-चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दियति-छर्त्स्यति । अच्छृदत्-अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । उहृदिर-हिंसानादरयोः । लणन्ति ८ इत्यादि ।

लती वेष्टने । परस्मैपदी । लणन्ति १ । आर्द्धधातुके तौदादिकवत् (३१५०४०) ।

जिङन्धी दीप्तौ । तयञ्जात्मनेपदिनः ।

आन्लोपः । ६ । ४ । २३ ।

अमः परस्य नस्य लोपः स्यात् अमसोरलोपः (७१२२४०) ।
इन्धे । इन्धेसे । इन्धिता । इन्धे । ऐन्धे । ऐन्धाः १ । खिद-
दैन्धे । खिन्ते । खेत्ता २ । विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ३ ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल् विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः ।
शिषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेच्यति । हेर्द्धिः । जश्-
त्वम् । भरो भरीति (४३४०) वा ङलोपः अनुस्वारपरस-
वर्णौ । शिष्ल् शिष्ल्ठि । शिनष्णि । अशिनट् । लृदि-
त्वादङ् (७०६४०सू०) । अशिषत् १ । पिष्ल् सञ्चूर्णने । शिषि-
वत् । पिनष्टि २ । भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । वभञ्जिथ—
वभङ्क्ष्य । भङ्क्ता ३ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति ।
भोक्ता । भोच्यति । अभुनक् ४ । टह हिंसि हिंसायाम् ।

टण्हइम् । ७ । ३ । ६२ ।

टहः अमि कृते इमागमः स्याद्बलादौ पिति । टणेठि ।
टण्हः । ततर्ह । तर्हिता । अटण्णेट् ५ । द्विनस्ति । जिहिंस ।
हिंसिता ६ । उन्दी क्लेदने । उनक्ति । उन्तः । उन्दति ।
उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः—
औनत् । औनदम् ७ । अञ्जू व्यक्तिमर्ष(म्वक्ष)णकान्तिगतिषु
अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ आन-
ङ्क्ष्य । अङ्क्ता अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक्

अञ्जेस्मिन्वि । ७ । २ । ७१ ।

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ८ । तद्ध् सङ्को-
चने । तड्क्ता—तश्चिता ९ । औ वीजी भयचलनयोः ।
विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति (७।१०।४) डित्त्वम् । विवि-
जिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् १० । वृजी वर्जने ।
वृषक्ति । वर्जिता ११ । श्चो सम्पर्के । श्चणक्ति । पपर्च १२ ।
इति रुधादयः ।

अथ सप्त स्वरितेतः । तनु विस्तारे । तनादिङ्अथ उः
(७१२१ष्ट०) तनोति । तन्वः तनुवः । तनुते । ततान । तेने ।
तनु । अतनीत्-अतानीत् ।

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ।

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेक-
वचनान्ततशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट-अतानिष्ट ।
अनुदात्तोपदेशेति(७११०ष्ट०)अनुनासिकलोपः तडि । अतत-
अतनिष्ट । अतथाः-अतनिष्ठाः १ । षणु दाने । सनोति ।
सनुते । ये विभाषा (७६३ष्ट०) । सायात्-सन्यात् । जनसनेति-
(७१३२ष्ट०) आच्वम् । असात असनिष्ट । असाथाः-अस-
निष्ठाः २ । क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । क्षणन्तेति
(७५३ष्ट०) न टडिः । अक्षणीत् । अक्षत-अक्षणिष्ट । अक्षथा-
अक्षणिष्ठाः ३ । क्षिणु च उपत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः
संज्ञापूव्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यातृयादयः । भव-
त्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे ।
अक्षेणीत् । अक्षित-अक्षेणिष्ट ४ । ऋणु गतौ । ऋणोति-अ-
र्णीति अर्णुतः । अर्णुवन्ति । आनर्णु । आनर्णे । अर्णितासि
आर्णीत् । आर्ण-आर्णिष्ट । आर्णाः-आर्णिष्ठाः ५ । ढणु
अदने । ढणोति-तर्णीति । ढणुते तर्णुते ६ । षणु दीप्तौ ।
जघर्षु जघृणो ७ ।

अथ द्वावनुदात्तौ । वनु याचने । वनुते । ववने ।
षान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति ववान १ । मनु अवबोधने ।
मनुते । मेने २ ।

डुकञ् करणे । करोति । अत उत्सार्वधातुके (७२।४०)
कुरुतः । यण् । न भकुर्षुरासिति (६२०४०) न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

नित्यङ्करोतेः । ६ । ४ । १०८ ।

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः ।
कुर्वः । चकथ् । कर्त्ता । चकथ । करिष्यति ।

ये च । ६ । ४ । १०९ ।

कञ् उलोपः स्यादादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि ।
क्रियान् । कपीष्ट । अकार्पीत् । तनादिभ्य इति (७।६।४०) लुको-
ऽभावे ह्रस्वाद्ङादिति (९३४०) सिचो लोपः । अकृत । अकृथाः ।

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूपणे । ६ । १ । १३७ ।

समवाये च । ६ । १ । १३८ ।

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूपणे सङ्घाते चार्थे ।
सं-स्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः सं-स्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्ती-
त्यर्थः । सम्पूर्वस्य क्वचिद्भूपणेऽपि सुट् । संस्कृतम्भक्ष्या इति
(१।२८४०) ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति (७३८४०) पः । परि-ष्क-
रोति । सिवादीनां वा (७८९४०) पर्यष्कार्पीत्-पर्यष्कार्पीत् ।

उपात्प्रतियत्नवैकतवाक्याध्याहारेषु च । ६ ।

१ । १३९ ।

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रति-

यत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्या-
हारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या अलङ्कते-
त्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः । एधोदकस्योप-
स्कुरुते । गुणाधानङ्करोतीत्यर्थः । उप-स्कृतम्भुङ्क्ते विकृतमि-
त्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ।

सुट् कात्पूर्वः । ई । १ । १३५ ।

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् (उ३६४०) । सञ्चस्कार । कात्पूर्वं
इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि पूर्वं धातुरूपसर्गेण यु-
ज्यते अन्तरङ्गत्वात्सुट् ततो द्वित्वम् । एवञ्च ऋतश्च संयोगा-
देर्गुणः (उ६६४०) । सञ्चस्कारतुः । कस्यभसूत्रे (उ४८४०) ऋतो
भारद्वाजस्येति सूत्रे (उ४६४०) च कञोऽसुट् इति वक्तव्यम् * ।
तेन समुट्कात्परस्येत् । सञ्चस्कारिथ । सञ्चस्कारिव । गुणोऽ-
र्त्तीति (उ६६४०) । सूत्रे नित्यञ्छन्दसोति (उ५२३४०) सूत्रान्नि-
त्यमित्यनुवर्त्तते नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सु टि गुणो
न । सं-स्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति (उ१४५४०) लिङ्सिचो-
नेट् एकाच उपदेशे इति (उ२५४०) सूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्त
उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । सं-स्कृषीट् । सम-
स्कृत । समस्कृपाताम् ।

इति तनादयः ।

डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

क्रादिभ्यः आ । ३ । १ । ८१ ।

क्रीणाति । ई हल्यघोः (१२०७४०) । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्व्यं
 भेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं भस्याङ्गाव ।
 (७२८४०४०)ततः आभ्यस्तयोरिति(७१२१४०)आल्लोपः । क्रीणन्ति ।
 क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः चिक्र-
 यिय-चिक्रेय । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति ।
 क्रीयात् । क्रीषीष्ट । अक्रीषीत् । अक्रीष्ट १ । प्रीञ् तर्पणं
 कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति प्रीणीते १ ।
 श्रीञ् ३ पाके । मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना (७१४६४०)
 प्र मीणाति । प्र-मीणीत । मीनातिमिनोतीत्येत्वियये(७१२३४०)
 आत्त्वम् । मसौ । मिस्यतुः । ममिय-ममाथ । मिस्ये । माता ।
 मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् ।
 अमास्त ४ । पिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिपाय ।
 सिष्ये । सेता ५ । स्कुञ् आप्रवणे ।

स्तन्मुस्तुनुस्कन्मुस्कुन्मुस्कुञ्थञ् । ३ । १ । ८२ ।

धात् आ । स्कुनोति—स्कुनाति । स्कुनते-स्कुनीते । चुस्काव
 च्चुस्कुवे । स्कोता । अस्कोपीत् । अस्कोष्ट ६ । सान्स्वादयश्चत्वारः
 सौताः सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवसु प्रथमतृतीयौ -
 स्तम्भाद्यौ द्वितीयो निष्कोटणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह ।
 सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः (७१७८४०४०) वि-ष्ट

स्नोति-वि-ष्टम्नाति । अव-ष्टम्नोति-अव-ष्टम्नाति । अव-तष्टम् ।
जृस्तन्भित्यङ् वा (उ४६४०) । व्यष्टभत् व्यष्टम्नीत् । स्नुम्नोति-
स्नुम्नाति ।

वेः स्कुम्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ।

वेः परस्य स्कुम्नातेः सस्य षः स्यात् । वि-ष्कुम्नोति-वि-ष्कु-
म्नाति । स्कुम्नोति-स्कुम्नाति ।

हलः अः शानञ्चौ । ३ । १ । ८३ ।

हलः परस्य अः शानजादेशः स्याद्द्वौ परे । स्तुमान् ।
स्तुमान् । स्तुमान् । स्कुमान् । पक्षे स्तम्नुहीत्यादि । युञ्
बन्धने । युनाति । युनीते । योता ७ । क्रूञ् शब्दे ।
क्रूणाति । क्रूणीते ८ । क्रविता । द्रूञ् हिंसायाम् ।
द्रूणाति । द्रूणीते ९ । पूञ् पवने ।

प्रादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ।

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता १० । लूञ् क्सेदने ।
लुनाति । लुनीते ११ । स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति ।
स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता-स्तरीता । स्तृणी-
यात् । स्तृणीत । आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति
(उ१४६४०) वेट् । न लिङीति (उ१४६४०) वृत्तद्वयो लिङ्गि
दीर्घो न स्यात् । स्तरिपीठ । उञ्चेति (उ६३४०)
क्वित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति (उ१००४०)
न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट-अस्त-
रीष्ट-अस्तीष्ट १२ । कृञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते ।

चकार । चकरे १३ । वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते ।
 ववार । ववरे । वरिता-वरीता । आशिषि । उदोऽप्यूर्ध्वस्य
 (उ१२६४०) (१) । वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत् ।
 अवारिष्टाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट १४ । धृञ् कम्पने ।
 धुनाति । धुनीते । दुधविद्य-दुधोय । दुधुविव । धोता-
 धविता । सुसुधूञ्भ्य इतीष्ट (उ६८८०) । अधावीत् । अध-
 विष्ट अधोष्ट १५ ।

अथ बभ्रात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ हिंसायाम् ।
 शृदृप्रां हस्यो वेति (उ१२६४०) ह्रस्वपक्षे यण् अन्यदा ष्टच्छ-
 त्युतामिति (उ६७४०) गुणः । शश्रुतुः-शशरतुः । श्रुकः
 क्तितीति (उ६७४०) निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शश-
 रिव-शश्रिव । शरिता-शरीता । श्रणीहि । शीर्यात् । अशा-
 रिष्टाम् १ । पृ पालनपूरणयोः । पप्रतुः-पपरतुः । आशिषि ।
 पूर्यात् २ । वृ ३ वरणे । भरण इत्येके । भृ ४ भर्त्सने ।
 भरस्येऽप्येके । मृ हिंसायाम् । मृणाति । ममार ५ । ह
 विहारणे । हहरतु-हद्वरतुः ६ । जृ ७ वयोहानौ । भृ ८
 इत्येके । ध ९ इत्यन्ते । नृ १० नये * । कृ ११ हिंसायाम् ।
 ऋ गतो । ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता-अरीता ।
 आर्यात्-आर्याताम् । ईर्यात् । आरीर् । आरिष्टाम्
 १२ । गृ १३ शब्दे । ज्या वयोहानौ । ग्रहिज्या (उ१०६४०) ।

हलः । ६ । ४ । २ ।

अद्भावयवाहलः परं यत्सम्प्रसारणान्तदन्ताद्भस्य दीर्घः स्यात् ।

(१) वस्य दन्त्योष्णत्वावगमभावेन भूर्यादित्यादावुत्त्वम् ।

* (उ१४०) षोपदेशोऽयमेव पर्युदस्य. ह्रस्वपाठः प्रामादिक.

इति दीर्घे ङते । पादीनां ह्रस्वः (७१६५४०) । जिनाति ।
जिज्यौ । जिज्यतुः १४ । री १५ गतिरेषणयोः । रेषणं षक-
शब्दः । ली श्लेषणे । विभाषा लीयतेरित्येज्विषये (७१३५४०)
आत्वं वा । ललौ-लिलाय । लाता-लेता १६ । वी वरणे ।
विनाति १७ । स्त्री १८ गतौ । वृत् । ल्लादयो वृत्ताः । प्रा-
दयोऽपीत्येके । व्री १९ वरणे । स्त्री २० भये । भर इत्येके ।
क्षीष् हिंसायाम् । एपान्त्रयाणां ह्रस्वः । केपाञ्चिन्मते तु
न । ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोज्जा (७१३५४०) । जानाति
२१ । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । बन्ध बन्धने । बध्नाति ।
वबन्धथ वबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान ।
अभान्त्सीत् । पूर्वत्वासिद्धमिति (१२४०) भष्भावात्पूर्व्वं
भलो भलीति (७४०४०) सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षणेन
सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणम्प्रति सिज्-
लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः २२ ।

वृङ् सम्भक्तौ । वृणीते । वत्रे । वरुषे । वरुध्वे । वरिता-
वरीता । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ।

अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः ।
अघ्नाति । अन्यप्रथीत्यादिना (७१०२४०) कित्त्वपक्षे एत्वा-
भ्यासलोपावष्यत् वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अघतुः-अघुः
१ । इदङ्ङित्त्वम्पितामपीति सुधाकरमते । अघिथ । अस्मि-
न्नपिः पेंक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ-शश्रथेति
मांधवः । तत्र मूलं ऋग्यम् । मन्य २ विलोडने । अन्य ३
ग्रन्थ ४ सन्दर्भे । अर्थभेदात् अन्येः पुनः पाठः । रूपं
तूक्तम् कुन्य संक्षेपणे । संक्षेपे इत्येके । कृथाति ।

चुकुस्य ५ । कुयेति दुर्गः । चुकोय । सृद् घोदे । सृद्नाति ।
 सृद्दान है । सृड च । अयं सुखेऽपि । टुत्वम् (५६४) ।
 सृड्णाति ७ । रुध रोपे । रुधाति ८ । कुप निष्कपे ।
 कुष्याति । कोपिता ।

निरः कुपः । ७ । २ । ४६ ।

निरः परात्कुपो वलादेराईधातुकस्य इडा स्यात् । निष्को-
 पिता निष्कोषा । निरकोपीत्-निरकुचत् ६ । चुभ सञ्च-
 लने । चुम्नादिषु (२) च । चुम्नाति । चुम्नीतः । घोभिता ।
 चुभाण १० । णभ तुभ हिंसायाम् । नम्नाति ११ । तुम्नाति ।
 नभते । तोभते १२ । इति (७७८४) शपि । नभ्यति ।
 तुभ्यतीति (७।३१४) श्यनि । क्लिशू विवाधने । शादिति
 (५६४) च्चुत्वनिषेधः । क्लिन्नाति । क्लेशिता-क्लेशा । अक्ली-
 शीत्-अक्लिञ्चत् १३ । अश भोजने । अन्नाति । आश १४ ।
 उभस उञ्चे । उकार इत् । भस्नाति । उकार धात्ववयव
 इत्येके । उभसाञ्चकार १५ । इष आभीक्ष्ये । मौनःपुन्य-
 म्भृशार्यो वा आभीक्ष्यम् । इष्णाति १६ । तीवसहेत्यत्र
 (७७४४) सहिना साहचर्यादिकारविकरणस्य तौदादिक-
 स्यैव इषेर्यहणन्न तु इष्यतीष्णात्योरित्वाङ्गः । एषिता ।
 वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इडिकल्प उचितः । तथाच वार्त्तिकम्
 इषेसाकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः इति । विष विप्रयोगे ।
 विष्णाति । वेष्टा १७ । प्रुप शुप स्नेहनसेवनपूरणेषु ।
 प्रुष्णाति १८ । शुष्णाति १९ । पुप पुष्टौ । पोपिता-
 २० । सुप स्तौये । मोपिता २१ । खच भूतप्राहु-

(२) चुम्नादिगणः तन्पुरुषभाषप्रकरणे (१६२४) द्रष्टव्यः ।

भवे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्जाति २२ ।
वान्तोऽयमित्येके ।

श्रुः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १६ ।

सतुक्कस्य ङस्य वस्य च क्रमात् श, ऊठ्, एतावादेशौ स्तोऽनुना-
सिके, क्को, भलादो च क्ङिति । खीनाति । चखाव । खविता ।
शानचः परत्वाद्गुठि कृते हलन्तत्वाभावान्न (७।६५ प्र० सू०)
शानच् । खीनीहि २३ । हेट च । टुत्वम् । हेट्णाति २३ ।

ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिन्या (७।१०६ प्र०) ।
गृह्णीते ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ।

एकाच्चा ग्रहेर्बिहितस्येदो दीर्घः स्यात् न तु लिटि
ग्रहीता । लिटि तु । अग्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट ।
क्षान्तेति (७।५३ प्र०) न वृद्धिः । अग्रहीषाम् । अग्रहीष्ट ।
अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत १ ।

इति क्रयादयः ।

चर स्तये ।

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वच
वर्मावर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णांतेभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ (७।८५।४०)
इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणम्प्रपञ्चार्यम् । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे । पुगन्तेति (७।१२।४०) गुणः । सनाद्यन्ता इति (७।३७।४०)
धातुत्वम् । तिप्शवादिगुणायामादेशौ । चोरयति ।

णिचञ्च । १ । ३ । ७४ ।

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोर-
यते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट ।
णिशीति (७।६०।४०) चङ् । णौ चङीति (७।६१।४०) ह्रस्वः ।
द्वित्वम् । हलादिः शेषः (७।१०।४०) दीर्घो लघोः (७।६१।४०) इत्यभ्या-
सदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत १ । चिति स्मृत्याम् । चिन्त-
यति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणे णिचः
पाक्षिकत्वे लिङ्गम् तेन चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो
न । चिन्तति । चिन्तेत् २ । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्ष-
मित्येके । अत एकहल (७।३२।४०) इत्यत उत्तिकृता चकाण
चकणतुरित्युदाहृतत्वात् विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव या
ष्टमाद्वेत्यस्य (१) न वैयर्थ्यम् । यति सङ्कोचे । यन्तयति
४ । यन्तेति पठितुं गक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्तति

(१) सर्वेषां चुरादीनां विभाषया णिजिति स्थिते वा ष्टमाद्वेति (७।७८।४०) -
गणशक्यं ज्ञापकसिद्धस्यानित्यताद्योतनार्थमिति न तद्वैयर्थ्यमेव चाष्टमो-
याणामेवैकिको विकल्पोऽन्येषां व्यवस्थित प्रयोगात्सरोचेति भेदः ।

माधवेनोक्तन्तञ्चिन्यम् । एवं कुट्टितत्तिमतिषु । स्फुडि परि-
 हासे । स्फुण्डयति ४ । इदित्करणत् स्फुण्डति । स्फुटोति
 पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ५ । लञ् दर्शनाङ्कनयोः । कुट्टि
 अन्तभाषणे । कुट्टयति ६ । लड उपसेवायाम् । लाड-
 यति ७ । मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति ८ । ओलडि
 उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति ९ । ओकार इदि-
 त्येके । लण्डयति । लण्डति १० । उकारादिरयमित्यन्ये ।
 उलण्डयति ११ । जल १२ । अपवारणे । लज १३ इत्येके ।
 पीड अवगाहने । पीडयति ।

भाजभासभाषटीपजीवमीलपीडामन्यतरस्या-
 म् । ७ । ४ । ३ ।

एपासुप्रधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परि षौ । अपीपिडत्-अपि-
 पीडत् १४ । नट १५ अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं नाद्यम् ।
 अय १६ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । बध १७ संयमने । बाध-
 यति । वन्धेति चान्द्रः । पृ पूरणे । पारयति १८ । एवम्पूणा-
 तिपिपिर्त्तिभ्याम्परितेत्यादिसिद्धावपि परति परतइत्यादि-
 सिद्धिः फलम् । ऊर्ज १९ बलप्राणनयोः । पञ्च २० परि-
 ग्रहे । वर्ण २१ चर्ण २२ प्रेरणे । वर्ण, चर्ण इत्येके । प्रथ
 प्रख्याने । प्रथयति । नान्ये नितोऽहेताविति (३१७४४) वक्ष्य-
 माणत्वान्नास्य मित्तम् ।

अत् स्मृदृत्वप्रथमदस्तृप्तशाम् । ७ । ४ । ६५

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परि णौ । इत्त्वाप-
वादः । अपप्रथत् २३ । पृथ प्रक्षेपे ।

उर्द्धत् । ७ । ४ । ७ ।

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्यादा चङ्परि णौ । इररा-
मपवादः । अपीष्टथत्-अपपर्थत् २४ । पथ इत्येके । पाथ-
यति २५ । पथ सस्वन्वने । सस्ययति । अससस्यत् २६ ।
शस्य च । अशशस्यत् २७ । सास्य इत्येके । भस्य २८ ऋत्ने ।
कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति २९ ।
मुट्ट ३० चुट्ट ३१ अल्पीभावे । अट्ट ३२ मुट्ट ३३ अनादरे ।
अट्टयति । अयं दौषधः टुत्वस्यासिद्धत्वात् न न्द्रा इति
(७११५४०) निषेधः । आट्टिटत् । लुण्ठ स्त्रिये । लुण्ठयति ३४ ।
लुण्ठतीति लुटि स्त्रिये (७५४३०) इति भौवादिकस्य । शठ
३५ श्वठ ३६ असंस्कारगत्योः । शठि ३७ इत्येके । तुजि
पिजि हिंसावलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति ।
इदित्कारणात् तुञ्जति ३८ । पिञ्जति ३९ । तुज पिजेति
केचित् । लजि ४० लुजि ४१ इत्येके । पिस गतौ । पेसयति
४२ । पेसतीति तुं (७०६४०) शपि गतम् । साम ४३ पान्त्व-
प्रयोगे । श्वल्क ४४ वल्क ४५ परिभाषणे । षिण् ४६ स्नेहने ।
स्किट ४७ इत्येके । स्किट अनादरे । अपोपदेशत्वान्न पः । अ-
सिस्किटत् ४८ । शिण् ४९ अनादरइत्येके । डिच्चस्यावयवेऽ-
चरितार्थत्वास्मिजन्तात्तङ् । स्माययति । श्लिपू० श्लेषणे । पथि
गतौ । पथयति । पथयति ५१ । पिच्छ ५२ कुट्टने । ऋदि संवरणे ।

छन्दयति । छन्दति ५३ । अण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । वि-
 आणयति ५४ । तड आघाते । ताडयति ५५ । खड खडि कडि
 भेदने । खाडयति ५६ । खण्डयति ५७ । कण्डयति ५८ । कुडि
 ५९ रक्षणे । गुडि ६० वेष्टने । रक्षण इत्येके । कुठि ६१ इत्यन्ये ।
 अव-कुण्ठयति । अव-कुण्ठति । गुठि ६२ इत्यपरे । खुडि ६३
 खण्डने । वटि ६४ विभाजने । वडि ६५ इत्येके । भडि ६६
 भूषायां हर्षे च । भडि ६७ कल्याणे । षड् ६८ वमने ।
 पुस्त ६९ वुस्त ७० आदरानारयोः । चुद ७१ सञ्चोदने ।
 नक्क ७२ धक्क ७३ नाशने । णोपदेशलक्षणे (३४१४) पर्युद-
 स्तोऽयम् । प्र-नक्कयति । चक्क ७४ चुक्क ७५ व्यथने । चल ७६
 शौचकर्मणि तल ७७ प्रतिष्ठायाम् । तुल उन्माने । तोलयति ।
 अतुलत् ७८ । कथं “तुलयति तुलना” इत्यादि अतुलोप-
 माभ्यामिति (३०५४) निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ
 ततो णिच् । डल ७९ उत्क्षेपे । पुल ८० महत्त्वे । चुल ८१
 समुच्छ्राये । मल ८२ रोहणे । कल ८३ विल ८४-क्षेपे ।
 विल भेदने । तिल ८५ स्नेहने । चल ८६ भृतौ । पाल ८७
 रक्षणे । लूप ८८ हिंसायाम् । शुल्ल ८९ माने । शूर्प ९० च ।
 चूट ९१ क्लेदने । मुट ९२ सञ्चूर्णने । पडि पसि नाशने ।
 पण्डयति-पण्डति ९३ । पंसयति-पंसति ९४ । वज ९५
 मार्गसंस्कारगत्योः शुल्क ९६ अतिस्पर्शने । चपि गत्याम् ।
 चम्पयति-चम्पति ९७ । क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति-क्षम्पति
 ९८ । क्खि ९९ क्खिजीवने । खर्त्त १०० गत्याम् । खम्भ १०१
 च । क्षप १०२ ज्ञाने ज्ञापने च । ज्ञाप मिञ्च ग० । अयं ज्ञाने
 ज्ञापने च वर्त्तते ।

मितां, ह्रस्वः । ६ । ४ । ६२ ।

मितामुपधाया ह्रस्वः स्यात्सौ परे । चूपयति । यम १०३ च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । नतु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् परिवेष्टतइत्यर्थः । चह परिकल्कने चहयति । अचीचहत् १०४ । कथादौ वक्ष्यमाणस्य(७।८२४०) तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घमन्वद्भाबौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति १०५ । रह त्यागइत्येके । अरीरहत् १०६ । कथादिस्तु । अररहत् । बल प्राणने । बलयति । चिञ् चयने ।

चिस्फुरीणा । ६ । १ । ५४ ।

आत्तं वा स्यात् ।

अर्त्तिह्वीवीरीक्यूचीत्त्माय्यातां पुग्णौ । ७ ।

३ । ३६ ।

चपयति-चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य गिञ्चिकल्पः । चय-
ते । प्र-णि चयति प्र-नि-चयति १०७ । नान्ये मितोऽहेतौ ग०
अहेतौ स्वार्थे गिञि चूपादिभ्योऽन्ये मितो न स्यु । तेन शमा
दीनाममन्तत्वप्रयुक्त मिच्चन्न । घट्ट १०८ चलने । मुस्त १०९
सहाते । खट्ट ११० संवरणे । पट्ट १११ स्फिट्ट ११२ चुवि ११३
हिंसायाम् । पूल ११४ सहाते । पूर्ण ११५ इत्येके । पुग्ण
इत्यन्ये । पुंस ११६ जाभिवर्द्धने । टकि ११७ वन्धने । टक्क-
यति । टक्कति ११८ । धूस कान्तिकरणे । धूसयति ११९ ।

दन्तान्तः । मूर्ध्न्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इ परे । कीट
 १२० वर्ण । चूर्ण १२१ सङ्कोचने । पूज १२२ पूजायाम् ।
 अर्क १२३ स्तवने । तपनइत्येके । श्रुठ १२४ आलस्ये । श्रुटि
 शोषणे । श्रुण्वयति । श्रुण्वति १२५ । जुड १२६ प्रेरणे ।
 गज मार्ज शब्दार्थौ । गाजयति १२७ । मार्जयति १२८ ।
 मर्च च । मर्चयति १२९ । घृ १३० प्रस्तवणे । स्वावणइत्येके । पचि
 विस्तारवचने । पञ्चयति १३१ । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य (७४५४०)
 शपि गतम् । तिज निशाने । तेजयति १३२ । कृत संशब्दने ।

उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ।

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् । उपधायाञ्चेति
 (७३४४०) दीर्घः । कीर्त्तयति । उर्त्तत् (७१०२४०) अचीकृतत्-अचि
 कीर्त्तत् १३३ । वर्द्ध १३४ छेदनपूरणयोः । कुम्बि आच्छादने ।
 कुम्बयति १३५ । कुम्भि १३६ इत्येके । लुवि १३७ तुवि १३८
 अदर्शने । अर्दने इत्येके । ह्लप १३९ व्यक्तायां वाचि । लृप १४०
 इत्येके । चुटि १४१ छेदने । इल प्रेरणे । एलयति । ऐलि-
 लत् १४२ । म्लत् १४३ म्लच्छने । म्लच्छ १४४ अव्यक्तायां
 वाचि । ब्रूस १४५ वर्ह १४६ हिंसायाम् । केचिदिह गर्व १४७
 गर्द १४८ शब्दे गर्ध १४९ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति । गुर्द
 १५० पूर्ब १५१ निकेतने । जसि रचणे । मोक्षणइति केचित् ।
 जंसयति जंसति १५२ । ईड १५३ स्तुतौ । जसु १५४
 हिंसायाम् । पिडि १५५ सङ्घाते । रूप १५६ रोपे । रुट १५७
 इत्येके । डिप १५८ क्षेपे । टुप १५९ समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मान्त्रो वेति(७।७०४०)वक्ष्यते
 तमभिधायेत्यर्थः । अकस्मृगाभिफलार्थमिदम् । चित सञ्चे-
 तने, चेतयते १ । अचीचितत् । दशि दंशने । दंशयते ।
 अददंशत् । इदित्वास्मिजभावे । दंशति २ । आकुस्मोयमात्म-
 नेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे (७।१४०५०)
 सञ्जिसाहचर्यादम्बादेरेव ग्रहणम् । दसि दर्शनदंशनयोः ।
 दंसयते । दंसति ३ । दस ४ इत्यथेके । डप ५ डिप ६
 सङ्घाते । तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते ७ । चान्द्रा धातुद्वय-
 मिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । मत्रि ८ गुप्तपरि-
 भाषणे । स्य ९ ग्रहणसंज्ञेपणयोः । तर्ज १० भर्त्स ११ तर्जने ।
 घस्त गन्ध अर्हने । वस्तयते १२ । गन्धयते १३ । विष्क १४
 हिंसायाम् । हिष्क १५ इत्यथेके । मिष्क १६ परिमाणे । लल
 १७ ईशायाम् । कण १८ संकोचे । तूण १९ पूरणे । स्तूण २०
 आशाविशङ्कयोः । शठ २१ आघायाम् । यक्ष २२ पूजायाम् ।
 स्यम २३ वितर्के । गूर २४ उद्यमने । शम २५ लक्ष २६
 आलोचने । नान्ये मितइति(७।७०४०) मित्त्वनिषेधः । शाम-
 यते । कुत्स २७ अवक्षेपणे । लुट २८ छेदने । कुट २९
 इत्यथेके । गल ३० स्तवणे । मल ३१ आमण्डने । कूट ३२
 आप्रदाने । अवसादने इत्यथेके । कुट्ट ३३ प्रतापने । वसु, ३४
 प्रलम्बने । टप शक्तिवन्धने । शक्तिवन्धनस्मजननसामर्थ्यं शक्ति-
 वन्धश्च । वर्षयते ३५ । मदृ तृप्तियोगे । मद्यते ३६ । दिवु
 ३७ परिकूजने । गृ विज्ञाने । गारयते ३८ । विद् चेतना-
 ख्यानविवासेषु । वेद्यते ३९ ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्नोति, श्यन्लुक्शमशेष्विदं क्रमात् ॥

मन स्तम्भे । मानयते ४० । यु जुगुप्शायाम् । यावयते ४१ ।

कुस्य नाम्नो वा ग० । कुस्मेति धातुः कुत्सितस्त्रयने वर्त्तते ।

कुस्ययते । अचुकुस्यत् ४२ । अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकम् ।

ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

चर्च १ अध्ययने । वुक् २ भाषणे । शब्द उपसर्गादावि-

ष्कारे च । चाङ्गाषणे । प्रति शब्दयति । प्रतिश्रुतत्वाविष्कारो-

तीत्यर्थः । अचुपसर्गाच्च ग० । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति

३ । कण निमीलने । काणयति । णौ चङुप्रधाया ह्रस्वः

(७६१४०) । काण्यादीनां वेति * विकल्पयते । अचीकणत्-

अचकाणत् ४ । जभि नाशने । जम्भयति-जम्भति ५ । घृद

क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् ६ । जसु ताडने । जासयति-

जसति ७ । पश वन्धने । पाशयति ८ । अस रोगे । आमयति

९ । नान्ये मित इति (७१७४४०) निषेधः । अस गत्याद्दौ

शपि गतः (७६४४०) तस्माद्धेतुमणौ आमयति । चट १० स्फुट

११ भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति (७१५३४०) स्फोटते

(७५२४०) इत्युक्तम् । घट सङ्घाते । घाटयति १२ । हन्त्य-

र्थाच्च ग० । नवगण्यासुक्ताअपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त-

इत्यर्थः । दिवु १३ मर्द्दने । उदित्त्वाद्देवतीत्यपि । अर्ज्ज १४

प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्ज्जयति । घुपिर् वि-

शब्दने । घोपयति । घुपिरविशब्दनइति (७३५७४०) सूत्रेऽविशब्द-

नइति निषेधास्त्रिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोपति । इरित्त्वा-

दङ् (७३६४०) वा । अघुपत्-अघौपीत् । ग्यन्तस्य तु ।

अजूधुपत् १५ । आड क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातु-
 राक्षानाद्यर्थे (७४३५०) उक्तः स एवाडपूर्वो णिच् लभते
 सातत्ये । आ क्रन्दयति १६ अन्ये तु आडपूर्वो धुपि क्रन्दसा-
 तत्ये इत्याहुः । आ-घोषयति । लस १७ शिल्पयोगे । तसि १८
 भूप १९ अलङ्करणे । अव तंसयति अव-तंसति । भूपयति ।
 अर्ह २० पूजायाम् । ज्ञा निवोगे । आज्ञापयति २१ । भज
 २२ विद्याणने । श्धु महसने । जश्शर्द्धत्-अशीश्वत् २३ ।
 यत् २४ निकारोपस्कारयोः । रक २५ लग २६ आस्तादने ।
 रघ २७ इत्येके । रग २८ इत्यन्ते । अञ्चू विशोषणे । अञ्च-
 यति । ऊदित्वमिङ्ङिकल्पार्थम् । अतएव विभाषितो णिच् ।
 गञ्जति २९ । एवं श्धुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिंगि
 चित्तीकरणे । लिङ्गयति लिङ्गति ३० । मुद् संसर्गे । मोद्-
 यति ३१ सङ्गन् घृतेन । तस ३२ धारणे । ग्रहणइत्येके ।
 वारणे द्रत्यन्ते । उभ्रस उञ्छे । उकारो धात्वयवइत्येके ।
 नेत्यन्ते । उभ्रासयति प्रासयति ३३ । सुष ३४ प्रमोचने-
 मोद्ने च । यस ३५ खेडच्छेदापहरणेपु । चर ३६ मंशये ।
 ष्टु महने । हसने चेत्येके । आवयति ३७ प्युष्टेत्येके ।
 ष्योसयति ३८ । सुतोऽवकल्कने ग० । अवकल्कनं मिथीकर-
 णमित्येके । चिन्तनमित्यन्ते । भाषयति ३९ । रुपेद्यु ग० ।
 कल्पयति ४० ।

एत स्वदःसकर्मकात् ग० । अदिसभिधाय सञ्चरक-
 म्भ्य एय णिच् । घस ग्रहणे । घासयति १ फलम् । पुप-
 धारणे । पोषयति २ आभरणम् । टल विदारणे । दालयति ३ ।
 पट ४ पुट ५ नट ६ तुजि ७ मिजि ८ पिजि ९ लुजि १०

मजि ११ लघि १२ तसि १३ पिसि १४ कुसि १५ दशि १६
 कुशि १७ घट १८ घटि १९ वहि २० वर्ह २१ ववह २२
 गुप २३ धूप २४ विच्छ २५ चीव २६ पुय २७ लोञ्ज २८
 लोचृ २९ णद ३० कुप ३१ तर्क ३२ वृत् ३३ वृधु ३४
 भापार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति-
 तुञ्जति । एवम्परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ।

नाग्लोपिशाखृदिताम् । ७ । ४ । २ ।

णिच्यग्लोपिनः शास्त्रेर्द्धदिताञ्च उपधाया हस्वी न स्याच्चङ्-
 परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्त्तयति । वर्द्धयति ।
 उदिच्चात् । वर्त्तति । वर्द्धति । रुठ ३५ लजि २६ अजि
 ३७ दसि ३८ मृशि ३९ रुशि ४० रुसि ४१ शीक ४२
 (ण)नट ४३ पुटि ४४ जिवि ४५ रधि ४६ लघि ४७ अहि ४८
 रहि ४९ मृहि ५० च । लडि ५१ तड ५२ नल ५३ च । पूरी
 ५४ आष्यायने । ईदिच्चन्निष्ठायामिड्निषेधाय । अतएव
 णिञ्वा । पूरयति-पूरति । रुज ५५ हिंसायाम् । ष्वद ५६
 आस्वाद्ने । स्वाद् ५७ इत्येके असिष्यदत् । दीर्घस्य त्वषोप-
 देशत्वात् । असिष्वदत् ।

आ धृषाद्वा ग० । इतर्द्धं विभाषितणिचः धृषधातुसमि-
 व्याप्य । युज श्च संयमने । योजयति-योजति अयौचीत्
 १ । पर्च्चयति-पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् २ । अर्च ३
 पूजायाम् । पृह मर्षणे । साहयति ४ । “सएवायन्नागः सहति
 कलभेभ्यः परिभवम्” । ईर ५ क्षेपे । ली द्रवीकरणे ।

नाययति-लयति । लेता ६ । वृजो वर्जने । वर्जयति-वर्जति
 ७ । वृञ् आवरणे । वारयति-वरति वरते । वरिता-वरीता
 ८ । जृ वयोहानौ । जारयति-जरति । जरिता-जरीता ९ ।
 ज्वि च । ज्वाययति-ज्वयति । ज्वेता । रि च वियोजन-
 सम्यर्चनयोः । रेचयति-रेचति । रेक्ता १० । शिष्य असर्वोप-
 योगे । शोषयति-शोषति । शोष्ठा । अशिञ्जत् ११ । अयं विपू-
 र्जोऽतिशये । तप दाहे । तापयति-तपति । तप्ता १२ । तप-
 तप्तौ । सन्दीपने इत्येके । तर्पयति-तर्पति । तर्पिता १३ ।
 कृदी सन्दीपने । कर्दयति-कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति १४ ।
 सेऽसिचीति (७।३२४०) विकल्पो न, साहचर्यात्तत्र रौधा-
 दिकस्यैव ग्रहणात् । चृप १५ छप १६ हप १७ सन्दीपन
 इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दृभी भये । दर्भयति-दर्भति ।
 दर्भिता १८ । दृभ १९ सन्दर्भे । अयन्तुदादावीदित् (७।५।४०) ।
 अथ २० मोक्षणे । हिंसायामित्येके । मी गतौ माययति-
 मयति । मेता २१ । ग्रथ्य वन्धने । ग्रथयति-ग्रथयति २२ ।
 चीक २३ आमर्षणे । चीक २४ च । अर्ह हिंसायाम् ।
 स्वरितेत् । अर्हयति-अर्हति । अर्हते २५ । हिंसि हिंसा-
 याम् । हिंसयति-हिंसति २६ । हिनस्तीति (७।५।६४०) अमि
 गतम् । अर्ह २७ पूजायाम् । आडः पद पद्यर्थे । आ-सा-
 दयति आ-सीदति । पाञ्चेति (७।८।६४०) सीदादेशः ।
 आसत्ता । आसात्सीत् २८ । शुन्ध शौचकर्माणि । शुन्धिता ।
 नशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् २९ । छद ३० अपवारणे ।
 स्वरितेत् । जुष परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा ।
 परितर्पणइत्यन्ये । परितर्पणम्परितृप्तिक्रिया । जोषयति

जोषति ३१ । प्रीतिसेवनयोज्ज्वपते इति (७१५०४०) तुदादौ ।
 धूञ् कम्पने । गावित्यधिकृत्य । धूञ्प्रीञ्जोर्नुग् वक्तव्यः ३ ।
 धूनयति धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा-
 प्रीणातिमाहचर्याङ्गुनातिरेव नुकमाङ्गः । धावयति ३२ ।
 अयं स्वादौ (७१४६४०) क्रादादौ (७१६६४०) तुदादौ च उ (१५२४०)
 स्वादौ (७१४६४०) छस्व- स्य । तथाच कविरहस्ये ।

“धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोक-
 ञ्चूतन्धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
 वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्पारेणून्
 यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीञ्च ॥

प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे
 तु । प्राययति—प्रयति । प्रयते ३३ । अय्य ३४ ग्रय्य ३५
 सन्दर्भे । आञ् लम्बने । आपयति-आपति । आपत् । आप्ता ।
 स्वरितेद्वयमित्येके । आपते ३६ । तनु अङ्गोपकरणोः ।
 उपसर्गाञ्च द्वैष्ये ग० । तानयति । वि-तानयति-तनति वि-त-
 नति ३७ । चन अङ्गोपहननयोरित्येके । चानयति—चनति
 ३८ । वद सन्देशवचने । स्वरितेत् । वादयति-वदति । वदते ।
 ववदतुः । ववद्विध । अनुदात्तेदित्येके । ववदे । वद्यात् ३९ ।
 वच परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाचीत् ४० ।
 मान पूजायाम् । मानयति-मानति । मानिता ४१ । विचारणे
 तु भौवादिको (७१०१४०) नित्यसन्धन्तः । स्तम्भे मानयते (७१००४०)
 इत्याकुस्मीयः । मन्यते इति दिवादौ (७१२०४०) । मनुते इतितनादौ
 च (७११४०) । भू प्राप्तावात्मनेपदी ग० । भावयते भवते । णिच्सन्धि-

योगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ४२ । गर्ह ४३ विनिन्दने ।
 मार्ग ४४ अन्वेषणे । कठि ४५ शोके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् ।
 कण्ठते इत्यात्मनेपदी (७५२४०) गतः । मृज् शौचालङ्कारयोः
 मार्ज्जयति—मार्ज्जति । मार्ज्जिता मार्ज्जा ४६ । मृप तिति-
 चायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति-मर्षते ४७ । मृष्यति मृष्यते
 दूति दिवादौ (७१३६४०) सेचने (७०५४०) शपि । सपति । धृप
 प्रसहने धर्षयति-धर्षति ४८ । इत्याष्टमीयाः ।

अथादन्ताः । कथ वाक्यप्रबन्धे । अङ्गोपस्य स्थानिवद्भा-
 वान्न वृद्धिः । कथयति । अङ्गोपित्वान्न (७६१४०४०) दीर्घ-
 (६१४०४०) सन्वद्भावौ । अचकथत् १ । वर ईसायाम् । वरयति
 २ । वारयतीति (७१८०४०) गतम् । गण संख्याने । गणयति ।

ई च गणः । ७ । ४ । ६७ ।

गणेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परिणौ । चादत् । अगणत्-अजी-
 गणत् ३ । शठ श्वठ पूसभ्यगवभाषणे । पट ई वट ७ ग्रन्थे ।
 रह त्यागे । अररहत् ८ । स्तन गद्दी देवशब्दे । स्तनयति ९ ।
 गदयति । अजगदत् १० । पत गतौ वा । वा णिजन्तः ।
 वाऽदन्तइत्येके । आद्ये । पतयति—पतति । पताञ्जकार ।
 अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् । ११पप अनुप
 सर्गात् ग० । गतावित्येव । पपयति १२ । स्वर आक्षेपे । स्वर-
 यति १३ । रच प्रतियत्ने । रचयति १४ । कल १५ गतौ संस्थाने
 च । चह १६ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाब्दश्च ।
 मह पूजायाम् । महयति १७ । महतीति शपि (७००४०) गतम्

सार कृप अथ दौर्वल्ये । सारयति १८ । कृपयति १९ ।
 अघयति २० । स्यूह २१ ईसायाम् । भास क्रोधे । अत्रभा-
 सत् २२ । सूच पैशुन्ये । सूचयति । अघोपदेशत्वान्न पः ।
 असुसूचत् २३ । खेट २४ भक्षणे । तृतीयान्त २५ इत्येके ।
 खोट २६ इत्यन्ये । चोट २७ क्षेपे । गोम २८ उपलोपने ।
 अजुगोमत् २९ । कुमार क्रीडायाम् । अजुकुमारत् ३० ।
 शील ३१ उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । सास सान्त्व-
 प्रयोगे । अससामत् ३२ । पाम सान्त्वने इत्यतीतस्य (७।७२४०)
 तु असीपसत् । वेल कालोपदेशे । वेलयति ३३ । काल
 इति षष्ठ्यधातुरित्येके । कालयति ३४ । पल्लू ३५ तावन-
 पवनयोः । वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेष्वित्येके । वात-
 यति । अत्रवातत् ३६ । गवेप मार्गणे । अजगवेपत् ३७ ।
 वास ३८ उपसेवायाम् । निवास आच्छादने । अनिनिवा-
 सत् ३९ । आज ४० पृथक्कर्मणि । सभाज प्रीतिदर्शनयोः ।
 प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ४१ । जन परिहासे ।
 जनयति । ओः (२) पुषण्जीति सूत्रे (७।८६४०)पययोरिति ।
 वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिचि अचआदेशो

(२) औनन्दित्यत्र णौ चङि नशब्दस्य द्वित्वमिदं तच्च न सम्भवति
 द्वित्वात् परत्वेन अहोपात्, णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेऽ-
 चीति (७।४४०) सूत्रस्यात्प्राप्तत्वेत्याशङ्क्य ज्ञापकमात्रित्वात् तस्य-
 सम्भवत्वाद् औरित्यादि । व्ययमाशयः णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभा-
 वेऽपि तद्विनिमित्तकाजादेशस्य निषेधः, स्यानिवृत्तं वा लिङ्गेन ज्ञायते
 तच्च लिङ्गम् औरित्यादिसूत्रं तेन सूत्रेण हि व्यस्यासौवर्णस्यादर्शपरं

न स्याद्वित्त्वे कार्ये । इति यत् द्विरुक्तौ, अन्त्यासोत्तरखण्डस्य
 आद्योऽच् प्रक्रियाया, स्मरिनिष्ठिते रूपे वा अन्त्यो लभ्यते तत्रै
 वायन्निपेधः प्रापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति
 सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वन्तत उत्तरखण्डेऽङ्गोपः । औन
 नत् । सा भवानूननत् ४२ । ध्वन शब्दे । अद्ध्वनत् ४३ कूट ४४
 परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । (सङ्केत ग्राम कुण गुण) चाम-
 न्नणे । चात्कूटोपि । कूटयति । सङ्केतयति ४५ । ग्राम-
 यति ४६ । कुणयति ४७ । गुणयति ४८ । पाठान्तरम् । केत
 आवणे निमन्त्रणे च केतयति । नि-केतयति । कुण गुण
 चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कुण सङ्कोचनेऽपि । स्नेन
 चौय्ये । पतिस्नेनत् ४९ ।

आ गर्वादात्मनेपदिन । पद गती । यद्यते अप-
 दत् १ । गृह्य ग्रहणे । गृह्यते २ । मृग अन्वेषणे । मृगयते ३ ।
 मृग्यतीति कण्डादिः † (उ२२७५०) । कुह ४ विस्मापने । शूर ५
 वीर ६ विक्रान्तौ । स्थूल परिहृ ह्ये । स्थूलयते । अतुस्थूलत
 ७ । अर्थ उपवाचजायाम् । अर्थयते ८ । आर्त्तयत । सत सन्ता-
 नक्रियायाम् । अससतत् ९ । अनेकाचत्वान्न योपदेश ।

पवर्गयणुजकारे परे इत्त्व विधीयते तच्च णिच्चेव सम्प्रति पूजोयीतेय
 सति स्मिपूङ्खेति (उ२०३५०) मनोयन्त्रेति (उ२००५०) सूत्राभ्या-
 मिष्टि कृते तत्रिमित्तकाजादेशसम्भवेऽपि प्रययोरेव मह्येनेऽसिद्धौ
 पवर्गयणुप्रत्याहारजपहणस्य व्यर्थत्वापत्त्या तदपहणमेव शौ स्यानि-
 वत्त्वं प्रापयति व्यतएव व्यो मुयणुजीति पचनं ष्यावजादेशस्य
 स्यानिवत्त्वस्य प्रापक मिति * वार्त्तिकम् । प्रापकफलं तु पवर्गा
 मिन्नपरे तुनावयिपतीत्यादौ इत्याभाव ।

† कण्डादेराकृतिगणत्वेन तत्रैतस्य अष्टं पाठाभावेऽपि न क्षति ।

सिस्रतयिषते । गर्व्य माने । गर्व्ययते १० । अदन्तत्वसामर्थ्या-
शिञ्चिकल्पः । धातोरन्तउदात्तः, लिङ्याम्, च फलम् । एव-
मग्रेऽपि । इत्यागर्वीयाः ।

सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असूसूत्रत् १ । मूत्र प्रसृक्वणे ।
मूत्रयति २ । रूत्र ३ पारुष्ये । पार तीर कर्म्मसमाप्तौ ।
अपपारत् ४ । अतितीरत् ५ । पुट संसर्गे । पुटयति ६ ।
धेक दर्शने इत्येके । अदिधेकत् ७ । कत्र शैथिल्ये । कत्र-
यति ८ । कर्त्तृत्यथेके । कर्त्तयति ९ ।

प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे वज्रलमिष्ठवच्च । प्रातिपदिकाद्वा-
त्वर्थे णिच् स्यादिष्टे † यथा प्रातिपदिकस्य पुं वद्भावटिलोप-
विण्मातृवोपयणादिलोपप्रस्थस्काद्यादेशमसंज्ञास्तद्वत् णावपि
स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्दृष्टौ सत्त्वां ठिलोपः ।
अपीपटत् । णौ चडीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति
स्थितम् । अपपटत् । तत्करोति तदाचष्टे ग० । पूर्वस्य
प्रपञ्चः । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः, लडर्थस्त्व-
विवक्षितः । तेनातिक्रामति ग० । अखेनातिक्रामति अख-
यति । हस्तिनातिक्रामति । हस्तयति । धातुरूपञ्च ग० ।
णिच्प्रकृतिर्द्वातुल्लंभप्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तथाच वार्त्तिकम् । आख्यावात् क्तस्तदाचष्टे क्लृक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति * । कंसवधमाचष्टे कंसं
घातयति । इह कंसंहन् इति स्थिते (३) ।

† इण्प्रत्ययप्रक्रिया ७०० पृष्ठादौ द्रष्टव्या ।

(३) क्लृक् हण्येन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवधशब्दस्य कारक-

चित्रेत्ययमङ्गुतदर्शने णिचं लभते चित्रयति ११ । अंस १२
समाघाते । वट १३ विभाजने । लज १४ प्रकाशने । वटि
लजि इत्येके । वण्टयति १५ । लञ्जयति १६ । अदन्तेषु
पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लञ्जापयति ।
शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथाप-
यति । गणापयतीत्यादि । मिश्र १७ सम्पर्के । संग्राम युद्धे ।
अयमनुदात्तेत् । अकारप्रक्षेपात् (६) । अससंग्रामत् १८ ।
सोम स्नाघायाम् । अतुस्तोमत् १९ । छिद्र २० कर्णभेदने ।
करणभेदन इत्यन्ये । कर्ण २१ इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्ध
दृष्टप्रघाते । उपसंहारइत्यन्ये । आन्दधत् २२ । दण्ड २३
दण्डनिपातने । अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्जकत् २४ । अङ्ग
च । आञ्जगत् २५ । सुख २६ दुःख २७ तत्क्रियायाम् ।
रस २८ आखादनस्त्रेहनयोः । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्य-
यत् २९ । रूप ३० रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा
रूपक्रिया । क्तेद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् ३१ । छद अप-
वारणइत्येके । छदयति ३२ । लाभ ३३ प्रेरणे । व्रण ३४
गात्रविच्छर्पणे । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्ण-
क्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति विस्तृणा-
तीत्यर्थः । हरिं वर्णयति ३५ स्तौतीत्यर्थः । वज्रलमेतन्निद-
र्शनम् ग० । अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । वाञ्जलकादन्येऽपि

(६) अग्लोपित्वाभावेनोपधाह्वस्वत्वापत्तेः अससंग्रामतिति न सिद्धोदित्या-
गङ्गाह अकारप्रक्षेपादिति । संग्राम अ इति स्थिते संग्रामोत्तरा-
कारस्यानुदात्ततया इच्छेदपि धात्ववयवाकारस्थितेस्तथा निर्देशः
तेनादन्तत्वमस्य, तथा चाग्लोपित्वाद्गोपधाह्वस्वइति भावः । समिति
नोपसर्गः किन्तु धात्ववयव इति न समः पूर्वमट् ।

बोध्याः । तद्यथा । पर्णं हरितभावे । अपपर्णत् ३६ विष्क ३७
 दर्शने । क्षप ३८ प्रेरणे । वस २६ निवासे । तुल्य ४० आव-
 रणे । एवमान्दोलयति ४१ । प्रेङ्गोलयति ४२ । विङ्म्वयति
 ४३ । अवधीरयतीत्यादि ४४ । अन्ये तु दशगणीपाठो बङ्गल-
 मित्याहुः । तेनाप्रठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः ।
 अपरे तु नवगणीपाठो बङ्गलमित्याहुः । तेनाप्रठितेभ्योऽपि
 क्वचित् स्वार्ये णिच् । “रामो राज्यमचीकरदिति” यथे-
 त्याहुः । चुरादिभ्य एव बङ्गलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे
 पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । णिङ्ङान्निरसने ग० । अङ्ग-
 वाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निर-
 स्यति हस्तयते । पादयते । श्वेताश्वतरेतकलोपञ्च ग० । श्वेताश्वतोनाञ्चतुर्णामश्वदयो
 लुपन्ते णिङ्-धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेत-
 यते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः ।
 तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानु-
 वर्त्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि । पुच्छादिषु धात्वर्थे एव इत्येव
 सिद्धम् ग० । णिजन्तादेव बङ्गलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु
 पुच्छभाण्डेति णिङ् विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति चुरादयः ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।

प्रयोजकव्यापारे (१) प्रेषणादौ (२) वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ।
भवन्तस्मै रयति । भावयति णिच्चेति (उ१७०८०) कर्तृगे फले
आत्मनेपदम् । भावयते । भावयास्वमूव ।

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ।

सनि परे यदङ्गन्तदवयवाभ्यासोकारस्योच्चं स्यात्प्रवर्गयण्ज-
कारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमी
मवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

स्रवतिष्टणोतिद्रवतिप्रवतिस्रवतिच्यवतीनां

वा । ७ । ४ । ८१ ।

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्स्रवणपरे धात्वक्षरे परे ।

(१) स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यवान्ति स हेतुमान्
व्यापारस्तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह प्रयोजकव्यापारइति । प्रयोजकश्च
चेतनाचेतनसाधारण्येन ग्राह्यः तत्र देवदत्तः पाचयतीत्यादौ चेतनः,
भिक्षा वासयतीत्यादौ अचेतनेति भेदः ।

(२) ष्टत्यादेर्निष्ठास्य प्रवर्त्तनं प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः आदिगद्धेनाध्ययणानु-
मत्यादीनां ग्रहणं समानस्याधिकस्य वा सत्कारपूर्वकं प्रवर्त्तनाध्ययणा
प्रार्थनेत्यर्थः अनुमत्यादिस्तु राजादे, सादनुमतिं विनाकार्यानिष्पत्तेः ।
लोङ्गादितो णिचोऽविशेषस्तु हरिणा दर्शितः ।

स्तन्भुसिवुसहाञ्चडि । ८ । ३ । ११६ ।

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य पो न स्याञ्चडि । अवातस्तन्भत् ।
पर्य्यंसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिगत् । वहि-
रङ्गोपुपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव(६) ओणोर्द्धित्करणाल्लिङ्गात् ।
मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ(४३पृ०सू०)विधानान्न वृद्धिः ।
मा भवान् प्रेदिधत् । न न्द्रा इति (७१५४) नदराणां न
द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उद्ज आर्जवे
उपदेशे दकारोपधः । भुजन्वु जौ पाण्यपतापयोरिति(७३१५४०)
सूत्रे निपातनाद्दस्य वः (७) सचान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न
न्द्रा इति निषेधाज्जिगद्स्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते न तु ततः प्राक्
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औलिजत् । अजादे (८) रित्येव
नेह । अदिद्रयत् ।

रभेरश्वितोः । ७ । १ । ६३ ।

रभेर्नुम् स्यादचि नतु श्वितोः । अररम्भत् ।

तेऽपि स्यात् तच्ञानिष्टम् तथाच स्यानिवद्भावेन स्वार्थिकणिचोऽपि
चङ्प्ररत्वसम्भवात् तदाश्रयेणैव ह्रस्वदीर्घयोः सम्भव इति भावः ।

(६) यदि पूर्वं द्वित्वं भवेत्तदा अजादेर्द्वितीयस्येति (७६४) सूत्रात्
णिगद्स्यैव द्वित्वे कृते उपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्रतिषेधार्थमोणुधातोः
ऋदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदेव उक्तार्थे ज्ञापकमित्येतदाह ओणुधातो
रिति ।

(७) न्युञ्जेल्यत्र जकारयोगेणैव वकारोच्चारणात् तत्सहयोगेणैव वकारो न
त सङ्ग इत्यादौ कवर्गयोगेऽपीति बोध्यम् ।

(८) न न्द्रा इत्यत्राजादेर्द्वितीयस्येत्युच्यते तथाचादिभूतादचः परा एव
नद्रा न द्विर्वचना इत्यर्थः ।

लभेच्च । ७ । १ । ६४ ।

अललभत् । हेरचङीति (७ । ४७४०) सूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वन् ।
अजीहयत् । अस्मृत्त्वत्प्रथमदसृष्याम् (७ । ७ । ४०) अस-
स्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ६६ ।

अभ्यासस्याच्च वा स्याच्चङ्परे णौ । अथवेष्टत्-अविवेष्टत् ।
अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । आजभासेत्यादिना (७ । ७ । ४०) वीप-
धाङ्स्वः । अविभजत्-अवभाजत् । काण्यादीनां वेति वक्त-
व्यम् • । ग्यन्ताः कण्णरभण्णलुपहेठः । काण्यादयः षड्-
भाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाणिलोटिलोपयञ्चत्वारोऽधिका न्यासे ।
चाणिलोठी इत्यप्यन्यत्र इत्यं द्वादश । अचीकणत्-अचकाणत् ।

स्त्रापेञ्चङि । ६ । १ । १८ ।

ग्यन्तस्य स्त्रापेञ्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूपुपत् ।

शाब्दासाह्याव्या(६) वे पां युक् । ७ । ३ । ३७ ।

णौ । पुकोऽपवादः । गाययति । ह्याययति ।

ह्रः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ।

सन्परे चङ्परे च णौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । अञ्जूहवत्-
अजूहावत् ‡ ।

(६) शाब्दासाह्यादेमा लतास्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिस्त्रचनायं पुको लाम्-
णिकाकारवत्यपि प्रवृत्तेन अध्यापयति कापयतीत्यादिसिद्धिः ।
‡ ह्यायिवाणीत्यादि न्यायोक्ते र्वापधा तुषः ।

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ।

पिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परि-
णौ । अपीयत् । अर्त्तिहीति (७।७४४) पुक् । अर्पयति ।
हेपयति । वृपयति । रेपयति । यलोपः । क्रोपयति ।
क्ष्मापयति । स्थापयति ।

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ।

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परिणौ । अतिष्ठिपत् ।

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ।

अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् । उर्चत् (७।७२४) । अचीर्णतत्-
अचिकीर्त्तत् । अवीर्यतत्-अववर्त्तत् । अमीर्यजत्-अममा-
र्जत् । पातेस्यैर् लुग्वक्तव्यः* । पुकोऽपवादः । पालयति ।

वो (१०) विघ्नने जुक् । ७ । ३ । ३८ ।

वातेर्जुक् स्यासौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् केशान्वा-
पयति । विभाषा लीयतेः (७।३५४) ।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ ।

३ । ३६ ।

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्वे ।

(१०) वदति वै शोपथे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वा गतिगन्धनयोरेत्यस्य
तस्य लुग्विकरणत्वात् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्मध्येऽलुग्विकरण-
स्यैव ग्रहणमिति च्यायात् ।

विलीनयति-विलापयति । विलालयति-विलाययति वा वृत्तम् ।
 ली ई इति ईकारप्रक्षेपादात्त्वपक्षे तुक् न । स्नेहद्रवे किम्-
 लौहं विलापयति । प्रलम्बनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्व-
 मश्रिति वाच्यम् * ।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ ।

७० ।

लीङ्लियोर्णन्तयोरात्मनेपदं स्यादकत्तृगंऽपि फले पूजाभि-
 भवयोः प्रलम्बने चार्थे । जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छ-
 तीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकासुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः । बाल-
 सुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।

विभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ।

विभेतेरेचञ्चत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयश्चेत् ।

भीस्मोर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ।

प्राभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूते भयप्रद्वयं धात्व-
 र्थोपलक्षणम् । सुण्डो भापयते ।

भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ।

भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात्
 षौ हेतुभये । भीषयते ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ।

स्मयतेरेषो नित्यमात्त्वं स्यात्सौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मा-

पयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैः न स्थापयति,
विस्मापयति । कथन्तर्हि 'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति'
'मनुष्यवाचेति' करणादेव हि तत्र स्मयः अन्यथा
शानजपि स्यात् । सत्यम् विस्मापयन्नित्येव पाठ इति साम्प्र-
दायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा
सिंहो विस्मापयन्निति ख्यन्ताणौ श्तेति व्याख्येयम् ।

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ।

णौ । स्फावयति ।

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ।

शदेशौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ । शातयति । गतौ तु ।
गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः ।

रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ।

णौ । रोपयति-रोहयति ।

क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ।

एषामेवञ्चान्त्वं स्यात् णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

णौ च संश्लोः । ६ । १ । ३१ ।

सन्परे चङ्परे च णाविडो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत्-
अध्यापिपत् ।

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४६ ।

विलीनयति-विलापयति । विलालयति-विलाययति वा घृतम् ।
 ली ई इति ईकारप्रक्षेपादात्त्वपक्षे नुक् न । खेहद्रवे किम्-
 लौहं विलापयति । प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्व-
 मशिति वाच्यम् * ।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ ।

७० ।

लीङ्लियोर्णन्तयोरालनेपदं स्यादकत्तृगेऽपि क्ले पूजाभि-
 भवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छ-
 तीत्यर्थः । श्वेनो वर्त्तिकामुज्जापयते अभिभवतीत्यर्थः । बाल-
 मुज्जापयते वक्षयतीत्यर्थः ।

विभेतेहेतुभये । ६ । १ । ५६ ।

विभेतेरेवञ्चात्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयश्चेत् ।

भीष्मोर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ।

आभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेतोचेद्भयस्यौ । सूत्रे भयप्रहणं धात्व-
 र्थोपलक्षणम् । सुण्डो भापयते ।

भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ।

भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात्
 षौ हेतुभये । भीपयते ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ।

स्मयतेरेवो नित्यमात्त्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मा-

पयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयै नम्भाययति,
विस्माययति । कथन्तर्हि “विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति”
“मनुष्यवाचेति” करणादेव हि तत्र स्मयः अन्यथा
ज्ञानजपि स्यात् । सत्यम् विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्र-
दायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा
सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताणौ शतेति व्याख्येयम् ।

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ।

णौ । स्फावयति ।

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ।

शदेशौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ । शातयति । गतौ तु ।
गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः ।

रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ।

णौ । रोपयति-रोहयति ।

क्रीष्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ।

एषामेचञ्चान्त्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

णौ च संश्लोः । ६ । १ । ३१ ।

सन्परे चङ्परे च णाविडो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत्-
अध्यापिपत् ।

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४६ ।

घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

३।१।७।

इपिकर्मण इपिणैककर्तृकाद्घातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छा-
याम् । धातोर्विहितत्वादिह सनश्चाङ्गधातुकत्वम् । इट्-
द्वित्वम् । सन्यत् (७६।४०) । पठितुमिच्छति पिपठिपति ।
कर्मणः किम् गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानक-
र्तृकात्किम् गिष्याः पठन्वितीच्छति गुरु । वाग्रहणात्प्रचे-
षाक्यमपि । लुङ्सनोर्घमल्ल (७।१०।४०) । एकाचउपदेशइति
(७२।४४०) नेट् । सस्य तत्त्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्य-
तेस्तृतीयस्येति (७।६७४०) यिसनोर्द्वित्वम् । इर्ष्यि यिपति ।
इर्ष्यि यिपति ।

रुद्विदमुपग्रहिस्वपि प्रच्छः संञ्च । १।२।८।

एभ्यः संञ्चात् क्त्वा च कितौ स्तः । रुद्विपति । विविदिपति ।
मुमुषिपति ।

सनि ग्रहगुहोञ्च (१) । ७ । २ । १२ ।

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताञ्च सनइण् स्यात् । ग्रहिल्येति (७।०।६४०)
सम्प्रसारणम् । सन प्रत्वस्यासिद्धत्वाद्गुणभाव । जिघत्सति ।
सुपुषति ।

किरञ्च पञ्चम्यः । ७ । २ । ७५ ।

(१) सनीति सूत्रे चकारात् श्वाक कितौति (७।६७४०) सूत्रान् उक्त-
इत्यनुलप्यते तेन बुभूषतीत्यादिष्विष्वि अयतिस्तु नातुलप्यते सनीरन-
वेति (७।२००।४०) विशेषविधानात् ।

कृ गृ हृङ् घृङ् प्रच्छ एभ्यः सनइट् स्यात् । चिकरिषति ।
जिगरिषति-जिगलिषति । अत्रेटो एतो वा (७।००४०) दीर्घो
नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवा-
दिकयोर्धृङ्धृजोरिति (६४४०) गृहाण । पिष्टच्छषति ।

इको भल् । १ । २ । ६ ।

इगन्ताज्भलादिः सन् कित्यात् । बभूषति । दीङ् । दातु-
मिच्छति दिदीषते । एन्विषयत्वाभावात् (२) मीनातिमीनो-
तीति (७।३४४०) आत्वन् । अतएव सनि मीमेति सूत्रे (७२०२४०)
भाधातोः ष्यग्मीग्रहणं कृतम् ।

हलन्तोश्च । १ । २ । १० ।

इक्समीपा (३) इलः परो भलादिः सन् कित्यात् । गुह् ।
जुघुक्षति । विभित्सति । इकः किम् यियक्षते । भल्किम्
विवर्द्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । लृङ् । तितृक्षति-
तितृक्षति ।

अञ्जनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ।

अजन्तानां हन्तेरजादेश्गमेश्च (४) दीर्घः स्याज्भलादौ सनि ।

(२) सनः कित्त्वेन गुणाप्रसक्तेरेच्सम्भवाभावान्नात्वम् ।

(३) पूर्वस्त्वत्वादिङोऽनुवर्त्तनेऽपि तस्य हलवयवत्वासम्भवेन समीपवाची
अन्तशब्दइत्याह इक्समीपादिति सौत्वत्वात् विशेषणस्थानशब्दस्य
परनिपातः ।

(४) गमः सामान्येन यद्गुणे गम्धातोरपि सङ्गिंसते इत्यत्र स्यादतः
सनि च (७२००४०) इङ्श्चेति (७२००४०) स्त्वत्वाभ्यां कृतादेशस्य इणव-
दिकः (७।१६४०) इत्यतिदिष्टस्य च यद्गुणमित्याशयेनाहाजादेशेति ।

सन्लिटोर्ण^२ (उ६६४) । जिगीपति । विभाषा चैः (उ१४५४) ।
षिकीपति । जिघासति ।

सनि च । २ । ४ । ४७ ।

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिपति । बोधने
प्रतीपिपति । इणदिकः (उ११६४) । अधिजिगमिपति ।
कर्म्मणि तड्, परस्यौपदेशित्युक्ते (उ१०२५) नैट् । कलादौ, सनी-
ति (उ६६४) दीर्घः । जिगास्यते । अधिजिगासते । अजादे-
शस्येतुयुक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगस्यते । सञ्जिगसते * ।

इडञ्च । २ । ४ । ४८ ।

इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ।

रलो व्युपधाद्बलादेः संञ्च । १ । २ । २६ ।

उच्च इच्च वी ते उपधे यस्य तस्याद्बलादेः रलन्तात्परौ
क्वासनौ सेटौ वा कितौ सः । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्
(उ७७४) द्विद्युतिपते-द्विद्योतिपते । रुचिपते-रुचिषते ।
लिलिस्विपति-लिलेखिपति । रल किम् । दिदेविपति ।
व्युपधात्किम् । विधर्त्तिपते । हलादेः किम् । एधिपिपति ।
इह नित्यमपि द्वित्वं गुणोन् बाध्यते उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्र-
बलम् पोणेर्द्धादित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात् ।

सनीवन्तर्द्धमसृजदन्मुथिस्रुथूर्णुभरज्जपिसना-
म् । ७ । २ । ४९ ।

* सञ्जिगसते इत्यत्र समो गम्यच्छिभ्याम् (उ२४६५) इति तड्

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन् इडा स्यात् । इडभावे हलन्ता-
च्चेति (७१६६८) कित्त्वम् । च्छोरिति (७१६६८) वस्य ऊङ् ।
यण् । द्वित्वम् । दुद्यषति-दिदेविषति । स्तौतिण्योरेवेति
(७२०४८) वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुसूपति-सिसेविषति ।

आप्ञ्जपृथामीत् । ७ । ४ । ५५ ।

एषामच ईत्यात्सादौ सनि ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ।

सनि मीमेति (७२०२८) आरभ्य यदुक्तन्तताभ्यासस्य लोपः
स्यात् आप्तुमिच्छति ईप्सति अर्द्धितुमिच्छति रपर-
त्वम् चर्त्वम् । ईर्त्सति-अर्दिधिषति । विभ्रज्जिषति-विभर्जि-
पति-विभ्रक्षति विभर्क्षति ।

दम्भेच्च । ७ । ४ । ५६ ।

दम्भेरच इत्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ता-
च्चेत्यत्र (७१६६८) हल्ग्रहणञ्जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः
कित्वान्नलोपः । धिष्मति-धीष्मति-दिदम्भिषति । शिष्मति-
शिष्मयिषति । उदोश्चपूर्वस्य (७१२६८) । सुस्वर्षति-सिस्वरि-
पति । युयूपति-यियविषति । ऊर्णुनूपति-ऊर्णुनुविषति-ऊर्णु-
नविषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो
न श्रूयेतेति वाच्यम् द्विर्वचनेऽचीति (७२४८) सूत्रेण द्वित्वे
कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य
द्वित्वमाति कार्थित्वान्निमित्तता कथामिति वाच्यम् “कार्थमनु-

भवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते' न त्वननुभवस्यपि
 न चेह सम् द्वित्वमनुभवति । वुर्भर्षति विभरिषति । ज्ञपिः
 पुगन्तो मित्त्संज्ञः (७।७१४) प्रकारान्तसौरादिकस्य । इड-
 भावे इको भ्रुनिति (७।८६४) कित्त्वान्न गुणः (५) । अञ्-
 भ्रुनेति (७।८६४) दीर्घः परत्वाश्लिलोपेन बाध्यते । आप्-
 ज्ञपीति (७।२०१४) ईत् । ज्ञीषति-जिज्ञपयिषति । अमि-
 तसु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यान्त्वम् (७।१२४) । सिषा-
 सति मिसनिषति । तनिषतिदरिद्रातिभ्यः सनोवा इडात्थः * ।

तनोतेर्बिभाषा । ई । ४ । १७ ।

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्भलादौ सनि । तितांसति-
 तितंसति-तितनिसति । आशङ्कायां सन्वक्तव्यः * । श्व्-
 सुमूर्षति (ई) । कूलम्पिषतिषति ।

सनि मीमाधुरभलभश्कपतपदासचइस् । ७

। ४ । ५४ ।

एषामचइस् स्यात्सादौ सनि अभ्यासलोपः । स्कोरिति
 (१।६६४) सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रा-
 सति । इमिञ् मीञ् आभ्यां सन् कृतदीर्घस्य मिमोतेरपि
 बीरूपाविशेषादिस् । सः सोति (७।७६४) तः । मित्सति ।
 मित्सते । मा माने मित्सति । माङ्मेडोः । मित्सते ।
 दोहाणो । दित्सति । देइ । दित्सते । दाञ् । दित्सति ।

(२) न गुण इति पित्चइकइतिशेष ।

(३) एकश्चविषयमदृष्ट्याशंसति बोधः ।

दित्सते । धेट् । धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते ।
रिप्सते । लिप्सते । श्लृ । शिञ्चति । शक् मर्षण इति
(७१३६४०) दिवादिः । स्वरितेत् । शिञ्चति-शिञ्चते । पित्सते ।
राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः * । रिप्सति । हिंसायां किम्
आरिरात्सति ।

मुचोऽकर्मकस्य गुणोवा (७) । ७ । ४ । ५७ ।

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते-मुमुक्षते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्य किम् मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्धश्च-
तुर्भ्यः (७७६४०) । विवृत्सति । तडि तु । विवर्त्तिषते ।
सेऽसिचीति (७१३०४०) वेट् । निनर्त्तिषति-निवृत्सति ।

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ।

वृड्-वृञ्-भ्यामृदन्ताच्च सनइड्वा स्यात् । तितरिषति-तितरीषति-
तितीर्षति । विवरिषति-विवरीषति-वुवूर्षति । वृड् । वुवू-
र्षते-विवरिषते-विवरीषते ।

स्मिपूङ्-ञ्जशां सनि । ७ । २ । ७४ ।

स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते ।
पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्मब्दस्य (८) द्वित्वम् इस्
इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणोनिमित्तत्वायोगात्

(७) हलन्ताच्चेति (७१६६४०) कित्त्वेन गुणाप्रसङ्गे विकल्पेन विधानार्थ-
मारम्भः ।

(८) सनि इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्येति
(७६५०) रिस्मब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

द्विर्वचनेऽचीति (७२४४) न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशि-
 शिषते (६) । उभौ साभ्यासस्य (७१६६४) । प्राणिणिषति ।
 उच्छेः तुक् (७०४०४) । चुत्वम् । पूर्वतासिद्धीयमद्वित्वइति
 षष्ठाभ्यां सहितस्येदो द्वित्वं हलादिः शेषः (७६४०) ।
 उचिच्छिषति । “निमित्तापाये नैमित्तिकापाय” इति त्वनि-
 त्यम् च्छोरिति (७१६६४) सतुक्प्रहणात् ज्ञापकात् । प्रल-
 तिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा णौ च संश्रुडोरिति (७१६० ४०)
 (७१६५४) । सूत्राभ्यां (१०) इडो गाड् ष्वयतेः सम्प्रसारणश्च
 वा । अधिजिगापयिषति-अध्यापियिषति । शिखाययिषति-
 शुशावयिषति । ह्रः सम्प्रसारणम् (७१६२४) । जुहावयि-
 षति । णौ द्वित्वात्प्रागचनादेशो नेत्युक्तत्वात्(७१८२४) उका-
 रस्य द्वित्वम् । पुष्कारयिषति । चुक्षावयिषति । ओः पुयण्-
 ज्यपरे (७१८६४) । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभाव-
 यिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति ।
 पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् बभूषति ।
 स्वतीतीत्त्वं (७१८६४) वा । सिञ्जावयिषति-सुञ्जावयिषती-
 त्यादि । अपरइत्येव । शुश्रूषते ।

स्तौतिख्योरेव परस्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ।

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिख्यन्तयोरेव सम्य षः स्यात् षभूते सनि
 नान्यस्य । तुष्टपति । द्युतिस्वाधो (७०७४) इत्युत्त्वम् ।
 सुष्वापयिषति । सिषाथयिषति । स्तौतिख्यो किम् सिंसिजति

(६) अञ्ज् अञ्जिचक्षणादौ अञ्ज् व्याप्तौ अनयोर्द्वित्वादिह्रिकल्पे
 प्राप्ते निज्जिजिष् अनेन विहितः ।

(१०) एकस्यं स्वभूतमेकं द्वितीयेऽपरे षष्ठे तत्राद्यो गाडादेशो, द्वितीये संप्रसारणम् ।

उपसर्गात्तु स्याद्विष्वभ्यासेन चेति (उ३६४०) षत्वम् । परि षि-
षिच्छति । षणि किम् तिष्ठासति । सुषुष्यति । अभ्यासादित्यु-
क्तेर्नैह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति(११) । इक् । अधीषिषति

सः सिदिस्वदिसहीनाञ्च । ट । ३ । ६२ ।

अभ्यासेणः परस्य ग्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे ।
सिस्वेदयिषति । सिस्वाद्यिषति । सिसाहयिषति । स्यादि-
ष्वेवाभ्यासस्येति (उ३०४०) नियमान्नेह । अभि सुसूषति ।

श्रौषिकान्मतुवर्थीयाच्छ्रैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

श्रौषिकाच्छ्रैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भवद्भूति वाक्यमेव
न तु ह्यन्ताच्छ्रः । सरूपः किम् अहिच्छते भव आहिच्छतः ।
आहिच्छते भवआहिच्छतीयः । अणन्ताच्छ्रः । तथा मतुवर्थात्
सरूपः स न । धनवानस्यास्ति इह मतुवन्तान्मतुव् न । विरू-
पस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूपइत्यनुषज्यते अर्थ-
द्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्मन् न, स्वार्थ-
सन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ।

इतिसन्प्रक्रिया ।

(११) इह षभूते सनि इण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव ।

धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

३।१।२२।

पौनः पुन्यभृगार्थस्य क्रियाममभिहारमास्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ।

गुणो यङ्लुकोः । ७।४।८२।

अभ्यासस्य गुण स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ताइति (८५७४) धातुत्वान्तादादयः । डिदन्तात्वादात्मनेपदम् । पुनः-पुनरतिशयेन वा भवति । बोभूयते । बोभूयाच्चक्रे । अत्रोभूयिष्ट । धातोः (१) किम् धातुत्वं यथा भ्यात् । तेन ब्रूवोवचि (७।१७४) रित्यादि । एकाचः किम् पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् भृगमीचते । भृगं शोभते रोषते इत्यत्र यङ् इति भाष्यम् । पौनः पुन्ये तु स्यादेव । रोच्यते । शोभ्यते । सूचिस्त्विति मूत्रव्यत्तशूर्णीतिभ्यो यङ् वाच्यः * । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ता । सोच्यते । सोच्यवर्ते । अनेकाच्त्वेनापोपदेशत्वात् पत्वन्न ।

यस्य हलः । ६।४।४६।

यस्येति सङ्घातग्रहणम् (२) । हल परस्य यशब्दस्य लोप

(१) क्रियासमभिहारइत्यनेनैव धातुलाभेऽपि धातुग्रहणस्य फल प्रतिपादयितुं पृच्छति धातोः किमिति वाच्यते चाख्यायते इत्यादि रूपसिद्धिकृतफलमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात् तस्य क्रियाशक्तित्वादेकाच्त्वाच्चेति तु नव्या ।

(२) एधातोऽकारयकारसंज्ञायां तेन हयितेत्यादौ न लोपः । सङ्घातग्रहणेन चार्थवत् (४५४) परिभाषोपस्थित्या पुत्रकाभ्येत्यादौ नातिप्रसङ्गं यवर्षमात्रग्रहणे तु परिभाषातुपस्थिते स्यादेवेति भावः ।

स्यादार्द्धधातुके । आदेः परस्य (२६४०) । अतो लोपः (७५०४०) ।
सोसूचाञ्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोसूत्रिता ।

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ।

अकितो(३)ऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाद्यते ।

यङि च । ७ । ४ । ३० ।

अर्तोः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि । यकारपररेफस्य
(७११५५००००) न द्वित्वनिषेधः अरार्यते इति भाष्योदाहरणात्
(४) अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । वेभिद्यते ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । वेभिदिता ।

नित्यङ्कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।

गत्यर्थात् कौटिल्ये (५) एव यङ् स्थान्नु तु क्रियासमभिहारे
कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

लुपसदचरजपजभदहदशगृप्ये । भावगर्हायाम्

। ३ । १ । २४ ।

(३) अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनायाह
अकितइति तेन जङ्गम्यते इत्यादौ दीर्घाद्यागेव नुकि कतेऽपि दीर्घ
स्यादिति तद्वारणार्थमकितइत्युक्तम् ।

(४) भाष्योदाहरणस्य सामान्येन ज्ञापकतया आर्यमाख्यत् आर्यदि-
त्यादि सिध्यति ।

(५) नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति ।

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति । लोलु-
प्यते । सासद्यते ।

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ।

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेना-
नुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति
(६२४०) यथा स्यात् ।

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ।

चरफलोरभ्यासात्परस्यात्, उत्प्राद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति
(१५७४०) दीर्घः । चचूर्थ्यते-चञ्चूर्थ्यते । पम्फु ल्यते-पंफुल्यते ।

जपजभद्दहदशमञ्जपशान्च (६) । ७ । ४ । ८९ ।

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जञ्ज-
प्यते इत्यादि ।

शो यङि । ८ । ३ । २० ।

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितङ्गिलति । जेगिल्यते ।
धुमास्येति (७१।६४०) ईत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते ।
सेपीयते । विभाषा ष्वे (७१।८४०) । शोशूयते-शोश्चीयते । यङि
च(७२।७४०) । सास्त्र्यते । रीङ् षट् : (५२२४०) चेत्त्रीयते ।
सुट् । सञ्चेस्त्रीयते ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ।

सिचः संस्य षो न स्याद्यङि । नि-सेसिच्यते (७) ।

न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ।

कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुव-
त्योस्तु (८) । चोकूयते ।

नीग्वञ्चुस्वंसुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कान्दाम् । ७

। ४ । ८४ ।

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकितइति-
(७२०७४०) उक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्य-
तइत्यादि ।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ।

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् ।
नुकानुस्वारो लक्ष्यतइत्युक्तम् (७२०८४०) । यँय्यस्यते-यंय-
स्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे ।
वाभास्यते । ये विभाषा (७२१४०) । जाजायते-जञ्जन्यते ।
हन्तेहिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः * । जेघ्नीयते । हिंसा-
याम् किम् जङ्जन्यते ।

रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः ।
वरीट्यते । कुम्नादित्वान्न (३८३४०) णः । नरीट्यते ।

(७) अभ्याससकारस्य उपसर्गात्पुनोतीति (७३७५०) अभ्यासात् परस्य व
स्यादिष्वभ्यासेनेति (७३६५) पत्वे प्राप्ते सिचो यङीति निषेधारम्भः ।

(८) कवतेरिति श्रुतिपा निर्देशफलमाह कौतिकुवत्योस्तिति ।

जरीष्टस्यते । उभयत्र लत्वम् । चलोक्लृप्यते । रीष्टत्वत इति
वक्तव्यम् * । वरीष्टस्यते । परीष्टच्छ्रते ।

स्वपिस्थानिव्येजां यडि । ई । १ । १९ ।

सम्प्रसारणं स्यात् यडि । सोपुष्यते । सेषिस्यते । वेवीयते ।

न वशः । ई । १ । २० ।

वावश्यते ।

चायः की (९) । ई । १ । २१ ।

चेवीयते ।

ई ध्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ।

जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

अयड् यि क्ङिति । ७ । ४ । ३२ ।

शीङोऽयडादेश स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्या-
सस्य ह्रस्व । ततो गुणः । ङोढौक्यते । तोत्रौक्यते ।

इति यड्प्रक्रिया ।

(९) यडि परे चाय की स्यात् दीर्घाञ्चारणम् यड्लुगर्धम् ।

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ।

यङोऽचप्रत्यये (१) लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बङ्गलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयम् (२) अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् (३) द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वम् लडादयः । शोपात्कर्त्तरीति (७५४०) परस्मैपदम् । अनुदात्तङितइति (७४४०) तु न ङिच्चस्य प्रत्ययाप्रत्यय (४) साधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव सुदृपत्प्रासाद् (५)

(१) यङा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारइत्याशयेनाह अचप्रत्यये इति चकारेण बङ्गलं छन्दसीत्यतो (७४८३५०) बङ्गलमित्यनुकथ्यते इत्याह बङ्गलमिति ।

(२) अनैमित्तिक इति निमित्तानिर्देशादनैमित्तिकत्वं नैमित्तिकत्वे बोधवित्ता समर्जितेत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधापत्तेः न धातुलोपे आर्द्धधातुक इति (७२१८५०) सूत्रेणार्द्धधातुकनिमित्तकधातुत्वं श्लोप एव गुणवृद्धीनिषेधात् उक्तस्यले च यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेनार्द्धधातुकनिमित्तकत्वाभावात् गुणवृद्धीरिष्टत्वम् । अचीति सप्तमीनिर्देशेन अचप्रत्यये तु सनिमित्तकत्वमेव तेन लेख्यः लोलुव इत्यादौ आर्द्धधातुकरूपाचप्रत्ययनिमित्तकतया गुणनिषेध इति विशेषः ।

(३) यङन्तत्वादिति । सन् यङोरिति (७१०१५०) अत्र षष्ठी न तु सप्तमी तेन यङो लुका लुप्तत्वेन (११४५००००) प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तावपि न क्षतिः यङन्ततया द्वित्वनिमित्तत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।

(४) ऋतेरीयङित्यादौ (७१०८५०) प्रत्यये चिबङ् महीडादौ चाप्रत्यये च ङिच्चस्य सत्त्वेन यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेस्तदाश्रितङिच्चत्वेन नात्मनेपदमिति भावः ।

(५) शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बङ्गव्रीहौ दृषच्छब्दस्य वाक्ये जसन्ततया लुप्तस्य जसोऽसन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन नासन्तत्वमिति न दीर्घः ।

इत्यत्रात्वसन्तस्येति (॥८२४०) दीर्घो न । येऽपि स्पर्शगीडा-
दयोऽनुदात्तङितस्योपि न, अनुदात्तङित (८३४०) इत्यनु-
बन्धनिर्देशात् तत्र च श्रुतिपा शपेति (७२३४०का०) निषेधात् ।
अतएव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात् । किन्तु गत्रेव । चर्क-
रीतञ्चेत्यदादौ (७१२०४०) पाटाच्छपो लुक् ।

यङी वा । ७ । ३ । ६४ ।

यङन्तात् (६) परस्य हलादेः प्रितः सार्वधातुकस्य ईङ्गा
स्यात् । भूसुबोरिति (७१६४०) गुणनिषेधो यङ्लुकि
भाषायान्न बोभूतु तेतिङ्गे इति (७१२६४०) ण्न्दिमि निषा-
तनात् । अतएव यङ्लुगु भाषायामपि सिद्ध । न च (७)
यङ्लुक्प्रमाप्तएव गुणाभावो निषात्यतामिति वाच्यम् प्रकृति-
ग्रहणे यङ्लुगन्तम्यापि यङ्गनात् द्विप्रयोगो द्विर्लक्षणं पाठ-
मिति सिद्धान्तात् । योभवीति योभीति । योभूतः । योभुषति ।
योभवासकारः । योभविता । अयोभवीत् अयोभोत् । अयोभू-
ताम् । अयोभवः । योभूयात् । योभूयाताम् । योभूयाणाम् ।
गातिस्येति (७१६४०) सिषो लुक् । यङी वेतीट् पक्षे गुण बाधि
त्वा नित्यत्वाद्भुक् । अयोभूवीत्-अयोभूत् । अयोभूताम् । अभ

हन्तेति न(उ५१४०)टद्धिः अजहमीत् । अजहमिष्टाम् । हन्ते-
 र्यङ्लुक् (१०) । अभ्यासाच्चेति(उ५१०४)कुत्वम् । यद्यपि हो-
 हन्तेरित्यतो (१५८४) हन्तेरित्यनुवर्त्तय विहितम् । तथापि
 यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्रुतिपा श्रुयेति (उ५१४०)
 निषेधस्वनित्यः गुणो यङ्लुकोरिति (उ५१०४) (११) सामा-
 न्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । अहनीति-अहन्ति । अहत् ।
 अहन्ति । अहन्तिता । श्रुतिपा निर्द्देशाज्जादेशो (उ५११०)
 न । अहहि । अजहनीत्-अजहन् । अहन्यात् । आशिषि तु
 वध्यात् (१२) । अवधोत् अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य
 द्वित्वन्न भवति स्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्येति(उ५१०४) निषेधात् ।
 तद्धि समानाधिकरणन्धातोर्विशेषणम् बद्धव्रीहिवलात् ।
 आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन (उ५१५०) इत्यात्मनेपदम् । आज-
 ह्वते इत्यादि । उत्परस्येति (उ५१०८) तपरत्वान्न गुणः ।
 हलि चेति(१५७४) दीर्घसु स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनि-
 वर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति । चञ्चूर्त्त । चञ्चुरति ।

(१०) हन्तेरित्यनुवर्त्तने तस्य श्रुतिपा निर्द्देशात् यङ्लुकि कुत्व न भवती-
 त्याशङ्क्य तद्विषेधस्यानित्यतया कुत्वमिति समाहितम् ।

(११) सामान्यापेक्षेति । एकाधो द्वे (उ५१०४) इत्यत्रैकाङ्गपहणात् यङ-
 लुकि द्वित्वं कुत्वापि न भवति तथा च गुणो यङ्लुकोरिति (उ५१०४)
 अभ्यासस्य विहितो गुणो विषयमलभमान श्रुतिपेत्यादिनिषेधान्न
 क्वचित् यङ्लुक्प्रवृत्तिं प्रापयति ।

(१२) वध्यादिति कृतद्वित्वस्यापि हन स्थाने वधादेश इति सिद्धान्त तेन
 पुनर्न द्वित्व तत्र हेतुभाह स्थानिवत्त्वेनेति अनभ्यासस्येति लिटि
 धातोरनभ्यासस्येति (उ५१०४) सूत्रेऽनभ्यासपदे नास्ति अभ्यासो
 यस्येति बद्धव्रीहिसमास तत्र धातोर्विशेषण तेन हनधातोरभ्यस्ततया
 तदादेशवधस्याभ्यस्तत्वान्न द्वित्वमिति भावः ।

अचञ्चुरीत्-अचञ्चूः । चङ्घनीति-चङ्घन्ति । जनसनेत्यात्त्वम्
 (७१३२ष्ट०) । चङ्घातः । गमहनेति(७६८ष्ट०)उपधालोपः । चङ्घति ।
 चङ्घाहि । चङ्घनानि । अचङ्खनीत् अचङ्खन् । अचङ्घाताम् ।
 अचङ्घुः । ये विभाषा(७६१ष्ट०) चङ्घायात्-चङ्घन्यात् । अचङ्घा
 नीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र (७११४ष्ट०) नाभ्यस्तस्येत्य (७११५पृ०सू)
 नुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति-योयवीति । अयोयवीत्-अयोयो
 त् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् ।
 नोनवीति-नोनोति । जाहेति-जाहाति । ई हल्यघोः (७१३०ष्ट०)
 जाहीतः । इह जहातेश्च(७१३०पृ० । आ च हौ (७१३०ष्ट०)लोपो
 यि (७१३०पृ०) घुमास्या (७११६पृ०) एङ्ङिङीत्येते (७६४पृ०)
 पञ्चापि न भवन्ति शित्पा निर्देशात् । जाहाति । जाहासि-
 जाहेपि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत्-अजा-
 हात् । अजाहीताम् । अजाङ्गः । जाहीयात् । आशिषि ।
 जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहियत् ।
 लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमीत्युक्तं(७२१०पृ०) न ।
 रुदादिभ्यइति(१२३३पृ०)गणनिर्दिष्टत्वादिण् । सास्वपीति-सास्वप्ति ।
 सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत्-असास्वप् । सास्वप्यात् ।
 आशिषि तु । वचिस्वपीत्युक्तम्(७१०५पृ०) । सासुप्यात् । असा-
 स्वापीत्-असास्वपीत् ।

रुग्निकौ च लुकि । ७ । ४ । ६१ ।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः
 स्यस्यङ्लुकि ।

टीति (७।६६ष्ट०) दीर्घसु न तत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः । माधवसु
 दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गधीति-जर्गर्द्धि । जर्गर्द्धः ।
 जर्गर्धति । जर्गर्धीषि-जर्गर्ध्मि । अजर्गर्धीत् । ईडभावे गुणः
 ह्रलुङ्गादि (११।१ष्ट०सू०) लोपः । भष्भावः । जश्चत्वे । अज
 र्घत् । अजर्गर्द्धाम् । सिपि । दश्चेति (७।२।१ष्ट०) पक्षे रुत्वम् ।
 अजर्घाः-अजर्गर्धीत् । अजर्गर्ध्मिष्टाम् । पाप्रच्छीति-पाप्रष्टि ।
 तसादौ ग्रहियेति (७।१०।६ष्ट०) सम्प्रसारणन्न भवति शितपा
 निर्देशात् । च्छोः शूडिति (७।१६।६ष्ट०) शः । व्रश्चेति (१३०।१०)
 षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पा-
 प्रश्मः । यकारवकारान्तानां तु ऊङ्भाविनां यङ्लुङ्गा-
 स्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् (१३) कैयटेन स्पष्टी-
 कृतम् । इदं च च्छोरिति यत्रोठ तद्विषयकम् । ज्वरत्वरेति-
 (७।२।१८ष्ट०) ऊङ्भाविनोः स्त्रिविमयोस्तु यङ्लुगस्येवेति
 न्याय्यम् माधवादिसम्मतञ्च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊङ्-
 भावी । तेष्ट देष्ट देवने इत्यादयो वान्ताः । ह्य गतौ ।
 जाहयीति-जाहति । जाह्यतः । जाहयति । जाहयीषि-

(१३) ध्वनितमिति च्छोः शूडिति सूत्रे किङ्ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति विकल्प
 काञ्चित् दोषानुज्ञाय परिहृत्य चोक्तं भाष्यकृता एतावानेव विशेषः
 अनुवर्त्तमाने किङ्ग्रहणे छः पत्यं वक्तव्यमननुवर्त्तने तु अनेन छस्य
 शत्वे कृते शान्तत्वादेव यो भविष्यति तथाच ब्रह्मादिस्त्रुते छग्रहणं
 न कर्त्तव्यं तद्विनापि प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिरूपसिद्धेरिति भावः । एवं
 वदता च भाष्यकृता ऊङ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्युक्तप्रायमन्वया-
 दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेतीति देदेपीत्यादौ ऊठो भावाभा-
 वाभ्यां महान् विशेषः स्यात् किङ्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या
 देदोतीत्यादिरूपविशेषसत्त्वेन एतावानेवेत्येवकारविरोधापत्तेः ।

जाहसि । वलि (४२१४०६०) लोपे । यजादौ (३८४०६०) दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ह्यर्थं गतिकान्त्योः । जाहर्थीति-जाहर्त्ति । जाहर्त्तः । जाहर्थ्यति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्त्ताम् । अजाहर्थ्युः । मव वन्धने ।

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाञ्च । ६ । ४ । २० ।

ज्वरादीनामुपधावकारयोरुट् स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र कृडितीति नानुवर्त्तते अवते सुनि ओतुरिति दर्शनात् । अननासिकप्रहणञ्चानुवर्त्तते अवतेर्मानिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईङ्-भावे ऊटि पिति गुणः । मामोति मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु । मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ।

राल्लोपः । ६ । ४ । २१ ।

रेफात्परयोश्चोर्लोपः स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । (३१२४०६०) लघूपधगुणः ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके । २ । १ । ४ ।

धात्वंगलोपनिमित्ते (१४) आर्द्धधातुके परे इको गुणद्वयी

(१४) आर्द्धधातुके धातुलोपोनास्तीति सक्त्यया धातुपदं धात्वंगपरमित्यर्थेनाह धात्वंगेति । धातुर्लोपोः दक्षिणिति सक्त्यधीना

न स्तः । इति नेह निषेधः तिवादीनामनाद्धातुकत्वात् ।
हलि चेति (१५७८०) दीर्घः । तोतूर्त्तः । तोतूर्त्ति ।
तोयोर्त्ति । दोदोर्त्ति । दोधोर्त्ति । मूर्च्छा । मोमोर्त्ति ।
मोमूर्त्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्द्धधातुके (१५) इति
विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी । वेवीयते ।
अस्य यङ्लुग्नास्ति लुका अपहारेण विषयत्वासम्भवेन
वीभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ।

धातुलोपपदं तन्निमित्तपरं तच्चार्द्धधातुकविशेषणमित्याह लोप-
निमित्तइति यङो लोपस्तु निर्निमित्तइत्यार्द्धधातुके न गुण वृद्धिनिषे-
धइत्युक्तं (७२११पृ०) प्राक् । प्राञ्चस्तु धात्वंशलोपे सति आर्द्धधातुके
परे गुणवृद्धिनिषेधं सूत्रार्थं मत्वा वेभिदिता मर्दृजितेत्सुदाजह्नुः ।
(१५) अधिकते इत्यादिः आर्द्धधातुकइत्यधिकृत्य अजेर्वीभावविधानात् ।

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।

इषिकर्मणः (१) एषितसम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच्-
प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुबुलक् (१२०४०६०) ।

क्यच्चि च । ७ । ४ । ३३ ।

अस्य ईत्यात् । आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो
यिप्रत्यये (१२४०) । गञ्यति । नाञ्यति । लोपः शाकल्य
स्येति (४१४०) त्व न अपदान्तत्वात् । तथाहि ।

नः क्ये । १ । ४ । १५ ।

क्यच्चि क्यङि (२) च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभा-
षया (३) क्यचो यस्य लोपो न । गञ्याञ्चकार । गञ्यिता । ना-
ञ्याञ्चकार । नाञ्यिता । नलोपः (१०६४०६०) । राजीयति (४) ।

(१) धातोः कर्मण (१२८५०) इति सूत्रादिच्छायामिति, कर्मणइति, वेति
चातुवर्त्तते तत्र च सन्निधानादिच्छाया एव कर्मणइत्यन्वयइत्याशयेनाह
इषिकर्मणइत्यादि । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय ह्रस्वे
आत्मनइत्युपात्तमात्मशब्दस्य स्वशब्दपर्यायस्य च कइत्याकाङ्क्षाया
सन्निधानादिच्छाकर्त्तव्यं गृह्यते इत्याशयेनाह एषितसम्बन्धिनइति
सुवन्तस्योक्तविशेषणइत्यनर्थद्वारा बोध्यम् । तत्त्व० ।

(२) हलन्तात् क्यच दुर्लभ इत्याशयेनाह क्यच्चि क्यङीति ।

(३) यस्य हल इति (७२०६५०) लोपमात्रेणाह सन्निपातेति । यकारे परे वा-
न्तादेशविधानात् वकारोयलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः । तत्त्व० ।

(४) क्यच्चि चेति अर्थस्येत्वे कर्त्तव्ये पूर्व्वत्वादिहमिति (१२५०) नलोपोऽ-
सिद्धो न भवति नलोप सुप्त्वेरेति (१५६५०) नियमात् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (५६८८) । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयो
रित्येव । सुप्द्यति । अस्मद्यति । हलि च (५५७८) । गीर्यति ।
पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह
पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तमप्रत्युदाहरणञ्चिन्त्यम् पूर्यि-
रोः सास्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक(५)एव ।
अदस्यति । रीडृतः (५३२८) कर्तवीयति ।
क्यच्प्रोश्च (७३०८) (६) । गाग्गीयति । वाच्यति (७) । अल-
त्सार्थेति (७५१८) दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ।

क्यस्य विभाषा ६ । ४ । ५० ।

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादाङ्गधातुके । आदेः परस्य
(२६८) । अतो लोपः (७५७८) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो
(७१२८)न । समिधिता-समिध्यता । मान्तप्रकृतिक(८)सुवन्ता-
द्व्ययाच्च क्यच् न । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ।

७ । ४ । ३४ ।

- (५) प्रामादिक इति दिवधातोः क्तिपि द्यूरिति ततः क्यचि द्यूर्यतीत्येव
भवति विचि त्त उपधागुणे देविति स्यात् ततः क्यचि देव्यतीति
स्यात् । दिवमिच्छति दिव्यतीति त्त कप्रत्ययान्दिवग्दस्येति बोध्यम् ।
- (६) अपत्याप्रत्यययाकारलोपं स्मारयति क्यच्प्रोश्चेति ।
- (७) नः क्ये इति (७३२०८) नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्युदाहरति
वाच्यतीति ।
- (८) मान्नाव्ययेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने
पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् तस्य मान्नात्वात् किन्तु प्रती पुत्रान् वा
इच्छतीत्यादावेव स्यादतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकेति ।

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति (६) । उदन्यति । धना-
यति । बुभुचादौ किम् अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ ।

१ । ५१ ।

एषा क्यचि असुगागस (१०) स्यात् । अश्ववृषयोर्मेथणोच्छा-
याम् * । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौ । क्षीरलवणयो-
र्लालसायाम् * । क्षीरस्यति बाल । लवणस्यति उट्ट* ।
सर्वप्रातिपदिकाना क्यचि लालसाया सुगसुकौ * । दधि
स्यति † । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्यस्यति ।

काम्यञ्च । ३ । १ । ६ ।

उक्तविषये (११) काम्यञ्च स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्य-
ति । पुत्रकाम्यता । इह यस्य हनइति (उ२०६४०) लोपो न, अन-
र्थकत्वात्, यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् (उ२०६४०) । यशस्का-
स्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्य स्यादेव ।
किकाम्यति । स्वकाम्यति ।

उपमानादाचारि । ३ । १ । १० ।

(६) सर्वोभोजनेच्छा बुभुक्षा सद्यउदकपानेच्छा पिपसा धनवतोऽपि
धनेच्छा गर्ह । मत्स्यदाहरणं तत्र कालान्तरोपयोगिभोजनोदकेच्छाया
दरिद्रस्य च धनेच्छाया बोध्यम् ।

(१०) आञ्जसेरसृगित्यतो (उ५१०५०) ऽसृगित्यनुवर्तते ।

(११) उक्तविषये इति इतिकर्मण एषितसम्बन्धिनं उपनादित्युक्तार्थे इत्यर्थः ।

† मुक्त आगसत्वेनादेशप्रत्ययोरिति नियमात् (६५५०) न य

उपमानात्कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति छातम् । विष्णायति द्विजम् । अधिकरणा-
च्चेति वक्तव्यम् * । प्रासादीयति कुव्याम्नातुः । कुटीयति
प्रासादे ।

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।

उपमानात्कर्त्तुः सुवन्तादाचारे क्यङ् वा (१२) स्यात् ।
सान्तस्य तु कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः
पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्य क्यङ्सन्नियोगजिष्टः । स च
व्यवस्थितः ।

“ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया” ।

लृष्णद्वाचरति लृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये
तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यजायते-यगस्यते ।
विहायते विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्म-
द्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मानिनोश्च (४.७५०) । कुमारीवाचरति
कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वाव गुरू-
यते । सपत्नीव-(१३) सपत्नायते-सपत्नीयते-सपत्नीयते ।

(१२) धातोः कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वेत्ततो वेत्यनुदर्शितम् ।

(१३) सपत्नीवेति वितयसाधारणं वाक्यं सपत्नायते इति गतुप्रत्याया-
च्छार्ङ्गरादि (२४१८०) डीनन्तात् सपत्नशब्दात् क्यङि पुंशब्दावेच्छन्-
शाब्देति (७५१८०) दीर्घे सिद्धम् । सपत्नीयते इति समानस्वामि-
काभिधायिनोभाषितपुंस्तस्य, नित्यं सपत्नशब्दादिष्विति (२२४५०) नादेशे
नान्तत्वात् डीप् ततः क्यङि पुंशब्दावे च दीर्घः । सपत्नीयते इति
विशङ्खजन्मसंस्कारविशेषनिमित्तेन पतिशब्देन समासे नित्यस्त्रीत्वात्
न पुंशब्दिति भेदः ।

युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्गाविव पट्टीमृदूयते (१४) । न
 कोपधायाः (४०८४) । पाचिकायते । आचारेऽवगल्भक्लीवहो-
 डेभ्यः (१५) क्लिब्व वा * । वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यजन्ताः । क्लिब्वन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्च प्र-
 त्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीवते । होडते ।
 भूतपूर्वादिष्यनेकाचआम्उर (७५०६०) एतद्वार्त्तिककारभ्रसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् केवलानामेवाचारेऽपि
 वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाच्चक्रे । होडा-
 च्चक्रे । वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तर-
 विशिष्टाच्च क्यङेवेति भाधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ।
 सर्वप्रतिपदिकेभ्यः क्लिब्वा वक्तव्यः * । पूर्ववार्त्तिकेन अनु-
 वन्धासङ्गार्थन्तत्र क्लिब्वनूद्यते । प्रतिपदिकग्रहणादिह सुप-
 इति न सम्बध्यते तेन पदकार्येन्न (१६) । कृष्णइवाचरति ।
 कृष्णाति । अतो गुणइति (८८५) शपा सह पररूपम् । अ-
 इवाचरति । अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय
 अनेकाच (७५०६०) इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः ।
 द्वित्वम् । अतो गुणे (८८५) । अतआदेरिति (७२६५) ।
 दीर्घः । णल औ वृद्धिः । अतुसादिषु तु आतो लोप-
 इटि चेति (७६४५) आलोपः । मालेवाचरति मालाति ।

(१४) पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावात् पुवत् ।

(१५) गल्भ् धाद्यौ क्लीव् व्याधाद्यौ होड् अनादरे इत्यर्थकधातुभ्य-
 पचाद्यच् ।

(१६) पदकार्येति तेन तनोतीति तत् सद्रवाचरति ततति स्वधमिवा-
 चरति स्वचतीत्यादौ जश्त्वकुले नेत्यर्थः ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, एकादेशस्य (४६४०) पूर्वान्तत्वाद्वा
 क्तिप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत्र हलङ्ग्रादि-
 (१११४०) लोपो न, ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधा-
 नात् । इट्सकौ (७६५४०) । अमालासीत् । कविरिव
 कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र
 (७५०४०) धातोरित्यनुवर्त्य ः धातुरेव यो धातुरितिव्याख्याना-
 न्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । साध-
 वस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव
 वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्-अवायीत् । श्रीरिव
 अयति । शिआय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिपि
 (७६३४०) रिङ् । पित्रियात् । भूरिव । भवति । अत्र गाति-
 स्थिति, (७१६४०) भुवोवुगिति, (७६४०) भवतैरिति (७१०४०)
 च न भवति अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।
 अभावीत् । बुभाव । डुरिव । द्रवति । णिशीति (७६०४०) न
 चङ् । अद्रावीत् ।

अनुनासिकस्य क्तिव्भ्रलोः क्ङिति । ई । ४ । १५ ।

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ भ्रलादौ च
 क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति ।
 पथ्या इव पथीनति । मथीनति । ऋभुञ्जीणति । द्यौरिव
 देवतीति साधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । कइव कति ।
 चकाविति हरदत्तः । साधवस्तु ग्यल्लोपाविति (७६०४०) (१७)

ः न्यतद्भ्रान्तोरित्यतः (७१००४०) सूत्रादिति शेषः ।

(१७) ग्यल्लोपाविद्यङ्गुणवृद्धि दीर्घेभ्यः पूर्वैविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकवच-
 नात् अतोलोपः सन्निहितत्वात् अनन्तरस्येति न्यावात् अकत्सार्ध-

वचनात् णलि टङ्घि वाधित्वाऽतो लोपात् (उ५७४.६०) चक
इति रूपमाह । स्वइव सखी-सख । यत्तु स्वाभास स्वाञ्चका
रेति तदनाकरमेव (१८) ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ।

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे (१६) क्यङ् स्यात् ।
हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते ।
अचूर्णरिति पर्युदासप्रलादभूततद्भाव इति लब्धम् तेनेह न क
दिवा भृशा भवन्ति । ये रातौ भृशाः नक्षत्रादयस्ते दिवा क
भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ
सग्राम युङ् इति (उ१८७४०) पठ्यते तत् संग्रामेति प्रातिपदि-
कम् (२०) तस्मान्तत्कारोतीति (उ१८५४०) णिच् सिद्धः । तत्सन्नि-
योगेनानुबन्ध (२१) आसज्यते । युङ्गे योऽय ग्रामशब्दइत्युक्तेऽपि

धातुकेति (उ५१५०) दीर्घमेव बाधते न तु व्यवहितमपि अत आदेरिति
(उ६४०) दीर्घमपि गिमाधवागयादनेन हरदत्तपन्थस्य विरोध इति । तत्त्वः ।
(१८) अनेकात्वाभावादित्यर्थः अन्ये तु भाव्य प्रत्ययसहस्रमपनीयेत्यनुक्ते
प्रत्ययान्ततया स्वाभासेत्यादिरूप शुद्धमेवेत्याह ।

(१६) भुवीति व्याचष्टे भवत्यर्थः । भृश शीघ्र मन्द परिशुद्ध दुर्मनस् सुमनस्
उन्ननस् भृशादि ।

(२०) यसेराच् (उ३६२५०) इत्यौष्णादिकमनुप्रत्ययान्ततया सिद्धम् न तु धातु-
रिति शेष प्रातिपदिकत्वादेव वक्ष्यमाण ज्ञापक संगच्छते इति भावः ।

(२१) अनुबन्ध इति मयदाकाराङ्गिन्नोऽकारोऽनुबन्धइत्यर्थः तथाच तेन
अतो युञ्जे इति (उ८८५०) पररूपं बोध्यम् । यदि तु मकारादका-
रोऽनुबन्धो न स्यात्तदा कस्यस्यामतेत्यादौ षौ चङि उपधाह्रस्व स्था-
दिति णिच्संयोगेनानुबन्धाकरणे अनुदात्तेस्वलक्षणस्यात्मनेपदस्या
मदृश्या परगाभिफले आत्मनेपदं च न स्यादिति भावः ।

सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लञ्जे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्ग-
समानाकारं पूर्वपदन्धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते
पृथक् क्रियते इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत ।
उन्मनायते । उदमनायत । एवञ्चावागल्भत अवागल्भित्ते-
त्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणस्योध्यम् । ज्ञापकञ्च सजातीयवि-
षयम् । तेन यत्नोपसर्गसरूपं सकलं श्रूयते नत्वादेशेनाप-
हृतन्तत्वेव पृथक्कृतिः । एवञ्च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य
ओढायित्वा अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ज्ञापकस्य
विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकन्तङ्गाध्यञ्च प्रमाणम् । तथाहि ।
उस्योमाङ्च्छटः प्रतिषेधः * । उस्मि ओमाङोश्च परयोराटः
पररूपन्नेत्यर्थः । उस्मामैच्छत्-ओस्मीयत् (२२) । ओङ्का-
रीयत् । ओढीयत् (२३) । आटश्चेति (११७४०) चशब्देन
पुनर्द्विविधाना (२४) दिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ।

(२२) उस्माशब्दात् क्यजन्ताल्लडिः उस्यपदान्नादिति (७१७४०) आटः पर-
रूपे प्राप्ते उस्योमाङ्च्छिति (६।१।६०।सू० वा०) निषेधः । अर्थवत्प-
रिभाषा नेह प्रवर्तते, अपदान्तात् किं कोश्चेति भाष्ये प्रत्युदाहरणे
अनर्थकस्यापि उस्शब्दस्य ग्रहणात् ज्ञापकात् ।

(२३) ओढीयदिति उपसर्गरूपं यत्वादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्-
कृतिसदा आडः परत्वाटा भाव्यमिति उस्योमाङ्च्छिति आङि पर-
रूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तच्च० ।

(२४) चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वसङ्गीचकार
इत्याह चशब्देनेति । अत्रेदे बोध्यं वज्जलमेतन्निरर्शनमिति (७१८७४०)
वाज्जलकात् अवधीरधातुधीरधातुश्चोहितस्तत्र अवधीरधातीरूहने
आववधीरदिति कामधेनुप्रयोगः धीरधातूहने तु “इतीव धारामवधी-
र्येति” श्रीहर्मप्रयोग इति ।

लोहितादिडाज्भ्य क्यप् । ३ । १ । १३ ।

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यप् स्यात् ।

वा क्यप् । १ । ३ । ६० ।

क्यपन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राचौरित्यनुटत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् नतु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानानात् । तथा च वार्तिकम् । लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनं भृशादिष्वितराणीति * । नचैवङ्काम्यचइव क्यपोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् तस्यापि (२५) भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायते । लभूर्ल्लयोगं विनापीह डाष्, डाजन्तात् क्यपो विधानसामर्थ्यात् ।

यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छा निद्रा रुपा धूमाः करुणा नित्यचर्माणीति ॥

पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यपि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविक्रमम् । तस्मान्नेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति (२६) लोहिनीयते ।

(२५) तस्यापि क्यप् ककारस्यापीत्यर्थस्तेन नः क्ये (उ३१०पृ०) क्यस्य विभाषेति (उ३११पृ०) सूत्रद्वये क्यपो न पश्यन्म् ।

(२६) लोहिनीयतीति क्य ङि ङति तडेव स्यात् क्यङ्मानिनीयेति (उ३०७पृ०) इवङ्गावश्च स्यादिति भाषः । तत्त्व० ।

कषाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ।

चतुर्थ्यन्तात्कषयद्वाहुत्साहेऽर्थे क्यङ् (२७) स्यात् । कषाय क्रमते कषायते पापङ्कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सतकषक-
षकच्छ्रगहनेभ्यः कखचिकीर्पायामिति वक्तव्यम् * । कख-
म्यापम् । सतादयो वृत्तिविषये पापार्याः तेभ्यो द्वितीया-
न्तेभ्यः (२८) चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपद-
विग्रहः । सतायते । कषायते इत्यादि ।

कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । ३ । १ । १५ ।

रोमन्यतपोभ्याङ्कर्माभ्यां (२६) क्रमेण वर्त्तनावाञ्चरणे चाथ
क्यङ् स्यात् । रोमन्यं वर्त्तयति रोमन्यायते । हनुचलन
इति वक्तव्यम् * । चर्चितस्याङ्ग्य पुनश्चर्चण इत्यर्थः । नेह ।
कीटो रोमन्यं वर्त्तयति अपानप्रदेशान्निःसृतन्द्रव्यमिह
रोमन्य- तदन्नातीत्यर्थ इति कैवटः । वर्त्तुलङ्करोतीत्यर्थइति
न्यासकारहरदत्तौ । तपसः परस्मैपदञ्च * । तपश्चरति
तपस्यति ।

(२७) कषायेति क्यङ्देवेहानुवर्त्तते स्वरितत्वात् कषायेति निर्देशाच्चतुर्थ्यन्तं
लभ्यते क्रमणसत्साहः वृत्तिसर्गतायनेष्विति (७२५०पृ०) क्रमेरात्मने-
पदविधायके सूत्रे सर्गशब्दस्योत्साहार्थकतायाः सर्वैः स्वीकारादत्रापि
तथार्थत्वौचित्यात् । कषं कच्छ्रं तच्च दुःखं न च दुःखं कर्तुमुत्साहः
संभवतीति तत्साधनं प्रापमिह संगृह्यते इत्याशयेनाह पापं कर्तुमिति ।

(२८) चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादाह द्वितीयान्तेभ्य इति ।

(२६) कर्मणोरोमन्यतपोभ्यां सामानाधिकरण्यात् प्रत्येकं संवन्नादेकव-

वाप्पोष्मभ्यामुद्मने । ३ । १ । १६ ।

आभ्याङ्गर्भ्या क्यङ् स्यात् । वाप्सुद्मति वाप्पायते ।
उष्पायते । फेनाच्चेति वाच्यम् • । फेनायते ।

शब्दवैरकलहाम्बकारवमेवेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ।

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दङ्करोति शब्दा-
यते । पक्षे तत्करोतीति (७।८५१०) णिजपीष्यत इति न्यास ।
शब्दयति । सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यञ्च • । सुदिनायते ।

सुखादिभ्यः कर्त्तृ (३०) वेदनायाम् । ३ । १ । १८ ।

सुखादिभ्य कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्त्तुरेव
चेत्सुखादीनि स्युः । सुख वेदयते सुखायते । कर्त्तृग्रहणङ्गिम्
परस्य सुख वेदयते ।

नमोवरिवच्चिबड, क्यच् । ३ । १ । १९ ।

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजाया (३१) परिचर्याया-

चनमि त श्योतयद्वाह कर्मभ्यामिति सूत्रे वर्त्तीति ग्यासन्नयं (७४५२१०)
युचं व धित्वा वृत्तेर्ष्वनात् चनेनैव निपातनेन क्तिन् ।

(३०) कर्त्तृ इति लुप्तषष्ठीक एष्यकपद विद् चेतनाख्यानविधादेविति चौरा-
दिकस्य युधि निष्पन्नो वेदनाशब्दोत्तानवाचो तदमेवैव कर्त्तृत्व स
एव कर्त्ता सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह वेदनाकर्त्तुरेवेति तथा च यद्विष्णुं
सुख तद्विष्णो ज्ञानकर्त्ता चेत्तत्र वाक्यमेव । घ्यादिपदान् इ ख-
तत्रभृतीना महणम् ।

(३१) नमद्यादियद्वाहवर्त्यात् क्यच् क्रियाविशेषमेव श्योतयती
त्याह पूजायामित्यादि बिलडोडित्करण तदर्थम् ।

माश्वर्ये च । नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति
गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः चित्रीयते विस्मयते इत्यर्थः ।
विस्मयपयते इत्यन्ये ।

पुच्छभाण्डचीवरासिङ् । ३ । १ । २० ।

पुच्छाद्दुदसने व्यसने (३२) पर्यसने च ० । विविधं विरुद्धं
वोत्क्षेपणं व्यसनम् । वि पुच्छयते । उत्पुच्छयते । परि-
पुच्छयते । भाण्डात्ममाचयने ० । सम्भाण्डयते । भाण्डानि
समा चिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । चीव
रादर्जने परिधाने च ० । सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवरा-
ण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ।

मृण्डमिश्रञ्चणलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततस्ते
भ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।

कञर्थे । मृण्डङ्करोति मृण्डयति । व्रताङ्गोजनतन्निवृत्त्योः * ।
पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रात्ममाच्छादने ० । सं वस्त्रयति ।
हल्यादिभ्यो ग्रहणे ० । हलिकल्योरदन्तत्वञ्च (३३) निपात्यते ।
हलिलं कलिलं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्द्वलं हलिः ।
परत्वाद्दृङ्घौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन (७।८५५) अगेव लुप्यते अतः (३४)

(३३) अत्रापि करण इत्यनुवर्तते क्रिया च विशेषरूपा तदाह पुच्छादि-
त्यादि वार्त्तिकम् ।

(३३) अयमेव निपातो वृद्धौ सत्त्वां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः ।

(३४) अतः अग्लोपित्वादित्यर्थः अन्यथा अदन्तत्वनिपातनाभावे हर्षेर्दृङ्घौ औ-
कारे सति टिलोमे अग्लोपित्वाभावात् सन्द्भावदीर्घा स्यातामित्यर्थः ।

सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । क्तं
 गृह्णाति क्तयति (३५) । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति ।
 तूस्तद्देश इत्येके । जटीमूताः केशादित्यन्वे । पापमित्यपरे ।
 सुण्डादयः सत्यापपाशेत्प्रत्नैव (७।००४०) पठितुं युक्ताः । प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थे (७।८५४०) इत्येव सिद्धे कैपाञ्चिद्गृहणं सापेक्षे-
 भ्योऽपि णिजर्थम् । सुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् ।
 श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलकलयोरद-
 न्तत्वार्यम् । सत्यस्य आपुगर्थम् (३६) । कैपाञ्चित्तु प्रपञ्चा-
 र्थम् । सत्यङ्करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । अर्धवेदयोरप्यापुग्व-
 क्तव्यः । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति
 रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युप वीणयति । तूलेनानु-
 कुष्यात्यनु तूलयति तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुप-
 स्तौति उपश्लोकयति, सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपस-
 र्गात् सुनोतीति (७३०४०) घः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति
 (७०८४०) घः । अभिषिषेणयिषति । स्यादित्यभ्यासेन चेति
 (७३६४०) घः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनु लोमयति त्वच संवरणे ।
 घः (३७) । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा सन्नक्षति ।
 सन्नर्मयति । वर्णं गृह्णाति । वर्णयति । चूर्णैरवधंसते
 अथ चूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात् (७।८५४०) पुं वद्भाव-
 दयः (३८) । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमा-

(३५) क्ततत्प्रकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

(३६) सत्यापपाशेत्यादित्यन्वे (१००४०) सत्यापेति आपुग्विषयस्य हलमापुग्व-
 मित्याह सत्यस्येति ।

(३७) घ इति पुंस्ति भंशायामित्यनेन (७।५६४०) इति शेषः ।

(३८) आदिपदाह रमावटिनीपादयोपाद्याः ।

शृष्टे दारदयति (३६) । शृष्टुम् प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्ववत्
 टिलोपः । अपिप्रथत् (४०) अपप्रथत् । मृदुम् । मृदयति ।
 अमिमृदत् । मृशं, कृशं, वृदुम्, मृशयति, कृशयति, वृदुयति ।
 अवमृशत् । अचक्रशत् ।—अददृदत् । परि वृदयति । पर्य-
 ववृदत् । ऊढिमाख्यत् । औजिदत् । ङ्त्वादीनामसिद्ध-
 त्वात् हृतिशब्दस्य हित्वम् पूर्वत्वासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनि-
 त्यमित्युक्तम् (७२४०) । ङि इत्यस्य हित्वमित्यन्ये । अङ्गिदत् ।
 ऊढिमाख्यत् । औजदत् (४१) । औङ्गिदत् । ओः पुयण्जीति
 (७५६४०) वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् द्वित्वे कार्ये णावच-
 आदेशो नेति जनयतावुक्तम् (७५६२४०) । प्रकृत्यैकाच् (७०३४०) ।
 वृद्धिपुक् । स्वापयति । त्वां मां वाचष्टे त्वापयति मापयति ।
 मपर्यन्तस्य त्वमौ (४२) । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वादिलोपः ।
 वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् अन्तरङ्गत्वा-
 त्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृति-
 भावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति अमितव्यम् भाष्यस्य प्रेष्टाद्यदा-
 हरणविशेषेऽन्यथासिद्धि (४३) परत्वात् । युवाभावां वा-

(३६) दरदोऽपत्यं दारदो द्वाज्मगधेत्यण् (५०६४०) तस्य स्त्रियाम् अतयेति
 (५२५४०) लुकि दरदमाचष्टे इत्युक्तं तत्र पुं वद्भावे दारदयतीति ।

(४०) रमृदो हलादेरिति (६५३४०) रभावः । वृद्धौ सत्यां टिलोपेऽनग्लोपि-
 त्वात् सन्वद्भावे सन्त्यतः (७६१४०) इतीत्वं वृद्धेः पूर्वं टिलोपे त अग्लो-
 पित्वात् तदभाव इति भेदात् पदद्वयं तदाह अपिप्रथदित्यादि ।

(४१) इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य हित्वे पयादभ्यासेऽकारो दुर्लभ
 इत्यत आह ओः पुयण्जीति अत्र आदेशः लोपालोपरूप इत्यर्थः ।

(४२) त्वाभाविति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेणेति (५६८४०) शेषः ।

(४३) मस्याद्यादेशविधायकस्य प्रियस्मिरादिशास्त्रस्य (७०३४०) असिद्धवत्त्वात् ।

युष्मयेति (४४) । अस्मयति । खानमाचष्टे शाषयति । नस्त-
 द्वित इति (३२ ४४०) टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तन्यायेन
 टेरिति (६५ २४) अस्यैव बाधकोहि (४५) सः । भत्वात्मन्प्रसार-
 णम् । अन्ये तु । नस्तद्वितइति नेहातिदिश्यते इदमि तस्या-
 दृष्टत्वात् । अस्मिष्ठइत्यादौ परत्वात् टेरित्यस्यैव प्रवृत्ते-
 स्तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति ।
 अद्भृत्तपरिभाषया (१८० ४०६) सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्र-
 सारणे दृष्ट्वावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाद्विलोपा-
 त्नाक् सम्प्रसारणम् अन्तरङ्गत्वात्पूर्व्वरूपं, टिलोपः । विद-
 यति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति (४६) । उदैचि-
 चत् । प्रत्यक्षम् प्रतीचयति (४७) । प्रत्यचिचत् । इकोऽ-
 सवर्णं इति (७५ २४०) प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिचचिचत् ।

भात् (७१ ४०) इत्यविद्वद्भावेन प्रत्यादावकारोच्चारणभाष्येन वा
 तद्विषयकमेव प्रकृतिभाषप्रत्याख्यानमिति बोध्यम् ।

(४४) युष्मयतीति द्वयोश्चौ युवावाविति (१६८ ४०) स नेह प्रवृत्तते विभक्ति-
 पक्षेभावात् विभक्तेषु लुक् लुप्रत्येन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरतएव प्रत्य-
 योत्तरपदयो (२१ ८४०) चेत्येकवचने दृष्टकृत्त्वात्तत्रः । प्रागादेशस्य
 विधीनु बहिर्ज्ञो सुग् बाधते इति न्यायात् न भवति ।

(४५) यत् यत् प्रकृत्यैकाजितस्य प्रकृतिभाव टेरित्यथ प्रकृतिर्न स नस्तद्वित
 इत्यस्य अजितइत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । तस्य० ।

(४६) उदसर्गं दृष्टकृत्त्वात् अथयत्त्वादेव षित्मिति प्रकृत्यैकाजितिप्रवृत्तेर्न
 टिलोप इति बोध्यम् उद ईदिति (१८१ ४०) ईत्यम् अदि द्विर्घचनेऽ-
 चीति (७२ ४) चिचोपस्य मिषेभात् चिचत्त्वात् इति ।

(४७) प्रतीचयतीत्यादौ अथ (१७८ ४०) इत्यङ्गोपे चाविति (१७८ ४०) पूर्व्वस्य
 देर्न अदि स चिचत्त्वात् प्रागदि पूर्व्वं सन् ।

सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यच्चिचत्-समिञ्चिचत् ।
 तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहि-
 रङ्गत्वेनासिद्धत्वान्तिरसस्तिरिः (१८१४०) । असिद्धवद्वेति
 (११४०)चिणो (४८) लुङ्न्यायेन प्रथमं टिलोपोऽसिद्धः अतः
 पुनष्टिलोपो न, अङ्गत्तपरिभाषया वा । चङ्ग्रलोपित्वा(४६)
 दुपधाहस्वो न । अतितिरायत् । सभ्रप्रञ्चमाचष्टे सभ्रा-
 ययति । अससभ्रायत् । विष्वद्रञ्चम्-अविष्वद्रायत् ।
 देवद्रञ्चम् (५०) अदिदेवद्रायत् । अदद्रञ्चम् आददद्रा-
 यत् । अदमुयञ्चम् अदमुञ्च ययति । आददमुयायत् । अमुमु-
 यचम् अमुमुञ्चाययति । चङ् । आमुमुञ्चायत् । भुवम्
 भावयति । अबोभवत् । भुवम्-अबुभवत् । अियम्-अशि-
 अयत् । गाम्-अजूगवत् । रायम्-अरीरयत् । नावम्-अनून-
 वत् । स्वश्वम्-स्वाशश्वत् । स्वः-अव्ययानां भमात्वे टिलोपः ।
 स्वयति । असस्वत्-असिस्वत् (५१) । बह्वन् भावयति (५२) ।

(४८) यथा अपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्त्वि पुनस्तदप-
 प्रत्ययतकारस्य लुक् न भवति प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानान्तथा
 पुनष्टिलोपो नेति तिर्यादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः ।

(४६) अनग्लोपिनोऽपि अग्लोपित्वस्वीकारादित्यर्थः ।

(५०) देवद्रञ्चमिति वाक्ये आख्यानात् कतस्तदाचष्टे (३१८५४०) इत्यादि-
 वार्तिकेन कारकस्य पृथक्करणप्रसङ्गिर्नास्ति यत्राख्याने कत् श्रूयते
 तत्रैव तत्प्रष्टेः कल्लुगिति सन्नियोगशिश्लत्वात् ।

(५१) अनग्लोपिन्यङ्ग्लोपित्वाभ्युपगमेऽपि अङ्गत्तादेशेऽजादेशो नास्तीति
 मते णिञ्सहितस्यैव द्वित्वमित्याशयेनाह असिद्धदिति ।

(५२) बहोर्लोपो भू च बहोरितीष्टनि (७०३४०) भूभावस्तद्भावाद्भावः ।
 इष्टवदित्यत्र इष्टनीव इष्टवदिति (३६५१५०००) सप्तस्मनादितिः तेन इष्टनि

बह्वयतीत्यन्ते (५३) । सन्विणम् । सजयति । संज्ञापूर्यक-
त्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा अययति । अशिश्रयत् ।
पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपो न तदपवादस्य लृकः
(५४) प्रवृत्तत्वात् । स्थलम् स्थवयति । दूरम् दवयति । कथ-
न्तर्हि “दूरयत्यवनते विवस्वतीति” । दूरमतति अयते वा
दूरात् दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानम् । युवयति कनयति ।
युवाल्पयोरिति (७०४४) वा कम् । अन्तिकम्-नेदयति ।
वादम्-साधयति । प्रशस्यम्-प्रशस्ययति । इह, अज्यौ न
उपसर्गस्य ष्यक्कृतेः । वृद्धम् ज्यापयति-वर्षयति (५५) ।
प्रियम्-प्रापयति । स्थिरम्-स्थापयति । स्फिरम्-स्फापयति ।
उरुम्-वरयति-वारयति (५६) । बद्धलम् बंहयति । उरुम्
गरयति । त्वपम्-त्वपयति । दीर्घम्-द्राघयति । वृन्दारकम्-
वृन्दयति ।

इति नामधातुप्रक्रिया ।

परे यत् कार्यं तदेव न तु इत्थनः स्थाने यत् कार्यं तदपि तेन
णिचःस्थाने विडागभो (७०१४० सू०)नेति बोध्यम् ।

(५३) विड्भावे तत्त्ववियोगविषयस्य भूभावस्याप्यभाव इत्यन्वेषामाशयः ।

(५४) विक्रान्तोरिति (७०४४) लुकोपवादत्वेन बाधकतया पूर्वं प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ।

(५५) इहस्य चेति (७०१४०) ज्यादेशः प्रियस्थिरेतिवर्षादेशेन (७०१४०) सह
विकल्पात् इत्याशयेनोदाहरति वर्षयतीति ।

(५६) वरादेशे कृते संज्ञापूर्यकविधेरनित्यत्वात् बाद्धलकाद्वा विकल्पेनोप-
धावृद्धिः ।

कण्डादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं (१) यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् द्विधा (२) हि कण्डादयः धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डून् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोपइत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । वल्गु पूजामाधुर्य्ययोः । वल्गूयति । असु उपतापे । अस् अस्तूञ् इत्येके । अस्यति । असूयति असूयते । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । लेला दीप्तौ । इरस् इरञ् इरञ् ईर्ष्यायाम् इरस्यति । इरव्यति । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । ईर्यति ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौर्त्ये स्वप्ने च । मेघा आशुग्रहणे । मेघायति कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मगध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये

(१) कण्डादीनां नामधातुत्वाभावेन नामधातून् समाप्य पृथगेव कण्डादिभ्यः प्रत्ययविधानार्थोयमारम्भः । धातोरेकाचइत्यतः (७२०६४०) धातोरित्यनुवर्त्तते वेति निवृत्तमन्यथा कण्डवतीत्यनिष्टप्रयोगः प्रक्षेप्सादित्याशयेनाह धातोर्नित्यमिति ।

(२) द्विधेति यकः किञ्चन धातवः, दीर्घपाठेन च प्रातिपदिकानीत्यर्थ-स्तथाहि कण्डादयो यदि धातवएव स्युस्तर्हि ह्रस्वपाठेऽपि यकि परे अकित्सार्वधातुकयोरिति (७५१४०) दीर्घसम्भवात् दीर्घपाठो व्यर्थः स्यात् प्रातिपदिकमात्रत्वे प्रातिपदिकानां गुणाप्रसक्तैर्यकः किञ्च व्यर्थं स्यादत उभयसामञ्जसाय द्वैविध्यम् । तदुक्तं भाष्ये ।

धातुप्रकरणाद्भातः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिसं दीर्घमन्ये धातुर्विभाषित इति ॥

तन्तस् पम्पस् दु'खे । सुख दु ख तत्क्रियायाम् । सुख्यति ।
 दु'ख्यति । सुखं दु खञ्चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् ।
 प्यारर आराकर्म्मणि । भिपञ्चिकित्सायाम् । भिष्णञ् उपसे-
 वायाम् । इपुध श्ररधारणे । चरण वरण गतौ चुरण चौर्थे
 तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयो । गङ्गद वाक्स्व
 लने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा ख्यलने
 च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अलंकुत्सनयोः ।
 लिख्यति । लाट् जीवने । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च
 महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा
 ग्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणाधो । तिरस्
 अन्तड्डौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । उरस्यति
 बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ (३) ।
 समूयस् प्रभूतभावे (४) । अम्बर सम्बर सम्भरणे । आकति
 गणोऽयम् (५) ।

इति कण्डादयः ।

(३) प्रसृतिरत्र परिमाणविशेषः ।

(४) प्रभूतभावे व इत्ये इत्यर्थः नेह सशब्दस्य घृयक् कतिर्यत्र प्रातिपदि
 काङ्गात्सप्तमयोगकप्रत्ययविधानं तत्रैवोपसर्गस्य घृयकृते स्त्रीकारादे-
 तस्य च स्वतोधात्त्वादन्यसंभूयसीदित्येव रूपम् ।

(५) आकतिगण इति तेन ड्रवसुडुसंदीपने इत्यादि सिद्धमतं समिधानि
 ड्रवस्यत इत्यादि शब्धु । अन्यत्र नमम् मनम् अवाप इत्यादयोऽप्यत्र पठिता ।

करडूयतेः सन् सन्यङोरिति (उ१०।४०) प्रथमस्यैकाचो (उ६४०सू०)
द्वित्वे प्राप्ते (१) । करड्वादेशस्तृतीयस्येति वाच्यम् * । करडूयि-
यिपति । क्यजन्तात्सन् । यथेष्टन्नामघातुषु । आद्यानान्तया-
णामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । पुपुत्वीयिपति पुतित्रीयिपति
पुतीयिपति । अजादेश्स्याद्येतरस्य । अशिष्ययिपति अशी-
यिपति । नहराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिर्गमः ।
इन्द्रीयतेः सन् । द्वीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रि-
यिपति चन्द्रीयिपति । चिचन्द्रीयिपति चन्द्रि-
यिपति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं
वेच्छति । पिप्रापयिपति प्रापियिपति । प्रापयिपति ।
उरुम्-विवारयिपति वारिरयिपति वारयिपति । वाढम्-
सिसाधयिपतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वन्तु नास्ति (२) । यङ्सन्
ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिपति । यङ्णिच्सन्नन्ताणिच् ।
बोभूययिपतीत्यादि (३) ।

इति प्रत्ययमाला ।

(१) प्रथमस्येति अजादेश्च द्वितीयस्य (उ६४०सू०) द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि बोध्यम् ।

(२) षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (६५४०)
सूत्रे प्रत्ययस्यैवावयवग्रहणात् ।

(३) इह यङ्निमित्ते द्वित्वे कते सन्निमित्तं द्वित्वन्त न लिटि धातोरनभ्या-
स्येति (उ६४०) अनभ्यासस्येति निषेधात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (उ३४०) आसौ । शेते ।

भावकर्मणोः (१) । १ । ३ । १३ ।

बभूवे । अनु-बभूवे ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-लुनीते ।
(उ३२२०) अन्वस्य योग्यं लवनं (२) करोतोत्यर्थः । अमसोरित्य
ल्लोपः । व्यति-स्ते । व्यति-याते । व्यति-यते । तासस्सोरिति
(उ३२२०) सलोपः । व्यति-से (३) । धि च (उ२०२०) । व्यति-
ध्वे । हएति (उ२०२०) व्यति-हे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यति-
पीत । व्यति-राते । व्यति-भाते । व्यति-बभे ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः (४) । १ । ३ । १५ ।

व्यति-गच्छन्ति । व्यति-भ्रन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसं-
ख्यानम् * । हसाद्यो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यति-
हसन्ति । व्यति-जल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः * । सम्प्र-हरन्ते
राजान् ।

(१) भावे कर्त्तृधि च विहितलकारस्यात्मनेपदं स्यादिति सूत्रार्थः ।

(२) अन्वस्य न योग्यं तस्य तत्करणं कर्मव्यतिहारं तथाच शूद्रस्य योग्यं
यस्याद्विषयं ब्राह्मणः करोतोत्यर्थः । परस्परकरणमपि व्यतिहारः
संप्रहरन्ते राजान् इत्यादिपयोगात् ।

(३) व्यति-से इत्यत्र उपसर्गप्रादुर्भासिति (उ३२२०) न परं सकारस्यास्यव-
यवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (उ३२५०) घत्वमपि न, सात्यदाद्यो-
रिति (उ३२००) निषेधादेकदेशविकृतव्यायेन सेइति प्रत्ययभावस्यापि
पदत्वात् ।

(४) कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः स्वर्गपहणसामर्थ्यात्तु
शब्दान्तरमन्वेष्य गतिहिंसार्थेर्त्तने तएवेह गृह्यन्ते ।

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ।

परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् * । इतरेतरस्यान्योन्यस्य पर-
स्परस्य वा व्यति-लुनन्ति ।

नेर्च्चिशः । १ । ३ । १७ ।

नि-विशते ।

परिव्यवेस्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थमिदम् । परि-क्रीणीते । वि-क्रीणीते ।
अव-क्रीणीते ।

विपराभ्याञ्जेः । १ । ३ । १९ ।

वि-जयते । परा-जयते ।

आङोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।

आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे (५) वर्त्तमानादात्म-
नेपदं स्यात् । विद्यामा-दत्ते । अनास्येति किम् । मुखं
व्या-ददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्या-
ददाति । “पादस्फोटो विपादिका” । नदी कूलं व्या-ददाति ।
पराङ्कर्मकान्न निषेधः * । व्या-ददते पिपीलिकाः पत-

क्रीडोऽनुसम्परिध्यञ्च । १ । ३ । २१ ।

(५) ददातेरुभयपदित्वेन अकर्त्तृभिप्राये आत्मनेपदार्थं क्तवम् “व्या दत्ते विह-
गपतिर्मुखं स्वकीयमिति” प्रयोगस्तु कर्त्तृभिप्रायफलविवक्षणात् ।

इस्य मुखम् । आदाढः । अनु-क्रीडते । सं-क्रीडते । परि-
 क्रीडते । आ-क्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान् उपसर्गेषु
 समा साहचर्यात् । माणवकमनु क्रीडति तेन सहेत्यर्थः ।
 तृतीयार्थे (२६४४०) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । समोऽकू-
 जने * । सं क्रीडते । कूजने तु । सं-क्रीडति चक्रम् । आगमे-
 घमायाम् * । ग्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आ-गमयस्व तावत्
 मा त्वरिडाइत्यर्थः । शिक्षेर्जिज्ञासायाम् * । धनुषि शिक्षते ।
 धनुर्विषये ज्ञाने, यज्ञो (६) भवितुमिच्छतीत्यर्थः । आशिवि
 नाथः * । आशिव्येवेति नियमार्थं (७) वार्त्तिकमित्युक्तम्
 (७३२४०) । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्तइत्यर्थः ।
 कथं "नाथसे किमु पतिन्न भूभृतामिति" नाथसे इति पाठ्यम् ।
 हरतेर्गतताच्छील्ये * । गतम्प्रकारः । पैटकमग्धा अनु हरन्ते
 मातृकङ्गावः, पितुर्मातृश्च गतम्प्रकार सततम्परिशीलयन्ती-
 त्यर्थः । ताच्छील्ये किम् मातुरनु हरति (८) । किरतेर्हर्ष-
 जीविकाकुलायकरणेषु वाच्यम् * । हर्षादयो विषयाः तत्र
 हर्षो विघ्नोपस्य कारणम् इतरे फले ।

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिध्वालेखने । ६ । १ । १४२ ।

अपान्किरतेः सुट् स्यात् । सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः * ।

(६) शिक्षेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिक्ष विद्योपादाने(७०१४०) इत्यस्य न ग्रहणं
 तस्मानुदात्तेस्वादात्मनेपदसिद्धे किन्तु एक सप्तमस्येति ध्वनयन्
 आचष्टे धनुर्विषये ज्ञाने यज्ञोभवितुमिच्छतीति ।

(७) अनुदात्तेस्वनेवात्मनेपदसिद्धेर्नियमार्थमित्यर्थः अनुदात्तेस्वन्त अनुदात्तेतत्
 हलादेरिति (७३७१५) युच् प्रत्ययार्थं तेन नाथमिति सिद्धम् ।

(८) मातुरनु हरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताञ्चीक्यम् ।

अप-स्फिरते हपो हृष्टः, कुक्कुटो भक्तार्थी, श्वा आययार्थी च ।
 हर्षादिद्विविति क्रिम् । अप-स्फिरति कुसुमम् । इह तद्सुटौ
 न । हर्षादिमात्रविवचनायां यद्यपि तद् प्राप्तमाद्यापि सुड-
 भावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽप-स्फिरति (६) । आङि
 नुप्रच्छ्रोः * । आ-नते । आ-पृच्छते । शपडपालम्भे * ।
 आक्रोशार्थात् स्फिरितेतः कर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्म-
 नेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । लृष्णाय शपते ।

समवप्रविभ्यः स्यः । १ । ३ । २२ ।

सन्तिष्ठते । स्याघोरिञ्च (७१००४०) । समस्थित । समस्थि
 पाताम् । समस्थिपत । अव-तिष्ठते । प्र-तिष्ठते । वि-
 तिष्ठते । आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् * । शब्दन्नित्यमा-
 तिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

प्रकाशनस्येयाख्यायोञ्च (१०) । १ । ३ । २३ ।

गोपी लृष्णाय तिष्ठते आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः । “संशय्य-
 कर्णादिपु तिष्ठते यः” कर्णादीन्निर्णेतत्वेनाशयतीत्यर्थः ।

उदोऽनूर्द्धकर्मणि (११) । १ । ३ । २४ ।

(६) गजोऽपस्फिरतीत्यत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुट् नातस्त-
 ङित्त्वर्थः ।

(१०) प्रकाशनं ज्ञापनं स्येयोविवादपदनिर्णेतौ ‘स्येयोविवादस्यानस्य निर्णेतारि
 उरोहिते’ इतिमेदिन्युक्तेः ।

(११) ऊर्द्धदेशसंयोगानुक्तं यत्कर्म तदूर्द्धकर्म तदन्वक्तिन्नित्यर्थः स्यदन्व-

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूङ्गेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । ईहा-
यामेव । नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ।

आग्नेय्याग्नीध्रमुप तिष्ठते (१२) । मन्त्रकरणे किम् भर्त्तारमु-
पतिष्ठति यौवनेन । उपाद्देवपूजासङ्घतिकरणमित्यकरणपथि-
ष्विति वाच्यम् * । आदित्यमुप-तिष्ठते । कथन्तर्हि “स्तुत्यं
स्तुतिभिरर्थ्याभिरुप-तस्यै सरस्वतीति” देवतात्वारोपात् षपस्य
देवताशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनारुप-तिष्ठते उपक्षिप्यतीत्यर्थः ।
रथिकानुप-तिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः । पत्न्याः स्रग्भ्रमुप-
तिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * ।
भिक्षुकः प्रभुमुप-तिष्ठते उप-तिष्ठति वा लिप्सया उप गच्छ-
तीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ।

उपान्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उप-ति-
ष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ।

उपतिष्ठते यद्यपि अनूङ्गे इत्युक्तेऽप्यनूङ्गक्रियायां वर्त्तमानादुत्पूर्वा-
त्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थो लभ्यते तथापि परिस्रन्दात्मककर्म-
बोधनाय कर्मपदमित्याह ईहायामेवेति इच्छापूषिका चेष्टा ईहा
या च ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीत्यादौ नास्तीति न तद् ।

(१२) यत्र मन्त्रकरणिका स्तुतिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः आग्नेय्या अग्नि
देवताकया अग्नीध्रमग्निभेदम् ।

अकर्मकादित्येव । उक्तपते । वि-तपते दीप्यतइत्यर्थः ।
 स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (१३) वक्तव्यम् ॥ । स्वमङ्गं स्वाङ्गन्तु अद्र-
 वमिति(२३४ष्ट०)परिभाषितम् । उक्तपते वि-तपते पाणिम् ।
 नेह । सुवर्षमुत्तपति सन्तापयति वि-लाययति वेत्यर्थः । चैत्रो
 मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः ।

आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ।

आ-यच्छते । आ-हते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव ।
 नेह । परस्य शिरआ-हन्ति । कथन्तर्हि 'आ-जङ्गे विषम-
 विलोचनस्य वक्ष, इति भारविः "आ-हृध्वं मा रघूत्तममिति"
 भट्टिश्च प्रमादएवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्य (१४) इत्य-
 ध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति (२८८ष्ट०) तु ल्यब्रन्तं विनैव
 तदर्थ्यावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो
 वासु । समीपमेत्येति वा (१५) ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ।

हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आबधिष्ट ।
 आबधिषाताम् ।

हनः सिच् । १ । २ । १४ ।

-
- (१३) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति चकारेणाकर्मकस्य संयहस्येन उक्तपते वि-तपते ।
 (१४) प्राप्येति तथाच हनोरकर्मकत्वात् आ-जङ्ग इत्यादावात्मनेपदसिद्धिः ।
 (१५) समीपमेत्येति स्वकीयमेव वक्षआजङ्गे मङ्गइव सन्तोषातिशयादास्सो-
 टनं चकारेत्यर्थः ।

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः (७।।०५००) । आहृत । आह-
साताम् । आहसत ।

यसो गन्धने । १ । २ । १५ ।

सिचु कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदा-
यत । गन्धने किम् उदायंस्त पादम् आहृतवानित्यर्थः ।

समोगम्यृच्छिभ्याम् (१६) । १ । ३ । २६ ।

अकर्मकाभ्यामित्येष । सङ्गच्छते ।

वा गमः । १ । २ । १३ ।

गमः परौ भलादी लिङ्मिचौ वा कितौ स्तः । सङ्ग सीष्ट
सङ्गंसीष्ट । समगत समगस्त । समच्छते । अकर्मकाभ्या-
किम् ग्राम सङ्गच्छति । विदिष्टच्छिस्वरतीनामुपसख्यानम् * ।
वेत्तेरेव ग्रहणम् । स-वित्ते । स-विदाते ।

वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ।

वेत्तेः परस्य भादेशस्यातोरुडागमो वा स्यात् । सं-विद्रते
सं-विदते । सम्पृच्छते । स-स्वरते । अर्त्तिशुद्दिशिश्यश्चेति
वक्तव्यम् । अर्त्तीति द्वयोर्ग्रहणम् अङ्घ्रिधौ त्वियर्त्तेरेवे
त्युक्तम् (७६०५) । मा समृत । मा समृपाताम् । मा समृपतेति ।

(१६) समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरर्त्तिविदिभ्य इति दृत्तिस्वपाठमुपेक्ष्य भाष्यस्य
पाठानुसरति समो गम्यृच्छिभ्यामिति । सङ्गच्छते सङ्गतो भवती-
त्यर्थः । तत्प०

समार्त । समार्पाताम् । समार्पतेति च भ्रादेः । इयत्तेस्तु मा
समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत ।
समारेताम् । समारन्तेति च । सं—शृणुते । सम्प्रश्यते ।
अकर्मकादित्येव । अतएव 'रक्षांसीतिपुरापि संशृणुमहे'
इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा
इति कथयद्वाइति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्या-
दीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ।

“धातोर्थांतरे वृत्तेद्धीत्वर्थेनोपसं-ग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' ।

वहति भारम् । नदी वहति (१७) स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति ।
वृत्त्यति । प्रसिद्धेर्यथा । सेषो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो
यथा । “हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः” । उपसर्गादस्य-
त्यूहो व्वेति वाच्यम् । अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धनि-
रस्यति-निरस्यते । समूहति-समूहते ।

उपसर्गाद् द्वस्व ऊहते । ७ । ४ । २३ ।

(१७) वहतेः सकर्मकतां प्रदर्श्य स्यन्दनमात्रार्थत्वेऽकर्मकत्वं दर्शयति
नदी वहतीति । प्राणधारणं जीवनं गात्रविक्षेपविशेषोन्मत्तं तयोर्द्वि-
योरपि धात्वर्थप्रविष्टकर्मकत्वादकर्मकत्वम् । प्रसिद्धिश्च सत्ताजागर-
णादीनां तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम् । अवि-
वक्षितकर्मत्वं कर्मानाकाङ्क्षव्यापारबोधकत्वं तथा च फलव्यधिकरण-
व्यापारबोधकानामपि विवक्षाभावात् फलसमानाधिकरणेन फलशून्य-
व्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम् । प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थ-
रत्ने ।

यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्यात् ।

निसमुपविध्यो ह्यः । १ । ३ । ३० ।

नि-ह्यते ।

स्यर्द्धायामाडः । १ । ३ । ३१ ।

कृष्णञ्चाणूरमा-ह्यते । स्यर्द्धायां किम् पुत्रमा-ह्यति ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ-
नोपयोगेषु कञः । १ । ३ । ३२ ।

गन्धनं हिंसा (१८) । उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्भिन्नेव । अवक्षेपणभर्त्सनम् श्वेनो वर्त्तिकासुदा-कुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिसुप-कुरुते सेवते । परदारान् प्र-कुरुते तेषु सहसा (१९) प्र-वर्त्तते इत्यर्थः । एधोदकस्थेपस्कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्र-कुरुते प्र-कथयतीत्यर्थः । प्रतम्प्र-कुरुते धर्म्मार्थं विनि-सृङ्क्ते । एषु किम् कटङ्करोति ।

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ।

प्रसहनं क्षमाभिमवस्य पह सर्पणोऽभिमवे चेति पाठात् । शत्रुमधि-कुरुते क्षमते इत्यर्थः । अभि-भवतीति वा ।

(१८) गन्ध अर्द्धने इति (उा७६४०) बौरादिकस्य गन्धधातोर्दानुसरणादाह गन्धनं हिंसेति ।

(१९) सहसा वर्त्तते साहसिकस्य कर्म साहसिक्यं तथा च सहसा प्रवर्त्तित्तिर्थात्पर्यस्तदाह तेषु सहसा प्रवर्त्ततइति ।

वेः शब्दकर्मणाः । १ । ३ । ३४ ।

स्वरान्धि-कुरुते उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणाः किम्
चित्तं वि-करोति कामः ।

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ।

वेः कञ इत्येव । छाता धि-कुर्वते विकारं लभन्ते ।

सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणाज्ञानभृतिविग-
णनव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३६ ।

अतोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्व्याच्याः इतरे प्रयोगो-
पाधयः । तथाहि शास्त्रे नयते शास्त्रस्यं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः
प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्स-
ञ्जने । दण्डमुन्वयते उत्-क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुप-नयते
विधिना आत्मसमीप्नापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्या-
पनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते (२०) । ज्ञाने । तत्त्वं
नयते निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुप-नयते भृतिदानेन स्व-
समीपम्प्रापयतीत्यर्थः । विगणनरूपादेर्निर्य्यातनम् । करं
वि-नयते राज्ञे देयं भागम्परि-गोधयतीत्यर्थः । शतं वि-नयते
धर्माद्यं वि-नि-युङ्क्तइत्यर्थः ।

(२०) उपनयोनेदार्हताप्रयोजकसंस्कारस्तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते-
नेन तद् विधीयते न ह्युपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्या-
पनेन "उपनीय ददद् वेदानाचार्य्यः स उदाहृत" इति श्रुतेरेवञ्चाचा-
र्य्यैरप्यस्य मयोगोपाधित्वं परम्परया बोध्यम् ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १। ३। ३७।

नियः कर्तृस्थे कर्मणि (२१) यदात्मनेपदम्प्राप्तन्तच्छरीरावयव-
भिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते ।
क्रोधं वि-नयते अप-गमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृ-
गत्वात् स्वरितञितः (उ५४०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
तेनेह न । गच्छं वि-नयति (२२) । कथं तर्हि “विगणय्य
नयन्ति पौरुषमिति” कर्तृगामित्वावित्रचायाम्भविष्यति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १। ३। ३८।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बृद्धिर्न प्रति-हन्यत इत्यर्थः ।
सर्गउत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सहते । क्रमन्तोऽस्मिन्
शास्त्राणि स्तोतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् । १। ३। ३९।

वृत्तादिष्वभाभ्यामेव क्रमेर्नतूपसर्गान्तरपूर्वात् । उप-क्रमते ।
परा-क्रमते । नेह । स-क्रामति ।

आडः उद्गमने । १। ३। ४०।

आ-क्रमते सूर्यः उदयते इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमनइति
वाच्यम् • । नेह । आ-क्रामति धूमो हर्षप्रतलात् ।

(२१) कर्तृस्थे कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले इत्यर्थे व्यपदेशिवद्भावात्
कर्मस्थोऽपि फलत्वात् फलवत्त्वेनैव कर्मणः कर्मभावात् कर्मणीति
पदभावनर्थे व्यभवयने कर्मणि सतीति व्याख्येयम् ।

(२२) गण्डोदोगविशेषस्तस्य कर्तृस्थत्वेऽपि साशयत्वात् न तत्कर्मणि
तर्हिति बोध्यम् ।

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ।

साधु वि-क्रमते वाजी । पादविहरणे किम् वि-क्रामति-
सन्धिः द्विधा भवति स्फुटोर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ।

समर्थौ तुल्यार्थौ शकन्वाहित्वात् (४७७) पररूपम् । प्रा-
रम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्र-क्रमते । उप-क्रमते । समर्थाभ्यां
किम् प्र-क्रामति गच्छतीत्यर्थः । उप-क्रामति (२३) आ-
गच्छतीत्यर्थः ।

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ।

क्रामति-क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वक्त्यादौ तु नित्यमेव ।

अपल्लवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ।

शतमप-जानीते अप-लपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च (२४) । १ । ३ । ४५ ।

सर्पिणोऽनु-जानीते सर्पिणा उपायेन प्र-वर्त्ततइत्यर्थः ।

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ।

शतं सञ्जानीते अवेक्षतइत्यर्थः । शतं प्रति-जानीते
अङ्गीकरोत्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तस्मा-

(२५) वक्त्यादिष्वेवार्थेषु प्रोपाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तेरत्र तदर्थत्वाभावात् तद् ।

(२४) अनुपसर्गाज्ज्ञः (२६५) इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिणोऽनु-जानीते इति

सोपसर्गार्थमिदम् ।

मर्त्यादकर्मकाञ्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा
सञ्ज्ञानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षाया षष्ठी ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपसन्त्वणेषु

वदः । १ । ३ । ४७ ।

उपसम्भाषोपसन्त्वणे धातोर्वाच्ये इतरं प्रयोगोप्राधयः । शास्त्रे-
वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् ।
भृत्यानुप-वदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदतं ।
यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे वि-वदन्ते । उपस-
न्त्वणमुपच्छन्दनम् । उप-वदते प्रार्थयतइत्यर्थः ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ।

भनुष्यादीनां सम्भयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्र-
वदन्ते ब्राह्मणाः । नेह सम्प्र-वदन्ति खगाः ।

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ।

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्व्यादकर्मकाहदेरात्मनेपदं स्यात् । अनु-
वदते (२५) कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् उक्तमनु वदति ।
व्यक्तवाचा किम् अनु-वदति षीणा ।

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ।

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचा समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । वि-
प्र-वदन्ते वि-प्र-वदन्ति वा वैद्याः ।

(२५) कठ माइश्ये तेन कलापस्येति तद्व्याख्ययोरेऽपि शेषविनयका षष्ठी ।

अवाङ्गः । १ । ३ । ५१ ।

अव-गिरते,। गृणातिस्त्वपूर्वो न प्र-युज्यत एवेति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ।

शब्दं नित्यं सङ्गिरते प्रति-जानीतइत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् सङ्गिरति आसम् ।

उदञ्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ।

धर्म्मसुञ्चरते उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् वाष्प-
उञ्चरति उपरिष्ठाङ्गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ।

रथेन सञ्चरते ।

दाणञ्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ।

सम्पूर्वाहाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतु-
र्थ्यर्थे । दास्या सं-यच्छते । पूर्वसूत्रे समइति षष्ठी तेन
सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदा-चरते ।
दास्या सम्प्र-यच्छते ।

उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ।

स्वकरणं स्त्रीकारः । (२६) भार्यामुप-यच्छते ।

(२६) स्वकरणमित्यत्र विकल्पेन च्चिर्न भवति समर्थानां प्रथमाहेत्यतो
(४८८८) वेत्यनुवृत्तेः । स्त्रीकारश्च भार्यास्त्रीकारोऽन्यस्त्रीकारो वेत्यत्र
नाप्रहस्तेन "शस्त्राण्युपायंसत जितराणीति" भट्टिः सङ्गच्छते ।

विभाषोपयमने । १ । ३ । ५६ ।

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपा-
यंस्त वा उद्वोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे (२७) उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यङ्गित्वम् (२८) ।

ज्ञायुस्मृद्दशां सनः । १ । ३ । ५७ ।

सनन्तानामेषां (२९) प्राग्बत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते ।
सुस्मृर्षते । दिदृक्षते ।

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ।

पुत्रमनु-जिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायन्निषेधः अनन्तरस्येति
न्यायात् । तेनेह न । सर्षिपोऽनु-जिज्ञासते सर्षिषा प्रव-
र्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सनः (७२५, ५४) इति तद्ध । एकर्म-
काच्चेति (७२५, ५४) केवलाद्विधानात् ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ।

आभ्यां सनन्ताच्छ्रुवउक्तम् स्यात् । प्रति-शुश्रूषति । आ-शु-

(२७) नवेति विप्रतिषेति (२१४०) सूत्रभाष्ये पूर्वप्रतिषेधस्योक्तत्वादाय
गन्धनाङ्गे इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः ।

(२८) दस्योगमने इति (७२६, ५४) पूर्वसूत्रेष्वेवमर्थः ।

(२९) अयमने च इति (७२५, ५४) साधारणोक्तिं सुदृष्टयिभ्येति (७२६, ५४) वा ।

श्रुवतिश्रावो मङ् । विज्ञापने पूर्ववत्सनः (७२५, ५४) इत्यनेन वदमर्थ
संश्लोऽपि तद्धः विज्ञापय विप्रसासते मङ् विधानार्थनिर्दिष्टम् ।

श्रूषति । कर्म्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते ।
शृदेः शितः (७६०४०), न्वियते लुङ्लिङोश्च (७१५४४०) (३०)
व्याख्यातम् ।

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ।

सनः पूर्वा यो धातुस्तेन तुल्यं सनन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ।
एदिधिषते । शिश्रयिषते । नि-विविचते । पूर्ववत्किम् ।
बुभूषति । शृदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो (३१) नेत्यनुवर्त्य वाक्य
भेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिश्रत्सति । सुमूर्षति ।
आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (७२३४०) । एधाञ्चक्रे ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४-

प्र-युङ्क्ते । उप-युङ्क्ते । स्वरान्तोपसर्गादिति (३२) वक्त-
व्यम् * । उद्युङ्क्ते । नि-युङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् ।
इत्वं न्यञ्चि पात्राणि प्र-युनक्ति ।

समः क्ष्णुवः । १ । ३ । ६५ ।

सं-क्ष्णुते शस्त्रम् (३३) ।

(३०) भ्वादौ शृदधातुस्तदादौ च शृदधातुस्तत्त्वैते सूत्रे व्याख्याते ।

(३१) सनो नेति न स्तृत्वं किन्तु नानोर्ज्ञ इत्यतो (७२५४४०) नेति
पूर्ववत्सन इत्यतः सनइत्यनुवर्त्य, योगविभागात् सनो नेत्यन्ययात्तद-
र्थकं भाष्यवाक्यम् ।

(३२) स्वरवर्णएवाद्यन्तयोर्यस्य तस्मादुपसर्गादित्यर्थस्तेन दुर्निर्भ्यां समञ्च नेति
बोध्यम् ।

(३३) समगच्छीत्यत्र (७२४६४०) क्ष्णुधातुमपठित्वा पृथक्कृतकरणं स-
कर्मकादपि तद्धिधानार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति सं-क्ष्णुते शस्त्रमिति ।

भुजोऽनवने (३४) । १ । ३ । ६६ ।

ओदनं भुङ्क्ते अभ्यवहरतीत्यर्थः । “बुभुजे पृथिवीपालः
पृथिवीमेव केवलात्” । “दृष्टो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते” ।
दृष्टोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् महीभुनक्ति ।

शौरणौ यत्कर्म गौ चेतस कर्त्तानाध्याने । १ ।

३ । ६७ ।

शयन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते-
नीच्यतेऽणौ यत्कर्म कारकं च चेणौ कर्त्ता स्यान्न-
त्वाध्याने (३५) । णिचञ्चेति (७१७०४०) सिद्धेऽकर्त्तृभिप्रायार्थ-
मिदम् । कर्त्तृभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति (७२६०४०)
विकल्पो, (३६) ऽशावकर्मकादिति (७२६०४०) परस्मैपदे च
परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेहमेवेष्यते (३७) कर्त्तृस्य-

(१४) अयम् प्राञ्जलम् अथ अदनइति वक्तव्येऽनवने इतिपर्युदासपक्षं
भुजेरौघादिकक्षेत्रं यदृष्यार्थं तथा च अवनभिप्रायं उपभोगादावर्थेऽपि
तदप्येतिदं तदेतदुद्धारणे स्वयमेव अटोचकार ।

(१५) इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि चैरात्मनेपदमित्येकं, तत्र आदिशब्दे-
नान्वितम् अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं, तत्र कर्मशब्द-
क्रिय परः “कर्म क्रियेति” बोधात् तथाचाणौ या क्रिया सैव चेत्
ण्यन्तेनीच्यतेइत्यर्थः, च कर्त्तेति तृतीयं अणौ यत् कर्म णौ चेदिति
अन्वयेनानुवर्तते कर्मशब्दात् कारकविशेषपरत्वाद्येन व्याचष्टे
अणौ यत् कर्त्तेत्यादि । अनाध्याने इति चार्थं, व्याचष्टे नतिति
च धातुशुद्धतापूर्वकं करणम् ।

(१६) विवक्षे इति परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेव संबध्यते ।

(१७) इदमेवेत्यत इति । अं यत् यजति यजते वेद्यादी विभाषोपपदेने-
त्यस्य (७३०४०)विवक्षः । इदमेवेति राज्ञेयादी चैरादादिशब्दाववाचः ।

चायां (४४) न तद्ध् क्रियासाम्येऽपि (४५) अणौ कर्त्तृकारकस्य
 षौ कर्त्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यांस्तु तद्ध् द्वितीयामादाय (४६)
 क्रियासाम्यात् प्रथमायाङ्कर्त्तृषो भवस्येह कर्त्तृत्वाच्च । एव-
 मा-रोहयते (४७) हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आ-रोहति हस्तिर्न
 हास्तिकाः न्यम्भावयन्तीत्यर्थः । अत आ-रोहति (४८) हस्ती
 न्यम्भवतीत्यर्थः । ततो (४९) णिच् । आ-रोहन्ति आ-
 रोहन्तीत्यर्थः । ततश्चा-रोहयते (५०) न्यम्भवतीत्यर्थः ।
 यद्वा (५१) । पश्यन्त्या-रोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः
 कर्मणएव, हेतुत्वारोपाणिच् । दर्शयति भवः आ रोहयति
 हस्ती पश्यतश्चारोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्या-

(४४) प्रथमाद्वितीयोपर्यन्तत्वाभावात् प्रसक्तिर्नास्तीत्यतस्तृतीयकक्षायाभि-
 न्युक्तम् ।

(४५) क्रियासाम्येऽपीति प्रथमकक्षया तुल्याद्येतेऽपि द्वितीयकक्षाया अण-
 नानस्याया ज्ञानरूपार्थस्य कर्त्तृभावात् षौ कर्त्तुः भक्तस्य द्वितीय-
 कक्षायां कर्त्तृत्वाभावाच्च ।

(४६) द्वितीयामादायेति तथा च अणौ या क्रिया चाक्षुषज्ञानात्मिका
 द्वितीयकक्षास्या संव गत्यन्तेनोच्यते, तृतीयायाः प्रथमासाम्यात् प्रथम
 क्रियायां कर्त्तृषो भवस्य कर्त्तृत्वाच्च तदिति फलितम् ।

(४७) कर्त्तृस्यक्रियाकक्षदाहरति एवमा-रोहयते हस्तीति ।

(४८) प्रेरणायत्यागे उदाहरणमा-रोहति हस्तीति ।

(४९) तत इति निवृत्तमेषणात् अथिवच्चितन्यग्भावात्तुल्यव्यापाराद्वातो
 रित्यर्थः ।

(५०) पुनर्यर्थस्याविवक्षायास्तदाहरति आ रोहयते इति तत्र क्रियासाम्य-
 तडादिकं प्राग्वत् ।

(५१) एवं निवृत्तमेषणपक्षपदाद्यारोपितमेषणपक्षमाह यदेति ।

न्तप्रकृतिभ्याञ्च उपान्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोः स्थागे दर्शयते
आ-रोहयते इत्युदाहरणम् अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे
द्वितीयकच्चायान्न तद्ध् समानक्रियात्वाभावात्प्रिजर्घस्थाधि-
क्यात् । अनाध्याने किम् स्मरति वनगुत्तमं कोकिलः ।
स्मरयति वनगुत्तमः उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ।
भीक्ष्णोर्हेतुभ्ये (७१६४४०) व्याख्यातम् ।

गृध्रिवञ्चरोः प्रलम्बने । १ । ३ । ६६ ।

प्रतारणेऽर्थे गृध्रन्ताभ्यामाभ्याम्प्राग्वत् । माणवकं गर्हयते
वञ्चयते वा । प्रलम्बने किम् श्वानङ्गर्हयति अभिकाङ्क्षा-
मस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः । लियः
सम्माननशालीनीकरणयोश्च (७१६४४०) व्याख्यातम् ।

मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ।

णेरित्येव (५२) । पदमिथ्या कारयते खरादिदुष्टमसकृदु-
च्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् पदं सुष्ठु कारयति ।
अभ्यासे किम् सकृत्पदमिथ्या कारयति । खरितञ्जितः कर्त्त-
मिप्राये क्रियाफले (७५४०) । यजते । सुनुते । कर्त्तमि-
प्राये किम् ऋत्विजो यजति (५३) । सुन्वन्ति ।

(५२) इह करोतिस्त्वारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणञ्च निःसारणं गृध्रन्तस्य
तूच्चारणं निःसारणं तच्च सकर्मकसुच्चारयति निःसारयतीत्यर्थः
असकृदुच्चारणे धातोलक्षणा तत्र आत्मनेपदं द्योतकम् ।

(५३) दक्षिणाधेतनादिकं त न यागफलं स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गाद्युद्देशे-
नैव यागविधानात् अतो दक्षिणादिफलस्य ऋत्विगाभित्तेऽपि न तद्ध्

अपाइदः । १ । ३ । ७३ ।

न्यायमप-वदते । कर्तृभिप्राय इत्येव । अप-वदति । णिचञ्च
(७।७०।४०) । कारयते ।

समुदाङ्घ्यो यमोऽग्रन्ये । १ । ३ । ७४ ।

अग्रन्ये इति छेदः । व्रीहीन् सं-यच्छते । भारमुद्यच्छते ।
वस्त्रमा-यच्छते (५४) । अग्रन्ये किम् उद्यच्छति वेदम्
अधिगन्तुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः । कर्तृभिप्राये इत्येव ।

अनुपसर्गाञ्जः (५५) । १ । ३ । ७६ ।

गाप्तानीते । अनुपसर्गात्किम् स्वर्गं लोकत्र प्र-जानाति ।
कथन्तहिं भट्टिः “इत्यं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनु-जन्ने
गमनं सुतस्येति” । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

विभाषोपपदेन (५६) प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ।

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति”

हरिवचनार्त् ।

(५४) आडो यमहनइत्येव (७२४।४०) सिद्धे पुनर्यमोपहृष्यं सवर्गकार्यमिति
द्योतयद्युदाहरति वस्त्रमा यच्छते इति ।

(५५) अहर्मकाञ्च्येव (७२२।४०) सिद्धे सवर्गकार्यमारभ्य ।

(५६) उपपदेन फलस्य कर्तृभावित्वे द्योतिते ततः प्राप्ती विभाषेयम् ।
नव्यासु क्रियाक्रमे इत्येवात्रानुसर्तते तथाच परमे कर्तृणे वा फले
उपपदेन द्योतिते प्राप्त्याप्रविभाषेत्प्राप्तः तेन पितृवर्गवामददा-
पुत्रेण यत्रैति सिद्धं तत्र पितृवर्गवाम इत्युपपदेन फलस्य परता-

स्वरितजितइत्यादि (७५४०) पञ्चसूत्रा यदात्मनेपदं विहित-
न्तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते
वा स्यात् । खं (५७) यज्ञं यजति यजते वा । स्वङ्कटङ्करोति
कुरुते वा । स्वम्पुत्रमप-वदति अप-वदते वा । खं यज्ञङ्कारयति
कारयते वा । खं व्रीहिं सं-यच्छति सं-यच्छते वा । स्वाङ्गा-
ञ्चानाति जानीते वा ।

इत्यात्मनेपदम् ।

मित्वद्योतनात् एतेन प्रकृतस्यलसमर्थनार्थं स्वरितजितः कर्त्विभि-
प्राये क्रियाफले इति (७५४०) सूत्रेऽभिप्रायशब्दस्य इच्छापरतायाः कल्प-
नेन कर्तृगामित्वेन विवक्षाविवक्षाभ्यां पदव्यवस्थेति वदन् शब्दचिन्ता-
मणिकृतं परास्तः । किञ्च पितृस्वर्गकाम इति शब्देन सृष्ट्या परगा-
मिफलस्यैवोद्देश्यताबोधनात्तयासमर्थनमपि अकिञ्चित्करम् । तत्सत्त्वं
प्रायिकमित्यादिशब्दशक्तिप्रकाशिकोक्तिरपि साहसिक्येव पदव्यव-
स्थापकसूत्रस्यैव प्रायिकत्वकल्पनेऽव्यवस्थापत्तेरतोऽनेनैव सूत्रेण
परगामिन्यपि फले उपपदेन द्योतिते विभाषेति नवीनपद्धतिराद-
रणीया ।

(५७) स्वमित्युपलक्षणं स्वार्थमात्मार्थं यज्ञं यजते इत्याद्यपि ग्राह्यम् ।

शेषात् (१) कर्त्तरि परस्मैपदम् (७५४०) । अन्ति ।

अनुपराभ्यां क्तजः । १ । ३ । ७६ ।

कर्त्तृशेषि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनु-करोति परा-करोति । कर्त्तरीत्येव भावकर्मणोर्भा भूत् । नचैवमपि कर्मकर्त्तरि प्रसङ्गः कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत् कर्मणा (७२०४४०) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य (२) बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे (३) तु कर्त्तरि शब् (७०४०) इत्यतः शेषादित्यतश्च (७५४०) कर्त्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्त्तृषु यः कर्त्ता न तु कर्मकर्त्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ।

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् (४) । अभि-क्षिपति ।

प्राह्वहः । १ । ३ । ८१ ।

प्र-वहति ।

(१) अनुदात्तङितः (७४४०) इत्यादिनात्मनेपदेष्वेति नियमात् न तत्र परस्मैपदस्य सम्भवः तथा च कर्त्तरि परस्मैपदमित्येतावतैव नियमसम्भवे शेषादिति पदं सप्तार्थम् ।

(२) अस्य अनुपराभ्यामिति सूत्रविहितस्येत्यर्थः । अतएव कर्मवत् कर्मणोति सूत्रे (२७४४०) कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति ।

(३) शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणोत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु तद्विधायकं भावकर्मणोरिति (२४०४०) शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्यामित्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्रातिदेशेति ।

(४) स्वरितेत्त्वाडभमपदविही कर्त्तृशेषि फले परस्मैपदार्थमारम्भः ।

परिर्षः (पू) । १ । ३ । ८२ ।

परि-मृष्यति । भौवादिकस्य तु । परि-मर्षति । इह परिरेरिति
योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ।

वि-रमति ।

उपाच्च । १ । ३ । ८४ ।

यच्चदत्तमुप-रमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितख्यर्थोऽयम् ।

विभाषाऽकर्म्मकात् । १ । ३ । ८५ ।

उपाद्भेदककर्म्मकात्परस्मैपदं वा । उप-रमति उप-रमते वा
निवर्त्ततइत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुदुस्तुभ्योश्चिः । १ । ३ । ८६ ।

एभ्यो गृह्णन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचञ्च(उ०७०४०)इत्यस्याप-
वादः । बोधयति पद्मम् । बोधयति काष्ठानि । नाशयति दुः-
खम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः ।
द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः (६) ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ।

(पू) स्वरितेच्चाडभयपदे माप्तेऽयमारन्ध्रः कर्तृणे फले परस्मैपदार्थः ।

(६) मुद्गुस्तुवां चलनार्थतयोत्तरस्त्वेषैव ग्रहणे सिद्धेऽत्र स्त्रुत्वे पुनर्ग्रह-
णमर्थान्तरार्थं तद्द्योतयन् विट्णोतिप्र।पयतीति, विलापयतीति, स्यन्दय-
तीति च ।

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ।
 अदेः प्रतिषेधः* । आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति (२५६४०)
 कर्मात्मम् आदिखाद्योर्नेति (२५८४०) प्रतिषिद्धम् । निगरण-
 चलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायन्निषेधः शोषादिति (७५४-) अक-
 र्त्विप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं वटुना ।

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ।

एयन्तात्परस्मैपदं (७) स्यात् । श्रुते क्षणसङ्कोपी शाययति ।

न पादस्याड्यमाड्यसपरिमुहुरुचिनृतिवद्-

वसः । १ । ३ । ८९ ।

एभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदन्न । पिवतिर्निगरणार्थः । इतरे
 चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । वृत्तिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन
 प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आ-यामयते । आ-यासयते ।
 परि-भोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते ।
 घेट उपसंख्यानम्* । “धापयेते शिशुमेकं समीची” (८) ।

(७) क्रियाफलस्य कर्तृगाभित्वेन तडि प्राप्ते परस्मैपदार्थमारम्भः अणा-
 विति किं हेतुमण्यण्यन्तादकर्मकात् पदनियमो सा भूत् तेन आरो-
 ह्यमाणं प्रयुह्यते वा-रोहयते न्यग्भवतीत्यत्र न परस्मैपदम्
 बुधादिस्त्वान् (७२६३०) इह षेरित्यनुवर्त्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्य-
 जेव संभवति । तथाच तदन्तादेशयं विधिरैवं च अणाविति प्रतिषेधः
 प्रत्यासन्त्या हेतुमण्यण्यण्यन्ताद्देशमस्मै च
 परस्मै पदं भवत्येवेति भाष्ये स्थितम् । तत्त्वः ।

(८) समीची इति प्रथमाद्विवचनम् ।

अकर्तृभिप्राये शेषादिति (उ५५०) परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान् पाय-
यति पयः । “दमयन्ती कमनीयता मदम्” । भिक्षा वासयति ।
वा क्यपः (उ२२८५०) । लोहितायति-लोहितायते । द्युङ्घो लुङि
(उ७७५०) । अद्युतत्-अद्योतिष्ट । दृङ्ग्रः स्यसनोः (उ७६५०) ।
वत्स्यति । वर्त्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिषते । लुटि च
कपः (उ८०५०) । कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्-
प्यति । कल्पिष्यते-कल्पस्यते । चिक्लृप्सति चिकल्पिषते-
चिक्लृप्सते ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

समाप्ता पदव्यवस्था ।

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति (उ२४०४०) तड् ।

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिसार्वधातुके परे (१) । भावो भावना (२) उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकल (३) धातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुष (४) । तिङ्वाच्य (५) भावनाया

(१) धातोरकाच (उ२४०४०) इत्यतः धातोरिति चिण् भावकर्मणोरित्यतः (उ२६८८०) भावकर्मणोरिति चातुबर्त्तते ।

(२) अतुष्टत्तं भावपदं व्याचष्टे भावनेति उत्पत्त्यर्थकाङ्क्षतेर्णिजन्नादधि भाव इति पदं सिद्धमिति भावः ।

(३) सकलेति 'फलव्यापारयोर्धातुर्' इत्युक्तेः "व्यापारो भावना सैवोत्पादना-सैवच क्रिया" इत्युक्ते च तद्यार्थेति भावः । व्यापारस्य फलसामानाधि-करणस्येऽकर्मकत्वं फलव्यधिकरणत्वे सकर्मकत्वमिति भेदः "फलव्या-पारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मभेदे सकर्मक उदाहृत" इत्युक्तेः ।

(४) लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्त्तृधर्माभिधायिनएव संभवति न तु भावाभिधायिनइत्याशयेन व्याचष्टे युष्मदित्यादि गेये प्रथम (उ७७८०) इत्यस्य तु युष्मदस्मद्विधोऽप्यदे प्रथम इति न व्याख्यानं किन्तु मध्य-मोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानमित्याशयेनाह प्रथमेति ।

(५) तिङ्वाच्येति यजादिशाध्यायास्तु सत्यरूपतैव ।

“माध्यस्था क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

निष्प्रभास्यु यत्प्रत्ययः स धञ् दिनिबन्धन” इति

हर्षुक्तेरिति भावः । अतएव पाठं पाठौ वा करोतीत्यादौ द्वितीया संख्य इत्ययः "हृदभिहितो भावो हृदयवक्रकागते" इति भाष्योक्तेः निष्प्रभास्यान्वयित्वं च प्रकृते इत्यत्र सत्यरूपायाच तस्या न तथात्वं

“विधा न युज्यते सिद्धक्रियानाधारकारकं ।

असत्यरूपता तस्या इत्यपेक्षावधार्थतामिति” हर्षुक्तेः ।

अस्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किंत्वेकवचन-
मेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन (६) संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्त्तरि
तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूवते । वभूवे ।

स्यसिच्सीयट्तासिष् भावकर्मणोरुपदेशेऽज्-
भनग्रहदृशां वा चिग्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ।

उपदेशे योऽच्(७) तदन्तानां हनादीनाञ्च चिणीवाङ्कार्थ्यं(८)

(६) भावाख्याते एकवचस्य न सार्वत्रिकत्वम् उद्गासिकाः आस्यन्ते
हतशायिकाः शयन्ते इति भाष्योदाहरणे वङ्गवचनस्यापि दर्शना-
दित्याशयेनाह तस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्युक्तम् । उभयत्र धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां
णुलि कदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इत्यासिकाः शायिका
इत्यनयोर्वङ्गत्वविषयता तयोरुपमानत्वेन तदुपमेयेऽपि आस्यन्ते
शयन्ते इत्यत्र वङ्गवचनमुद्गाशां यादृशासनानि हतानां यादृशशय-
नानि तादृशानि आसनशयनानीति बोधात् उभयोस्तुल्यसंख्यक-
त्वम् । प्रपञ्चस्वरूपतत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

(७) उपदेश इत्यजादीनां इन्द्रनिर्दिष्टत्वेऽप्यचरव विगेषणम् नत्वन्दे-
षामभिव्यभिचारादित्याशयेनाह उपदेशे योऽजिति उपदेशेऽजन्ता-
नामिति तु नीक्तं तथासति णिजन्तानामुपदेशाभावात् तेभ्यो न
स्यात् साक्षादुच्चारणं हि उपदेशः सच णिच एव नतु णिजन्तस्य ।

(८) चिणीव चिण्वदिति सप्तम्यन्तादितिः स्यादिषु सप्तमीनिर्देशादि-
त्याशयेनाह चिणीवेति तदङ्गावनिर्देशात् परिगणितकार्थ्याण्येव
भवन्ति यदाङ्गः

“विण्वदृद्धियुक् च हन्तेश्च षत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिमित्यत्रायं वल्निमित्तोऽविधातोति” ॥

अथमर्थः चिण्वदित्यतिदेशाद्दृष्ट्यादिकं भवति तथा च भावितेत्यादौ

दृष्टिर्दायितेत्यादौ युक् षानिष्पत्तेरित्यादौ षत्वं खन्तात् शप्तेः

वा स्यात्स्यादिपु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीना-
मिडागमश्च । अयामिट् चिखद्भावसन्नियोगशिष्टत्वान्तदभावे
न । इहार्द्धधातुकद्वयधिकृत सीयुटो विशेषणन्तरेषामव्य-
भिचारात् । चिखद्भाववृद्धिः । भाविता-भविता । भावि-
ष्यते भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट-
भविषीष्ट ।

चिख् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ।

द्वेष्यिष्णु स्याद्भावकर्मणाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभा-
विष्यत अमविष्यत । तिडोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभू-
यते आनन्दश्चैतेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्-
अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रौ । भाव-
यास्मभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इटएच्चे ष कृते
हृणतीति (७२७४०) हृत्वन् तासिसाहचर्यात् अस्तेरपि
व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हृत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ।
भाविता । चिखदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पच्चे ।
भावयिता । भाविष्यते-भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत ।
भाव्यत । भाविषीष्ट भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्-

यामिता यमितेत्यादौ चिखसुन्नोरिति (७२७१४०) मितसप्तधाया वा
दीर्घ । ख्यनादिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वेन अनिटीति (७६०४०)
निषेधाप्रवृत्तेर्णिलोप । भ ता इति स्थिते परमपि वडादिस्वरणमिट्
वाधित्वा विश्वदिडेव भवति यतोऽयं नित्यं वन्निमित्तस्तु इट् तत्र
न प्रवर्तते अथवा अत्रिषाती णिषो षोपाहेतरित्यर्थः ।

अभावविधाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता ।
 बुभूषिष्यते । बोभूष्यते । बड्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभु-
 वाञ्चक्रे । बोभाविता बोभविता । अकृत्स्नाञ्जेति (७५१४०)
 दीर्घः । सूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता-स्तोता । स्तावि-
 ष्यते-स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविधाताम्-अस्तोधाताम् ।
 गुणोऽर्त्तीति (७६६४०) गुणः । अर्य्यते । स्मर्य्यते । सम्मरे ।
 परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रह-
 णान्निखदिट् । आरिता-अर्त्ता । स्मारिता-स्मर्त्ता । गुणोऽ-
 र्त्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुष्ठेकत्वात्(७६६३४०)नेह गुणः । संस्क्रि-
 यते । अनिदितामिति(१७०४०)नलोपः । स्वस्यते । इदितस्तु वन्द्य-
 ते । सम्प्रसारणम् । इज्यते । अयङ्घि कङ्ङिति(७२१०४०) । श्यते ।

तनेतेर्य्यकि । ६ । ४ । ४४ ।

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते-तन्यते । ये विभापा
 (७६१४०) । जायते-जन्यते ।

तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ।

तपश्चेद्भिण्ण स्यात्कर्मकर्त्तव्येनुतापे च । अन्वतप्त पापेन पाप-
 ङ्कर्त्तृ तेनाभ्याहतमित्यर्थः । कर्मणि (६) लुङ् । यद्वा पापेन
 पुंसा कर्त्ता अशोचीत्यर्थः । घुमास्येतीत्वम् (७११६४०) । दीयते ।
 धीयते । आदेच(७६४४०)इत्यत्राश्रितीति कर्मधारयादित्स्व ज्ञक-
 शकारादौ निषेधः एशआदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले

(६) कर्मवत् कर्मणेत्यनेन (७२०४४०) कर्मकर्त्तुः कर्मवकार्यातिदेशात्
 कर्मणीति उक्तम् ।

आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ।

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि, अिति णिति-कृति च ।
 दायिता-दाता । दायिपीठ-दासीष्ट । अदायि । अदायि-
 पाताम्-अदिपाताम् । अधायिपाताम्-अधिपाताम् । अग्ला-
 यिपाताम् अग्लासाताम् । हन्यते । अचिण्कृतोः (७।८६४०००) इत्यु-
 क्तेर्हनसो न । होहन्तेरिति (१५८४० कुत्वम् । घानिता-हन्ता ।
 घानिष्यते हनिष्यते । आशीर्लिङि । वधादेशस्यापवाद-
 श्चिखद्भावः आर्द्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् ।
 घानिपीठ । पक्षे । बधिपीठ । अघानि । अघानिपाताम्-
 अहसाताम् । पक्षे । वधादेशः । अबधि । अबधिपाताम् ।
 अघानिष्यत-अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिखदित्यतिदेश-
 द्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् अङ्गस्येत्वधिकारादाङ्गस्यैवाति-
 देशात् । गृह्यते । चिखदितो न दीर्घत्वम् प्रकृतस्य बलादि-
 लक्षणस्यैवेद्यग्रहोऽलिटीत्यनेन (७।१५८४०) दीर्घविधानात् ।
 ग्राहिता ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिपीठ-ग्रही-
 पीठ । अग्राहि । अग्राहिपाताम्-अग्रहीपाताम् । दृश्यते ।
 अदर्शि । अदर्शिपाताम् । सिचः कित्त्वाद्भ्र । अट्छाताम् ।
 गिरतेर्लिङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथाहि । चिखदितो
 दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् द्वितीयेऽन्विटि वृत्तो वेति (७।०४०)
 वा दीर्घः । अगरीध्वम्-अगरिध्वम् । एपान्त्रयाणां लत्वगुढत्व-
 द्वित्वत्रयश्चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं पणवतिः (१०) ।

लिङ्सिचोरिति(उ१४६ष्ट०) विकल्पादिङभावे उञ्चेति (उ६३ष्ट०)
किञ्चम् रपरत्वं हलि चेति(१५७ष्ट०) दीर्घः । इणः पीध्वमिति
(उ२६ष्ट०) नित्यणत्वम् । अगीर्ढम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे
अष्टौ(११) उक्तप्रणवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

“इङ्दीर्घश्चिण्णदिङ् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकन्तथा ।
इत्यथानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्” ॥

हेतुमणप्रन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शस्यते मोहो
मुकुन्देन ।

चिण्मलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ६३ ।

चिण्परे णमुत्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् ।
प्रकृतो(१२)मितां ह्रस्व एव(उ१७४ष्ट०सू०)तु न विकल्पितः ण्यन्तासौ
ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानि-
वदिति दीर्घः (१३) सिद्धप्रति ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं
दुर्च्चारम् । भाष्ये तु पूर्वतासिद्धे न (१४) स्थानिवदित्यव-

विभाषेटद्वत्यनेन(उ६५ष्ट०)पस्यां ढत्वे द्वादश द्वादशानां मध्ये अनचि चेति
(३२ष्ट०)पस्यां ढस्य मस्यां धस्य च द्वित्वे द्वित्वरहितैः सह चतुर्विंशतिः
मयइति (३६ष्ट०) पष्ठीतिपक्षे वकारस्यापि द्वित्वं त्वष्टचत्वारिंशत्
अनचि चेति (३२ष्ट०) मकारस्य द्वित्वे पस्यवतिरित्यर्थः ।

(११) अचोरहाभ्यामिति (३८ष्ट०) ढस्य द्वित्वे द्वयोरपि वस्य यणोमय
(३६ष्ट०) इति द्वित्वे चत्वारि, चतुर्णामपि मस्य अनचि चेति (३२ष्ट०)
द्वित्वे अष्टावित्यर्थः ।

(१२) जनीजृपेत्यादिना (उ८५ष्ट०)मित्त्रंज्ञकानां यो ह्रस्वः प्रकृतान् इत्यर्थः ।

१३) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे व्यवधानादिति भावः ।

(१४) न पदान्तेति (३५ष्ट०) सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

— विभाषा चिखमुत्तोः । ७ । १ । ६६ ।

लभेर्नुमागमो वा सात् । अलम्भि-अलाभि । व्यवस्थितवि-
कल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकारणान्तु

“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकष्वहाम् ।

बुद्धिभच्चार्ययोः शब्दकर्मणाच्च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां ग्यन्तानां लादयो मताः” ।

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामन्नीयते-हियते-कष्यते-उह्यते ।

बोध्यते माणवकन्धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते,

माणवकमोदनः, माणवकमोदनं वा । देवदत्तो ग्रामङ्गम्यते ।

अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार-

इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । गिजन्तात्तु

प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया ।

यदा सौकाय्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते
तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्र-
त्वात् । तेन पूर्वङ्करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्त्तरि
लकारः । सार्धसिञ्चनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्याली
पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि
प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्त्तरि च लकाराः । पचते
शोदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्त्तरि तु (१) ।

कर्मवत्कर्मणां तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।

कर्मस्थया (२) क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात् ।
कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यथात्मनेपदत्रिण्विखदितः स्युः ।
कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पचते शोदनः । भिद्यते काष्ठम्-
अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तृद्वितीया स्याद-
स्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् ।

“प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति” ॥

(१) वाक्यभनुरन्वयान् कर्त्तृत्वकर्मत्वादिक व्यवस्थाय कार्यविशेषाय कर्म-
कार्यातिदेशकसूत्रमस्यतारयति कर्त्तरि इति ।

(२) कर्मस्थया कर्मभावस्थया क्रियया फलेन “कलश्यापारयोर्धातु” इत्युक्तेः
“धातोरर्थं क्रियोष्यते” इत्युक्ते रेत्यर्थः तुल्यक्रियः समानाधिक-
रणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मभावकणस्य कार्यातिदेशार्थं कर्मणेति
पदं “कर्मण्येति च धात्वर्थं कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्येऽपि च धात्वर्थं
कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवदि” इत्युक्तेः “कर्मण्यः पचतेभावः कर्मण्यस्य भि-
दादय” इत्युक्तेः कर्मणा कर्मभावस्याः । गमनादयस्तु कर्त्तृभ्याः
“कर्त्तृभ्यो वुध्यतेभावः कर्त्तृभ्याश्च गमादय” इत्युक्तेः ।

क्लिङ्ग्राशिष्यङिति (उ४६२४०) द्विलकारकारकाल्ल(२) इत्यनुवृत्तेः
भावे प्रत्यये च कर्तृक्कारेणानुपस्थितेः । अतएव कृत्यक्त-(४)-
खलर्याः कर्मकर्तृरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसू-
लेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विलिप्तिर्द्विधा भवनञ्च ।
सैवेदानीङ्कर्तृस्था न तु तत्तल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वा-
वस्था(५)भेदोपाधिकन्तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य
व्यवहारः । कर्मणेति किम् करणाधिकरणाभ्यानुत्पत्तिक्रिये पूर्वो-
क्ते(उ२०४४०)साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोग्हीति
हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः । स्मरति अद्घाति वा । यत्र कर्म-
णि क्रियाज्ञतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु तरङ्गुलेषु, यथा वा
खिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्(६) । नहि पक्का-

- (३) व्यत्ययोवङ्गल(उ४६१४०)क्लिङ्ग्राशिष्यङिति सूत्रयोः सम्भिजातद्विल-
कारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः ।
(४) कृत्यक्तखलर्या इत्यत्र क्तप्रहणं प्रायिकं सिनोप्रासदत्यादौ कर्मकर्तृरि
क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम् ।
(५) वास्तविकभेदाभावेऽथौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति
तथाचावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्तुः कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्व-
मिति भावः ।
(६) नेतरत्वेति ।

“निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।

न तु प्राये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” ॥

इतिह्युक्तेः क्रियाज्ञतविशेषवतोरेव निर्वर्त्येविकार्ययोः कर्मवद्भावो
न तु तद्द्रष्टे प्राप्यइति ह्युक्तेः सिद्धान्तो द्योतित इति भावः ।

पक्षतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोति-
 कत्वादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मण्या तेन कारिष्यते घट इत्यादि ।
 यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्धेयत् ज्ञानेच्छादिवद्यत्तस्य कर्तृस्यत्वात् ।
 एतेन “अनुव्यवस्थमानेऽर्थे” इति व्याख्यातम् कर्तृस्यत्वेन यग-
 भावाच्छ्रानि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावय-
 ज्ञानश्च नत्वात्मनेपदम् । सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
 अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामन्वयति । दुहिपचोर्बज्जक्षम् (७)
 सकर्मकयोरिति वाच्यम् ।

न दुहस्लूनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।

एषाङ्गकर्मकर्त्तरि यक्चिणौ नस्तः । दुहेरनेन यकएव निषेधः ।
 चिण् तु विकल्पिष्यते । शप्सुक् । गौः पयो दुग्धे (८) ।

अचः कर्मकर्त्तरि । ३ । १ । ६२ ।

अजन्तात् ह्येचिण् वा स्यात् कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे ।
 अकारि-अक्षत ।

दुहश्च (९) । ३ । १ । ६३ ।

(७) द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामप्यन्यस्य कर्म-
 णोविद्यमानतया सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ।

(८) “गौष्ये कर्मणि इह्यादे”रित्युक्तत्वात् गौष्यकर्मणएव इह्यादेः कर्तृत्व-
 विवक्षा न्यादेस्तु मुख्यकर्मणएव तथात्वमिति द्योतयन्नुदाहरति
 गौ पयो दुग्धे इति न तु गां पयोदुग्धे इति अत्र यक्चिणोर्नि-
 षेधः आत्मनेपदं तु नित्यमेवेति बोध्यम् ।

(९) कर्मकर्त्तर्येव दुहः ह्येचिण् वा स्यात् कर्मणि तु नित्यमेवेत्यर्थः ।

अदोहि । पचे क्वः । लुग्वेति (उ६२४०) पचे लृक् । अदुग्ध-
 अधुक्षत । उदुस्वरः (१०) फलम्पचते । सृजियुज्योः श्यंस्तु * ।
 अनयोः सकर्मकयोः कर्ता वज्रलङ्कर्मवत् यगपवादस्य (११)
 श्यन्वाच्य इत्यर्थः । सृजेः अङ्घोपपन्ने कर्त्तर्यैवेति वाच्यम् * ।
 सृज्यते सृजन्मत्तः अङ्घया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि ।
 युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । भूषाकर्मकिरादिसनाञ्चान्यतात्म-
 नेपदात् * । भूषावाचिनां किरादीनां सनन्तानाञ्च यक्चिणौ
 चिख्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलम-
 क्त । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष । गिरते । अगीर्ष ।
 आद्रियते । आहत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः (उ१५४४०) ।
 चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्त्तृस्थत्वेऽपि
 करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् (१२) ।

न रुधः । ३ । १ । ६४ ।

अस्माच्छ्लेच्छिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्त्तरीत्येव । अवा-
 रोधि गौर्गोपेन ।

तपस्तपःकर्म कस्यैव । ३ । १ । ८८ ।

(१०) कालउदुस्वरं फलं पचतीति स्थिते 'गौणकर्मणउदुस्वरस्य कर्तृत्ववि-
 वक्षायासिदमुदोहरणम् ।

(११) यगपवादस्यन्विधानं स्वार्थम् श्यनो नित्यमाद्युदात्तत्वात् यकस्त-
 यात्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

(१२) पूर्ववत् सनद्रत्यादिना (उ२५५४०) सनः प्रकृतिभूतधातुसंबन्धिपदेन
 समं पदव्यवस्थावत् कर्त्तृस्थकर्मस्थव्यवस्थापि द्रष्टव्येत्याशयः ।

कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थएवेति
 वृत्तानुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः अर्जयतीत्यर्थः । तपो-
 नुतापे चेति (७।६६४) चिष्णिषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्म-
 कस्येति किम् उक्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । न दुहस्तुनमां
 यक्चिणौ (७२०६४) । प्रस्तुते । प्रास्ताविष्ट-प्रास्तोष्ट । नमते
 दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः । यक्चिणोः प्रति-
 पेधे हेतुमसिच्शिवूत्रामुपसंख्यानम् * । कारयते । अची-
 करत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्चियत । चिखदिट् तु स्या-
 देव । कारियते । उच्छ्रायियते । ब्रूते कथा । अवोचत ।
 भारद्वाजीयाः पठन्ति णिश्चिश्चिप्रश्चिब्रूत्रात्मनेपदाकर्मकाणा-
 मुपसंख्यानम् * । पुच्छद्दस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भा-
 वितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवचा-
 याम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रति-
 पेधाच्छप्चडौ । अश्चिप्रश्चिगोराधृषीयत्वात् (७।८०४) णिज-
 भावपक्षे ग्रहणम् । अश्चिमेखलान्देवदत्तः । अश्च्यते । अश्च-
 च्चिष्ट । अश्च्यति अश्च्यम् । अश्च्यते अश्च्य । अश्चिश्चिष्ट । क्रैयादिक-
 योस्तु (७।६०४) । अश्चीते । अश्चीते । स्वयमेव विकुर्वते सैन्ध-
 वाः वलान्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मण , अकर्मकाच्चेति (७२४६४)
 तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुन प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः ।
 व्यकारिष्ट । व्यकारिपाताम् । व्यकारिपत । व्यकृत । व्यक-
 पाताम् । व्यकपत ।

कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च । ३।१६० ।

अनयोः अर्मकर्त्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदञ्च ।

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ।

स्मृतिवोधिन्युपपदे (१) भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लृडो-
ऽपवादः । स्मरसि लृष्ण ! गोकुले वत्यामः (२) । एवं बुध्यसे
चेतयसे इत्यादियोगेऽपि तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ
वृत्तिसम्भवात् ।

न यदि । ३ । २ । ११३ ।

यद्योगे उक्तम् । अभिजानासिलृष्ण ! यदने अभुञ्जमहि (३) ।

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ।

उक्तविषये लृडा स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षेद्वा-
न्वर्थः । स्मरसि लृष्ण ! वने वत्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो
(४) लक्षणद्वारणं लक्ष्यम् । पक्षे लृड् । यच्छब्दयोगेऽपि “न
यदीति” बाधित्वा परत्वाद्द्विकल्पः । परोक्षे लिट् (उच्छृ०) ।

(१) भूतइत्यधिकारे अनद्यतने लृट् (उ० ५५४०) इत्यतोऽनद्यतन इत्यनुव-
र्त्तते । अभिज्ञा स्मृतिरुच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचनमिति विषहइत्या-
शयेन व्याचष्टे स्मृतिवोधिनीति ।

(२) वत्याम इति अत्रसामेत्यर्थः पश्य ऋगोधावतीत्यत्र वाक्यार्थकर्मक-
दर्शनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकाश्चत्कृकभूतानद्यतनवास-
रूपवाक्यार्थएव कर्म लृष्णेति सम्बोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणं
तथाच पूर्वोक्तवाक्यार्थरूपनिवासकर्मकं लृष्णसम्बोधकं स्मरणमिति
विशिष्टबोधः ।

(३) न यदीत्यत्र लृटः प्रतिषेधे उत्सर्गेण लृडित्युदाहरति, अभुञ्जमहीति ।

(४) वामो लक्षणं मसिइत्यात् ज्ञापकमित्यर्थः, चारणं लृष्णं सइमा बुद्धना-
रोहात् ज्ञाप्यमित्यर्थः ।

ञकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । “सुप्तोऽहं किल विललाप” । “वञ्ज जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्” । अत्यन्तापह्नवे (५) लिङ्प्रत्ययः । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहङ्कलिङ्गान् जगाम ।

हशश्वतोर्लिङ् च । ३ । २ । ११६ ।

अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाङ्गिद् । इति ह अकरोञ्चकार वा । शश्वदकरोञ्चकार वा ।

प्रश्ने चासन्नकाले (६) । ३ । २ । ११७ ।

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ् लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् ? । जगाम किम् ? । अनासन्ने तु । कंसञ्चघान किम् ? ।

(१) अपह्नवोऽपलापस्तत्वात्यन्तिकत्वं तद्धेतोरपह्नवे भवति । नाहं कलिङ्गमित्यादौ वासहेतोः कलिङ्गगमनस्यापह्नवादात्यन्तिकत्वं बोध्यम् । कलिङ्गो नाम देशो गन्तुं निषिद्धः

“अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतेः

तस्मिन् देशे त्वया गत्वा चिरं स्थितमिति केनचिदभियुक्ते स आह नाहमित्यादि । यदा तु कलिङ्गेषु अगादत्युक्तः गमनमेवापलपति तदा नात्यन्तिकापह्नव इति तत्र लङ् एव न कलिङ्गेषु अगच्छमिति ।

(६) प्रश्ने इति कर्मणि लङ् । भूतानद्यतने परोक्षे इत्यनुवर्तते तदाह लिङ्विषये इति आसन्नकालश्च पञ्चवर्षाभ्यन्तरः तदतीतः कालः त्रिप्रलप इति भेदः । तत्त्व० ।

लट् स्सो । ३ । २ । ११८ ।

लिटोऽपवादः । यजति स्स युधिष्ठिरः ।

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ।

भूतानद्यतने लट् स्यात् सस्योगे । एवं स्स धिता ब्रवीति ।

ननौ ष्टप्रतिवचने (७) । ३ । २ । १२० ।

अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः
किम् ? नतु करोमि भोः ।

नन्वोर्विभाषा (८) । ३ । २ । १२१ ।

अकार्षीं किम् ? न करोमि नाकार्षम् । अहन्तु करोमि
अहं न्वकार्षम् ।

पुरि लुङ् चास्ते । ३ । २ । १२२ ।

अनद्यतनग्रहणं मरुडूकभुत्याऽनुवर्त्तते । पुराशब्दयोगे भूतान-
द्यतने विभाषा लुङ् चास्ते न तु सस्योगे पक्षे यथाप्राप्तम्
(१) । वसन्तीह पुरा छाताः अवात्सुः अवसन् ऊपुर्वा । अस्ते
किम् यजति स्स पुरः । भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने (१०)

(७) ष्टस्य प्रतिस्वनमिति विषहं द्योतयदुगाहरति अकार्षीं किमिति
पक्षे, नतु करोमि भोरित्युत्तरम् ।

(८) नन्वोरिति भूते इत्येव । पक्षे लुङ् ।

(९) पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ्बटोरभावपक्षे लङ्, परोक्षे तु लिट् ।

(१०) भविष्यति गम्यादय (उ० १२४०) इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ।

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः ।
निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोच्यते । करणभूतया
पुरा यास्यति ।

विभाषा कदाकर्ह्याः । ३ । ३ । ५ ।

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा, कर्हि वा भुङ्क्ते भोच्यते
भोक्ता वा ।

किं वृत्ते (११) लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ।

भविष्यति लङ् वा स्यात् । कङ्कतरङ्कतमं वा भोजयसि ?
भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायाङ्किम् । कः पाट-
लिपुतङ्गमिष्यति ।

लिप्सप्रमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ।

लिप्सप्रमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायास्त्वविष्यति
लङ् वा स्यात् । योऽन्नं (१२) ददाति दास्यति दाता वा ।
स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

लोडर्थलक्षणौ च । ३ । ३ । ८ ।

(११) किमा किंशब्देन वृत्तौ निष्पन्नः शब्दः कतरकतमादिसिद्धिनुपपदे
लिप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः ।

(१२) लिप्सायां पूर्वस्त्वत्वेणैव सिद्धावकिं वृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति
योऽन्नमिति ।

लोडर्थः (१३) प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्वातो-
र्भविष्यति लड् वा स्यात् । कृष्णसंज्ञुङ्क्ते त्वङ्गाधारय । पक्षे
(१४) लुद्लटौ ।

लिङ् चोङ् मौहूर्त्तिके । ३ । ३ । ६ ।

ऊर्द्धम्बुहूर्त्तीङ्गवः ऊर्द्धमौहूर्त्तिकः निपातनात्समासः (१५)
उत्तरपददृष्टिश्च । ऊर्द्धमौहूर्त्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणं
वर्त्तमानाद्वातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । सुहूर्त्तादुपरि उपा-
ध्यायसंज्ञागच्छेत् आगच्छति यागमिष्यति आगन्ता वा ।
अथ त्वच्छन्दोऽधीष्व ।

वर्त्तमानसमीप्ये वर्त्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ।

समीपमेव सामीप्यम् स्वार्थे ष्यञ् वर्त्तमाने लट् (उ२४०)
इत्यारभ्य उणादयो ब्रज्जलमिति (उ३११४०) यावत् येनोपाधिना
(१६) प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च
वा स्युः ।

(१३) लोडर्थस्य लक्षणमिति पठितसुरस्यः लोडर्थः प्रैषादिस्तथाच कृष्ण-
भोजनं प्रैष्यगोधारस्य लक्षणं कृष्णभोजनकाले त्वया गोधारणं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(१४) पक्षे इति कृष्णरेङ्गोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं गायारयेति प्रयोगः ।

(१५) तद्विज्ञापर्योत्तरपदे (३५५४०) इत्यत्र दिक्संख्ये (३५५४०) इत्यनुवर्त्त-
नादिह समासो न स्यादित्याद्यङ्गायामाह निपातनादिति ।

(१६) येनोपाधिना धातुविशेषोपाधिना ये प्रत्यया येभ्यो धातुभ्योविहित-
स्तेभ्यएव ते स्युरिति फलितोऽर्थः ।

कदा आगतोऽसि ? (१७) अयमागच्छामि अयमागसम् । कदा
गमिष्यसि ? एष (१८) गच्छामि गमिष्यामि वा ।

आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।

वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्व-
र्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् (१६) । देवश्चेद्वर्षीत्
वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्य वषामः वष्यग्राभो वा ।
समान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न ।

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ।

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिञ्चेत् क्षिप्र-
माशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वष्यगामः । नेति वक्तव्ये
लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वष्यगामः ।

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ।

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्नतु भूतवत् (२०) ।
गुरुञ्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

(१७) आगतोऽसीति भूतकाले प्रश्ने आगच्छामीत्युत्तरवाक्ये भूतकालामि-
व्यक्तयेऽर्थमिति प्रयोगस्वधुनेवागतइति भूतकालस्य वर्त्तमानसामी-
प्यद्योतनाय । तेनागमनाविनाभूतं अस्वेदादिकमुपदिश्यते एवं
भविष्यत्यपि बोध्यम् ।

(१८) एष इति गमनोद्योगद्योतनाय, परिकरवस्त्रादिकद्योतनेन भविष्यतो
वर्त्तमानसामीप्यं प्रतीयते ।

(१६) आशंसनभाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा तस्यावर्त्तमानत्वेऽपि तद्विप-
यस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यतीत्युक्तम् ।

(२०) न भूतवदिति न वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यम् ।

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३।३।

१३५ ।

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ (२१) न । यावज्जी-
वमन्त्रमदाहास्यति वा । सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् ।
येयं पौरुषमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित (२२) । सोमे-
नायष्ट । येयं अमावस्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते
सोमेन यच्यते ।

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३।३।

१३६ ।

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यत-
नवन्न (२३) । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाठलिमुवात्तस्य (२४)-
यदवरं कौशाम्बरास्तत्र सक्तून् पास्यामः ।

कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३।३।१३७ ।

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते (२५) । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे

(२१) भूतानद्यतने लङ्(उ।५।४०।०)भविष्यत्यनद्यतने लुट्(उ।१२।४०।०)एती
यौ विहितौ तौ नेत्यर्थः ।

(२२) लङ्लुटोर्निषेधेऽपि भूते लुङ् भविष्यति च लृट् भवत्येवेति द्योतयन्नु-
दाहरति आधितेति ।

(२३) अक्रियासातत्यार्थमसामीप्यार्थश्चायमारम्भ । अद्यतनवद्येति लुङ्त्व
नेत्यर्थः । इह देयकता मर्यादा उत्तररहते कालकृतेति भेदः ।

(२४) तस्य पाठलिमुवायधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्बरा सकागादित्यर्थः ।

(२५) मर्यादोक्तौ कालविशेषे कालभेदादयदवरं तस्मिन् विभागे भविष्यति
अनद्यतनवन्न, स चेत् कालविशेषोऽहोरात्रसम्बन्धौ नेत्यर्थः ।

प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभागउत्तरार्थः । योऽयं वत्सर
आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत युक्ता अध्येष्यामहे ।
इनहोरात्राणाङ्गिम् योऽयं मासआगामी तस्य योऽवरः
पञ्चदशरातः तत्रार्धेतास्महे ।

परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ।

अवरस्मिन्वर्जम्पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं
संवत्सरआगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्रार्धेष्वामहे-
अर्धेतास्महे । लिङ्निमित्ते (२६) लृङ् क्रियातिपत्तौ (उ२०४०)
भविष्यतीत्येव । सुष्टुष्टिश्चेद्भविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

भूते च (२७) । ३ । ३ । १४० ।

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

उताप्योः । ३ । ३ । १४१ ।

वा आ उताप्योः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते (२८)
लृङ् चेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रन्तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते
इति विवेकः ।

गर्हायां लडपिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ।

(२६) भ्यादौ गूघातप्रकरणे (उ२०४०) व्याख्यातम् ।

(२७) लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियाऽनिष्पत्तावित्यर्थः ।

(२८) लिङ्निमित्ते भूते एवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यइति । तत्त्व०

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये (२६) गर्हायाम् । लडा-
दीन् (३०) परत्वादथम्बाधते । अपि जायान्यजसि वातु
गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ।

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ।

गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ् । चाक्षट् । कथन्धर्मन्यजेस्व-
जसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । यत्र भविष्यति नित्यं
लृङ्, भूते वा । कथन्नाम तत्रभवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ।

किंष्टत्ते लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४ ।

गर्हायामित्येव विभाषा तु नानुवर्त्तते (३१) । कः कतरः
कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् (३२)

अनवल्लृप्तमर्षयोरकिंष्टत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ।

गर्हायामिति निष्टत्तम् (३३) । अनवल्लृप्तिरसम्भावना । अम-
र्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि, न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । कः, कतर, कतमो वा हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।

(२६) कालविधेयातुपादानादित्यर्थः ।

(३०) त्यक्ष्यमि अत्याक्षीरित्यादिविधयेऽपि लडेव प्रयुज्यते इति भावः ।

(३१) लिङ्लृटौ कालत्रये लृट् इत्यर्थः । नातुवर्त्तते इति तेनास्मिन् वि-
धये पक्षे लकारान्तरं न भवतीत्यर्थः ।

(३२) क्रियातिशयो भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्यर्थः ।

(३३) लिङ्लृटौऽनुवर्त्तते ती च कालत्रयेऽपि ऋक्षौ तु सर्वलकारापवादी ।

किङ्किलास्यर्थेषु लट् । ३ । ३ । १४६ ।

अनवक्लृप्तमर्षयोरित्येतत् गर्हायाञ्चेति यावदनुवर्त्तते ।
किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतकउपपदम् । अस्यर्थाः अस्ति-
भवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः (३४) । न अहधे, न मर्षये
वा किंकिल त्वं शूद्रान्मोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा
शूद्रीङ्गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।

जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ।

यदायद्योरुपसंख्यानम् * । लटो (३५) ऽपवादः । जातु
यत् यदा यद् वा त्वाहशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि, न
मर्षयामि वा । लङ् प्राग्वत् ।

यञ्चयत्वयोः (३६) । ३ । ३ । १४८ ।

यञ्च यत् वा त्वमेवं कुर्याः न अहधे, न मर्षयामि ।

गर्हायाञ्च (३७) । ३ । ३ । १४९ ।

अनवक्लृप्तमर्षयोरिति निवृत्तम् । यञ्चयत्वयोर्थीगे गर्हायां
लिङ्केव स्यात् । यञ्च यत् वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याव्यन्तत् ।

चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ।

(३४) प्राप्पयोर्लिङ्लटोर्लङ्प्रहणान् लिङ् निवर्त्तत इत्याशयेनाह लिङो-
ऽपवाद इति ।

(३५) लिङ्लटोः प्राप्पयोर्वचनमिदं लटोवाधनार्थमित्याह लटइति ।

(३६) योगविभाग उत्तरसूत्रद्वये यञ्चयत्वशब्दयोरेवानुवृत्त्यर्थः ।

(३७) कालत्रयेऽयं विधिर्भवति सर्वलकारापवादः ।

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् ।

शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ।

यच्चयत्नाभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्तीकरणे गभ्ये धातोर्लृट्
स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्षति । अयदौ किम्
आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ।

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् (३८) । ३ । ३ । १५२ ।

वाङ्मित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत, अपि वा हन्याद्वं हरिः ।
समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि-धास्यति
द्वारम् । प्रह्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रभ्यति लिङ्गिभित्तौ
क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लिङ् ।

कामप्रवेदनेऽकञ्चिति । ३ । ३ । १५३ ।

स्वामिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्नतु कञ्चिति ।
कामो मे भुञ्जीते भवान् । अकञ्चितीति किम् कञ्चिज्जी-
वति ।

सम्भावनोऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ ।

१५४ ।

अलमर्थोऽत प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया
सप्तम्या विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भा-

ननमलमिति, अलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि(३६)गिरिं
शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् अलं कृणो हस्तिनं
हनिष्यति ।

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ ।

१५५ ।

पूर्वसूतमनुवर्त्तते । सम्भावनार्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ्
वा स्यात् नतु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भा-
वयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् सम्भाव-
यामि यङ्गुञ्जीथास्वम् ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ।

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं (४०) यायात् कृष्णन्नस्यति
चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह । हन्तीति पलायते ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ (४१) । ३ । ३ । १५७ ।

इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् । एवङ्कामये प्रार्थये-
इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् * । नेह ।
इच्छन् करोति ।

(३६) सम्भावनाद्योतकोऽपिशब्दः गिरिभेदनं पर्याप्तमिति सम्भावनादिति
कालसामान्ये लिङ् सम्भावनञ्च क्रियासु योग्यतेति बोध्यम् ।

(४०) कृष्णनमनं सुखप्राप्तौ हेतुरिति क्रिययोः कार्यकारणभावोऽत्र लिङ्ना
द्योत्यते ।

(४१) इच्छार्थेषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ लः लिङ् चेत्यत्र(२२६११७०)समान-
कर्तृकोऽपि ननुर्वच्य लिङ् विधानादिह असमानकर्तृकोऽपि ननुर्वच्यते ।

लिङ् च । ३ । ३ । १५६ ।

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीयेती-
च्छति ।

इच्छार्थेभ्यो विभाषां वर्त्तमाने । ३ । ३ । १६० ।

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् इच्छति । कामयेत् कामयते ।
विधिनिमन्त्रणेति (उा६४०) लिङ् । विधौ । यजेत । निम-
न्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । ग्रामन्त्रणे । इहासीत् । अधीष्टे ।
पुत्रमध्यापयेद्भवाम् । सम्प्रन्ने । किञ्चो वेदमधीयीत्, उत
तर्कम् ? । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लत्याञ्च । ३ । ३ । १६३ ।

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् ।
भवान् यजताम् । चकारेण (४२) लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तका-
लार्थम् (४३) ।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके (४४) । ३ । ३ । १६४ ।

प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् ।

(४२) चकारेणेति लोट् चेति (उा१४०) ष्यक्स्त्वत्करणस्येदमेव मयोजनमेक-
स्त्वत्त्वे ह्योरप्यनुकर्षणं स्यादिति भावः ।

(४३) प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वैरेव सिद्धत्वादिति भावः

(४४) प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङोविधानार्थमिदं स्तत्वं प्रैषातिसर्गयोस्तु
पूर्वेषु प्राप्ते एव लिङ् लोट्कृत्यानां कालविशेषे लिङा बाधा ना
भूदिति चकार इति बोध्यम् ।

स्मि लोट् । ३ । ३ । १६५ ।

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङ्ः कृतानाञ्चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्
यजतां स्म ।

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ।

स्मि उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ।

लिङ् यदि । ३ । ३ । १६८ ।

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु (४५) च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ।

अर्हे (४६) कृत्यत्त्वश्च । ३ । ३ । १६९ ।

चाङ्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । माङ्लि
लुङ् (७।६४) मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति
नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।

(४५) कालसमयवेलासु त्वमन् (उ४३३४४) इत्यनोसुट्त्वं कावेत्यादिव्रिति
उपपदेऽविति वचनविपरिणामः । अयं त्वमनोऽपवादः ।

(४६) अर्हे योज्ये कर्त्तरि गम्यमाने कृत्यत्त्वो भवन्तीत्यर्थः । त्वया कन्या
वोढव्या वहनीया त्वं कन्या वोढा त्वं कन्यां वहेरित्यादौ कन्यो-
दहनं तत्र योग्यमित्यर्थः सर्वत्र ।

धात्वर्थानां (४७) सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्य-
त्वापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः (४८) प्राधान्यान्तदनुरो-
धेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः (४९) । “वसन् ददर्श”
भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकन्दर्शनमर्थः । सोमयाजी अस्य
पुत्रो भविता सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकम्भवनम् ।

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च
तध्वमोः । ३ । ४ । ३ ।

पौनःपुन्ये ऋशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ
स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मने
पदसञ्ज्ञौ स्तस्तिङ्सञ्ज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः ।
पुरुषैकवनसञ्ज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसा-
मर्थ्यात् तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि,
(५०) आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो भावकर्मकर्तृषु ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ।

(४७) धात्वर्थानां धात्वर्थपर धात्वर्थयो परस्परसम्बन्धे प्रधानकालानुभारे-
णान्दोषेऽपि प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । तथाहि वसन् ददर्शेत्यादौ वासद-
र्शनयोः परस्परसम्बन्धेन बोधनात् ददर्शेति मुख्यक्रियापेक्ष एव वस-
न्निति वर्त्तमानार्थकग्रहप्रत्ययो भूतकालबोधकएवेति बोध्यम् ।

(४८) तिङन्तवाच्येति प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीत-
मिति भावः ।

(४९) प्रत्यया इति कालान्तरबोधका अपि भवन्तीति शेषः ।

(५०) कर्त्तरि हिस्विति हिगन्तस्य कर्त्ता वाच्यः, स्वगन्तस्य भावकर्मो
कर्त्तेति कैयटोक्तेरिति भावः ।

अनेकक्रियासमुच्चये लोट्ये प्रागुक्तं (५१) वा स्यात् ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् (५३) । ३।४।४।

आद्ये लोट्प्रकृतिभूतएव धातुरनुप्रयोज्यः ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५।

समुच्चये लोट्प्रकृतौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् ।

अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवादयश्च । ततः संख्याकालयोः

पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे

द्वे वाच्ये । याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन

वा यानं ह्यन्तस्यार्थः एककर्तृकं वर्तमानं यानम् यातीत्यस्य

इति शब्दस्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः ।

यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूनं याथ ।

याहि याहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते ।

ध्वंविषये पक्षेऽधीष्वमधीष्वमिति यूनमधीष्वे । समुच्चये तु

सक्तून् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिक

माखादयस्तेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिवत खादतेत्यभ्य-

वहरथ । भुङ्गध्वम् आखादयध्वमित्यभ्यवरध्वे । पक्षे

हिस्वी । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामा-

न्येनाभेदान्वयः पक्षे सक्तून् पिवति धानाः खादति अन्न-

भुङ्क्ते दाधिकमाखादते । एतेन “पुरीमवस्कन्द लुनीहि

(५१) प्रागुक्तं धातोर्लोट् लोटो हिस्वावित्यादि कार्यमित्यर्थः ।

(५२) पूर्वस्मिन्नित्यस्य क्रियासमभिहारे इत्यर्थः ।

नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे-
 नमुचिद्विवा वली यद्वत्त्वमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव' इति व्या-
 स्यात्तम् अथस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एक-
 कर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्या-
 दिरर्थ इति व्याख्यानं अममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासम-
 हारइत्यास्याननुवृत्तेः लोडन्तस्य वित्वापत्तेः । पुरीमवस्क-
 न्देत्यादिसम्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केपाश्चिद्भ्रम एव पुरुषव-
 चनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रक्रिया ।

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्हे

तिडन्तं समाप्तम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कशास्त्रविभट्टाचार्यविरचितायां सरलाश्यायाम् ।

सिद्धान्तकौमुदीश्याखायां तिडन्तप्रकरणश्यायानम्

सम्पूर्णम् ।

सिद्धान्तकौमुदी

कृत्यप्रक्रिया ।

धातोः । ३ । १ । ६१ ।

अत्र तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ततोपपदं सप्तमीस्थम्
(३७७पृ०) ।

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

वाऽसरूपोऽस्त्वियाम् । ३ । १ । ६४ ।

परिभाषेयम् (१) । अस्मिन्वात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः
उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्रप्रधिकारोक्तं विना ।

कृत्याः । ३ । १ । ६५ ।

(१) परिभाषेयमिति अधिकारसूत्रत्वे स्त्राधिकारपर्यन्तस्य विभाषया
वाध्यबाधकताङ्गीकारापत्त्या तद्वृत्तं विहितयोः ज्ञातसुनोर्नित्यं
वाध्यबाधकतापत्तिस्तथाच गत्वा भुज्यते इति गन्तं भुज्यते इत्युभयो-
रपि भावार्थकतया नित्यं वाध्यबाधकतापत्तिरिति भावः । अत्र
असरूप इत्युक्तेः सरूपस्तु नित्यं वाध्यते एव तेन एरजिति(उ४४२पृ०)
कृदोरप् (उ४४२पृ०) इत्यादयो घञादिबाधकाः । अस्त्रियामित्युक्तेः
स्त्राधिकारेऽसरूपो नित्यं वाध्यते एव तेन स्त्रियां क्तिन्नित्यस्य(उ४४८पृ०)
अःप्रत्ययादिति (उ४५१पृ०) बाधकमिति बोध्यम् ।

अधिकारोऽयम् खलः (२) प्राक्

कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ।

कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि स्यादिति प्राप्ते

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ।

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम्
एधनीयन्त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं लीवत्वञ्च ।
चेतव्यञ्चयनीयो वा धर्मास्त्वया । वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिञ्च * ।
वसतीति वास्तव्यः । केलिमरञ्चपसख्यानम् * । पचेलिमा-
माघाः पक्तव्या । भिदेलिमा सरला भेत्तव्याः । कर्मणि
प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरि चायमिष्यतइत्याह तद्भा-
ष्यविरुद्धम् ।

कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्व
स्यात् । प्रपाणीयम् । अचः किम्प्रमग्नः । निर्विषस्योपसख्या-
नम् * । अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते
वचनम् । परस्य णत्वम् पूर्वस्य वृत्वम् । निर्विषः ।

(२) प्रागिति स्तुभ्रधावित्येतात् (उ१।६५०) प्रागेव कृत्या इत्यधिक्रियन्ते
इत्यर्थः ।

शेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ग्यन्ताद्विहितो यः कत्तत्स्यस्य
नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्-प्रयापनीयम् । विहितवि-
शेषणं किम् । यका(३)व्यवधाने यथा स्यात् प्रयाप्यमाणम्भ्यः ।
एत्वे दुरउपसर्गत्वन्नेत्युक्तम् (उ२-४०) दुर्यानम् । दुर्यापनम् ।

हलश्च जुपधात् । ८ । ४ । ३१ ।

हलादे(४)रिजुपधात्कृन्स्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोप-
णीयं-प्रकोपनीयम् । हलः किम् प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम्
प्रवपणीयम् ।

इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३० ।

सनुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद् (५) विहितो (६) यः कत्तत्-
स्यस्यैव । प्रोङ्गणीयम् । इजादेः किम् सगि समर्पणे प्रम-

(३) ग्यन्तात् विहितइत्युक्तौ यका व्यवधानेन ग्यन्तपरत्वाभावात् एत्वं
न स्यात् शेर्विभाषेत्यत्र ग्यन्तकृत्तोरव्यवधानामेक्षा अङ् व्यवायेट्प्रो-
त्यनेन(६१-४०)न निवर्त्तनीयेति भावः । अत्र यकेत्युपलक्षणम् आने
सुगिति (उ३-६५-४०) सका व्यवधानेऽपि एत्वं बोध्यम् ।

(४) इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् हलइत्यस्य वैयर्थ्यमिथा तदादिपरत्व-
मित्याह हलादेरिति ।

(५) हलइत्युदृष्टं तदन्तपरमिजादेर्हलादित्वासम्भवादित्याशयेनाह हल-
न्तादिति ।

(६) विहित इति व्याख्यानाभावे ग्यन्तात् विहितस्यापि णिन्तोमे सति
हलन्तपरत्वात् शेर्विभाषेति सूत्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

ङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् (७) । अट्कुप्पा-
डिति (६।४०) सूत्रेऽप्येवम् । तेन नेह । ग्रेन्वनम् । इह तु
स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

वा निंसनिच्चनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ।

एपां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् प्रनिंसि-
तव्यम् ।

न भाम्पूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ।

एभ्यः कन्स्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूजएवेह
ग्रहणमिष्यते । पूङ्क्षु प्रपवणीयः सोमः । ख्यन्तभादीना-
मुपसंख्यानम् • । प्रभापनीयम् । क्शज्जः शस्य यो वेत्युक्तं
(७।१२४) णत्वप्रकरणोपरि तद्वोध्यम् यत्प्रत्यासिद्धत्वेन शकारव्य-
वधानान्त्र णत्वम् । प्रख्यानीयम् ।

कृत्यल्युटो वज्जलम् (८) । ३ । ३ । ११३ ।

खान्यनेन खानीयं चूर्णम् । दीयतेऽसौ दानीयो विप्रः ।

अचो यत् । ३ । १ । ६७ ।

अजन्ताद्वातोर्त्यत्स्यात् । चैयम् । जैयम् । अज्ग्रहणं शक्य
मकर्त्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वैव यतोऽपि
सुपठत्वात् ।

(७) अट्कुप्पाडिति (६।४०) सूत्रेऽप्येवम् । नुमानुस्वारो लक्ष्यतइत्या-
हानुस्वारेति ।

(८) कृत्यसंज्ञा-प्रत्यया ल्युट् च यत्रार्थे लक्तास्ततोऽदत्तापि स्यदित्यर्थः ।

ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ।

यति परे आंत ईत्यात् । गुणः । देयम् । ग्लियम् । तकिश-
सिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * । तक्यम् । प्रस्यम् । चत्यम् ।
यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः ग्यतापि रूप-
सिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः जनिवध्योश्चेति(७१२६४०)निषेधात् ।
हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः * (६) । बध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो
(७३०६४ सू) ग्यत् । घाल्यः ।

पोरदुपधात् । ३ । १ । ६८ ।

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्रात् । ग्यतोऽपवादः । श्यम् । लभ्यम् ।
नानुबन्धकृत(१०)मसारूप्यसतो न ग्यत् । तत्र्यदादयस्तु स्युरेव ।

आङो यि । ७ । १ । ६५ ।

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते (११) ।
नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात्प्रदेव आलम्भ्यो गौः ।

उपलम्भशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ।

उपलम्भः साधुः । स्तुतौ किम् उपलब्धुं शक्यउपलभ्यः ।

(६) हनेर्वा यत् स्यात् यत्त्रयियोगश्लिष्टतया बधादेशो नित्यएव ।

(१०) अनुबन्धानां प्रत्ययस्वरूपत्वाभावात् तत्कृतमसारूप्यं नाञ्चीयतेऽतोयता
ग्यद्वाध्यते इति भावः ।

(११) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव नुमि कृते तु अदुपधत्वाभावान्न यदित्यतो विव-
क्षिते इत्युक्तम् ।

शकिसहोश्च । ३ । १ । ६६ ।

शक्यम् । सक्ष्यम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ।

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । चरेराडि चागुरौ । आचार्य्यो
देश गन्तव्यइत्यर्थः । अगुरौ किम् आचार्य्यो गुरुः । यमे-
र्नियमार्थम् (१२) सोपसर्गान्ना भूदिति । प्रयास्यम् । नि
पूर्वात्स्यादेव “तेन तत्र भवेद्विनियम्यमिति” वार्त्तिकप्रयो-
गात् । एतेना “ऽनियम्यस्य नायुक्तिः” “त्वया नियम्या ननु
दिव्यचक्षुषेत्यादि” व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ।

अवद्यपर्यवर्त्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३

। १ । १०१ ।

वदेर्नाञि उपपदे वद, सुपीति (उ३०४४०) यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव
सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थ निपातनम् । अवद्यस्यापम् ।
गर्ह्ये किम् अनुद्य गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्य वचनानर्हश्च ।

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिङ्गपणस्य च ।

श्रेयस्त्वामोन गृह्णीयाञ्जेऽपत्यकलत्रयोरिति” स्मृते ॥
पण्या गौ व्यवहर्त्तव्ये (१३) त्यर्थः । पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्ह

(१२) पोरदुपधादित्वात्नेमैव (उ३०१४०) सिद्धे नियमार्थ यमोपहृण-
मित्यर्थः ।

(१३) पणितद्यमन्दस्य स्तुत्यव्यवहार्योभयार्थत्वे,पि प्रकृते व्यवहर्त्तव्यएव
निपातनमिति द्योतयन् विदुषोति व्यवहर्त्तव्येति ।

मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृजो यत् ।
शतेन वर्या (१४) कन्या । वृत्या (१५) अन्या ।

वह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ।

वहन्येनेनेति वह्यं शकटम् । करणङ्गिम् । वाह्यम् वोढव्यम् ।

अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ।

ऋ गतौ अस्माद्यत् । ग्यतोऽपवादः । अर्थ्यः स्वामी वैश्यो
वा । अनयोः किम् आर्य्या ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

उपसर्त्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ।

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला (१६) ज्ञेदित्यर्थः । उपसर्त्या गौः गर्भा-
धानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम्
उपसर्त्या काशी प्राप्तव्येत्यर्थः ।

अजर्य्यं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ।

नज्पूर्वाज्जीर्य्यतेः कर्त्तरि यत् सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम् । न जीर्य्य-

(१४) शतशब्दोऽनियतपरः कन्याया वरणे वरयितृणां नियमो नास्तीत्य-
प्रतिबन्ध इत्यर्थः । इह वृज् संभक्तावित्यस्यैव ग्रहणं तत्रैवानिरोध-
रूपार्थस्य सम्भवात् । तत्त्व० ।

(१५) अनिरोधे इत्यनुक्तौ वृजो वरणे इत्यस्यापि स्यादित्याशयेनाह
वृत्येति ।

(१६) कालःप्राप्तोऽस्या इति काल्या समयस्तदस्य प्राप्तमिति (६४६८०) इत्य-
धिकारे कालाद्यदिति (उ६४६८०) यता सिद्धमित्याशयेन काल्यापदं
व्याचष्टे प्राप्तकालेति ।

तीत्यजर्थम् (१७) । “तेन सङ्गतमाथ्येण रामाजर्थं कुरु द्रुत-
मिति” भट्टिः । “ऋगैरजर्थं अरसोपरिष्टमदेहबन्धाय पुन-
र्वबन्ध” । इत्यत्र तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । सङ्गत
ङ्गिम्, । अजरिता कम्बल । भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ख्यदेव ।
अजार्थं सङ्गतेन ।

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०ई ।

उत्तरसूत्रादिह भावइत्याकथ्यते । वदेर्भावे क्यप्प्रात्चाद्यत्
अनुपसर्गे (१८) सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म-
वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे
तु ख्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ।

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ।

क्यप्प्रात् । ब्रह्मणो भावो (१९) ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव ।
भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ।

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ।

(१७) अजर्थपदस्य न सङ्गतार्थता किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव प्रत्ययस्रोत-
भट्टिप्रयोगे अजर्थं सङ्गतमित्युभयोपादानं सङ्गच्छते पर्यायत्वे एकस्य
वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१८) गदमदधरयमद्यानुपसर्गे (उ३०२४०) इत्यतोऽनुपसर्गे इत्यनुहसं सुपो-
विशेषणम् ।

(१९) भावइह न धात्वर्थः किन्तु तत्तत्तादिवाच्यः जात्याद्यपरपर्यायोऽ-
साधारणधर्म इत्याशयेनाह ब्रह्मणो भाव इति ।

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्रान्तकारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो हननम् (२०) ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

एतिस्तुशासृष्टजुषः क्यप् । ३ । १ । १०६ ।

एभ्यः क्यप्रान्तात् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६ । १ । ७१ ।

इत्यः । स्तुत्यः । शासद्दङ्ङ्लोः (७१२६४०) । शिष्यः ।
वृद्धति वृजोग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या कृत्विजः ।
आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यवृक्तिः परस्यापि ग्यतो (२१)
वाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति
काशिका । शस्यम्-शंस्यम् । दुह्यम्-दोह्यम् । गुह्यम्-गोह्यम् ।
प्रशस्यस्य चः (७०२४०) ईडवन्दवृशंसुदुहां ग्यतइति (७५५०४०)
सूत्रद्वयवलाच्छसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । आड्-
पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । अञ्जू व्यक्तिस्त्रज्जणा-
दिषु वाङ्मलात्कारणे क्यप् । अनिदितामिति (१७८४०)
नलोपः । आज्यम् ।

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ।

वृत्-वृत्यम् । वृध-वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु कल्प्यम् चर्त्यम् ।

(२०) भुवोभावे (७३०३४०) इततोन्मुहत्तं भावपदं धात्वर्थपरमित्याशयेनाह
ब्रह्मणो हननमिति ।

(२१) उभयप्राप्तौ प्रतिषेधे परमिति परत्वात् ग्यदेव स्यात्तन्मा भूदिति
क्यवृक्तिरिति भावः ।

तपकरणङ्गिम् कृत-कीर्त्यम् । अनित्यख्यन्ताद्युरादय इति-
णिजभावे ख्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ।

ई च खनः । ३ । १ । १११ ।

चात् क्यप् । आङ्गणः (३२४०) । खेयम् । इ चेति वृत्तः
सुपठः ।

भृत्योऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ।

भृत्याः कर्मकराः भर्तव्याइत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयन्न तु
संज्ञा । समञ्च बद्धलम् * । संभृत्याः-संभार्याः । असं-
ज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं चार्त्तिकम् । असंज्ञायां किम् ।
भार्या नाम चत्वियाः । अथ कथं “भार्या बधरिति” इह
हि संज्ञायां समजेति (७४५०४०) क्यपा भाव्यम् संज्ञापय्युदा-
सस्यु पुंसि चरितार्थः (२२) सत्वम् विभर्त्तेः भृ इति दीर्घा-
न्तात् क्य्रादेर्वा ख्यत् क्यप् भरतेरेव तदनुबन्धग्रहणे (२३)
इति परिभाषया ।

भृजेर्विभाषा (२४) । ३ । १ । ११३ ।

भृजेः क्यप् स्यात् । पञ्चे ख्यत् । भृज्यः ।

चजोः कु चिण्ण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ।

(१२) असंज्ञायामिचसंज्ञाप्यहणसामर्थ्यात् भाव्येयत्वं छान्दोग्येणापि न
क्यवित्यागह्याह पुंसिति भार्या नाम चत्विया इत्यर्थः ।

(२३) दुभ्रम् इत्यनेकानुबन्धत्वात् विभर्त्तेः क्यपोऽपसङ्ग इति भावः ।

(२४) अडपधत्वात् नित्ये मात्ते विभाषेयम् ।

चस्य जस्य च (२५) कुत्वं स्यात् घिति ख्यति च परे ।
निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् * । तेनेह न । गर्ज्यम् ।
मृजेर्द्विः । मार्ग्यः ।

न्यङ्क्वादीनाञ्च (७६) । ७ । ३ । ५३ ।

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कः । नावञ्चोः (७३८२४०) इत्युप्रत्ययः ।

राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुष्यकृष्टपच्याव्यथ्या ।

३ । १ । ११४ ।

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा
निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (२७) स
सूयते कण्डप्रतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः राज-
सूयम् । अर्द्धर्चादिः (३६२४०) । सरत्याकाशे सूर्य्यः । कर्त्तरि
क्यबन्निपातनादुत्त्वम् । यद्वा घू प्रेरणे तुदादिः सुवति कर्म्मणि
लोकं प्रेरयति क्यपो कृट् । मृषोपपदाद्बदेः कर्म्मणि नित्यं
क्यप् (२८) । मृषोद्यम् । विशेष्यनिष्ठाऽयम् । 'उच्चाय

(२५) चजोः घिण्ख्यतोर्न यथासंख्यप्रहणं तेन रक्तं रागादिति (५२४४०)
निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे चस्य जस्य चेति ।

(२६) न्यङ्कु मङ्कु मृगु दूरेपाक फलेपाक क्षयेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरे-
पाकु फलेपाकु तक्र वक्र व्यतिषङ्ग अरुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग अपाक
मांसपाक मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक (संज्ञायां) मेघनिदाषा-
वदाघाघाः न्यमोष (वीरुत्) न्यङ्क्वादिः ।

(२७) राजानं क्रीणन्तीत्यादौ राजशब्दस्य सोमार्थत्वदर्शनादित्यर्थः ।

(२८) वदः सुपि क्यप् चेति (७३०४४०) पाञ्चिको यत्प्रत्ययो नेति बोध्यम् ।

सौन्दर्यगुणा मृपोद्याः” । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वञ्च-
संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नन्वनं कुष्यम् । गोष्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपचाः । कर्मकर्त्तरि । शुद्धे तु
कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ।

भिद्योद्धौ नदे । ३ । १ । ११५ ।

भिदेरुञ्जेश्च क्वाप् । उञ्जोर्द्धत्वञ्च । भिनत्ति कूलभिद्यः ।
उञ्जत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् भेत्ता । उञ्जिता ।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ।

अधिकरणे क्यप् निपात्यते । पुष्यन्त्यस्त्रिन्नर्थाः पुष्यः ।
सिध्यन्त्यस्त्रिन् सिध्यः ।

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकलकहलिषु । ३ ।

१ । ११७ ।

पूङ्नीञ्चिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाय शोध-
यितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः पिष्टश्रीपधविशेष इत्यर्थः ।
पापमिति वा । जित्यो हलिः यत्नेन कृठव्य इत्यर्थः ।
कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाठम् । अन्यत्तु विपव्यम् । विनेयम् ।
जेयम् ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ।

एन्दमीति वक्तव्यम् * । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके
तु प्रतिप्राप्तम् । अपिप्राप्तम् ।

— पदाखैरिवाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११६ ।

अवगृह्यम् (२६) । प्रगृह्यमादम् (३०) अखैरी परतन्तः ।
गृह्यकाः शुकाः (३१) पञ्चरादिवन्धनेन परतन्तीकृता
इत्यर्थः । वाह्यायां ग्रामगृह्या सेना ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः दिगा-
दित्वाद्यत् (५.७६४) । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः तत्पचाश्रित
इत्यर्थः ।

विभाषा कृष्टप्रोः । ३ । १ । १२० ।

क्यप्प्रात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे

ऋह्लोर्यत् । ३ । १ । १२४ ।

— ऋवर्णान्ता(३२)ङ्लन्ताञ्च धातोर्यत्यात् । कार्यम् । वष्यम् ।

युग्यञ्च पत्रे । ३ । १ । १२१ ।

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते ।

(२६) अवगृह्यमिति अवग्रहोविच्छेदः अवान्तरसंज्ञां सूचयितुं पदपाठ-
काले किञ्चिदवसानमित्यर्थः ।

(३०) प्रगृह्यमिति प्रकृतिभावाद्यणाद्यभावाय परसन्निकर्षाभावः प्रग्रहः
अस्य पदस्य सा संज्ञा विहिता तद्वगृह्यम् द्विवचनस्य पदावयवत्वेन
तस्यैव प्रगृह्यसंज्ञावत्त्वौचित्येऽपि अवयवधर्मास्य समुदाये आरोपात्
प्रगृह्यत्वमिति बोध्यम् ।

(३१) “गृह्यासक्ताः पक्षिन्ष्टगाम्ब्येकास्ते गृह्यकाश्च ते” इत्यमरोक्तेः पक्षि-
न्ष्टगयोरेव निपातनम् ।

(३२) ऋह्लोरिनि पञ्चम्यर्थे षष्ठी ह्रस्वाहचर्यात् ऋधातोर्न ऋह्यमपि
तु ऋवर्णान्तस्येत्याशयेनाह ऋवर्णान्तादिति ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ।

अमोपपदाद्भेदधिकरणे ण्यत् । दृष्टौ सत्या पात्रिको त्वस्वश्च
निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्याच्चन्द्रार्को अमावास्या अमा-
वस्या । ऋहलोर्ण्यत् (७३०६४०) । चजोरिति (७३०६४०) कुत्वम् ।
पाक्यम् । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः * । ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽप-
वादः । पाणिभ्या सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्च
* । समवसर्ग्या ।

न क्वादेः । ७ । ३ । ५८ ।

क्वादेर्द्वातोः चजोः कुत्वन्न । गर्ज्यम् । वार्त्तिककारस्तु
चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिटइति (७३०७४०) पूरयित्वा न
क्वादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यौ तेन अजितर्जिप्रभृतीनान्-
कुत्वन्निष्ठाया सेट्त्वात् । अचुचुल्लुशुप्रभृतीनान्तु क्वादित्वेऽपि
कुत्वं स्यादेव (३३) । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतस्मार्त्तं
तथापि यद्योत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यम् (३४) ।

अजिब्रज्योच्च । ७ । ३ । ६० ।

न कुत्वम् । समाज । परिव्राजः ।

भुजन्युब्जौ (३५) पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ।

(३३) कुत्वं स्यादेवेति उदितोवेति (७४६३४०) क्वायामिड्विकल्पेन यस्य
विभाषेति (७३४८४) निष्ठायामनिट्कत्वादिति भावः ।

(३४) तथाच वार्त्तिककारुरोधेनानिट्कत्वात् कुत्वं प्रयोक्तव्यमिति भावः ।

(३५) भुजेर्ब्रजि कुत्वगुणयोरभावएवं निपूर्वात् उदृज चार्जिव इत्यस्मात्
ब्रजि कृत्वाभाव दकारस्य बकारादेशश्च निपात्यते ।

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हल-
श्चेति (उ४५६४०) घञ् । न्युज्जन्यस्मिन्निति न्युजः । उपतापो
रोगः । पाण्युपतापयोः किम् भोगः समुद्रः ।

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ।

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । तयोऽनुयाजाः ।
यज्ञाङ्गे किम्-प्रयागः । अनुयागः ।

वञ्चेर्गतौ । ७ । ३ । ६३ ।

कुत्वन्न । वञ्चप्रम् । गतौ किम् वङ्कम् काष्ठम् कुटिली-
कार्यमित्यर्थः ।

ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ।

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ ।
इगुपधलक्षणः (उ३१६४०) कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ।

एय आवश्यके (३६) । ७ । ३ । ६५ ।

कुत्वन्न । अवश्यपाचम् ।

यजयाचरुचप्रवचर्च्चञ्च । ७ । ३ । ६६ ।

एय कुत्वन्न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् ।
ग्रन्थविशेषः । ऋच-अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽपि अतएव

(३६) आवश्यकार्थेऽवश्यशब्दसाच्चिन्त्ये एव ख्यदिति ज्ञापितं तदर्थं गम्ये त्व
ओरावश्यके इति (उ३१२४०) ख्यदिति बोध्यम् ।

ज्ञापका (३७) ऋत् । त्यजेश्च । त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति
काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यभाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्र-
करणे त्यजेरूपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ।

षाच्यम् । शब्दाख्यायान्तु वाक्यम् ।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ।

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोग्यो भृत्यः ।

भोज्यं भृत्ये (३८) । ७ । ३ । ६९ ।

भोज्यमन्यत् । ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याश्चेति (३९) वक्त-
व्यम् * । लाच्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्त्तिकबलात्-
स्त्रीकार्यः । दाभ्यः ।

ओरावश्यको । ३ । २ । १२५ ।

उवर्णाद्घातोर्ष्यत्सादवश्यभावे द्योत्ये । लाच्यम् । पाच्यम् ।

आसुयुवपिरपिलपित्वपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ।

(३७) ज्ञापकादिति मरूपत्वात् वाच्यरूपविधिना यदेव भवतीति नाशङ्क-
नीयमिति भावः ।

(३८) भृत्यसिद्धाभ्यवहार्यं मात्रं विवक्षितं न तु खरविद्यदभ्यवहार्यं तेन
भोज्या यवागूरित्यपि स्यात् ।

(३९) ओरडुपधादिति (उ३०१४०) मात्प्रस्य यतोऽपवादः ।

पूज्-आशाव्यम् । यु मिश्रणे याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
लप्यम् । ताप्यम् । चाप्यम् ।

आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ।

आङ्पूर्वान्नयतेर्णदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निवि-
शेषएवेदम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्व-
लनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः वैश्वकुलादे (४०) रानीतो
दक्षिणाग्निश्च ।

प्रणाय्योऽसम्मतौ । ३ । १ । १२८ ।

सम्मतः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः (४१) । तथा भोगे-
ष्वादरोऽपि सम्मतः । प्रणाय्यश्चौरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः ।
प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवा-
ससामिधेनीषु । ३ । १ । १२९ ।

मीयतेऽनेन पाय्यम्मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च । आतो
युगिति युक् (७२७०४०)सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निम्प्रतीति सान्नाय्यं
हविर्विशेषः (४२) । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते ।

(४०) दक्षिणाग्नेर्यानिर्विकल्पप्रते वैश्वकुलात्, विमतो, आङ्गाद्, गार्हप-
त्यादे त्यादिपदप्राह्यम् ।

(४१) कर्मव्यापार इति लोकानां प्रीतिविषयीभवनरूपस्य कर्मणोव्यापारस्य
चौरादावसत्त्वादसम्मतः । तन्त्रेणार्थद्वयमित्याह तद्वेति ।

(४२) हविर्विशेषइति “एन्द्रं दध्यमावासावामैन्द्रं पयोऽमावासाश-
मिति” विहितदधिपयोविशेषरूपः ।

निधीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निष्काय्यो निवासः । अधिकरणे
ख्यत् धायो धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया
समिदिति धाव्या ञक् ।

ऋतौ कुण्डपाय्यसञ्जाय्यौ । ३ । १ । १३० ।

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः ऋतुः । सञ्जीयतेऽ-
सौ सञ्जाय्यः ।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ ।

१३१ ।

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे (४३) एते साधवः । अन्यत्र तु
परिचेयम् । उपचेयम् । सवाह्यम् ।

चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ।

धीयतेऽसौ चित्योग्निः । अग्नेऽयनमग्निचित्या । प्रैपाति-
सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याञ्च (७२६१४०) । त्वया गन्तव्यम् । गम-
नीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्य-
विधिः । स्त्ररधिकारादूर्ध्वं (४४) वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञाप-
यति तेन (४५) कल्प्यदत्तमुन्खलर्येषु नेति सिद्धम् । अहं

(४३) अग्निरिति न ज्वलनपरं किन्तु अग्निधारणार्थमिष्टकादिनिर्मितं
स्थलमेवात्राग्निमद्गलक्ष्यमित्याह स्थलेति ।

(४४) वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यतथाह स्त्ररधिकारादिति ।

(४५) तेनेति इदितं इष्टनमित्युभयत्रापि न वज्रिति बोध्यम् ।

कृत्यकचञ्च (७२६३४०) । स्तोत्रमर्हः सुत्यः सुतिकर्म । स्तोत्रा
सुतिकर्ता । लिङ्गा वाधा मा भूदिति कृत्यकचोर्विधिः ।

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याह्लाव्यापात्या
वा । ३ । ४ । ईट ।

एते कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयो-
रेवेति (७२६८८०) सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः ।
भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्ना-
मयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । शक्ति लिङ् च
(७२६३४०) । चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो
वाह्यः । लिङ्गा वाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवाद्ने-
नैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे (७२६२४०) कृत्याच्चेति सुत्यजम्
अर्हं (७२६३४०) कृत्यकचोर्ग्रहणञ्च ।

इति कृत्य कृत्यप्रक्रिया ।

ख्वुल्लृचौ । ३ । १ । १३३ ।

घातोरेतौ स्तः । कर्त्तरि कृदिति (७२६८८) कर्त्तृर्थे । युञ्जी-
रनाकौ (१३३४) । कारकः कर्त्ता । वोढुमर्हो वोढा ।
कारिका कर्त्त्री । गाङ्कुटेति (७११६४) ङित्त्वम् । कुटिता ।
अङ्गिणित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । विजइट् (७१५०४) ।
विजिता । हनसोऽचिखलोः (७१५६४) । घातकः । आतो-
युक् (७२७०४) । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति (७२७२४) न
वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटसु । नियामकः । जनि-
वध्योश्च (७१३६४) । जनकः । बध हिंसायाञ् । बधकः । रधि-
जमोरचि (७१७४) । रन्धकः । जम्भकः । नेच्छलिटि रधेः
(७१४०४) । रधिता-रद्धा । मस्जिनशोरिति (७१४०४) रुम् ।
मङ्गा । नंटा-नशिता । रभेरशब्दितोः (७१६१४) । रन्धकः ।
रन्धा । लभेश्च (७१६२४) । लम्भकः । लब्धा । तीपसह
(७७४४) । एपिता-एष्टा । सहिता-सोढा । दरिद्रातेरालोपः
(७१२५४०वा०) । दरिद्रिता । ख्वुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्यट
इत्येव (७३००४) सूत्रमस्तु यत् विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरि-
त्यर्थात् एवञ्च बज्जलग्रहणं योगविभागेन कृत्वा तस्यार्थव्यभि-
चारार्थम् । पादाभ्यां छियते । पादहारकः । कर्मणि ख्वुन् ।
क्रमे कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृतइणनिषेधो वाच्यः • ।
प्रकृन्ता । कर्त्तरीति किम् प्रकृतमित्यम् । आत्मनेपदेति किम्
संक्रमिता । अनन्यभावो (१) विषयशब्दः । तेनानुपसर्गा-

(१) तदत्राविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावस्तथा च विकल्पाईह
क्रमे परस्मैपदात्मनेपदेभ्यप्राप्तिविषयत्वात् निषेध इति भावः ।

द्वेति (७२५१ष्ट०) विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता ।
तद्वर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरि-
डित्यत्र (७१०३ष्ट०) परस्मैपदग्रहणन्तङानयोरभावं लक्षयति ।
सञ्चिगमिषिता । एवं न वृद्धाश्चतुर्भ्यः (७७६ष्ट०) । विवृत्तिता ।
यङन्तात् ण्वुल् अल्लोपस्य स्थानिवच्चान्न वृद्धिः । पापचकः ।
यङ्लुगन्तात् । पापाचकः ।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः । ३ । १।१३४।

नन्द्यादे (२) ल्युग्रं ह्यादे-(३)-र्णिनिः पचादे-(४)-रच् स्यात् ।
नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्हयतीति जनार्दनः । मधुसू-
दनः । विशेषेण भीषयतइति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादि
गणे निपातनास्यत्वम् । ग्राही । स्यायी । मन्त्री । विशयी ।

(२) नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्द्धनः शोभनः रोचनः
(सहितपिदमः संज्ञायाम्ग०) । सहनः तपनः दसनः । जल्पनः रमणः
दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः
विभीषणः लवणः वित्तविनाशनः कुलदमनः शत्रुदमनः इति
नन्द्यादिः ।

(३) ग्राही उत्ग्राही उद्ग्राही उद्ग्राही स्यायी मन्त्री संमर्ही (रत्नश्वपशां
नौ ग०) निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी) याचृव्याहृव्रजवदवसां
प्रतिपिङ्गानाम् ग०) अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अत्राजी अवादी
अवासो (अचामचित्तकर्तृकाणाम् ग०) अकारो अहारी अविनायी ।
विशयी विपायी (विशयी विषयी देशेग०) (अभिभावी भूते ग०) अप-
राधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति अहादिः ।

(४) पच वच वप वद चल पत नदट् भपट् लवट् चरट् गरट् तरट्
चोरट् गाहट् सूरट् देवट् दोपट् रज मद जप सेव मेष कोष
मेध नर्त्त व्रण दर्श सर्प दम्भ दर्प जारभरा श्वपच । पचादिराकृतिगणः

दृङ्प्रभावो निपातनात् । विषयी । इह पचमपि(५) । परिभा
 वी । परिभवी । पाञ्चिको दृङ्प्रभावो निपात्यते । पचादिरा-
 कृतिगणः शिवशमरिष्टस्य करे (७५०३४०) कर्मणि घटोऽठच्
 (६६६४०) इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्च अच्प्रयोगात् अच्प्रत्यये
 परे(७२११४०३०) यडोलुग्विधानाच्च । केपाञ्चित्पाठस्वनवन्धास-
 ज्ञानार्थः । केपाञ्चित्प्रपञ्चार्यः । केपाञ्चिद्वाधकबाधनार्थः । पच-
 तीति पचः । नदद् चोरद् देवद् इत्यादयष्टितः । नदी ।
 चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति(७२१६४०) क प्राप्तः । जारभ
 रा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण्(७२२१४०) प्राप्तः । न्यङ्कादिषु
 (७२०७४०) पाठात् श्वपाको (६) ऽपि । यडोऽचि चेति (७२११४०)
 लुक् । न धातुलोपइति(७२१८४०) गुणवृद्धिनिषेधः । चक्रियः ।
 नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीचजः । चरिचलिपतिवदीना
 वा द्वित्वमभ्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् * । आगमस्य दीर्घ
 त्वसामर्थ्याद्भ्यासहस्रो हलादिशेषश्च न (७) । चराचरः ।
 चलाचलः । प्रतापतः । वदावदः । हन्तेर्घत्वञ्च • । घत्वमभ्या-
 सस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति (७११०४०) कुत्वम् । घनाघनः ।
 पाटेर्गिलुक् (८) चोक् च दीर्घञ्चाभ्यासस्य * । पाटूपटः ।

(५) निपातनादित्यनुपच्यते । परिनिविभ्य इति (७२८४०) सितस्येति
 । । क्ताञ्चनन्दिनोतेर्घृणैण त् । णिव्यन्तसिनोतेर्निपातनं विना पत्वं न भव-
 तीत्याशयेन निपातनं दित्युक्तम् ।

(६) पचो कर्मण्यणि न्यङ्कादिवात् (७२०७४०) चो कुत्वे सिद्धम् ।

(७) सति तु हलादिशेषे आगमसादेशस्य वा विशेषो नास्तीति च्या चा-
 भ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(८) चेरनिटीति(७६०४०) षिडोमे तु प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या उपधावृद्धिमसङ्गादाह
 षिडुगिति इहापि पूर्ववत् सुसहलादिशेषयोरभावं इति बोध्यम् ।

पत्ते । चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रातिः
कृतीति (४७।१८०) वा मुम् । रातिञ्चरो रातिचरः ।

इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ।

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । वृधः । कृगः । ज्ञः ।
प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वामरूपविधिना
ग्वल्लटचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ।

आतञ्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ।

कः स्यात् । श्याद्वप्रधेति (७३।२०८)णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ।

पाघ्राधमाधेटदशः शः । ३ । १ । १३७ ।

पिबतीति पिवः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या ।
धेटाटित्वात् स्तानन्धयीति खशीव डीप् प्राप्तः खशोऽन्यत्र
नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञावान्न,
व्याघ्रादिभिरिति † निर्देशात् ।

अनुपसर्गास्लिम्पविन्द(६)धारिपारिवेद्युदेजि-
चेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ।

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेद्यः ।

† उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यापयोगेइति(३५।६८०)कृत्वे इति श्रेयः ।

(६) लिम्पविन्देति तदाद्यन्तर्गण्यमुच्चादितान् श्रे परे भाषिना तमा अनुसूक्तौ
निर्दिष्टौ तेन सत्तायर्थकानां नेति बोध्यम् ।

उद्देश्यः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौतो हेतुमण्यन्तः ।
 सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात परमात्मा । साल-
 न्तो भक्ताः । षष्ठ मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा ।
 साहयः । अनुपसर्गात्किम् प्रलिपः । नौ लिप्सेर्वाच्यः * ।
 निलिम्सा देवाः । गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् • । गोविन्दः ।
 अरविन्दः (१०) ।

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३६ ।

शः स्यात् । ददः । दधः । पच्चे वक्ष्यमाणो (११) णः । अनु-
 पसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ।

इतिशब्दः आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो (१२) णः स्याद्वा ।
 पच्चेऽच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव ।
 उज्ज्वलः । तनोतेरुपसंख्यानम् * । इहानुपसर्गादिति
 विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

श्याद्द्वयधास्तुसंख्यतीणवसावहृत्लिहृत्लिपश्चसञ्च
 । ३ । १ । १४१ ।

श्यैड्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैडोऽवस्यतेऽदन्तत्वात्

(१०) चक्रस्य नाभिनेम्योरनराजस्यकाशानि चरासत्त्वाद्दृश्यात् द्रव्यान्वपि
 चरासत्त्वान्ते तानि विन्दति इति कर्मण्यणो बाधनायेदम् ।

(११) श्याद्दधेति सूत्रे विधास्यमान इत्यर्थः ।

(१२) ज्वल दीप्तावित्यादयः कस गतावित्यना भ्यादौ षठिता एतत्पुस्तके
 ८८ ८९ ९० पृष्ठेषु दृष्टव्याः ।

सिद्धे ष्ठग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् (१३) । अवश्यायः ।
प्रतिश्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याघ्रः । सु गतौ
आङ्पूर्वः सम्पूर्वस्य आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः ।
स्रवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ।

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकात्
दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यञ्च (उ३१७४०) । दवः । नय-
तीति नायः । उपसर्गे तु । प्रदवः । प्रणयः ।

विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४२ ।

णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् तेन जलचरे
ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेऽस्येति काशिका । भवो देवः
संसारञ्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमन्ते तु प्राप्तप्रयत्नचरादि-
ण्यन्तादच् । भावः ।

गेहे कः । ३ । १ । १४४ ।

गेहे कर्त्तरि (१४) ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिक-
मिति गृहम् तात्स्याद्गृहाः (१५) दाराः ।

(१३) अन्यथा आतस्योपसर्गे इति (उ३१६४०) विशेषविहितः कः सामान्य-
विहितस्य णस्य बाधकः स्यादिति भावः ।

(१४) गेहे इति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं नोपपदं गृहप्रतिना संयुक्ते ज्ञ
(६२१४०) इति निर्देशादित्याशयेनाह गेहे कर्त्तरीति ।

(१५) मञ्जाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्जस्यपुरुष इव गृहस्यदारेषु गृहगन्द
औपचारिक इत्यर्थः ।

शिल्पिनि ष्वन् । ३ । १ । १४५ ।

क्रियाकौशलं शिल्पन्तद्वत्कर्त्तरि (१६) ष्वन् स्यात् । दृतिख-
निरञ्जिभ्यएव * । नर्त्तकः नर्त्तकी । खनकः खनकी ।
अस्यकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः * । रजकः रजकी ।
भाष्यमते तु दृतिखनिभ्यामेव ष्वन् । रञ्जेसु शिल्पिसंज्ञयो-
रिति (उ३६७४०) क्नुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु । रजकी ।

गस्यकन् । ३ । १ । १४६ ।

गायते (१७) स्यकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि । गायका ।

एयुट् च । ३ । १ । १४७ ।

गायनः । टित्त्वाङ्गायनी ।

जह् ज्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ।

हाको हाडश्च एयुट् स्यात् ज्रीहौ काले च कर्त्तरि । जहा-
त्युदकमिति (१८) हायनो ज्रीहिः । जहाति भावामिति
हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

मृष्टत्वः (१९) समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ।

(१६) अत्रापि शिल्पिनीति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तत्रपदमित्याशयेनाह
तद्वत्कर्त्तरीति ।

(१७) यकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थेविषयमेव शिल्पिनं बोधयितुं समर्थ इत्या-
शयेनाह गायतेरिति ।

(१८) उदकादधिकवर्द्धमाडुदक जहाति परित्यज्य वर्द्धते इत्यर्थः ।

(१९) मृष्टत्वरिति पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन जह् ।

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते (२०) । प्रवकः ।
सरकः । लवकः ।

आशिषि च । ३ । १ । १५० ।

आशीर्षिष्यार्थदृत्तेर्द्वात्तोर्वुन् स्यात् कर्त्तरि (२१) । जीवतात्
जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः आशा-
सितुः पितादेरियमुक्तिः ।

कम्मख्यण् । ३ । २ । १ ।

कम्मख्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः (२२) ।
कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधा-
नान्न । शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः * । अणोऽपवादार्थं
वार्त्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा ।
कल्याणाचारा । ईच्छिन्नमिभ्याञ्च * । सुखप्रतीक्षा । वज्र-
क्षमा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः, कर्मणः शेषत्वविव-
क्षायाम्भविष्यन्ति ।

ह्वावामञ्च । ३ । २ । २ ।

- (२०) लक्ष्यतइति भूयः सहचरादिति श्रेयः यो हि भुयो यां क्रियां करोति
स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः ।
साधुकारित्वोक्त्या वज्रशो दुष्टकरणे न बुनिति बोध्यम् ।
- (२१) अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः कर्त्तरि कृदिति
(७२६८८०) कर्त्तर्याभिधानादित्याशयेनाह आशीर्षिष्यार्थेत्यादि ।
- (२२) उपपदसतिङिति (३७८८८) स्तुतेष्येति श्रेयः । तत्र गतिकारकोषप-
दानां कङ्गिःसंभासवचनं प्राक् सुबुत्तरेरित्युक्तरीत्यैव समाहइति
बोध्यम् ।

अण् स्यात् । कापवादः (२३) । स्वर्गङ्गायः । तन्तुवायः ।
धान्यमायः ।

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ।

आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । नाण् ।
आतो लोपः । गोदः । पाष्णितम् । अनुपसर्गे किम् गोस-
न्दायः । कविधौ सर्वत्र प्रसारणभ्यो(२४)डः । ब्रह्म जिनाति
ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे(२५) । आहः । प्रहः ।

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ।

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात् कः
स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्यः । विषमस्य ।
ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे ।
आखूनासुत्यानमाखूत्यः ।

प्रष्ठाऽग्रगामिनि ः । ८ । ३ । ६२ ।

प्र-तिष्ठतइति प्रष्ठो गौः अग्रतो गच्छतीत्यर्थः अग्रेति किम् प्रस्यः ।

अम्बाम्बोगोभमिसव्यापद्विचिकुशेकुशड्क्वड्कु
मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ६७ ।

(२३) आतोऽनुपसर्गे क इति विहितस्य कस्यापवाद इत्यर्थः ।

(२४) प्रसारणशब्दः संप्रसारणपर्यायः । जिनातीति ज्या वयोहानावि-
त्यस्य षड्विज्येति (७।०।६४०) संप्रसारणात् सिद्धम् ।

(२५) कप्रत्यये तु वचिस्सुपीति (७।०।५४०) संप्रसारणे आह्वयइत्यादि
स्यादिति बोध्यम् ।

ः सुधादित्वात् कुम्भादित्वात् हृत्वेऽणत्वनिर्देशाद्वा कुमति चेति
(४८२४०) न णत्वम् ।

स्य इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्यः स्थस्य
सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इतज्जर्हं कर्मणि सुपीति
द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ।

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । आलस्य-
सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * । तुन्दपरिमार्ज्जिति तुन्द-
परिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता । अलसादन्यत्र
तुन्दपरिमार्ज्ज एव । यच्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकम-
पनुदति स शोकापनुदः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य (२६)
उपसंख्यानम् । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ।

दारूपाज्जानातेश्च प्रोपष्ट्यात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ।
अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पद्यिप्रज्ञः । अनुपसर्ग ः इत्युक्तेः
प्रादन्यस्मिन् सुपि न कः । गोसन्प्रदायः ।

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ।

गोसंख्यः ।

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ।

(२६) मूलविभुज नखसुच काकगृह कुसुद महीध्र कुध्र गिल आकृति-
गणोयम् ।

ः आतोऽनुपसर्गे इति (उ३२४ष्ट०) । सूत्रे इति शेषः ।

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे । सामगः
सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । पिबतेः सुराशीधोरि
ति वाच्यम् । * सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र चीरपा ब्राह्मणी
सुराम्पाति रक्षतीति सुरापा ।

हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ ।

अंशहरः । अनुद्यमने किम् भारहा रः । शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-
तोमरयष्टिषट्घटीधनृप्पु ग्रहेरुपसंख्यानम् । शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे । सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रम्
केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्रापेव । सूत्रग्राहः ।

वयसि च । ३ । २ । १० ।

उद्यमनार्थम् सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

आङि ताच्छील्ये । ३ । ३ । ११ ।

पुष्पाख्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम्
भाराहारः ।

अर्हेः । ३ । २ । १२ ।

अर्हतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे । अर्णोऽपवादः । पूजार्हा
ब्राह्मणी ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ।

हस्तिस्वकयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो

इस्ती । तत्पुरुषे कृतीति(४६०ष्ट०)हलदन्तादिति(४५६ष्ट०) वा
ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ।

शम्भवः । शंवदः । पुनर्द्धांतुग्रहणस्वाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् ।
कञो हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका
तच्छीला ।

अधिकरणे श्रुतेः । ३ । २ । १५ ।

खे श्रुते खशयः । पार्श्वीदि (२७) धूपसंख्यानम् । पार्श्वी-
भ्यां श्रुते पार्श्वशयः । षष्ठशयः । उदरेण श्रुते उदरशयः ।
उत्तानादिषु कर्त्तृषु * । उत्तानः श्रुते उत्तानशयः । अवमू-
र्द्धशयः अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा अधोमुखः श्रुते
इत्यर्थः । गिरौ उच्छन्दसि । गिरौ श्रुते गिरिशः । कथन्तर्हि
“गिरिशमुपचचार प्रत्यहम् सां सुकेशीति” गिरिरस्यास्ति
इति विग्रहे (३८१ष्ट०) लोमादित्वाच्छः ।

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ।

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः कुरुचरी ।

भिच्चासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ।

भिच्चाञ्चरतीति भिच्चाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यवन्तम्

आदायचरः । कथम् “प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति” पचादिषु
चरडिति पाठात् ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः । ३ । २ । १८ ।

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः ।
सूत्रेऽग्रइत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथन्तर्हि “यूथन्त द्यस-
रगर्भितकृष्णसारमिति” बाहुलकादिति हरदत्तः ।

पूर्वे कर्त्तरि । ३ । २ । १९ ।

कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सत्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । कर्त्तरि किम् पूर्व देशं सरतीति पूर्वसरः ।

कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २०

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति (७६४०) सः ।
यशस्करी विद्या । आङ्गकरः । वचनकरः (२८) ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिव-
ज्जनान्दीकिम्लिपिलिविलिभक्तिकर्त्तृचित्रचेत्रसं-
ख्याजङ्घावाह्वहृथ्यत्तद्धनुररूपेषु । ३ । २ । २१ ।

एषु कञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्तादित्वात्सः (६९५०) । भास्करः । वज्रकरः ।

(२८) विद्या यगोहेतु । आङ्गमेवाह्य शीलं सततं तदनुशीलनात् । आ-
नुलोम्यमनुकूलता वशंवदन्त्यर्थ ।

ब्रह्मशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया घृथग्रहणम् । लिपि-
लिविशब्दौ पर्यायौ । संख्या-एककरः । द्विकरः । कस्ता-
दित्वात् (६६४०) । अहस्कारः । नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थ-
स्येति (७५४०) षत्वम् । धनुष्कारः । अरुष्कारः । किंयत्तद्ब्रह्म
कजोऽज्जिधानमिति * वार्त्तिकम् । किङ्करा । यत्करा । तत्
करा । हेत्वाद्दौ टम्बाधित्वा परत्वाद्दच् । पुंयोगे डीप् किङ्करी

कर्म्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ।

कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ । कर्म्मकरोभृतकः ।
कर्म्मकारोऽन्यः ।

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु

। ३ । २ । २३ ।

एषु कजठो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार-
इत्यादि ।

स्तम्बशकृत्तोरिन् । ३ । २ । २४ ।

ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् * । स्तम्बकरिब्रीहिः शकृत्क-
रिर्वत्सः । ब्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः । शकृत्कारः ।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ।

दृतिनाथयोरुपपदयोर्हजडन् स्यात् पशौ कर्त्तरि । दृतिम्
हरतीति दृतिहरिः । नाथन्नासारज्जुम् हरतीति नाथ-
हरिः । पशौ किम् दृतिहारः । नाथहारः ।

वाच्यम् * । स्नानन्धयतीनि स्नानन्धयः । घेटटित्त्वात् स्नान-
न्धयी (३०) । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

नाडीमुष्टोश्च । ३ । २ । ३० ।

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्धर्माघेटोः खग् स्यात् । यथासंख्य-
न्नेष्यते । नाडिन्धमः नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः ।
घटीखारीखरीपूपसंख्यानम् * । घटिन्धमः । घटिन्धयः ।
इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ।

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ।

उत्पूर्वाभ्याम् (३१) रुजिवहिभ्याम् कूले कर्मण्युपपदे खग्
स्यात् । कूलमुद्गुजतीति कूलमुद्गुजः । कूलमुद्गुहः ।

वहाम्ने लिहः । ३ । २ । ३२ ।

वहः स्नान्वस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो
लुक् । खशो डित्वाङ्गुणः । अङ्गलिहो वायुः ।

परिमाणे पक्षः । ३ । २ । ३३ ।

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाङ्गः ।

(३०) टित्त्वात्स्नानन्धयवेत्तरितार्थत्वात् प्रत्ययान्तत्वावकाश इति भावः । तत्रापि
खग्प्रत्ययान्ताद्देव घेटो ङीष् नान्यत्वेति हरदत्तादयः । मनो० ।

(३१) उदीत्यस्य सप्तम्यन्तत्वे कूलशब्दस्यैवोपपदत्वं स्यात् नतश्च नाडीमुष्टो
रिवाद्यथासंख्यप्रहणापत्तिरित्यतउदीत्यत्र सप्तमीं पञ्चमीपरतया
व्याचष्टे उत्पूर्वाभ्यामिति रुजिवहोरित्यत्र षठी पञ्चम्यर्थे ।

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ।

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्त तापवाची

विध्वरूपोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ।

विधुर्स्तुदः । मुनि कृते संयोगान्तस्य (१६४० स्तु०) लोपः । अस्तुदः

असूर्य्य ललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ।

असूर्य्यमित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्य्यन्त्र पश्यन्तीत्यसूर्य्यपश्चा राजदाराः (३२) । ललाटन्तपः सूर्य्यः ।

उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्धमाञ्च । ३ । २ । ३७ ।

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणान्तस्मिन्नुपपदे ह्रस्वः खश् । उग्रम्पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकन्तेन माद्यति दीप्यते ऽबिन्धनत्वादिति इरन्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यत्र । पाणयो धूमायन्ते ऽस्मिन्निति पाणिन्धमो ऽध्वा अन्धकाराद्याहतइत्यर्थः तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दप्रन्ते ।

प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ।

प्रियंवदः । वशंवदः । गने (३३) सुपि वाच्यः । असंज्ञा-

(३२) उपनिषदेषु यदपरिहार्यदर्शनं सूर्य्यमपि न पश्यन्ति । देवात् सूर्य्यदर्शने ऽपि प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्य्यदर्शनाभावमात्रं सूर्य्येतरषन्द्रा देवां दर्शनं विवक्षितं तदा न खश् भवति अत्रभिधानात् । मनो०

(३३) स्वमिति प्रकृते खङ्करणसुत्तरार्थं तेन द्विषन्पदस्यैव ह्रस्वणिलोपी स्यात् । तत्रैव खचमत्तकौह पृष्ठवर्णन्त धाम्यत्वापि क्वचित् खचो प्रापणार्थं तदेव वाभिर्कृतोक्तं गमेरिति ।

र्यमिदम् (३४) । मितङ्गनो हस्ती । विहायसो विह इति वाच्यम् । खञ्ज डिद्वा वाच्यः • । विहङ्गमः विहङ्गः । भुजङ्गमः भुजङ्गः ।

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३६ ।

खच् स्यात् ।

खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ६४ ।

खञ्जपरे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तम्परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटीग्रहणात् (उ३३१४०वा०) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न द्विषतीन्तापयतीति द्विषतीतापः ।

वाचि यमोव्रते । ३ । २ । ४० ।

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्ब्रते गम्ये ।

वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६६ ।

वाक्पुरोरमन्तत्वन्निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

पूःसञ्चयोर्ह्यारिसहोः । ३ । २ । ४१ ।

पुरन्दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । भगे च दारेरिति काशिका । वाङ्मलेन लञ्चमिदमित्याङ्गः । भगन्दारयतीति भगन्दरः ।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कप. । ३ । २ । ४२ ।

सर्वङ्गपः खलः । कूलङ्गपा नदी । अभ्रङ्गपो वायुः । करीष-
ङ्गपा वात्सा ।

मेघर्त्तिभयेषु छजः । ३ । २ । ४३ ।

मेघङ्कर । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः ।
अभयङ्करः ।

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ।

एषु छजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः क्षेमकारः ।
प्रियङ्करः प्रियकारः । मद्रेङ्करः मद्रेकारः । वेति वाच्येऽण्प्र
हणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथन्तर्हि “अल्पारम्भाः
क्षेमकरा” इति कर्मणः शेषत्वविवक्षाया पचाद्यच् ।

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ।

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो (३५) भवत्यने-
नाशितभावः ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितभावः ।

संज्ञायाम्भृतृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २
। ४६ ।

विश्वम् विभर्तीति विश्वम्भर । विश्वम्भरा । “रयन्तरम्
साम । इह रयेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम् न त्ववयवार्था-

नुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः
पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः
शमनायान्तेन सकर्म्मकः (७१४१४०) इत्युक्तम् । मतान्तरे तु
अन्तर्भावितरण्यर्थोऽत दमिः ।

गमञ्च । ३ । २ । ४७ ।

सुतङ्गमः ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्जानन्तेषु डः । ३ । २

। ४८ ।

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्त्वसामर्थ्या-
दभस्यापि टेल्लोपः । अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि । सर्व्वत-
पन्नयोरूपसंख्यानम् * । सर्व्वतगः । पन्नम्यतितङ्गच्छ-
तीति पन्नगः ! पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तम् क्रियाविशेषणम् ।
उरसो लोपञ्च । ° । उरसा गच्छतीत्युरगः । सुदुरो-
रधिकरणे ° । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः । अन्यत्रापि
दृश्यते इति वक्तव्यम् ° । ग्रामगः । डे च विहायसोविहा-
देशो वक्तव्यः । * । विहगः ।

आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ।

शत्रुस्वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् शत्रुघातकः । दारा-
वाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ° । दारुशब्दे उपपदे
आङ्पूर्वाङ्गन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारवा

घाटः । चारौ वा । चार्वाघाटः चार्वाघातः । कर्मणि-
समि च * । कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाङ्गन्तेरुक्तम् वेत्यर्थः । वर्ष्मन्
संहन्तीति वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः पदसङ्घातः ।

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ।

अपपूर्वाङ्गन्तेर्ङः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः
पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ।

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभाषोनिप्रात्यये । शीर्षघाती ।

लक्षणो जायापत्योऽटक् । ३ । २ । ५२ ।

हन्तेऽटक् स्याल्लक्षणवति (३६) कर्त्तरि । जायान्नो (३७) ना ।
पतिघ्नी स्त्री ।

अमनुष्यकर्तृको च । ३ । २ । ५३ ।

जायान्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् ।
अमनुष्येतिकिम् आखुघातः शूद्रः । अथ कथम् “बलभद्रः
प्रलम्बघ्नः” शत्रुघ्न कृतघ्न इत्यादि मूलविभुजादित्वात्
(७३२५४) सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हसीति तु बाङ्ग-
लकादृणि ।

शक्ती हस्ति कवाटयोः । ३ । २ । ५४ ।

३६) सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्थाव्ययजन्य इत्याशयेनाह लक्षणवतीति ।

(३७) जायामरणसूचकपाणिरेखादिकं यस्यास्ति स ता हन्तीत्युपचारात्
पतिघ्नीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

हन्तेः टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्त्तृकार्थमिदम् ।
हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति(३८)पाठान्तरम् ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ।

हन्तेः टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः ।
पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् पाणिघातः । ताड-
घातः । राजघउपसंख्यानम् * । राजानं हन्ति राजघः ।

आढ्यसुभगस्यूलपलितनग्नान्वपियेषु च्चर्येष्व-
चौ कजः करणे ल्युन् । ३ । २ । ५६ ।

एष च्चर्येष्वचरन्तेषु कर्म्मरूपपदेषु कजः खुरन् स्यात् । अना-
ढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अचौ किम् आढ्यो-
कुर्वन्त्यनेन इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् (३६) ल्युडपि नेति का-
शिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् ।

कर्त्तरि(४०)भुवः खिष्णुच्खुकजौ । ३ । २ । ५७ ।

आढ्यादिषु च्चर्येष्वचरन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्यआढ्यो-
भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः । स्पृशोऽनुदके

(३८) कं शिरःपाटयति प्रविशतीति कपाटं, कुक्षितमटतीति कवाटं कव-
ञ्चोष्णइत्यत्र (४७६४०) शोगविभागात् कवादेश इति । मनो०

(३६) आढ्योकरणमिति ल्युट्ख्यनोस्तुल्यं रूपं न च ख्यनि समूहसौ-
च्चिप्रत्ययस्याव्ययत्वेन चान्नस्याव्ययतया अनव्ययस्येति (उ३३०४०-सू०)
पर्युदासात् ।

(४०) कर्त्तरि कदिति (उ३६८४०)स्थिते पुनः कत्तेरीतिपह्यं करणनिवृत्त्य-
र्थम् खिष्णोरिकारकरणं व्यर्थमित्येव रूपसिद्धेः । मनो०

किन्(४१) । हितस्यक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशती
 ति मन्त्रस्यक् । ऋत्विग्दृष्टक् (४२) । व्याख्यातम् । त्यदादिपु
 हशोऽनालोचने कश्च (४३) (१८४४०) । समानान्ययोश्चेति वाच्यम्
 * । सहक् । अन्याहक । अन्याहशः । क्शोऽपि वाच्य* ।
 ताहच । सहच । अन्याहच ।

सत्सूद्विपट्टुहटुहयुजविदभिदछिदजिनोरा-
 जामुपसर्गोऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ।

एभ्यः क्विष्वाद्दुपसर्गे सत्यसति च सुप्पपदे । द्युमत् । उप-
 निपत् । अण्डसूः । प्रसू । मितद्विट् । प्रद्विट् । मितध्रुक् ।
 प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् ।
 निविदित्यादि अग्रग्रामाभ्यान्नयतेर्णो वाच्यः(४४) । अग्रणी ।
 ग्रामणी ।

भजोयिवः । ३ । २ । ६२ ।

सुप्पुपसर्गे चोपपदे भजेत्विर् स्यात् । अशभाक् । प्रभाक् ।

अदोऽनन्ते । ३ । २ । ६८ ।

(४१) सुवने व्याख्यातम् । पूब्बाई १८५४४६ द्रष्टव्यम् ।

(४२) ऋत्विग्दृष्टक् सूत्रिद्विगुणित्तुयुजिक्त्वाभिति सूत्रे(१६४४०)व्याख्यातम् ।

(४३) कर्मकर्त्तरि कजादिप्रत्ययो रूढार्थानुगुणत्वात् । मनो०

(४४) स एषा ग्रामणीरिति (६७५४०) सूत्रेण एतन्निर्देशादिति भावः ।
 नयतेरित्युक्ते कर्मण्यथादौ ग्रामणाय इत्यादौ एतन्निति बोध्यम् ।

विट् (४५) स्यात् । आममन्ति आमात् । शस्यात् । अनन्ने-
किम् अन्नादः ।

क्रव्ये च । ३ । २ । ६६ ।

अदेर्विट् पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् आम-
मांसमन्नकः । कथन्तर्हि “क्रव्यादोऽस्तप आशर” इति पक्षमां-
सशब्दउपपदेश्ण उपपदस्य क्रव्यादेशः षोदरादित्वात् ।

दुहः अप् वञ्च । ३ । २ । ७० ।

कामदुघा ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ।

हृन्द्सीति निवृत्तं मनिन् क्कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः
धातोः स्युः ।

नेङ् वशि कृति । ७ । २ । ८ ।

वंशादेः कृत इण्ण स्यात् । शू-सुशर्मा । प्रातरित्वा ।

विङ्गनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४२ ।

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणू-
अवावा । विच् । रोट् । लेट् । सुगण् ।

क्विप् च । ३ । २ । ७६ ।

अयमपि हस्यते । सत्सूद्विषेति (७११८०) त्वस्यैव प्रपञ्चः ।
उखासत् । पर्याधत् । वाहभट् ।

अन्तः । ८ । १४२० ।

पदान्तस्थानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्यान्निमित्तात्परयेत् ।
हे प्राण् । शास इद्वितीचम् (७।२६२०) । मित्राणि शास्ति मि-
त्रशीः । आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम् * (४६) । आगीः
इत्त्वोत्त्वे । गोः । पूः ।

इस्मन्त्वल्क्षिपु च । ६ । ४ । ६७ ।

एष, छादेश्स्वः स्यात् । तनृच्छत् । अगुनासिकस्य क्विविति
(७११४२०) दीर्घं मो नो धातो (१५।४०) । प्रगन् । प्रगान् । च्छोरिति
(७।६८२०) ऊठ् । अषध् । च्चरत्वरैत्यूठ् (७२।८४०) । जूः । जुरौ ।
जुरः । तूः । सुः । ऊः । वृद्धिः ३ । जनानवतीति जनौः ।
जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुत्रः । समूः । मुष्वौ । मुष्व ।
राङ्गोप (७२।८४०) । मुच्छाँ मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी धूः ।

गमः कौ । ६ । ४ । ४० ।

अगुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् । गमादीनामिति यक्त-
व्यम् । पगीत् । सयत् । सुनत् । ऊङ् च गमादीनामिति
यक्तव्यम् । लोपश्च । अग्रेणूः । भ्रम-अग्रेणूः ।

म्यः क च । ३ । २ । ७७ ।

(४६) निष्ठाप्रयोगेति (७।८४०) निर्देशादिर्दं विवृणोति बोधम् ।
३ एतेष्वङ्गुलिनि (४१४०) एतेष्वेति शेषः ।

चात् क्तिप् । संस्यः । संस्याः । शनि धातोः (उ३२७७) इत्य-
चस्वाधितुं सूत्रम् ।

सुप्यजातौ शिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ।

अजात्यर्थे सुपि धातोर्शिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योले । उष्ण-
भोजी शीतभोजी । अजातौ किम् ब्राह्मणानामन्वयिता ।
ताच्छील्ये किम् उष्णम्बुङ्गे कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोप-
सर्गभिन्न एव सुपि शिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्या-
भाडि सत्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् हरदत्तमाधवादिभिश्च
तदेवानुसृतम् एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् प्रसिद्धञ्चोप-
सर्गोऽपि शिनिः “स वभूवोपजीविनाम्” “अनुयायिवर्गः”
“पतत्यधो धाम विसारि” “न वञ्चनीया प्रभवोऽनुजोविभिरि”
त्यादौ । साधुकारिण्युपसंख्यानम् । ब्रह्मणि वदः ।
अताच्छील्यार्थं वार्त्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

कर्त्तव्युपमाने । ३ । २ । ७९ ।

शिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरुपमा-
नम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाञ्चरावी । अता-
च्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्त्तरि किम् अपूपानिव
भक्षयति माषान् । उपमाने किम् उष्ट्रः क्रोशति ।

व्रते । ३ । २ । ८० ।

शिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ।

वहलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ।

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुष्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ।

मनः । ३ । २ । ८२ ।

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनोयमानी ।

आत्ममाने खञ्च । ३ । २ । ८३ ।

स्वकर्म्मके (४७) मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खञ्च स्यात् ।
चाखिनिः (४८) । पण्डितमात्मान मन्यते पण्डित्मन्यः (४९)
पण्डितमानी । स्त्रित्यऽनव्ययस्य (उ३१०४०) । कालिम्न्या (५०)
अनव्ययस्य किम् दिवामन्या (५१) ।

इचरकाचोऽम्भत्ययवञ्च । ३ । ३ । ६८ ।

इजन्तादेकाचोऽम्भ स्यात्स च स्वाद्यम्बत् (५२) खिदन्तो परे ।
चौतोऽम्भसोः (१२५४०) । गान्मन्यः । वाम्भसो (१३३४०) । स्त्रि-
यम्भन्यः । स्त्रीम्भन्य । ष्ट । नरम्भन्यः । भुवम्भन्यः । श्रियमा-

(४७) प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरव सन्निहितत्वात् स्वशब्देन ग्रहणम् ।

(४८) चाखिनिरिति वासरूपविधिनैव णिनिसाभेदपि चकारणाविच्छेदाद्य
स सञ्ज्ञीयते तेन करणे यज (उ३४३४०) इत्यादौ णिनिरेवातुवर्त्तते
न खञ्च सति तु विच्छेदे णिनेरतुवर्त्तनासम्भवात् ।

(४९) एकस्यापि पण्डितस्य स्वरूपेण कर्त्तृत्वं पण्डित्यविशिष्टतया कर्म्मत्वम्
(५०) स्त्रिया' पुं'वदिति (४०१४०) प्राप्तं पुं'वद्भावं बाधित्वा ङुस्त्वः ।

(५१) अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य स्वभावात्कर्म्मत्वम् ।

(५२) अम्भदिमहावर्त्तते तत्रैकेनाम् विधीयतेऽपरेण प्रत्ययो विशेष्यते

तदाह स्वाद्यम्बदिति ।

त्मानम्न्यते श्विमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात्(५३)श्रीशब्दस्य
ह्रस्वः सुमसोरभावश्च ।

भूते । ३ । २ । ८४ ।

अधिकारोऽयम् । वर्त्तमाने लडिति (उ३४०) यावत् ।

करणे यजः । ३ । २ । ८५ ।

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेरितिः स्यात्कर्त्तरि । सोमेनेष्ट-
वान् (५४) सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी (५५) ।

कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ।

पिटव्यधाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति(उ३४५४०)यावत् अधिक्रियते

ब्रह्मभ्रूणवृत्तेषु क्विप् । ३ । २ । ८७ ।

एषु कर्मह्रपपदेषु हन्ते भूते क्विप्प्रात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा ।
वृत्तहा । क्विप् चेत्येव(उ३३६४०)सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मा-
दिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति
काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति द्विविधो नियम इति
भाष्यम् (५६) ।

(५३) यथा षष्ठादयः शब्दा पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तन्ते प्रथी गणिकेति तद्येह
श्रीशब्दः परित्यक्तस्त्रलिङ्गः लीवः सन् कुले वर्त्तत इति भाष्यम् ।

(५४) सोमेन लताविशेषात्मकद्रव्येण यागं कृतवानित्यर्थः ।

(५५) अग्निष्टोमाख्येन यागेनापूर्वं भावितवानिति बोधभेदः ।

(५६) धातुकालौ हि नेह सूत्रे द्युतौ किन्त्व प्रकरणात्तत्रौ तयोर्परोधो
न न्यायः उपपदप्रत्यययोस्तु द्युतत्वाद्परोधो न्याय्य एव । एवं
भाष्ये न्यायोपपत्त्याद्दृष्टिपन्थ उपेक्ष्य इति कथयः । मनो०

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कञः । ३ । २ । ८९ ।

सौ कर्मादिषु च कञः क्लिप्तगात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति
 काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्य
 कृत् । क्लिप्तेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राऽणु न । कञ
 एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । घत न क्लिप् ।
 भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षा-
 यान्न क्लिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे
 क्लिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

सोमे सुञः । ३ । २ । ९० ।

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तर-
 सूत्रेऽपि ।

अग्नौ च्चैः । ३ । २ । ९१ ।

अग्निचित् ।

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ।

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्लिप्तगात् अग्न्या-
 धारस्यलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चित् । श्येनचित् ।

कर्मणोनिविक्रियः । ३ । २ । ९३ ।

कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनि स्यात् । कुम्भितग्रहणं
 कर्तव्यम् । सोमविक्रयी । घतविक्रयी ।

दृशेः क्वनिप् । ३।२।६४।

कर्मणि भूतइत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ।

राजनि युधिष्ठजः । ३।२।६५।

क्वनिष्प्रात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान्
राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

सहे च । ३।२।६६।

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सप्तम्याञ्जनेर्ङः । ३।२।६७।

संरसिजम् । मन्दुरायाञ्जातो मन्दुरजः । ड्यापोरिति (४६८८)
ह्रस्वः ।

पञ्चम्यामजातौ । ३।२।६८।

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्तउपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कार-
रजः । अदृष्टजः ।

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३।२।६९।

“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” ।

अनौ कर्मणि । ३।२।१००।

अनुपूर्वाञ्जनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य-
जाता पुमनुजा (५७) ।

(५७) इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ।

अन्येष्वपि दृश्यत । ३ । २ । १०१ ।

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ऽः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्म-
णजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्त-
रादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ।

क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ।

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ।

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत् तयोरेवेति (७२६८४) भाव-
कर्मणोः क्तः । कर्त्तरि कृदिति (७२६८४) कर्त्तरि क्तवतू ।
उकावितौ । स्वातन्त्र्या । सुतस्त्रया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ।

ण्यदर्थे भावकर्म ततोऽन्यत्र निष्ठायां चियो दीर्घः स्यात् ।

चियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ।

दीर्घात् चियो निष्ठातस्य नः स्यात् । चीणवाग् । भावकर्म-
णोस्तु चितः कामो मया । अग्रकः किति (७६०४) । अितः ।
अितवान् । भूतः । भूतवान् । सुतः । ऊर्णोर्णुवद्भावो वाच्यः * ।
तेन एकात्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । एतः ।

रदाभ्यान्निष्ठातो नः पूर्वस्य चदः । ८ । २ । ४२ ।

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया

पूर्वस्य धातोर्द्धारस्य च । शृ ऋतृइत् (७१००४०) । रपरः ।
 णत्वम् । शीर्णः । वहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नैह । कृत-
 स्यापत्यं कार्त्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

संयोगादेरातो धातोर्थ्यखतः । ८ । २ । ४३ ।

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्यानः । ग्लानः ।

त्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ।

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः (५८) प्राग्वत् । लूनः । ज्या-ग्रहिण्या
 (७१०६४०) । जीनः । दुग्धोर्द्धारस्य * । दु गतौ-दूनः । दुदु
 उपताप इत्ययन्तु न गृह्यते सानुबन्धत्वात् । “मृदुतया दुत-
 येति” माघः । गूनः । पूजो विनाशे * । पूना यवाः विनष्टा
 इत्यर्थः । पूतमन्यत् । सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्त्तृकस्य * । सिनो-
 ग्रासः (५९) । ग्रासेति किम् सितो पाशेन सूकरी । कर्म्मक-
 र्त्तृकस्येति किम् सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितञ्च । ८ । २ । ४५ ।

भुजो-भुग्नः । तु ओ श्वि-उच्छूनः । ओ हाक-प्रहीणः ।
 स्वादयञ्चोदित इत्युक्तम् (७१२५४०) । सूनः । सूनवान् । दूनः ।
 दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीडः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उडुीनः ।

(५८) पृथ्वी द्वविंशतिः क्रमादौ पठितास्तन्मध्ये पूजं विहाय त्वादयो
 ज्ञेयाः । एतत्सुक्ते १६५-१६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्याः ।

(५९) पिण्डीक्रियमाणोप्राप्तो दध्यादिव्यञ्जनादिना यदा बन्धनेऽनुकूल-
 सदा कर्म्मण एव कर्त्तृत्वं तत्रैवेदं प्रवर्त्तते इति बोध्यम् ।

द्रवमूर्त्तिसर्गयोः श्यः । ६ । १ । २४ ।

द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये सुप्र चार्थे श्यैः सम्प्रसारणं स्यान्नि-
ठायाम् ।

श्योऽसर्गं (६०) । ८ । २ । ४७ ।

श्यैः ङो निष्ठातस्य नः स्यादसर्गोऽर्थे । हलद्विति दीर्घः । शीतं
हृतम् । असर्गं किं शीतञ्चलम् । द्रवमूर्त्तिसर्गयोः किम्
सश्यानो वृश्चिकः शीतात् संकुचितं द्रव्यार्थः ।

प्रतेऽन् । ६ । १ । २५ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निठायाम् । प्रतिशीनः ।

विभाषाऽव्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ।

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिष्यान अभिशीनम् हृतम्
अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह
न समवश्यातः ।

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ।

अञ्चो निष्ठातस्य न स्यान्न त्वपादाने ।

यस्य (६५) विभाषा । ७ । २ । १५ ।

यस्य क्वचिद्विभाषयेद्विहितसतो निष्ठायादृणं न स्यात् ।

(६०) सिद्धान्तकौमुदी सम्प्रसारणे मयोगादेरात्(७१४०४०)इत्यस्याप्राप्ते स्रवम् ।

(६५) यसोऽर्थे भातकामेया मञी यदीयसार्द्धभावकस्यैत्यर्थः ।

उदितो वेति (उ४६३४०) क्त्वायां वेट्वादिह नेट् । समक्तः ।
अनपादाने किम् उदक्त (६२) मुदकं कृपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात्
ब्रञ्चेति (१३०४०) षत्वे प्राप्ते । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु
सिद्धो वाच्यः * । टक्णः । टक्णवान् ।

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ।

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्नः । प्राच्येति
किम् परिष्कन्नः-परिस्कन्नः । परेञ्चेति (उ१०२४०) विकल्पः ।
स्तन्भेरिति (उ३७४०) षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ० । अत्र
षत्वन्न स्यात् ।

दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४६ ।

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजि-
गीषायान्तु द्यूतम् (६३) ।

निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ।

अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्व' स्याद्वातञ्चेत्
कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

शुषः कः । ८ । २ । ५१ ।

निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

पचो वः । ८ । २ । ५२ ।

पक्वः ।

(६२) उदक्तस्यितमित्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ।

(६३) द्यतमिति विजिगीषवा हि तत्राद्याः प्रात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा ।

३५० सिद्धान्तकौमुदी।

जायो मः । ८ । २ । ५३ ।

चामः ।

स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ।

प्रात् स्तः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

प्रत्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ।

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीत-प्रस्तीतः । प्रात्किम्
स्थानः ।

अनुपसर्गात् फुल्लञ्जीवकशोक्लाघाः । ८ । २ । ५५ ।

अनिफला-फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्तवत्वे कदेशस्या-
पीदन्निपातनमित्यते । फुल्लवान् । जीवादिषु तु क्तप्रत्यय-
स्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येदोऽभावश्च निपात्यते ।
जीवो मन्त । कशस्तनुः । उक्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्
किम् ।

आदितञ्च । ७ । २ । १६ ।

द्याकारेतो निष्ठायाइण् न स्यात् ।

ति च । ७ । ४ । ८६ ।

चरफलो रतउत् स्याच्चादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रजीवितः ।
प्रकथितः । प्रोक्लाघितः । कथन्तर्हि "लोभद्रुमं सावुमतः

प्रफुल्लमिति' । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रन्तु(६४)फुल्लतादि
निवृत्त्यर्थम् । उत्फुल्लसफुल्लयोरुपसंख्यानम् * ।

नुदविदोन्दत्राघ्राह्वीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ ।
५६ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः-नुत्तः । विद् विचारणे
रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः-
वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः (६५) । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ।

श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ।

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् । उन्नः-उत्तः । त्राणः-त्रातः ।
त्राणः-त्रातः । ह्रीणः-ह्रीतः ।

न ध्याख्याष्टमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वन्न । ध्यातः । ख्यातः । मूर्त्तः ! राह्लोपः
(७२१८४) । मूर्त्तः । मत्तः ।

वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ।

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम्भोग्ये प्रतीते (६६) चार्थे । वित्तं

(६४) अरुपसंर्गात् फुल्लेत्यादि सूत्रं फुल्ल विकसनइत्यस्मात् पचाद्यच् सि-
द्धावपि तिष्ठायां फुल्लरूपनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(६५) वेत्ते स्त्विति तथा च भाष्यम् ।

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्नइत्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तञ्च विद्यतेरिति ॥

(६६) भोगप्रत्ययशब्दौ कर्मसाधनावित्याशयेन व्याचष्टे भोग्ये प्रतीते चेति ।

धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् वित्तः । विभाषा गम-
हनेति (उ३६५४०) कसौ वेट्त्वादिह नेट् ।

भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५६ ।

भिन्नमन्यत् ।

ऋणसाधमर्थे । ८ । २ । ६० ।

ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्थ्यं (६७) व्यव-
हारे । ऋतमन्यत् ।

स्फायः स्फी निठायाम् । ६ । १ । २२ ।

स्फीतः ।

इणनिठायाम् । ७ । २ । ४७ ।

निरः कुपो निठायाम् इट् स्यात् । यस्य विभाषेति (उ३६८४०)
निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कृषितः ।

वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ।

आभ्यां क्लानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ।

(६७) अधमं इ खप्रदन्त्यं यस्य षोडशमर्थकस्य भावआधमर्थ्यं तेन च
मण्डानादन्त्यो व्यवहारो लक्ष्यते ततश्चोत्तमर्थोऽपि सिध्यति धारे
रक्तमर्थं इति (२७७४०) निर्देशात् । मनी०

पूजार्थादञ्चेः क्त्वा निष्ठयोरिट् स्यात् (६८) । अञ्चितः । गतौ
तु अक्तः ।

लुभो विमोहने । ७ । २ । ५४ ।

लुभः क्त्वा निष्ठयोरिट् स्यान्न तु गाङ्घ्रि । लुभितः । गाङ्घ्रौ तु
लुब्धः ।

क्लिशः क्त्वा निष्ठयोः । ७ । २ । ५० ।

इडा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यमप्राप्ते क्लिशु विवाधने
अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते
विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

पूङञ्च । ७ । २ । ५१ ।

पूङ् (६६) क्त्वा निष्ठयोरिडा स्यात् ।

पूङ् क्त्वा च । १ । २ । २२ ।

पूङ् क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः-पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्त
रार्थम् (७०) । नोपधादित्यन्त (उ४६३४०) हि क्त्वावै (७१) सम्बध्यते ।

निष्ठा शीङ्खिदिमिदिक्षदिष्टप्रः । १ । २ । १६ ।

(६८) उदित्त्वात् क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां यस्मैति (उ४६८४०) निषेधे प्राप्ते
स्त्वम् ।

(६६) श्रुतः क्तितीति (उ६७४०) निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

(७०) पूङ् क्त्वा चेति स्त्वे क्त्वाग्रहणं व्यर्थं क्त्वा सेट् (उ४६३४०) इत्यनेनैव
किञ्चिद्धेरत आह उत्तरार्थमिति ।

(७१) क्त्वावैति न तु निष्ठा चकारानुवृत्त्यादिति भावः । मभो०

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयित-
वान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेष्यितः
शेष्यितवान् । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या • ।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । ३ । ४ । ७१ ।

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्त्तरि स्यात् । चाङ्गावकर्मणोः ।

विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ।

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठायाद्वा स्यात् । प्रखेदित
क्षैतः । प्रखेदितन्तेन । जिष्विदेति भ्वादिस्त म्भ्यते जीङ्गिः
साहचर्यात् । खिद्यतेस्तु खिदित इत्येव । जिभिदा जि-
ष्विदा दिवादी भ्वादी च । प्रमेदित । प्रमेदितवान् । प्रक्षे-
दितः प्रक्षेदितवान् (७२) । प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । धर्षि-
तन्तेन । सेट् किम् प्रखिन्नः । प्रखिन्नन्तेनेत्यादि ।

मृपस्तित्तिज्ञायाम् । १ । २ । २० ।

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । चमायां किम्
अपमर्षितं वाक्यम् अविस्पष्टमित्यर्थः ।

उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २

। २१ ।

(७२) खिदादीनामादित (उ३५ • ४७) श्वेतीदो निषेधात् सेट् निष्ठा दुर्लभे-
त्यत आदिकर्मणि निष्ठादाहृता ।

द्युतितम्-द्योतितम् । मुदितम्-मोदितम् । साधुना । प्रद्यु-
तितः-प्रद्योतितः । प्रमुदितः-प्रमोदितः । साधुः । उटुप-
धात् किम् विदितम् । भावेत्यादि किम् रुचितं कार्पा-
पणम् । सेट् किम् क्रुष्टम् । शब्दविकरणेभ्य एवेय्यते । नेह ।
गुध्यतेर्गुधितम् ।

निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ।

णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्चीदित इति
(७३५१ष्ट०) नेट् । सम्प्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गुह्य-गूढः ।
वनु-वतः । तनु-ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिउभावे प्राप्तौ
द्वितीयाश्रितेति (३३६ष्ट०) सूत्रे निपातनादिट् । पतितः ।
सेऽसिचीति (७१३३ष्ट०) वेट्कत्वात् सिद्धे क्तन्त्यादीनामीदृच्चे-
नानित्यत्वज्ञापनाद्वा तेन ‡ “भावितभिभराजधिये” त्यादि ।
यस्य विभाषे (७३४८ष्ट०) त्यलैकाच इत्येव । दरिद्रितः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्त्रिष्टविरिब्धफ्राण्टवाढा-
नि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्त्रष्टस्वरानायासभृशेषु ।
७ । २ । १८ ।

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु
वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंघक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो
मन्थनश्चेत् । स्वान्तस्मनः । ध्वान्तन्तमः । लग्नं सक्तम्
निष्ठानत्वमपि निपातनात् । स्त्रिष्टमविस्त्रष्टम् । विरिब्धः
स्वरः । स्त्रेच्छ रेभ्य अनयोरुपधायादृत्त्वमपि निपात्यते ।

‡ धावुगतिवृद्धोरित्युदित्वात् क्तायां वेट्कत्वेन यस्य विभाषेति
(७३४८ष्ट०) अनिट्कत्वमाशङ्क्याह तेन धावितमिति ।

फाण्डमनायाससाध्यः कषायविशेषः (७३) । माधवस्तु नव-
नीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यम्फाण्डमिति वेदभाष्ये (७४)
आह । वाढं भ्रष्टम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति
त्वागमशास्त्रस्थानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् ।
स्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । वाहितम् ।

धृषिशी वैयात्ये । ७ । २ । १६ ।

एतौ निष्ठायाभविनय (७५) एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः ।
अन्यत्र । धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्म्मणोस्तु वैयात्ये
धृषिर्नास्ति (७६) । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः ।
धृषेरादित्वे फलच्चिन्त्यमिति हरंदत्तः । माधवस्तु भावादि-
कर्म्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्-धर्षितम् । प्रधृष्ट-
प्रधर्षितः ।

दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ।

स्थूले बलवति च निपात्यते । दृह दृहि दृद्धौ । क्तस्येडभावः ।

(७३) क्षुण्णोपधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य यत्पीयते तत्फाण्डम् ।

(७४) “तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवाना फाण्ड मनुष्याणामिति” शतपथ-
श्रुतिश्राव्यायामिति शेषः ।

(७५) जिघृषा प्रागल्भ्ये शक्तु हिंसायाभक्तयोरादित्य (उ३५०४०) यस्य
विभाषेति (उ३४८४०) च सूत्राभ्यामिहनिषेधे सिद्धेऽपि वैयात्यएवानिद-
त्वनियमः । विद्वद्ं यातो वियातोऽविनीतस्तस्य भावो वैयात्यमित्यर्थः ।

(७६) विभाषा भावादिकर्म्मणोरिति (उ३५४४०) विकल्पे प्राप्तं सूत्रस्य
नित्यार्थतामाह ग्राह्यं नास्तीति ।

तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । वृहितः ।
वृंहितोऽन्यः ।

प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ।

वृह वृहि वृद्धौ निपातनस्माग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहि
तोऽन्यः ।

कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ।

कषो निष्ठायाद्गुण न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कार-
रणञ्च । “स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्” । कष्टो मोहः (७७) । कष्टं
शास्त्रम् दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ।

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुषा रज्जुः । अविशब्दने किम्
घुषितम् वाक्यम् शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ।

अर्हेः सन्निविभ्यः । ७ । २ । २४ ।

एतत्पूर्वार्द्धेर्निष्ठाया इण न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः ।
व्यर्णः । अर्हितोऽन्यः ।

अभेञ्चाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ।

अभ्यर्णम् नातिदूरम् आसन्नम् वा । अभ्यर्हितमन्यत् ।

शौरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ।

ख्यन्ताद्दृतेः ऋस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तच्छन्द
 ष्छात्रेण सम्पादितम् अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्त्ति-
 ता रज्जुः ।

श्रुतम्पाके । ई । १ । २७ ।

आतिश्रपयत्यो. ऋश्रभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके
 (७८) । श्रुतम् क्षीरम् स्वयमेव विक्लिप्तं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीर-
 हविर्भ्यामिन्यत्तु । आणम् । श्रयितम् वा ।

वा दान्तशान्तपूर्णादस्तस्यष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७ ।

२ । २७ ।

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमि-
 तः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । छादितः । ज्ञापितः ।—

रुष्यमत्वरसंघुषाखनाम् । ७ । २ । २८ ।

एभ्यो निष्ठाया इड्ढा । रुषितः -रुष्टः । आन्तः अमितः ।
 तूर्णः त्वरितः । अस्यादित्त्वे फलममन्दम् (७९) । संघुष्टः
 संघुषितः । आस्वान्तः आस्वनितः ।

हृषेर्लोमसु । ७ । २ । २९ ।

हृषेर्निष्ठाया इड्ढा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ।

(७८) विभाषाभ्यवपूर्वस्य (उ३४८८०) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते सा च व्यव-
 स्थिता तेन क्षीरहविषोरेव श्रुभावो नित्यशान्तत्वं नैव भवतीत्याह
 क्षीरेति ।

(७९) आदित्येति (उ३५०८०) निषेधे प्राप्ते विकल्पः. एवञ्चाकारेस्वकरणं
 व्यर्थमित्याह अन्धमिति

विस्मितप्रतिघातयोश्च * । हृष्टो-हृष्टितो मैत्रः विस्मितः
प्रतिहृतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्त्वान्निष्ठायां
नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

अपचितञ्च । ७ । २ । ३० ।

चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः-अपचायितः ।

प्यायः पी । ७ । १ । २८ ।

पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे
नित्यम् । पीनं सुखम् । अन्यत्र । प्यानः-पीनः स्वेदः । सोप-
सर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्थान्धसोः स्यादेव । आपी-
नोऽन्धुः । आपीनमूधः ।

ह्लादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ६५ ।

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ।

द्यतिस्यतिमास्थामिति । ७ । ४ । ४० ।

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदङ्गावयोरप-
वादः । दितः । सितः । मा-माङ्-मेङ्-मितः । स्थितः ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ।

शितः-शातः । क्षितः-क्षातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्भ्रत-
विषये श्यतेर्नित्यम् संशितं व्रतम् सम्यक् संपादितमित्यर्थः ।
संशितो ब्राह्मणः व्रतविषयकथनवानित्यर्थः ।

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ।

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

दोदधोः । ७ । ४ । ४६ ।

घुसञ्जकस्य दाइत्वस्य दध् (८०) स्यात्तादौ किति । चर्त्त्वम् । दत्त । घो किम् दातः । तान्तो वायमादेशः । नचैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दक्षीति दीर्घापत्तिः तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा धान्तो वा । नच दान्तत्वे निष्ठानत्वम् धान्तत्वे ऋपस्तघोरिति (७४०४०) धत्वं शङ्खं सन्दिपातपरिभाषाविरोधात् ।

अचउपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दाइत्वस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

‘अवदत्त विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्म्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेध्यते” ।

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

दस्ति । ६ । ३ । १२४ ।

दूगन्तोपनर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति (६२४०) चर्त्त्वमाश्रयात् (८१) सिद्धम् । नीत्तम् । सृत्तम् ।

(८०) तान्ते दोषो दीर्घत्व' स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्व प्राप्तिस्थानोऽदोपस्तम्भात् धान्त इत्यनुसृत्याह दध् इति ।

(८१) चर्त्त्वस्याभिहितत्वात् दादेशतकारोनास्तीत्यतयाह आश्रयादिति अतो-
रो (७७४०) इत्युच्चं प्रति इत्ववदित्यर्थः ।

धुमास्येतीच्चम् (७१।६४०) । घेट्-धीतम् (८२) । गीतम् ।
पीतम् । जनसनेत्याच्चम् (७१३३४०) । जातम् । सातम् । खातम् ।

अदो जग्धित्यपि किति । २ । ४ । ३६ ।

ल्यविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ
किति च । इकारउच्चारणार्थः । धत्वम् । भरो भरि (४३४०) ।
जग्धः । आदिकर्माणि क्तः कर्त्तरि च (७३५४४०) प्रकृतः कटं (८३)
सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थ इति (७३४६४०) दीर्घः ।
क्षियो दीर्घादिति (७३४६४०) नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ।

क्षियो निष्ठायाम् दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायु-
र्भव क्षीतायुर्भव । क्षीणोऽयन्तपस्वी क्षितो वा ।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८६ ।

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु ।
नद्यां स्नातीति नदीणः । सुपीति (७३२४४०) कः ।

सूत्रप्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ।

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र
प्रतिस्नातम् ।

(८२) दधातेर्हि (७३६०४०) रित्यत्र लुग्विकरणस्य ग्रहणात् न घेटो मह्यं
नापि दो ददुषो (७३६०४०) रित्यत्रापि तस्य मह्यं घोरिति स्थितेऽपि
दइति विशेष्य ग्रहणात् ।

(८३) प्रकृतइति कटं कर्त्तुमारब्धानित्यर्थः । प्रशब्दआदिकर्माद्योतनार्थः ।

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ६१ ।

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् कपीनां
स्थलं कपिस्यलम् ।

विकृशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । २ । ६६ ।

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठ-
लम् । परिष्ठलम् ।

गत्यर्थाकर्मकस्त्रिपशीड्स्थ्यासवसजनरुहजीर्य-
तिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ।

एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गाङ्गतः । गङ्गासु-
प्राप्तः । स्नातः सः । लक्ष्मीमास्त्रिधो हरिः । शेषमधि-
शितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिन-
मुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः ।
पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

३ । ४ । ७६ ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

सुकुन्दस्यासितमिदमिद यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युचुर्गोप्यो दिदृक्षवः (८४) ॥

पक्षे आशेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च । आसितो

मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च ।
रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अन-
न्तेनेदम् भुक्तम् । कथम् भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्त (८५) मस्ति
एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्त्तमाने इत्यधिकृत्य ।

जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ।

जि च्चिदा । च्चिसः । जि इन्धी । इङ्घः ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ।

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतइष्टः तैरि-
ष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शिलितो रक्षितः घान्तः । आ-
कुष्टो जुष्ट इत्यादि (८६) ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

क्तावत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् ।
शयितम् । हसितम् ।

सुयजोर्द्ध्वनिप् । ३ । २ । १०३ ।

(८५) भोजनार्थघातोः कर्त्तरि क्तोर्द्ध्वभद्रयाशङ्कान्यथाह भुक्तमिति ।

(८६) “शिलितोरक्षितः जीत आकुष्टो जुष्टइत्यपि ।

रुष्टश्च रूपितश्चोभावभिव्याहृतइत्यपि ॥

हृष्टतथै तथा क्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कटं भविष्यतीत्याङ्गरुताः पूर्ववत् सृताः” ॥

सुनोतेर्यजेष्व इवनिष्प्राङ्ङते । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा
यज्वानौ ।

जीर्यतेरटन् । ३ । २ । १०४ ।

भूत इत्यं व । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन
निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ।

छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ।

लिटः कानजूवा । ३ । २ । १०६ ।

क्वसुञ्च । ३ । २ । १०७ ।

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकान-
चावपि छान्दसाविति तिसुनिमतम् । कवयस्तु वज्जलम्प्रयु-
ञ्जते । “तन्तस्थिवासं नगरोपकण्ठे” । “श्रेवासि सर्वा-
ण्यधिजग्मुपस्ते” इत्यादि ।

वखेकाजाह्वसाम् । ७ । २ । ६७ ।

कृतद्विर्वचनानामेकाच्चाभादन्तानां षसेश्च वसोरिट् नान्तेषाम् ।
एकाच् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जजिवान् । एषां
किम् वभूवान् ।

भापायां सद्व्रसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ।

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भापाया लिङ्गा स्यात् । तस्य च
नित्यं क्वसुः । “निषेहपीमासनवन्धधीरः” । “अध्युपसता-
सभवज्जनस्य” । श्रुश्रुवान् ।

उपेयिवाननाश्वाननूचानञ्च । ३ । २ । १०६ ।

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतभावे लिङ्गा
तस्य नित्यं क्सुः । इट् । उपेयिवान् । “उपेयुपः स्वामपि
मूर्त्तिमग्राम्” । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् ।
समीयिवान् । नञ्पूर्वाद्भातेः क्सुरिडभावञ्च । “धृतजय
धृतेरनाशुपद्गति” भारविः । अनुपूर्वाद्दत्तेः कर्त्तरि कानच् ।
वेदस्थानुवचनं कृतवाननूचानः ।

विभाषा गमहनविद्विशाम् । ७ । २ । ६८ ।

एभ्यो वंसोरिड् वा । जग्मिवान्-जगन्वान् । जग्मिवान्-
जघन्वान् । विविदिवान्-विविद्वान् । विविशिवान्-विविश्वान् ।
— विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेसु विविद्वान् ।
नेङ्गशि कृतीति (उ३३६४०) इण्निषेधः । दृशेश्च ० । दृशिवान्-
दृश्वान् ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे

(८७) । ३ । २ । १२४ ।

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शर्वादौ । पच
न्तञ्चेत्तम्पश्च ।

आने मुक् । ७ । २ । ८२ ।

(८७) आदेशयोः प्रथमासमानाधिकरण्यपर्युदासात् स्थानिनि लकारे
तत्सामानाधिकरण्यं कल्पयतइति ‘प्रपञ्चितं’ शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः ।

अङ्गस्थानो मुगागमः स्यादाने परे । पचमान(८८)ञ्चै तं पश्चात्
 लङित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणं अधिकविधानार्थम् । तेन प्रथ-
 मासामानाधिकरण्येऽपि(८९)क्वचित् । सन् ब्राह्मणः । माडप्रा-
 क्रोशे इति वाच्यम् । “मा जीवन् यः परावज्जाडुखदग्धोऽ-
 पि जीवति” । माडि लुडिति (७१६४)प्राप्ते एतद्वनसामर्थ्या-
 ल्लद् ।

सम्बोधने च । ३ । २ । १२५ ।

हे पचन् ? । हे पचमान ? ।

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।

क्रियाया परिचायके हेतौ चार्थे वर्त्तमानत्वात्तर्कः शब्द-
 शानचौ स्त । शयाना भुञ्जते यवनाः । ‘अर्ज्यन्वसति ।—
 हरिस्मशन् मुच्यते । हेतु फल कारणञ्च । कृत्यच (७३६८४)
 प्रपीयमाणः सोमः ।

(८८) विक्रियनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयलित्यर्थं पचतीति विपहे तु नैव
 तत्र क्रियाप्राधान्यात् “भावप्रधानमाख्यात सस्वप्रधानानि नामा-
 नीत्युक्ते अतएव

‘समासतद्धितकृता यत्किञ्चिदपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टोविपर्यय’ इति

हरिणा सामान्यतो विपर्ययोऽभिहित ।

(८९) अपिकारात् अथ प्रथमानार्थं सामानाधिकरण्यभावे क्वचिदित्यर्थं
 तेन कुर्वतोऽपत्य कौर्वत कुर्वतोभक्ति कुर्वङ्गक्तिरित्यादौ प्रत्ययोत्तर-
 मदयोरपि सिद्धतीति द्रष्टव्यम् ।

ईदासः । ७ । २ । ८३ ।

आसः परस्यानस्य ईत् स्यात् । आदेः परस्य (२६४०) ।
आसीनः ।

विदेः शतुर्वसुः (६०) । ७ । १ । ३६ ।

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन्-विद्वान् ।
विदुपी ।

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।

तौ शतशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

लुटः सद् वा । ३ । ३ । १४ ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये । प्रत्य-
योत्तरपदयोः, सम्बोधने, लक्षणाहेत्वोच्च नित्यम् । करिष्यन्तं
करिष्यमाणम् पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्य-
ङ्गक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमाना-
धिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यति करिष्यन् ।

पूङ्यजाः शानन् । ३ । २ । १२८ ।

वर्त्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

ताच्छील्यवधोवचनशक्तिषु चानम् । ३ । २ ।

१२९ ।

(६०) स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे पुनर्वसोर्गुणिकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र
(१८७४०) सामान्येन कसोरपि ग्रहणार्थम् । अतएव "विदुषा लया-
लतमिति" सिद्धम् ।

एषु लोत्थेषु कर्त्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं
विस्त्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

इङ्धाव्योः शत्रुञ्छिणि । ३ । २ । १३० ।

आभ्यां शत्रु स्यादञ्छिणि कर्त्तरि । अधीयन् । धारयन् ।
अञ्छिणि किम् ऋच्छ्रेणाधीते । धारयति ।

द्विषोऽमिते । ३ । २ । १३१ ।

द्विषन् शत्रुः ।

सुजो(६१) यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ।

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमाना सत्रिणः ।

अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ।

अर्हन् ।

आक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु (६२) ।

३ । २ । १३४ ।

किंप्रमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुका-
रिषु कर्त्तृषु ।

- (६१) सुनोतेः शत्रुप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने धातोर्वृत्तियेत् । संयो-
गपक्षणात् प्रधानकर्त्तर्येवायं प्रत्ययस्तेन यजमान एव सुन्वन्-
मान्यइति सूत्रान्तरेणापि नान्यत्र शत्रुप्रत्यय इति । अनो०
(६२) शोभादोषां स्वभाषां विरोधत्वेन निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृति-
भूतो धात्वर्थो निर्दिश्यते ।

हन् । ३ । २ । १३५ ।

कर्त्ता कटम् ।

अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्य-
षत्रपवृत्तुष्टधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६ ।

अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः ।
उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्त्ति-
ष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

शोश्कृन्दसि । ३ । २ । १३७ ।

“वीरुधं पारयिष्णवः” ।

भुवश्च । ३ । २ । १३८ ।

कृन्दसीत्येव । भविष्णुः ॥ कथन्तर्हि “जगत्प्रभोरप्रभविष्णु
वैष्णवमिति” । निरङ्कशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः
आजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं चयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

ग्लाजिस्थश्च क्स्तुः । ३ । २ । १३९ ।

कृन्दसीति निदृत्तम् । गिदयम् न तु कित् तेन स्थ ईत्त्वन्न ।
ग्लास्तुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्तुः । चाङ्गुवः ।
श्रुप्रकः क्वितीत्यत्र (७६७४०) गकारप्रक्षेपान्नेट् । भूष्णुः ।
दंशोश्कृन्दस्युपसंख्यानम् * । “दंष्णवः पशवः” ।

त्रसिगृध्रिध्रिच्छिपेः क्तुः । ३ । २ । १४० ।

तत्तुः । गृध्रुः । घृष्णः । चिन्नुः ।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ।

उकारउच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् ।
तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति (४६५४०) ह्रस्व-
विकल्पः । नचैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः भ्रल्-
ग्रहणमपठय्य कलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेश-
स्येति (७२७२४०) वृद्धिनिषेधः शमी, दमी, तमी, अमी, अमी,
चमी, लामी । प्रमादी । उतपूर्व्यान्मदेः अलंक्रजादि (७३६६४०)
सूत्रेणेषिजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी ।
ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ।

सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिस्त्संस्त्रजपरिदेवि-
संज्वरपरिच्छिपपरिरटपरिवटपरिदृहपरिमुहदुप-
द्विपद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरा-
पचरामुपाभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ।

घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आया-
मी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परि-
क्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोपी । द्वेपी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी ।
विधेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी ।
आमोपी । अम्याधाती ।

वौ कषलसकत्यसुम्भः । ३ । २ । १४३ ।

विकाषी । विलासी । विकल्पी । विसुम्भो ।

अपे च लषः । ३ । २ । १४४ ।

चाहो । अपलाषी । विलासी ।

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ।

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिच्छिपपरिरट-
परिवादिव्याभाषासूयो वुञ् । ३ । २ । १४६ ।

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्योवुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक
इत्यादि । खला सिद्धे वुञ्प्रचनं ज्ञापकम् तच्छ्रीलादिषु
वासरूपन्यायेन तजादयो नेति (६३) ।

देविक्रुशोश्चोपसर्गौ । ३ । २ । १४७ ।

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गौ किम् देवयिता । क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादकर्म्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ।

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्प-
नः । शब्दनः । रवणः । अकर्म्मकात् किम् प्रथिता विद्याम् ।

अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ।

(६३) नेदं खलुविषयकमेव ज्ञापकं किन्तु प्रत्ययमात्रविषयमिति बोध्यम् ।

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्त्तनः । वर्त्तनः । अनुदात्तेतः किम्
भविता । हलादेः किम् एधिता । अकर्मकात् किम् वसिता
वस्त्रम् ।

जुचंक्रव्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलपपतपदः ।

३ । २ । १५० ।

जु इति सौतो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चंक्रमणः । दन्द्र-
मणः । सरणः । पूर्व्येण (६४) सिद्धे पदग्रहणं लपपतपदेत्यु-
क्त्वा (७२७१४०) बाधा मा भूदिति तेन ताच्छीलिकेषु पर-
स्परं वासरूपविधिर्नास्तीति (६५) तेनालंक्रजसृन् न ।

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १५१ ।

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

न यः । ३ । २ । १५२ ।

यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्रूयिता । क्ष्मायिता ।

सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ।

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति
(७२७५४०)रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छो लि

(६४) पद्यतेरकर्मकत्वादनुदात्तेत्याहलादित्वाच्चातुदात्तेतरत्यनेन (७२७१४०)
प्राप्ते इत्यर्थः ।

(६५) नस्यादिस्रत्वे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधिना हलादयो नेति भाष्ये
ज्ञापितमिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति मेद इति भावः ।

केप् वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्प्रा कम्पना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युच् न कयम्भधु-
सूदनः, नन्द्यादिः (३३१०४०) ।

लपपतपदस्याभूटपहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

३।२।१५४।

लापुकः । पातुक इत्यादि ।

जल्पभिन्नकुट्टलुण्टडः पाकन् । ३।२।१५५।

जल्पाकः । मित्राकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः वराकी ।

प्रजोरिनिः । ३।२।१५६।

प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः ।

जिहृक्षिविशी एवमात्यथाभ्यमपरिभूप्रसृभ्यश्च ।

३।२।१५७।

जशी । दरी । जयी । विशयी । अत्ययी । वमी । अभ्ययी ।
अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ।

सृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राम्रद्वाभ्य आलुच्

३।२।१५८।

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सृहयालुः । गृहयालुः । पत-
यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्वं
न्निपात्यते । तन्द्रालुः । शीङो वाच्यः * । गयालुः ।

दाघेट्सिग्दसदो रुः । ३ । २ । १५८ ।

दाघः । धाघः । सेरुः । शत्रुः । सदुः ।

सृघस्यदः क्त्वरच् । ३ । २ । १६० ।

सृमरः । घस्ररः । अद्भरः ।

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ।

भङ्गुरः (१७) । भासुरः । मेदुरः ।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ।

विदुरः (१६) । भिदुरम् । छिदुरम् ।

द्वैगुणशेजिसर्त्तिभ्यः क्त्वरप् । ३ । २ । १६३ ।

इत्वरः इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सूत्वरः ।

गत्वरञ्च । ३ । २ । १६४ ।

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ।

जागुरूकः । ३ । २ । १६५ ।

जागर्त्तुरूकः स्यात् । जागरूकः ।

यजजपदशां यडः । ३ । २ । १६६ ।

(१६) व्यभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जे कर्मकर्त्तर्यैवायं घुरच्प्रत्ययः । तच्च •

(१७) विदोत्यादिसूत्रे कुरच् कुर्यककर्त्तर्यपि भवति 'प्रियतमाय ददुगेतम-
त्वरच्छिदुरयादुरयाचितमद्भना' इत्यादि भाष्यप्रयोगात् । तच्च • ।

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपे-
न निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्द्यूकः ।

नमिकम्पिस्माजसकमहिंसदीपोरः । ३ । २ ।

१६७ ।

नम्नः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नभ्रपूर्वकः क्रियासातत्ये वर्त्तते ।
अजस्तं सन्ततमित्यर्थः । कम्प्रः । हिंसः । दीप्रः ।

सनाशंसभिन्न उः । ३ । २ । १६८ ।

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिन्नुः ।

विन्दुरिच्छुः (६८) । ३ । २ । १६९ ।

वेत्तेर्नुम् इषेच्छत्वञ्च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः ।
इच्छति इच्छुः ।

क्याच्छन्दसि (६९) । ३ । २ । १७० ।

“देवान् जिगाति सुम्नयुः” (१००) ।

आहृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ ।

१७१ ।

(६८) विद् ज्ञाने इत्यस्यैवेह ग्रहणमेवमिच्छार्थकस्यैवेहेषेर्ग्रहणम् ।

(६९) क्यञ् क्यष् क्यङ् एतेषां सामान्यग्रहणम् क्यान्ताद्वातोश्चन्दोविषये
उप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(१००) सुम्नगद्दात् क्यजनात् न च्छन्दस्यपुत्रस्येति (उ५२ ४४०) निषेधात् क्यचि
चेति (उ२२० ४०) ईत्त्वम्, अकृतसार्वधातुकयोरिति (उ५१ ४०) दीर्घञ्च न
भवतीति द्रष्टव्यम् ।

आदन्ताद्दन्ताद्(१०१)गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तञ्छन्दसि तौ
 च लिङ् । अपिः सोमम् । ददिर्गाः । बन्निर्व्वज्जम् । जग्मि-
 र्युवा । “जग्मिर्व्वृतममित्रयुम्” । जज्ञिः । भाषायां धाञ् क्त्वा
 गमिजनिनमिभ्यः * । दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः । जग्मिः ।
 जज्ञिः । नेमिः (१०२) । सासहिवावहिचाचलिपापतीना-
 मुपसख्यानम्* । यङन्तोभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ प्रतेर्ना
 गमावश्च निपात्यते ।

खपितृपोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ।

खपृक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेत्येति वाच्यमिति *
 कशिकादौ । धृष्णक् ।

शृवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७३ ।

शरारुः । वन्दारुः ।

भियः क्रुक्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ।

भीरुः । भीलुकः । क्रुकन्त्रपि वाच्यः * । भीरुकः ।

स्येश्भासपिसकसौ वरच् । ३ । २ । १७५ ।

स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

(१०१) षडिति ऋषर्षपरत्वामहायाम् ष्यादिति ऋकारस्य तात्परत्वादाह
 षदन्तादिति । यथा च तात्परस्यापि तत्कालसंज्ञा तद्योक्तं(१८४)प्राञ्

(१०२) सिद्धहावात् नमेः एत्वाभ्यासोपात् सिद्धम् ।

यञ्च यङ्ः । ३ । २ । १७६ ।

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः (७५७ष्ट०) । तस्याचः
परस्मिन्निति (३४ ष्ट०) स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे
द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् *
तस्य यलोपम्यति स्थानिवद्भावनिषेधात् लोपो व्योरिति (४२१ष्ट०)
यलोपः अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतोलोपे वरे लुप्तन्न
स्थानिवत् । यायावरः ।

भाजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ।

। ३ । २ । १७७ ।

विन्नाट् । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् । ऊर्क । पूः
पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षात् ज्वतेर्दीर्घः (१०३) । जूः जुवौ
ज्वः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते ततः
क्विप् । ग्रावस्तुत् ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ।

क्विप् । क्वित् । भिट् । दृशिग्रहणम् विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् ।
क्वचिर्दीर्घः क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिदूद्वे क्वचिद्भ्रस्वः । तथाच
वार्त्तिकम् । क्विञ्चिप्रच्छ्रायतस्तुकटपुजुञ्जीणां दीर्घोऽस-
म्प्रसारणञ्च * । क्विञ्चितीत्यादिना (७३६८ष्ट०) उणादिसूत्रेण
केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ ढणा बाधा मा भूदिति वार्त्तिके

* न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि (३५४ष्ट०) सूत्रेणेति शेषः ।

(१०३) उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरविशेषसमर्पकताया वक्ष्यमाणतयाट
त्वापि तदपकर्षादीर्घ इत्याह ज्वतेरिति ।

ग्रहणम् । वक्तोति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति
 आयतस्त् । कटम्प्रवते कटप्रू । जृक्तः । अयति इरिं श्रीः ।
 द्युतिगमिजुहोतीना षे च * । दृशियग्रहणादभ्याससञ्जा ।
 दियुत् । जगत् । जुहोतेर्हीर्घञ्* । जुहः । दृ भये । अस्य
 ह्रस्वञ्च । दीर्यति । दहत् । ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च । धीः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७६ ।

मितभूर्नाम कश्चित् ॥ धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति
 विश्वासाद्यं स प्रतिभूः ।

विप्रसंध्यो ड्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ।

एभ्यो भुवो डुःस्यान्नतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः
 स्वामी । सम्भूर्जनिता । संज्ञायान्तु विभूर्नाम कश्चित् ।
 मितद्रुः।दिभ्यउपसंख्यानम् । मितन्द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः ।
 शम्भुः । अन्तर्भोवितख्यर्थोऽत्र भवतिः ।

धः कर्मणि ङ् । ३ । २ । १८१ ।

धेटोषाज्जश्च कर्मण्यर्थे ङ् स्यात् ॥ धात्री जनन्यामलकी
 वसुमत्युपमाद्वयु ।

दाब्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशन-
 हः करणे । ३ । २ । १८२ ।

दाबादेः ङ् स्यात् करणोऽर्थे । दायन्त्यनेन दातस् । नेतस् ।

तिवृत्ततथसिसुसरकसेपु च । ७ । २ । ६ ।

एषां (१०४) दशानां कृत्प्रत्ययानामिट् न स्यात् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् ।
मेद्वम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्धी ।

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ।

पूङ्पूजोः करणे इत् न स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ।
हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् सुखमित्यर्थः ।

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इवः । ३ । २ । १८४ ।

अरितम् । लवितम् । धवितम् । सवितम् । खनित्रम् ।
सहितम् । चरितम् ।

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ।

पवितम् येनाज्यमुत्पूयते यज्ञानामिकावैधनम् ।

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ।

पुव इवः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । ऋषिर्वैद-
सन्तः तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवितम् ।
देवतायान्तु अग्निः पवितं स मा पुनातु ।

(१०४) ति तन् इत् तन् कथन् कृषिं सूच् क्सरन् कन् सः इत्येषामित्यर्थः
तत्र ति इति क्तिक्चोर्ग्रहणम् क्तिन् दीपो दीप्तिः । क्तिच् तच्च
तन्तिः । तन् सच सकुः । इत् पत पत्त्रम् तन तन्त्रम् । तन् उणादिक
एव न निजातस्तेन हसितादिसिद्धिः । हस हस्तः पूज् पोतः । कथन्
कुष कोष्ठम् । कृषिः कुष कृषिः । सूच् इष इक्षुः । क्सरन् ऋष
ऋक्षरः । कन् शलः शल्कः । स वद वत्स इत्यादौ नेदित्युदाहार्यम् ।

अधोणादयः (१) ।

कृवापानिमिखदिसाध्यश्च उण् १ । करोतीति कारुः
शील्पी कारकश्च । आतोयुक् (उ२७०४०) । वातीति वायुः ।
मायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् । मिनोति
प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वाडः ।
खाप्नोति परकार्यं साधुः । अश्रुते आशु शीघ्रम् । 'आशु-
व्रीहिः पाटलः स्यात्' । हृन्दसीणः २ (२) । 'मा न आयौ' ।
हसनिजनिश्चरिचटिस्थो जुण् ३ । दीर्यत इति दारु । "स्तुः
प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" । जानु जानुनी । इह जनिवधो-
श्चेति (उ११६४०) न निषेधः अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् (३) । चारु
रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगव्यादित्वात् (उ२८४४०) कुप्र-
त्यये चटु इत्यपि । किञ्चरयोः श्रिणः (४) ४ । किं शृणो-
तीति किंशारुः शस्यशूकम् वाणश्च । जरामेति जरायुः ।
'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' । तो रश्च लः ५ । तरन्त्यनेन
वर्णादिति तालुः । लके वचः कश्च ६ । लकेण गलेन वक्षतीति
लकवाकुः । "लकवाकुर्मायूरे च सरटे चरणायुधे" इति
विश्वः । भृमृशीतु चरित्स्वरितनिधनिमिसृजिभ्य उः ७ ।

(१) उणादयो षड्भूमिति (उ४२१४०) स्रजलतोक्तं तत्र प्रकृतिविशेषेभ्यः
प्रत्ययविशेषा शकटावनेन पञ्चपादा सपादगतस्यमिता दर्शिता-
कारणरूपारम्भाय मतिजानीते अधोणादय इति ।

(२) षड्भूमिचरन्द्वापायामपि तेन एतोत्यायुः जटा प्यायुर्यश्चेति जटायु-
रिति एतेर्षिञ्चेति (उ४०१४०) छन्दे उचिप्रत्यये तु प्यायुःशब्दःसानः ।

(३) वस्तुतः परमंभ्यां जानुभोक्तुरिति (४२०४०) एत्वनिर्देशसापकात्
न इतिनिषेधः ।

(४) किमि उपपदे मर्याते अरोपपदे इत्यथ शुभ्र स्यादित्यर्थः ।

भरति विभर्त्ति वा भरुः हरिर्हरश्च । म्वियन्तेऽम्बिन् भूतानि
मरुर्निर्जलदेशः । श्रोते शयुः अजगरः । तरुर्वृजः (५) ।
चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्वरुः स्वप्ना-
दिसुष्टिः । तनु स्वल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया तनुः शरी-
रम् । 'स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तान्' । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुर्ना
च धनुर्विदुः' । 'धनुरिवाजनि वक्र' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः ।
मङ्गुः (६) । पानीयकाकिकेति रभसः न्यङ्कादित्वात् (उ३००७८)
कुत्वं जश्वत्वेन सस्य दः । अणश्च ट । 'लवलेगकणाणवः' ।
चात्कटिवटिभ्याञ्च । कटुः । वटति वदतीति वटुः । धान्ये नित्
६ । धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित् । नित्त्वादा-
द्युदात्तः । 'प्रियङ्गवश्चाणवश्च मे' । 'व्रीहिभेदस्वणुः पुमान्' ।
निङ्गहणं फलिपाटीत्यादि (उ३८२२४) १८सूत्रमभिध्याप्य सम्भ-
ध्यते । शृश्वृस्त्रिहितप्यसिवसिहनिक्लिदिवन्त्रिमणिभ्यश्च १० ।
शृणातीति शरुरायुधकोपयोः । स्वर्थ्यन्ते प्राणिनं अनेन स्वरु-
र्व्वज्जम् । खेड्व्याधिः चन्द्र इत्यन्ये । तपु (७) सोसम् । पुंसि
'भूम्नासवः प्राणाः' । 'वसुर्हृदेऽग्नौ योक्त्वा' ऽग्नौ वसु तोये धने
मणौ' । हनुर्वक्तृकदेशः । लेशश्चन्द्रः । वन्धुः (८) । मनुः ।
चात् विदि अवयवे विन्दुः । स्यन्देः सम्प्रसारणन्श्च ११ ।
'देशे' नदविशेषेऽध्वौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया'मित्यंमरः ।

(५) तरन्ति. रोपका नरकमनेनेति तररिति ।

(६) भक्षार्थं पानीयं मञ्जतीति मङ्गुः पञ्चविशेषः (पानकौडीति) प्रसिद्धः
गडि वदनैकदेशे इत्यतोऽपि उरित्लुञ्चनदत्तस्तेन गण्डुः ।

(७) अग्निं दृष्ट्वा तपते लज्जते आशुद्रवीभावाद्दिति तपु सोसम् ।

(८) स्रोहं वभातीति वन्धुः ।

उन्देरिच्चादे' १२ । उनत्ति इन्दुः । ईपेः किञ्च १३ । ईपेरुः
 स्यात् स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईपते हिनस्ति
 इषु शर' । इपुर्वयोः । स्कन्देः सलोपश्च १४ । कन्दुः ।
 सृजेरसुम् च १५ । चात् सलोपउप्रत्ययश्च । रज्ज् । कृते-
 राद्यन्तविपर्ययश्च १६ । ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कु'
 सूत्रवेष्टनम् । नावश्चे १७ । न्यङ्ङुर्द्वित्वात् (७१०७४०) कुत्वम् ।
 नियतमञ्चति न्यङ्ङुर्मृगः । फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुक्पटि-
 नाकिधतश्च १८ । फलेर्गुक् फ०गु । पाटेः पटि' पाट०तीति
 पट् । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते
 इति जतु । वलेर्गुक् च १९ । वल सम्बरणे वलगु' । शः कित्स
 न्वञ्च २० । श्यतेरुः स्यात् स च कित् सन्वञ्च । शिशुर्बालः ।
 यो द्वे च २१ । ययु'रखोऽखमेधीयः' । सन्वदिति प्रकृते द्वे-
 ग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । कुर्भश्च २२ । 'बभ्रुर्भुन्वन्तरे विष्णौ
 बभ्रून्कुलपिङ्गलौ' । च।दन्वतोऽपि । चक्रुः कर्त्ता । जम्न, हन्ता
 पपु' पालकः । पृभिदिव्यधिगृष्टपिभ्यः २३ । कु' स्यात् । पुरुः ।
 भिनत्ति भिदुर्वञ्जम् । ग्रह्ण्येति (७००६४०) सम्प्रसारणम् ।
 विरहिणं विध्यति विधु' । 'विधु शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च
 राक्षसे' । गृधु.काम । धूपुर्हृत्तः । कप्रोरुञ्च २४ । करोतीति
 कुरुः । गृणातीति गुरुः । अपठु.सुपु स्य' २५ । सुपन्।दिपु
 चेति (४७४४०) पत्वम् । अपठु प्रतिकूलम् । दुष्ट । सुष्टु । रपे-
 रिञ्चोपधाया' २६ । अनिष्ट रपतीति रिपुः । अर्जिह-
 गिकम्यमिपशिनाधाञ्जिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च २७ ।
 अर्ज्जयति गुणान् ऋजु । मर्व्यानिविशोपेण पश्यतीति पशु ।

कन्तुः (६) । अन्तुः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः' । 'ताल-
व्या अपि दन्त्याश्च संवसूकरपांसवः' । वाधते इति वाङ्;
'वाङ्; स्त्रीपुंसयोर्भुजा' । प्रथिच्चदिभस्जां सम्प्रसारणं सलोप-
श्च २८ । तयाणां कुः सम्प्रसारणं भस्जेः सलोपश्च । ष्टु ।
सदुः । न्यङ्गादित्वात्(उ३००४०)कुत्वम् । भज्जति तपसा भगुः ।
लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च २९ । लघुः । वालमूललघुलमङ्गलीनां
वा लो रत्वमापद्यते ० ३० । रघुर्नृपभेदः । वङ्गः । उर्णोतेर्नु-
लोपश्च ३० । ऊरु सकथि । महति ह्रस्वश्च ३१ । उरु महत् ।
स्त्रिपेः कश्च ३२ । स्त्रियतीति स्त्रिकुः भत्यः उद्यतं ज्योतिश्च ।
आङ्परयोः खनिशृभ्याण्डञ्च ३३ । आ खनतीत्याखुः । परं
शृणातीति परशुः । षपोदरादित्वादकारलोपात् परशुरपि ।
हरिमितयोर्द्विवः ३४ । द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपप-
दयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृजः । मितन्द्रव-
ति मितद्रुः समुद्रः । शते च ३५ । शतधा द्रवति शतद्रुः ।
वाङ्गलात् केवलादपि । द्रवत्वूर्ध्वमिति द्रुर्वृच्चः शाखा च ।
तद्दान्द्रुमः । खरुशङ्खुपीयुनीलङ्गुलिगु ३६ । पञ्चैते कुप्रत्यया-
न्ता निपात्यन्ते । खनतेरेफञ्चान्तादेशः । खरुः कामः
क्रूरो भूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्खुर्ना कीलशल्ययोः' । पिवतेरीत्वं
युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णञ्च । निपूर्वाङ्गि
गतावस्मात् कुर्नेर्दीर्घश्च नीलेङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च ।

(६) कन्तुः कन्दर्पः । कमिमतीति सूत्रेण (उ३८०४०) तना मिदावपि
स्वरार्धमत्र महणम् ।

३० एतच्च वार्तिकं जपो रोम इति (८३१।८) ह्रस्वसम् ।

नीलाङ्गरिति पाठान्तरन्तव धातोरपि दीर्घः । लगञ्चङ्गे
 अस्य भत इत्त्वञ्च लगतीति लिगु चित्तम् लिङ्गमूर्खः ।
 मृगश्वाद्यश्च ३७ (१०) । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं
 यातीति मृगयुर्धाः । देवयुर्धाः । मितयुर्लोकया-
 त्नाभिन्नः । आकृतिगणोऽयम् । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कर-
 ङ्किञ्च उरञ्च ३८ । मन्दुरा याजिशाला । वाशुरा रातिः ।
 मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जुरादित्वात्
 (उ४१८५०) अङ्कुरोऽपि । व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च ३९ ।
 'विथुरश्चोररक्षसोः । मकुरदर्दुरौ ४० । मकुरो दर्पणः ।
 वाङ्मलकान्मुकुरोऽपि । इ विदारणे धातोर्द्विर्ध्वचनमभ्यासस्य
 रुक् टिलोपश्च । 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः' ।
 दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्दृपामजाले च दर्दुरमिति विश्वः ।
 मङ्कुराद्यश्च ४१ (११) । उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक्
 मङ्कुरो मत्स्यभेदः कष्टवर्षे रुगागमः । 'कङ्कुरः खेतरक्षसोः'
 बध्नातेः खर्जुरादित्वात् (उ४१८५०) ऊरोपि । 'बन्धूरबन्धुरौ'
 स्यातान्नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इतिरन्तिदेवः । कोकतेर्वा कुक् ।
 कुक्कुरः-कुक्कुरः । असेरुवन् ४२ । असुरः । मञ्जाद्यणः
 (०२६५०) । आसुरः । मसेश्च ४३ । पञ्चमे पादे-मसेरु-

(१०) मृगयुः देवयुः मितयुः कुमारयुः 'राजपुत्र' व्यध्वर्युर्गोत्रक' । 'कूङ्कः'
 कङ्कुरमावास्याचन्द्रः पाण्डुः श्वेत' राजभेदश्च पीलुर्मतङ्गजः ध्वज-
 भेदश्च मङ्गु शोभनं मृकण्डु' कदम्बभेदः निषण्डुः कोधभेद' पलाण्डुमूल
 भेद कक्रेटु करेटुः पक्षिभेद' डमर्वाद्यभेदः । आकृतिगणत्वादन्वेष-
 पूह्या ।

(११) मङ्कुरादेराकृतिगणत्वात् यातरञ्चकुलवङ्कलवाशुरादीनां सिद्धिः ।

त्रिति (उ० ४२८८) वक्ष्यते । " मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे
 परण्ययोपिति मसूरा मसुरा वा ना वेश्यात्रीहिप्रभेदयोः ।
 मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च
 द्वाविति, विश्वः । शावशेराप्तौ (१२) ४४ । शु इति आश्वर्थे ।
 श्वशुरः (१३) । 'पतिपत्नयोः प्रसूः श्वशूः श्वशुरस्तु पिता तयो-
 रित्यमरः । अविमसूयोऽपि च ४५ । अविषः (१४) । महिषः ।
 अमेदीर्घश्च ४६ । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि'
 रुहेर्वृद्धिश्च ४७ 'रङ्गुशंवररौहिषाः' 'रौहिषो ऋगभेदे स्याद्री-
 हिषं च तृणं मत'मिति संसारावर्त्तः । तवेर्णिहा ४८ तवेति
 सौत्वो धातुः । तविषताविषावधौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविपी
 ताविपी नदीदेवकन्या भूमिश्च । तविपी बलमिति वेदभाष्यम् ।
 नञि व्यधेः ४९ । 'अव्यधिपोऽव्यसूर्ययोः । अव्यधिपी धरा-
 रात्रयोः । किलेर्वुक् च ५० । कित्त्रिषम् । इपिमदिमुदिखिदि-
 छिदिभिदिमन्दि चण्डितिमिभिहिमुचिर्चिर्चिर्धिवन्विशुपिभ्यः
 किरच् ५१ । इपिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुका-
 न्वयोरिति' विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठा-
 रयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरम् गृहम् स्त्रियामपि । 'मन्दि-
 रम्मन्दिरापि स्यादिति' विश्वः । 'चन्द्रिरौ चन्द्रहस्तिनौ' ।

(१२) आश्वर्थे शौ उपपदे आप्तौ गम्यमानायाम् अशूहः व्याप्रावित्य-
 स्माडरन् स्यादित्यर्थः ।

(१३) आशु आप्तव्यः उत्पत्तिं विनापि वैवाहिकसंवन्धात् संवन्धितया
 प्राप्तव्य इति श्वशुरशब्दार्थः ।

(१४) अवन्ति प्रीणयन्ति नद्योऽमुमिति समुद्रोऽविषः । मह्यन्ते देवा अने-
 नेति महिषः मशुभेदः ।

तिमिरन्तमोऽचिरो गश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्य-
 संभयोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः ।
 शुप शोषणे शुधिरञ्छिद्रम् शुष्कमित्यन्ये । अशोर्णित् ५२ ।
 'आशिरो वह्निरक्षसोः' । अजिरशिशिरशिधिलस्थिरस्फिर-
 स्यविरखदिराः ५३ । अजेर्वाभावाभावः । अजिरमङ्गलम् ।
 शशेरुपधाया इत्वम् । 'शिशिरं स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतले-
 'ऽन्यवत्' । अथ भोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः प्रत्ययरेफस्य
 लत्वञ्च । शिधिलम् । स्यास्कायोऽटिलोपः । स्थिरन्निञ्च
 लम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वञ्च । स्थविरः ।
 खदिरः । वाङ्ललाकात् शीङो बुक् ह्रस्वत्वञ्च । शिविरम् ।
 सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इ
 लच् ५४ । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलि-
 ल । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड
 इति सौतो धातु । 'भडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो
 दूतः कल्याणश्च । शण्डिलो मुनि । पिण्डिलो गणक ।
 तुण्डिलो मुखर । कोकिलः । भविलो भयः । वाङ्लला-
 कात् कुटिलः । कमेः पञ्च ५५ । कपिलः । गुप्तादिभ्य (१५)
 कित् ५६ । गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः शुद्धिलं व-
 नम् । मिथिलादयः (१६)ञ्च ५७ । मध्यन्तेऽत रिपवो मिथिला

(१५) गुप् रचणे तिज निशाने पूज पूजाया शुप शोषणे देव देवने गुह्य
 सवरणे इति गुप्तादयः ।

(१६) मिथिला नगरी गतिता वेदसता ऋकिलौपधि चण्डिला नदी पथिलः -
 पथिक मिथिलादि ।

नगरी । पथिलः पथिकः । पतिकटिकुटिगडिगुडिदंश्रिभ्य
 एरक्पूट । पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कच्छजीवी । कुटेरः
 पर्णाशः । वाञ्छलकान्मन् । गतेरो मेघः । गुडेरो गुडकः ।
 दंशेरो हिंस्रः । कुन्वेर्नलोपश्च पूट । कुवेरः । श्देस्त च ६० ।
 शतेरः शत्रुः । मूलेरादयः ६१ । एरगन्ता निपालयन्ते ।
 मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुधेरो लोहघातकः । मुहेरो
 मूर्खः । कवेरोतच् पश्च ६२ । कपोतः पत्नी । भातेर्डवतुप् ६३ ।
 भातीति भवान् । कठिचकिभ्यामोरन् ६४ । कटोरः । चको-
 रः । किशोरादय(१७)श्च ६५ । किंपूर्वस्य शृणातेटिलोपः ।
 किमोऽन्यलोपः । किशोरः अश्वशावः । सहोरः साधुः ।
 कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ६६ । कपीति निर्देगात्र
 लोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायी । कटो-
 लः कटुः । पटोलः । मीनातेरूरन् ६७ । मयूरः । स्यन्देः
 संप्रसारणश्च ६८ । सिन्दूरम् । सितनिगमिसिसच्यविधाञ्
 कुशिभ्यस्तुन् ६९ । सिनोतीति सेतुः । तितुत्वेति (७० १७८ ४०)
 नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इत् । सक्तः ।
 अर्द्धर्चादिः । न्वरत्वरेत्यूट् (७० १८४) तत्र क्ङितीत्यनुवर्त्तत
 इति मते तु वाञ्छलकात् । ओतुर्विडालः । धातुः । क्रोटा ।
 पः किञ्च ७० । पिवतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' । अर्त्तेश्च तुः ७१
 अर्त्तेस्तुः स्यात् स च कित् । 'अतुः स्त्रीपुष्पकालवोः' । कभि-
 मनिजनिगाभावादिभ्यश्च ७२ । एभ्यस्तुः स्यात् । 'कन्तुः कन्द

(१७) 'गौरोऽरुणे सिते पीते विशुद्धेऽत्रामिधेवदित्यर्धकः गौरोयादिपद
 माह्यः ।

र्पचित्तयोः । मन्तुरपराभः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंश्चोक्तिले-
 सङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च' । मातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः' ।
 रत्सि स्त्रीयः । हेतुः कारणम् । चायः किः ७३ । 'केतुर्ग्रह
 पताकयोः' । चाप्रोतेर्त्स्यश्च ७४ । अप्तुः गरीरम् । वसेमुन् ।
 ७५ । वस्तु । अगारे णिञ्च ७६ । 'वेगसभर्वाभुरस्त्रियाम्' । वजः
 कतुः ७७ । क्रतुर्यज्ञः । एषिषत्तोश्चतुः (१८) ७८ । एधतुः
 पुरुषः । वंश्चतुरनङ्गान् । जीवेरातुः ७९ । 'जीवातुरस्त्रिया
 भ्रक्ते जीविते जीवनीपधे' । घातकन्टद्विच ८० । जीवेरित्त्वेव ।
 'जैवात्कर्मिन्दुभेकपिङ्गासु' प्लुत्कृपीषले' । कृषिषमितनिधनि-
 चर्जिखर्जिभ्यञ्जः ८१ । 'कर्पूः पुंसि करीपाग्नौ कर्पून्कर्पा
 स्त्रियाम्भता, । कर्मूः । तनूः । धेनूः शस्त्रम् । मर्ज अर्जने सर्व-
 ऋणिक् । खर्ज व्यथने खर्जूः पामा । मजेर्गुणश्च ८२ (१८) ।
 मर्जूः शुद्धिकृत् । वहेर्धेश्च ८३ । 'घधूर्जायास्तृपास्त्रीपु' । कपेः
 छव ८४ । कप्सूः पामा । णित्कसिंपद्यर्तेः ८५ । कासुः शक्तिः ।
 पादूश्चरणधारणी । घासूः पिङ्गलः । अणो ङश्च ८६ । गाडू-
 र्जसशवद्रव्यम् । नञि लख्नेर्नलोपश्च ८७ । 'सुभ्यत्ताबूरभे समे'
 इत्यमरः । के अ एरड् चास्य ८८ । कश्चदे उमपदे चणाते-
 रूः स्यादेरड् चादेशः । 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री' । वाङ्लकाड-
 प्रत्यये कशेरुः स्त्रीवे पुंसि च । तो इट् च ८९ । तरतेरूः स्या-
 त्तस्य इट् । 'तद्रूः स्यात् दारुहस्तक' । दरिद्रातेर्यालोपश्च ९०

(१८) चतोश्चकारोऽन्तोदात्तता चित् इति (७० ५५९४०) सूत्रात् ।

(१९) अत्र खड्गे डुङ्गेति सूत्रान्तरमप्यस्त्रीत्युक्त्वलदत्तः सर्वासम्भवात्तदु-
 मेचितम् अन्यतया ।

इच्च आच्च यौ तयोर्लोपः । दृष्टः कुष्ठप्रभेदः । चतिश्च्योः कूः
 ६१ । चतूर्त्तकः । चधूरपानम् । चतेरम् च ६२ । चतिः सौतो
 धातुः । ततः कूः अमागमश्च । रतूर्द्देवनदी सत्यवाक् च ।
 अन्दूहम्भुजम्भूकफेलूककन्धूदिधिषु ६३ । एते कूप्रत्ययान्ता
 निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । हभी ग्रथे निपातनान्नुम् ।
 हम्भुः अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । हन्भूः । जने-
 र्बुक् । जम्भूः । जम्भु अदने इत्यस्येत्येके । वाङ्मलकात् ह्रस्वोऽपि
 जम्भु । कफं लाति कफेलूः क्षेष्मातकः । निपातनादेत्त्वम्
 कर्कन्दधाति कर्कन्धूर्वदरी निपातनान्नुम् । दिधिन्धैर्यं स्यति
 त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूहम्भूकम्भू इति
 पठन्ति । हम्भु उत्क्षेपे हम्भूः सर्पजातिः । कमेर्बुक् । कम्भूः
 परद्रव्यापहारी । मृगोरुतिः ६४ । मरुत् । गरुत्पक्षः । ग्री-
 सुट् च ६५ । गिरतेरुतिस्तस्य च सुट् । गर्भुत् सुवर्णान्तृणवि-
 शेषश्च । हृषेरुलच् ६६ । “हर्षुलो मृगकामिनोः” । वाङ्मल-
 काच्चटतेः । चटुलं शोभनम् । हृष्टरुहियुषिभ्यइतिः ६७ ।
 ‘हरित्ककुभि वर्णे च हृणवाजिविशेषयोः’ । सरिन्नदी । रो-
 हित् मृगविशेषस्य स्त्री । युषइति सौतो धातुः । ‘चश्चस्य
 रोहित् पुरुषस्य योषित्’ इति भाष्यम् । ताडेरिर्लुक् च
 ६८ । ताडयतीति तडित् । शमेर्ठः ६९ । वाङ्मलकादित्स्त्रा
 एवादेश इट् च न । “शण्डः क्लीवः स्यात् पुंसि गोपतौ । आङ्
 ष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” । कसेरठः १०० ‘कमठः कच्छपे
 पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकामिति मेदिनिः । वाङ्मलकाज्जरठः ।
 रमेर्वृद्धिश्च १०१ ‘रामठं हिङ्’ । शमेःखः ८०२ । शङ्गः । कण्ठः

१०३ । कण्ड । कलसृपस्य १०४ । तपतेः कलप्रत्ययः । चात्
 तपतेः । तपला लता । 'तपला च फलतिके' । शपेर्बस्य १०५
 शबलः । टपा(२०)दिभ्यश्चित् १०६ । टपलः । पललम् । वाङ्मल-
 काङ्गुणः सरलः । तरलः । कमेर्बुक् । कम्बलः । सुस खण्डने ।
 सुसलम् । लङ्गेर्बुद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुटिकशिकौतिभ्यः
 प्रत्ययस्य सुट् । कुङ्गलः । कुडेरपि । कुङ्मलम् । कश्मलम् ।
 वाङ्मलकाङ्गुणः । कीमलम् । मृजेष्टिलोपस्य १०७ । मलम् ।
 चुपेरञ्चोपधायाः १०८ । चपलम् । शक्तिशम्योर्नित् १०९ ।
 शकलम् । शमलम् । ह्यो गुग्हस्वस्य ११० । हगलः । प्रज्ञा
 दिवाञ्छागलः । जमन्ताङ्गुः १११ । दण्ड । रण्डा । खण्डः ।
 मण्डः । वण्डञ्छिन्नहस्तः । अण्डः । वाङ्मलकात्मत्वाभावः ।
 पण्डः -सङ्घात । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः ।
 प्रण्ड क्लीवः । पण्डा बुद्धि । क्वादिभ्यः कित् ११२ । कव-
 र्गादिभ्यो ङः कित् स्यात् । कुण्डङ्गाण्डम् । गुड् गुड ।
 घुण भ्रमणे घुण्डोभ्रमरः । स्याचतिमृजेरालज्वालजाली
 यचः ११३ । तिष्ठतेरालच् । स्थालम् स्थाली । चतेर्बालञ् ।
 चात्वालः मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः । पतिचण्डि-
 भ्यामालञ् ११४ । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञा (७२६४०)

(२०) टपु मेचने टपल कुशप्रतिशौत्रो धातु कुशलो दत्त । पल गतौ प
 ललं मासम् देष्ट देवने देवलो देवाशोपजीवी । मृ गतौ सरल उदा-
 रोऽवक्रथ । धावञ् जवशुद्धो धवल । मेगल शुभ्र सिन्दूरश्च ।
 आकृतिगणत्वात् तरलकेवलकवलतरलानलजम्बलमर्दलकम्बलसुपलस-
 यलसुसलकोशललाङ्गलकन्दलकदलीकुङ्मलकमलकीमलमृदुलकश्मलपि-
 ङ्गलभंभलादयो यास्या ।

दित्वाद्गणि चाण्डालोऽपीत्येके । तमिविगिविडिगणिकुलि
कपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ११५ । तमालः । विगालः । विडा-
लः । मृणालम् । कुणालः । कपालम् । पलालम् । पञ्जालाः ।
पतेरङ्गच् पचिणि ११६ । पतङ्गः । तरत्वा (२१) दिभ्यश्च ॥ १७
तरङ्गः । लवङ्गम् । विडादिभ्यः कित् ११८ । विङ्गः । मद्-
ङ्गः । कुरङ्गः । वाङ्गलकादुत्त्वञ्च । मृदजोर्वृद्धिञ्च ११९ ।
सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुटिः । गन् गम्यथोः १२० । गङ्गा ।
अङ्गः पुरोडाशः । ह्यापूवडिभ्यः कित् १२१ । ह्यागः । पूगः ।
खङ्गः । वाङ्गलकात् पिड अनादरे गन् सत्वाभावञ्च ।
पिङ्गः तरलः । 'पिङ्गेरगद्यत ससंभ्रममेवसेकेति' साघः ।
भञ्जः किन्नुट् च १२२ । भञ्जो गन् कित् स्यात्तस्य सुट् च ।
'सङ्गाः पिङ्गालिघूर्वाटाः' । षणातेर्ह्रस्वञ्च १२३ । षङ्गम् ।
गण् शकुनौ १२४ । सुट् चेत्यनुवर्तते । गार्ङ्गः । मुद्दिगोर्गङ्गी
१२५ । मुङ्गः । गर्गः । अण्डन् लसृमृञ्जः १२६ । करण्डः ।
सरण्डः पञ्जी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । शृष्टृभ-
सोऽदिः १२७ । गरत् १ 'दरङ्गद्वयकूलयोः' । भमञ्जघनम् ।
दृणातेः पुग् लखञ्च १२८ । दृपत् । त्यजितनिवृजि षोडित्
१२९ । त्यद् । तद् । यद् । सर्जीद्वयः (६०६०) । सुट् च
१३० । एतद् । सर्जरटिः १३१ । 'सरट् स्याद्वातमेघयोः' ।
वेद्भाष्ये तु याभिः लगानुमिति सन्ते सरद्भ्यो मधुन-
ञ्चिकाम्य इति व्याख्यानम् । लहेर्नलोपञ्च १३२ । लघट्
वायुः । पारेरजिः १३३ । पारक् सुवर्त्तन्-प्रयः कित्

सम्प्रसारणञ्च १३४ । द्यंक् । खरादि (१६८ पृ०) पाठादव्यय-
त्वम् । भियः घुक् ह्रस्वश्च । १३५ । भिपक् । युष्यसिभ्याम्भदिक्
१३६ । युष सौतो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् अहम् । अर्त्ति-
स्तुमुञ्जसृधृच्चिचुभायावापदियच्चिनीभ्योमन् १३७ । एभ्यश्चतुर्द-
शेभ्यो मन् । अर्म्मश्चक्रूरोगः । सोमः सङ्घातः । सोमः । होमः ।
सर्म्मो गमनम् । धर्म्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमं प्रज्ञाद्यणि
क्षौमश्च । भाम आदित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' ।
पद्मम् । यच्च पूजायाम् यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । जहातेः
सन्वदालोपश्च १३८ । 'जिह्वः कुटिलमन्दयोः' । अवतेष्टिलो-
पश्च १३९ । मन्प्रत्ययस्थायण्डिलोपः न प्रकृतेः अन्यथा डिदि-
त्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति (उ०१८५) ऊठौ (२२) तयोर्दीर्घे कृते
गुणः । चादि(उ०१६०)पाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तसन्न तेपामस
ऽन्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु खरादि(१६८पृ०)पाठादव्ययत्वम् । अवती-
ति 'ओम्' । ग्रसेरा च १४० । ग्रामः । अत्रिसिचिसिशुपिभ्यः कित्
१४१ । ऊमम् (१३) नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्व्वः ।
शुष्ममग्निसमीरयोः । इपियुधीन्विदसिश्वाधूसूभ्यो मक् १४२ ।
'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईपीतिपाठे दीर्घादिः । युष्मः शरो
योद्वा च । इष्मः समित् । दस्योयजमानः । श्यामः । धूमः ।
सूमोऽन्तरिक्षम् । वाङ्मलकादीर्म्मं व्रणः । युजिक्चितिजां
कुश्च १४३ । सुग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । इनेर्हि च १४५ ।

(२२) ज्वरत्वरेति सूत्रेण वकारात् पूर्वसाकाररूपोपभावा एक, वकारस्या-
न्यनयोद्धो मन्दीर्घे कृते गुणइति बोध्यम् ।

(२१) वाङ्मलकादृहृषे 'उमा दुर्गातस्मि कृते'त्युज्ज्वलदत्तः ।

द्विमम् । भियः घुम्वा १४५ । भीमः भीष्मः । घर्मः १४६ ।
 घृधातोर्न्नागुणश्च निपात्यते । ग्रीष्मः १४७ । असतेर्न्नि-
 पातोऽयम् । प्रथे; पिवन् सम्प्रसारणञ्च १४८ । पृथिवी ।
 षवगित्येके । “पृथवी पृथिवी पृथ्वी” इतिशब्दार्णवः । अशू-
 पुषिलटिकणखटिविशिष्यः कन् १४९ । अश्वः । पुष-
 खेहनादौ “पुष्वः स्यादतुसूर्ययोः” । पुष्वा जालकणिका ।
 लङ्गापन्निभेदः फलञ्च । कण्णम्पापम् । वाङ्मलादिच्चे क्खि-
 मपि । खद्वा । विश्वम् । इण्शीभ्यां वन् १५० । एवो गन्ता
 “ये च एवा भरुतः” । असत्वे निपातोऽयम् । “शेषं मिताय
 वरुणाय” । सर्वनिष्ट्वरिष्वलेष्वशिवपङ्कप्रह्वेष्व्वा अस्वतन्त्रे
 १५१ । अकर्त्तव्येते निपात्यन्ते । सृतमनेन विश्वमिति
 सर्वम् । निपूर्वार्द्धेष्वेर्गुणाभावोऽपि । निष्ट्वतेऽनेन निष्ट्वः
 खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्त्तकः । लिष्व इत्यन्ये ।
 ततोपधाया इत्त्वमपि । श्रोतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः ।
 शीङो ह्रस्वत्वम् । पङ्को रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः ।
 ह्वेज आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेवन् ।
 ईष्वः आचार्यः । इष्वइत्यन्ये । अस्वतन्त्रे किम् सत्ता सारकः ।
 वाङ्मलाङ्गुसतेः । ह्रस्वः । शिवयज्ञजिह्वाग्रीवापुमीवाः १५२ ।
 शिव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यहुः ह्रस्वो ङगागमश्च ।
 लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्य-
 नया ग्रीवा । ईङागमश्च । आप्नोतीत्याप्पो वायुः । मीवा
 उदरकिमिः । वायुरित्यन्ये । कृगृशूहभ्यो वः १५३ । कर्षः
 कामः आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राजसः । कनिन् युष्ट-

खिद्रोरोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
चन्द्रः । पचाद्यचि (७१।७४-) चन्दोऽपि । “हिमांशुश्चन्द्रमा-
श्चन्द्रः शशी चन्दोहिमद्युतिः” । दहोऽग्निः । दस्रः स्वर्णैद्यः ।
दधः समुद्रः खल्पश्च । वसेः सम्प्रसारणे ।

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् । ८

। ३ । ११० ।

रेफपरस्य सकारस्य सृष्यादीनां सवनादीनाञ्च मूर्धन्यो न
स्यात् । पूर्वपदादिति (७५२।७४०) प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति वृत्ति-
र्भूयोभिप्राया तेन शाश्विवसीति (१६४०) प्राप्तोऽपि न । उखो
रश्मिः । उखा गौः । वायो दिवसः । वायं मन्दिरम् ।
शीरोऽजगरः । हस्तो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुम्भम् ।
मुसेरक् * । मुखम् । बाङ्गलकात् अथु (२) । चकि-
रम्योरुञ्चोपधायाः १४ । चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुन्वोऽरुणः ।
वौ कसेः १५ । विकुसुश्चन्द्रः । अमितम्योर्दीर्घश्च १६ ।
आम्भम् । ताम्भम् । निन्तेर्नलोपश्च १७ । निद्रा । अर्होर्दीर्घ-
श्च १८ । आर्द्रम् । शुचेर्दश्च १९ । शूद्रः । डुरीणो लोपश्च २० ।
डुःखेनेयते प्राप्यतइति दूरम् । छतेच्छ, क्रू च २१ । छक्कम् ।
क्रूरः । रोदेर्णिलुक् च २२ । रोदयतीति रुद्रः । बङ्गलमन्य-
तापि संज्ञाच्छन्दसोः । णिलुगित्येव । “वान्ति पर्णशुषो वाता-
वान्ति पर्णमुचोऽपरे ‡ । जोरी च २३ । जीरोऽणुः । ज्यस्ते-
त्येके । सुस्रधाम्घिभ्यः कान् २४ । सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।
शुशिविसीनान्दीर्घश्च २५ । शु सौतः । शूरः । सीरम् । ची-

(२) अस्त्यैरपि रश् तेन अस्त्रं रुधिरमित्युज्ज्वलदत्त ।

‡ ततः पर्णरुहोवान्ति ततोदेवः प्रवर्षतीति शेषः ।

रम् । मीरः समूद्रः । वाविन्धेः (३) २६ । वीथम् विमलम् ।
 वृधिवपिभ्यां रन् २७ । वर्षं चर्म । वप्रः प्राकारः । ऋज्वेन्द्रा-
 ग्रवज्जविप्रकुब्रचुव्रचुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्र शुक्लगौरवन् रा-
 मालाः २८ । रन्नन्ता जनविंशतिः । निपातनाङ्गुणाभावः ।
 ऋज्वो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । “वज्जो-
 ऽस्त्री हीरके पवौ” । डुवप् उपधाया इत्त्वम् । विप्रः । कु-
 म्बित्तुम्बरोर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । चुर
 विलेखने रेफलोपः । अगुणः । चुरः । खुर क्खेदने
 रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच
 समवाये चस्य गः । उग्रः । जिभी । भेरी । पक्षे लः । भेलो
 जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः पक्षे लः । शुक्लः ।
 शुङ् वृद्धिः “गौरोऽरुणे सिते पीते” । वन सम्भक्तौ । वनोवि-
 भागी । इणो गुणाभावः । “इरा मद्ये च वारिणि” । मा माने
 माला । समि कसेरुकन् २९ । कस गतौ सम्यक् सन्ति
 पलायन्ते जनाञ्चस्मादिति सङ्गसुको दुर्जनः अस्थिरश्च ।
 पचिनशोर्मुकन् कनुमौ च ३० । पचेः कः । पाकुक्कः सूपकारः ।
 नशेर्नुम् । नशुकः । भियः क्रुकन् ३१ । भीरुकः । कुन्
 शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ३२ । रजकः । इत्तुकुट्टकः ।
 चरकः । चष भक्षणे । चषकः । भषकः । शुनकः ।
 रसेरश्च लो वा ३३ । रमको विलासी । लमकः ।
 जहातेर्दे च ३४ । जहकस्यागी कालश्च । धमो धम च ३५ ।
 धमकः कर्मकारः । हनो वध च ३६ । वधकः । वज्ज-

समन्यतापि ३७ । कुह विस्त्रापने । कुहकः । कृतकम् ।
 लपेट्टिद्विशोदीचाम् ३८ । कार्पकः-लपकः । उदकञ्च ३९ (४) ।
 प्रपञ्चार्थम् । वृद्धिलप्योः किकन् ४० । वृद्धिकः । लपिकः ।
 प्राडि पणिकपः ४१ । प्रापणिकः पर्यविक्रयी । प्राकपिकः
 परदारोपजीवी । सुपेर्दीर्घश्च ४२ । मूपिक आखुः । स्यमेः
 सम्प्रसारणञ्च ४३ । चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः । क्रिय-
 इकन् ४४ । क्रयिकः क्रोता । आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ४५ ।
 आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः, किरातश्च । आपतिकः
 श्येनो, देवायत्तश्च । आखनिको मूपिको वराहश्च । श्याख्या-
 हृजविभ्य इनच् ४६ । श्येनः । स्येनः । हरिणः । अविनो-
 ऽध्वर्युः । वृजेः क्विञ्च ४७ । वृजिनम् । अजेरज च ४८ । वीमा-
 षवाधनार्थम् । अजिनम् । बज्जलभन्यतापि ४९ । कठिनम् ।
 नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्यतेः । 'यत्प्रसवि दिनम्, (५)
 दिवसोऽपि दिनम् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ५० । द्रुविणम् । दक्षि-
 णः । दक्षिणा । षत्तेः किदिञ्च ५१ । इरिणं गून्वम् । वेपितु-
 छोर्त्स्वश्च । ५२ । विपिनम् । तुहिनम् । तलिपुलिभ्याञ्च ५३ ।
 "तलितं विरले लोके मच्छेऽपि तलिनन्दिपु" । पुलिनम् ।
 गर्वरत उञ्च ५४ । गौरादित्यात् (२२०२०) ङीप् । गुर्विणी
 गर्भिणी । रुहेश्च ५५ । रोहिण्यः । महेरिनम् च ५६ । चादि-
 नन् मादिनम् महिनं राज्यम् । क्रियवविप्रच्छिद्यिस्तुद्रुप्रुञ्चां
 दीर्घाः सम्प्रसारणञ्च ५७ । याक् । प्राट् । श्योः । सुवत्यतो

(४) लप्यो खेदने रम्यतात् कनि सिद्धम् ।

(५) यदित्यादिभ्यः परसि परसि दिने चण्डितं मन् तदेवानामिग्ययः ।

घृतादिकमिति सूः यज्ञोपकरणम् । दूर्धिरण्यम् । कटप्रूः
 कामरूपी कीटश्च । “जुराकाशे सरस्वत्याम्पिशाच्याञ्जवने
 स्त्रियाम्” । आग्नेतेर्ह्रस्वश्च पूट । आपः । अपः । अद्भिः ।
 अद्भ्रः । परौ व्रजेः षञ्च पदान्तेपूट । व्रजेः क्विद्दीर्घौ स्तः
 पदान्ते तु षञ्च । परिव्राट् । परिव्राजौ । ऊवः सुवञ्च ६० ।
 जूहः । सुवः कः ६१ । सुवम् । चिक् च ६२ । इकारउच्चार-
 णार्थः । क इत् कुत्वम् । सुक् । “सुवं सुवञ्च संसृड्ठि” । तनो-
 तेरनञ्च वः ६३ । तनीतेश्चिक्प्रत्ययः अनोवशब्दादेशश्च । त्वक् ।
 ग्लानुदिभ्राण्डौः ६४ । ग्लौः । नौः । च्चिरव्ययम् ६५ । डौरि-
 त्येव । ग्लौकरोति । कन्नेजन्त इति (२०४४०) सिद्धे नियमा-
 र्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तश्चप्रन्त एवेति । रातेर्डैः ६६ । राः ।
 राथौ । रायः । रमेर्डौः ६७ । “गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्र-
 तुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्याम्भूमौ च सुरभावपि ।
 वृस्त्रियोः स्वर्गवज्जाम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु” । वाङ्मलकात्
 द्युतेरपिडोः । “द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः” । असेञ्च डूः ६८ ।
 सूः । चाङ्गमेः । अग्नेगूः । दसेर्डौंसिः ६९ । दोः । दोपौ ।
 पणेरिज्यादेश्च (६) वः ७० । वणिक् । स्वार्थेऽण् । “नैगमो वा-
 णिजो वणिक्” । वशः कित् ७१ । “उशिग्नौ घृतेऽपि च” । भृज
 ऊञ्च ७२ । भूरिक् भूमिः । जसिसहोररिड् ७३ । जसु-
 रिर्वज्जम् । सङ्गरिरादित्यः षथिवी च । सुसुरष्टजो युञ्च ७४ ।
 सवनञ्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः । अशः रश्
 च ७५ । अग्नेतेर्युञ्छात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जि-

ह्वावाची तु दन्त्यसंकारवान् । उन्देर्नलोपश्च ७६ । अयोदेनः ।
 गमेर्गश्च ७७ । गमेर्युञ्जु स्याद्गश्चादेशः । गगनम् । वज्रसमन्व-
 ताधि ७८ । युञ्जु स्यात् । स्यन्दनः । रोचना । रञ्जैः कुन् ७९ ।
 रजनम् । भूस्त्वभूस्त्वजिभ्यश्चन्दसि ८० । भुवनम् । सुवन
 आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनम् । सुरतम् । भृञ्जनमन्व
 रीपम् । कृष्ट्वजिमन्दिनिधाजः क्युः ८१ । किरणः । पु-
 रणः समुद्रः । वृजनमन्तरिचम् । मन्दनं स्तोत्रम् । नि-
 धनम् । धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ८२ । (७) धिषणो गुरुः ।
 धिषणा धीः वर्तमाने पृषद्दृहन्महज्जगच्छत् ८३ । अति-
 प्रत्ययान्ताः । पृष्ट् सेचने गुणाभावः । पृषन्ति । वृहत् ।
 महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् । संश्रुत्पद्मेहत् ८४ ।
 एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शब्दवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । सञ्चि-
 नोतेः सुट् इकारलोपः । संश्रुत् कुहकः । त्वच्छत्रम् ।
 विपूर्वाहन्तेऽटिलोपः इतए च । “वेहत् गर्भोपधातिनी” ।
 ह्न्दस्वसानश्च शुजृभ्याम् ८५ । शवसानः पश्याः । जरसानः
 पुरुषः । ऋच्छिवधिमन्दिस्त्रिभ्यः कित् ८६ । ऋच्छसानो
 मेषः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो
 यज्ञो मयूरश्च । अर्त्तैर्गूणः शुट् च ८७ । अर्त्तसानोऽग्निः ।
 सुभ्यानश्च सुवः ८८ । संस्तवानो वाग्मी । युधिबुधिदृशिभ्यः
 कित् ८९ । (८) युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ।

(७) अत्र हनेर्धुरथेत्यधिकं सूत्रं तेन घुरणः शब्द इत्युज्ज्वलदत्तः ।

(८) अत्र बुधियुधिभ्यां सन्वेति सूत्रान्तरं तेन सुमुधानः सुमुधान इति
 सिद्धमित्युज्ज्वलदत्तः । ;

ऊर्चः सनो लुक् ऋलोपश्च ६० । जुञ्जराणश्चन्द्रमाः । श्विते-
दश्च ६१ । शिश्विदानः पुण्यकर्मा । तन्त्तचौ शंसिन्नदा-
दिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटौ ६२ । शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्-
त्तचौ स्तः तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तारौ । शंस्तरः ।
क्षदिः सौतो धातुः शकलीकरणे भक्षणं च । अनुदात्तेत् ।
“दृक्वे चक्षदानमिति” मन्त्रात् “उच्चाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते”
इति ब्राह्मणाच्च । “क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्ये वैश्यायामपि शूद्र-
जे” । वज्जलमन्यतापि ६३ । मन-मन्ता । हन-हन्ता इत्या-
दि । नप्तृनेष्टृवृष्टृहोत्पोत्स्नात्जामात्मात्पितृदुहितृ ६४ ।
न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहितश्च । नयतेः पुग्गुणश्च । नेष्टा ।
त्विषेरितोऽच्चम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः ।
स्नाजतेर्ज्जलोपः स्नाता । जायास्नाति जामाता । मान पू-
जायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्त्वम् । पिता । दुहे
स्तृचइट् गुणाभावश्च । दुहिता । सावसेर्ऋन् ६५ । स्वसा । यते-
र्वृद्धिश्च ६६ । याता । “भाय्यास्तु स्नात्ववर्गस्य यातरः स्युः पर-
स्परम्” । नञि च नन्तेः ६७ । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धि-
र्नानुवर्त्तत इत्येके । “ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नानन्दा नन्दिनी च
सेति” शब्दार्णवः । दिवेर्ऋः । ६८ । देवा देवरः । “स्वामिनो-
देवदेवरौ” । नयतेर्द्धिश्च ६९ । ना । नरौ । नरः । सव्ये स्थ-
ञ्चन्दसि १०० । अस्वास्वेत्यत्र (७३२४४०) स्यास्विन्स्युणामुप-
संख्यानम् । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः । अर्त्ति-
सृष्टधम्यम्यश्ववितृभ्योऽनिः १०१ । अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् ।
अरणिारग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनि-

र्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाङ्गलकात् रजनिः ।
 घाडि शुपेः सनञ्चन्दसि १०२ । आशुशुक्ष्णिरग्निर्वातश्च ।
 कपेरादेश्च चः १०३ । चर्षणिर्जनः । अदेर्मुट् च १०४ । अङ्ग-
 निरग्निः । वृतेश्च १०५ । वर्त्तनिः । गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुट्
 वर्त्तनिरित्याह । क्षिपेः क्तिञ्च १०६ । क्षिपणिरायुधम् । अर्चि-
 शुचिञ्जस्रपिच्छादिहृदिभ्य इतिः १०७ । अर्चिर्ज्वाला । इद-
 न्तोऽप्ययम् । “अग्नेर्भाजन्ते अर्चय” । शोचिर्दीप्तिः । हविः
 सर्पिः । इस्मन् इति (७७४०२०) हस्व । हृदिः पटलम् । हृदिर्व-
 मनव्याधिः । इदन्तोऽपि ‘हृद्यतीसारशूलवान्’ । बहेर्नलोपश्च
 १०८ । “वर्हिर्ना कुशशुक्लणोः” । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः १०९ ।
 ज्योतिः । वसौ रुचेः सञ्जायाम् ११० । वसुरोचिर्यज्ञः । भवः
 कित् १११ । भुविः समुद्रः । सहो धश्च ११२ । सधिरनङ्गान् ।
 पिवतेस्युक् ११३ । ‘पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः’ । जनेरुमिः ११४ ।
 जनुर्जननम् । मनेर्धञ्चन्दसि ११५ । मधु । अर्त्तिपृवपियजित-
 निधनितपिभ्यो नित ११६ । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः ।
 तनुः तनुपी तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । “धनुर्वशविशुद्धोऽपि
 निर्गुण कि करिष्यति” । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् ।
 “तपुः सूर्याग्निशतुषु” । एतेर्णिञ्च ११७ । आयुः प्रायुषी ।
 चक्षेः शिञ्च ११८ । चक्ष् । मुहेः क्तिञ्च ११९ । मुञ्जरव्य-
 यम् । बङ्गलमन्यत्वापि १२० । आचक्ष् । परिचक्ष् । कुग्ग
 वृचतिभ्यः खरच् १२१ । “कर्षरो व्याघ्ररक्षसो” । गर्षरोऽ-
 हङ्कारी । शर्वरी रात्री । “वर्वरः प्राकतो जनः” । चत्वरम् ।
 नौ सदे १२२ । ‘निषह्वरस्तु जम्बाल’ । निषह्वरी रात्रिः ।
 इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

- - क्वित्वरक्त्वत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्ट-
 रसंयद्वराः १ । एकादश ध्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । क्विदिर्
 क्वद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । क्विदेर्गुणाभावश्च । क्वित्वरोधू-
 र्तः । “क्वित्वरो गृहकुञ्जयोः” । धीवरः कैवर्त्तः । पीवरः स्थूलः ।
 मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्हीर्घञ्च । चीवरश्चिबुकप्रावरणम् ।
 तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् ।
 गह्वरम् । कटे वर्षादौ कट्टरं व्यञ्जनम् । यसेर्दकारः ।
 संयद्वरो षपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके । इण्पिञ्जिदोङुष्य-
 विभ्यो नक् २ । “इनः सूय्यै षपे पत्यौ” । सिनः काणः ।
 जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः । फेनमीनौ ३ । एतौ
 निपात्येते । स्नायते फेनः । मीनः । कर्षेर्वर्षे ४ । कृष्णः ।
 - वन्धेर्वधिवुधी च ५ । ब्रध्नः । बुध्नः । धाष्टवस्यज्यतिभ्यो
 नः ६ । “धाना भृष्टयवे स्त्रियः” । पर्णम्पत्रम् । पर्णः किंशुकः ।
 “वन्धो मूल्ये वेतने च” । अजेर्वी । वेनः । अत्र आदित्यः ।
 वाङ्मलकात् षणोतेः । ओणः पङ्गुः । लक्षेरट् च ७ । लक्षे-
 च्चुरादिरयन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चाम्भडित्येके । लक्ष्णं
 लक्ष्णम् नाम्नि चिद्धे च । पुंसि रामस्वाता । “लक्षणा
 हंसयोषायां सारसस्य च लक्षणा” । वनेरिञ्चोपधायाः ८ ।
 वेन्ना नदी । सिवेष्टेर्यु च ९ । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः ।
 स्थूनआदित्यः । वाङ्मलकात् केवलो नः । ऊठ अन्तरङ्ग-
 त्वाद्यण् गुणः । स्थोनः । कट्टजृसिद्रुपन्चनिखपिभ्यो नित्
 १० । कर्षः । वर्षः । “जर्षश्चन्द्रे च वृक्षे” च । सेना ।
 द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

घंठ इञ्च ११ । "धेनः सिन्धुर्नदी धेना" । तृपिशुपिरभिभ्यः
 कित् १२ । तृणा । शुणः सूर्यो यद्द्विश्च । रगतन्द्रव्यम् ।
 सुओ दीर्घश्च १३ । सूना यधस्यानम् । रमेश च १४ । रम-
 यतीति रत्नम् । रास्तासास्ताभ्यूणाकीणाः १५ । रास्ता गन्ध-
 द्रव्यम् । सास्ता गोगलुकम्बतः । स्यूणा गृहदाम्नाः । वीणा
 वल्लकी । गादाभ्यामिण्णुष् १६ । गेणुर्गायनः । देणुर्दाता ।
 कृत्यशूभ्यां कृत् १७ । कृत्स्नम् । अक्षमाशुण्डम् । तिजे
 दीर्घश्च १८ । तीक्ष्णम् । द्विपरञ्चोपधायाः १९ । द्विष्णम् ।
 यजिमनिशुन्विदसिजनिभ्यो युष् (१) २० । यज्युरध्वर्युः ।
 "मन्युर्दैन्ये ऋतौ ऋधि" । शुन्धुरग्निः । दस्युः सक्तरः । जन्युः श-
 रीरी । भुजिमृडभ्यां युफ्त्युको २१ । भुज्युर्भोजनम् । मृत्युः ।
 ससौर्युः २२ । सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयुः ।
 पानीविपिभ्यः पः २३ । पाति रक्षत्यस्त्रादात्मानमिति पाठम् ।
 तद्योगात् पापः । नेपः पुरोहितः । वाङ्मलाद्गुणाभावे
 नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । च्युवः किञ्च २४ ।
 च्युपो वल्लम् । सुषो दीर्घश्च २५ । सूपः समुच्छ्रायः । सुशू-
 भ्यां निञ्च २६ । चात्कित् । सूपः । वाङ्मलादुत्त्वम् । शू-
 र्पम् । कुयूभ्याश्च २७ । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । कुव-
 न्ति बध्नन्त्यस्मिन् पशुमिति यूपो यज्ञसन्धः । खप्यशिल्पशप्य-
 वाप्यरूपपर्यतल्याः २८ । सप्तैते परत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
 खनतेर्नकारस्य प्रत्वम् । "खप्यौ क्रोधबलात्कारौ" । शीलते
 र्छस्वः । शिल्पं कौशलम् । शशुः हिंसायाम् निपातनात्

-प्रत्वम् । शष्पम्बालक्षणम् प्रतिभाक्षयञ्च । वाधतेः षः । “वाष्पो
 नेत्रजलोष्णोः” । वाष्पञ्च । रौतेदीर्घः । “रूपं स्वभावे
 सौन्दर्ये” । ष्ट-परं गृहम्बालक्षणम्ङ्गुपीठञ्च । तल प्रतिष्ठा-
 करणे चुरादिणिषो लुक् । “तलं शय्यादृदारेषु” । स्तनिहृषि-
 पुषिगदिमदिभ्यो णेरितुच् २८ । अयामन्तेति (७६०४०)
 णेरयादेशः । स्तनयितुः । हर्षयितुः । पोषयितुः । गदयितु-
 र्वावदूकः । मदयितुर्मादिरा । कृदन्तभ्यां क्तुः ३० । क्तुः
 शिल्पी । हतुर्व्याधिः शस्त्रञ्च । गतेः सन्वञ्च ३१ । जिगतुः ।
 दाभाभ्यान्तुः ३२ । दाहुर्दाता । भानुः । वचेर्गञ्च ३३ ।
 वगुः । धेट इञ्च ३४ । धयति तामिति धेनुः । सुवः कित् २५ ।
 “हनुः पुत्रेऽनुजे रवौ” । जहातेर्द्वेऽन्तलोपञ्च २६ । जह्नुः ।
 स्यो णुः ३७ । “स्थाणुः कीले स्थिरे” । अजिह्वरीभ्यो निञ्च
 ३८ । अजेवी । वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । “रेणुर्द्वयोः
 स्त्रियान्बूलिः” । विषेः किञ्च ३९ । विष्णुः । कदाधारार्चि-
 कलिभ्यः कः ४० । बाङ्गलकान्न कस्येत्सञ्ज्ञा । “कर्को धवल-
 घोटकः” । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौ-
 र्णमासी । अर्कः । “कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्ट-
 योरपि” । सृष्टभूषुषिमुषिभ्यः कक् ४१ । ‘सृक् उत्पलवा-
 तयोः’ । “टक्ः श्वापदकाकयोः’ । भूकञ्चिद्रम् । शुष्कः ।
 मुष्कोऽण्डम् । शुक्वल्कोल्काः ४२ । शुभेरन्त्यलोपः । शुक्ः ।
 ‘वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्’ । उष दाहे षस्य लः । उल्का ।
 इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ४३ । “एके मुख्यान्व-
 केवलाः” । “भेको मण्डूकमेषयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः” ।

प्राकः गिशुः । शल्कं शकलम् । शक्तः पथिकः शरीरावय-
 वश्च । मर्कः शरीरवासुः । नौ ४ः ४४ । जहातेः कन् स्यान्नौ ।
 निहाका गोंधिका । नौ सदेर्द्धिञ्च ४५ । ‘निष्कोऽस्त्री हेमि-
 तत्पले’ । स्यमेरीट् च ४६ । स्यमीकोऽस्त्रीकः वृक्षभेदश्च ।
 इट् छस्य इति केचित् । स्यमिकः । अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ४७
 ‘धीकः स्याद्वातपथिणोः’ । यूका(२) । धूको वायुः । नीको
 वृक्षविशेषः । त्रियो रश्च लो वा ४८ । ‘धीका ह्रीका तपा-
 मता’ । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ४९ । उन उन्त उन्ति उनि एते
 चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।
 भुषोभित् ५० । भवन्तिर्वर्त्तमानकालः । वाङ्मलकाद्वेश्च ।
 शवन्तिः । वदेर्वदन्तिः ‘किंषदन्ती जनश्रुतिः’ । क्युच्
 क्षिपेच्च ५१ । चाङ्गवः । क्षिपण्यवसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 ‘भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः । अनुङ् नदेश्च ५२ । चात् क्षिपेः ।
 नदनुन्मोघः । क्षिपण्युर्वीतः । कृशदारिभ्य उनन् ५३ ‘करु-
 णो वृक्षभेदः स्यात् करुणा च लपा मता’ । वरुणः । दारुणम्
 लो रश्च लो वा ५४ । ‘तरुणस्तलुनो युवा । क्षधिपिशिमिथिभ्यः
 कित् ५५ । क्षुधुनो स्त्रेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । फले
 गुक् च ५६ । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् (०२६४०) फाल्गुनः ।
 अशोर्लगश्च ५७ । लशुनम् । अर्जेर्गिलुक् च ५८ । अर्जुनः ।
 लृणाख्यायाश्चित् ५९ । चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं लृणम् ।
 अर्जेश्च ६० । अरुणः । अजियमिश्रीड्भ्यश्च ६१ । ‘वयुनन्दे-
 वमन्दिरम्’ । यमुना । शयुनोऽजगरः । वृत्तृवदिह्निकमि-

(२) यूका केशश्च क्षुद्रजन्तभेद “यूकाभयेन न हि केशविमोक्षणं स्यादिति” ।

कृषिभ्यः संः ६२ । वर्षम् “तर्षः श्वससुद्रयोः” । वत्सः । वत्सं
 वक्षः । हंसः । ‘कंसोऽस्ती पानभाजनम्’ । कक्षन्नक्षतम् ।
 शुषेरञ्चोपधायाः ६३ । श्वक्षः । मनेर्दीर्घश्च ६४ । मांसम् ।
 अशोर्द्वेवने ६५ । अक्षः । स्व्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् ६६ । स्नुषा ।
 वक्षः । कत्समुदकम् । ऋक्षन्नक्षतम् । ऋषेर्जातौ ६७ । “ऋक्षो
 ऽद्रिभेदे मल्लूके” इति च । उन्दिगुथिकृषिभ्यश्च ६८ । “उत्सः
 प्रस्रवणम्” । गुत्सः स्ववकः । कुक्षो जठरम् । गृध्रिपण्योर्द्वे-
 कौ च ६९ । गृत्सः कामदेवः । पक्षः । अशेः सरन् । ७०
 अक्षरम् । वसेश्च ७१ । वत्सरः । सम्पूर्वाञ्चित् ७२ । संव-
 त्सरः । कृधूमदिभ्यः कित् ७३ । वाङ्मलकान्न षत्वम् ।
 “क्षसरः स्यात्तिलौदनम्” । धूसरः । मत्सरः । ‘मत्सरा मत्तिका
 ज्ञेया भम्भराली ः च सा मता’ । पतेः रञ्च लः ७४ । पत्सलः
 पत्याः । तन्यृषिभ्यां क्सरन् ७५ । ‘तसरः सूत्रवेष्टने’ ।
 ऋक्षरः ऋत्विक् । पीयूक्कणिभ्याङ्गालन् ह्रस्वः सम्प्रसार-
 णञ्च ७६ । पीयुः सौतः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो
 देशभेदः । कटिकृषिभ्याङ्गाकुः ७७ । कटाकुः पक्षी । कुषा-
 कुरग्निः सूर्यश्च । सर्तौर्द्वेक् च ७८ । ‘शृदाकुर्वीतसरितोः’ ।
 वृतेर्वृद्धिश्च ७९ । वार्त्ताकुः । वाङ्मलकादुकारस्य अत्त्वम् ।
 वार्त्ताकम् । पदेर्निःत्सम्प्रसारणमल्लोपञ्च ८० । “शृदाकुर्वृ-
 श्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे” । स्युवचिभ्योऽन्युजागू-
 क्रुचः ८१ । अन्युच् आगूच् अक्रुच् एते क्रमात्स्युः । सरण्यु-
 र्मघवातयोः” । यवागूः । “वचक्रुर्विप्रवाग्निनोः” । आनकः

शीङ्भियः ८२ । शयानकोऽजगरेः । भयानकः । आण-
 कोलूधशिन्धिधूजभ्यः ८३ । लवाणकन्दात्रेम् । धवाणको
 वातः । शिन्धाणाकः श्लेष्मा । षपोदरादित्वात् पच्चे कलोपः ।
 “शिन्धाणं नासिकामले” । धाणको दीनारभागः । उल्मुक-
 दर्बिहोमिनः ८४ । उप दाहे । पस्य लः मुकप्रत्ययश्च । “उ-
 ल्मुक ज्वलदङ्गारम्” । दृणातेर्विः । दर्बिः । जुहोतेर्मिनिः ।
 होमी । हियः कुक् रश्च लो वा ८५ । हीकुः ह्लीकुर्ल-
 ज्जावान् । हसिमृगिण् वाऽमिदमिलूप्रुधुर्विभ्यस्तन् ८६ । दृश-
 भ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति (३१७-८७०) नेट् । हस्तः । मत्तः ।
 गत्तः । एतः कर्वरः । वातः । अन्तः । दन्तः “लोतः स्याद-
 शुचिह्वयोः । “पोतो बालवहितयोः” । धूर्त्तः वाङ्मलकान्तुसे-
 र्दीर्घत्वम् । तूस्तम्यापन्त्रूलिर्जटा च । नञ्प्राप इट् च ८७ ।
 नापितः । तनिमृङ्भ्याङ्गिञ्च ८८ । ततम् । मृतम् । अञ्चिष्टसि
 भ्यः क्तः ८९ । अक्तम् । घृतम् । सितम् । इतनिभ्यान्दीर्घश्च
 ९० । दूतः । तातः । जेर्मूट् चोदात्तः ९१ । जीमूतः । लोष्टप-
 लितौ ९२ । लुनातेः क्तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोष्टम्
 पलितम् । हृश्याभ्यामितन् ९३ । हरितश्च तौ वर्णभेदौ । रुहे
 रश्च लो वा ९४ । ‘रोहितो मृगमत्सयोः’ । लोहितं रक्तम् ।
 पिशेः किञ्च ९५ । पिशितस्मांसम् । अदन्तिस्सृष्टिगृह्णित्वाभ्य
 आय्यः ९६ । अवाय्यो यज्ञपशुः । दत्ताय्यो गरुडो गृधश्च ।
 स्रुह्याय्यः । गृह्याय्यो गृहस्वामी । दिधिषाय्यः ९७ । दधाते
 र्द्विष्वमित्त्वं भुक् च । ‘मित्त्वं इव यो दिधिषाय्यः’ । वृज एण्यः
 ९८ । वरेण्यः । स्तुवः क्सेय्यञ्चन्दसि ९९ । “स्तुपेय्यम्पुर्वर्चसम्”

राजेरन्यः १०० । राजन्यो वह्निः । शूरन्योश्च १०१ । शरण्यम् ।
 रमण्यम् । अर्त्तर्त्तिञ्च १०२ । अरण्यम् । पर्जन्यः १०३ । ष्टु-
 सेचने पस्य जः । “पर्जन्यः शक्रसेचयोः” । वदेरान्यः १०४ ।
 “वदान्यस्यागिवाग्मिनोः” । अभिनजियजिवधिपतिभ्योऽतन्
 १०५ । अमतस्माजनम् । नचत्रम् । यजत्रः । वधतमायुधम् ।
 पतत्रन्तनूरुहम् । गडेरादेश्च कः १०६ । कडवं उलयो-
 रेकत्वस्मरणात् कलतम् । वृजश्चित् १०७ । वरत्रा चर्ममयी
 रज्जुः । सुविदेः कत्रन् १०८ । “सुविदत्रं कुटुम्बकम्” । कृतेर्नु-
 म् च १०९ । कृन्तत्रं लाङ्गलम् । भृष्टदृशियजिपर्विपच्यमित-
 भिनमिहर्त्येभ्योऽतच् ११० । दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः ।
 मरतो मृत्युः । “दर्शतः सोमसूर्ययोः” । यजतचट्विक् ।
 पर्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः ।
 ममतः प्रहः । हर्त्यतोऽश्वः । ष्टपिरञ्जिभ्यां कित् १११ । ष्ट-
 तो मृगो विन्दुश्च । रजतम् । खलतिः ११२ । खलतेः सलोपः
 अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वञ्च । खलतिर्निष्केशशिराः । शीङ्श-
 पिरुगमिबञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ११३ । सप्तभ्योऽथः स्यात् ।
 शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः
 पथ्याश्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा
 वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बल-
 वान् । वाङ्मलकाच्छमिदमिभ्याम् । “शमथस्तु शमः शान्ति-
 र्दान्तिस्तु दमथो दमः” । मृजश्चित् ११४ । भरथो लोक-
 पालः । रुदिविदिभ्यां डित् ११५ । रोदितीति रुदथः शिशुः ।
 वेत्तीति विदथः । उपसर्गे वसेः ११६ । आवसथो गृहम् ।

संवसथो ग्रामः । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिप-
 तिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ११७ । तयोदशभ्योऽसच् स्यात् ।
 अततीत्यतसः वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च ।
 चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तम-
 सोऽन्धकारः । नमसोऽनुकूलः । “रभसो वेगहर्षयोः” ।
 लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्यति वा नभमत्राकाशः ।
 तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः पत्नी । “पनसः कण्टकिफलः” ।
 पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । वेजस्तुट् च ११८ ।
 वाङ्मलकादात्त्वाभावः । वेतसः । वह्नियुभ्यां णित् ११९ ।
 वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । वयश्च १२० । वय-
 गतौ वायसः काकः । दिवः कित् १२१ । दिवसम् दिव-
 सश्च । कृशुश्लिकलिगर्दिभ्योऽभच् १२२ । करमः । शरमः ।
 शलमः । कलमः । गर्हमः । ष्टपिष्टपिभ्यां कित् १२३ ।
 ष्टपमः । ष्टपमः । रुदेर्निष्पृ च १२४ । रूप हिंस यासु
 अस्त्रादभच् नित्कित्स्यात् रुपादेशश्च । “लुपभो मत्तदन्तिनि” ।
 रासिवल्लिभ्याश्च १२५ । रासमः । वल्लभः । जविशिभ्या-
 ष्कच् १२६ । जरन्तो महिपः । वैशन्तः पत्यलम् । रुहिन-
 न्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिपि १२७ । रोहन्तो वृक्षभेदः ।
 नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औपधम् । प्राणन्तो वायुः । पिच्चात्
 ङीप् । रोहन्ती । तृभूवह्निसिभासिषाभिगडिमण्डिजि-
 नन्दिभ्यश्च १२८ । दशभ्यो भक् स्यात् स च पित् । तरन्तः स-
 मुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
 यमन्त षतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडर्ध-

टादित्वान्निच्च ह्रस्वः । अयामन्तेति (उ६०८) णेरयः । गडयन्तो
जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्द-
यन्तो नन्दकः । हन्तेर्मुट् हि च १२६ । हेमन्तः । भन्देर्न-
लोपश्च १३० । भदन्तः प्रव्रजितः । षच्छेररः १३१ । षच्छ-
रावेश्या । वाङ्मलकाज्जर्जरभर्जररादयः । अर्त्तिकमिधमि-
चमिदेविवासिस्थश्चित् १३२ । षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अर-
रङ्गपाठम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः ।
वासरः । कुवः क्ररन् १३३ । कुररः पक्षिभेदः । अङ्गिमदिम-
न्दिभ्यः आरन् १३४ । अङ्गारम् । मदारो वराहः । “मन्दारः
पारिजातकः” । गडेः कड च १३५ । कङ्गारः । शङ्गारभङ्गारौ ।
१३६ । शृङ्गभ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च । शङ्गारो रसः । “शङ्गा-
रः कनकालुका” । कञ्जिभ्यश्चित् १३७ । कञ्जिः सौतः ।
कञ्जारो मयूरः । सार्जारः । कसेः क्रिदुञ्चोपधायाः १३८ ।
चिदित्यनुट्त्तेरारन्नन्तोदात्तः । कुमारः । तुषारादयश्च १३९ ।
तुषारः । कासारः । सहार आन्त्रभेदः । दीङो नुट् च १४० ।
दीनारः सुवर्णाभरणम् । सर्त्तेरपः षुक् च १४१ । सर्षपः ।
उषिकुटिर्दलिकचिखिजिभ्यः कपन् १४२ । “उषपो वह्निस्वर्य-
योः” । कुटपो मानभारणम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाक-
पत्रम् । खजपं घृतम् । कणोः सम्प्रसारणञ्च १४३ । कुणपम् ।
कपश्चाक्रवर्ष्णस्य १४४ । खरे भेदः । विटपपिष्टपविशिपोल-
पाः १४५ । चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे विट-
पः । विशतेरादेः पः प्रत्ययस्य तुट् षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् ।
विशतेःप्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् । वलतेः सम्प्र-

सारणम् । “उलपं कोमलं तृणम्” । वृतेस्तिकन् १४६ ।
 वर्तिका । कृतिभिदिलतिभ्यः कित् १४७ । कृत्तिका । भि-
 त्तिका भित्तिः । लत्तिका बोधा । इय्यशिभ्यान्तकन् १४८ ।
 इष्टका । अष्टका । इणसप्तशतशसुनौ १४९ । एतशो त्रा-
 क्षणः । स एव एतशाः । वोपतिभ्यान्तनन् १५० । वी गत्या-
 दौ । वेतनम् । पत्तनम् । हदलिभ्याम्भः १५१ । दर्भः ।
 “दृषभः स्यादृषिचक्रयोः” । अर्त्तिगृभ्याम्भन् १५२ । अर्भः ।
 गर्भः । इणः कित् १५३ । इभः । अशिसञ्चिभ्यां कथिन् १५४ ।
 अस्थि । सकृथि । सुषिकुपिशुपिभ्यः कृत्तिः १५५ । सुचि-
 र्वह्निः । कुत्तिः । शुचिर्वातः ।- अशोर्नित् १५६ । अत्ति ।
 इषेः क्सुः १५७ । इक्षुः । अविहस्तृतन्त्रिभ्य ईः १५८ । अवी-
 र्नारी रजस्वला । तरीनैः । स्तरीर्धूमः । तन्वीर्वीणादे-
 र्गुणः । यापोः किह्वे च १५९ । ययोरश्वः । “यपीः
 स्यात्सोमस्वर्ययोः” । लक्षोर्मुट् च १६० । लण्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

वातप्रमी १ । वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः
 स च कित् । वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः । ऋतन्यञ्चि-
 धन्यञ्चरपिमद्यत्यङ्गिकुयुङ्गिभ्यः कतिज्यतुजलिजिष्टुजिष्ठ-
 जिसम्स्यनिधिनुल्यसासानुकः २ । द्वादशभ्यः क्रमात्सुरः ।
 अर्त्तेः कतिष् यण् । “बहुसुष्टिः करो रत्तिः सोऽरत्तिः
 प्रस्ताद्भुत्तिः” । तनोतेर्यत्तुष् । तन्यतुर्वायुः रातिस्य । अ-

ञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः (१) स्यविरः ।
 अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्ष्यतेरिसन् । अर्षि-
 सोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः ।
 अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अचइ-
 त्येके । कञ्चम् ।] धौतेरासः । यवासोदुरालभा । [लशे-
 रानुक् । लशानुः । अः करन् ३ । उत्तरसूत्रे किङ्गहणा-
 दिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा । पुषः कित् ४ । पुष्करम् ।
 कलञ्च ५ । पुष्कलम् । गमेरिनिः ६ । गमिष्यतीति (२)
 गमी । आङि णित् ७ । आगामी । भुवञ्च ८ । भावी ।
 प्रे स्यः ९ । प्रस्थायी । परमे कित् १० । परमेष्ठी । मय्यः
 ११ । मय्यतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः ।
 मय्याः । मय्यानौ । मय्यानः । पतस्य च १२ । पय्याः ।
 पय्यानौ । खजेराकः १३ । खजाकः पची । वलाकाद्-
 द्यञ्च १४ । वलाका । शलाका । पताका (३) । पिनाका-
 द्यञ्च १५ । पातेरित्त्वं नुम् च । “क्लोक्पुंसोः पिनाकः स्यात्
 श्लशङ्करधन्वनौः” । तड, आघाते । तडाकः (४) । कषिट्पि-
 भ्यामीकन् १६ । कषीका पक्षिजातिः । “दूषीका नेत्रयोर्म्य-

(१) वनेरिष्णुच् वनिष्णुरपानमित्युच्चलदत्तोये पाठः ।

(२) भविष्यति गम्यादय (उ४३१४०) इत्युक्तेराह गमिष्यतीति ।

(३) एवं मनाका हस्तीनी पवाका वात्या पटाका पची इत्यादि ।

(४) एवं भदाकः कल्याणं श्यैडः रुगागमे श्यामाकः मज्जपूर्वभातेः
 नभाकं नभः । पिप संचूर्णने पकारस्य एते युगागमे पिण्याकस्ति
 लकल्कः । सुवतेर्गुवाकइत्यादि ।

लम्" । अनिहृषिभ्यां क्त्वि १७ । अनीकम् । हृषीकम् । चङ्-
णः कङ्कणच् १८ । कण शब्दे यस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः
कङ्कणादेशश्च । "घण्टिकाया कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च" ।
शृष्टृभ्यां द्वे रुक् चाभ्यासस्य १९ । शर्शरीको हिस्रः । पर्प-
रीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः । फर्फरीकादयश्च ।
२० । स्फुर स्फुरणे । अस्त्रादीकन् धातोः फर्फरादेशः ।
फर्फरीकङ्किसलयम् । दर्दरीकं वादितम् । कर्करीकं
शरीरम् । तित्तिङीको वृक्षभेदः । चरेनुम् च । चञ्चरीको
न्मरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका मलन्तिका ।
पुणतेः- पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीकोव्याघ्रोऽग्निर्दिग्ग-
जश्च । ईपेः किङ्खस्वश्च २१ । इषीका श्लाका । ऋजेश्च २२ ।
ऋजीकउपहतः । सत्तेनुम् च २३ । सृणीका लाला । मृडः
कीकन्कङ्कणौ २४ । मृडीको मृडः । मृडङ्कणः शिशुः ।
अलीकादयश्च २५ । कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूपणादौ
अलीकं मिथ्या । विप्रर्वात् अलीकं विप्रियङ्गुदश्च । "वलीक-
म्पटलप्रान्ते" इत्यादि(५) । कृष्टुभ्यामीपन् २६ । करीपोऽस्त्री
शुष्कगोमये । तरीपस्तरीता । शृष्टृभ्यां क्त्वि २७ । शि-
रीपः । पुरीपम् । अर्जेर्ज च २८ । "ऋजीपं पिष्टपचनम्" ।
अम्बरीपः २९ । गयन्निपात्यते । अवि शब्दे "अम्बरीपः
पुमान् म्नाष्ट्रम्" । अमरस्तु "क्लीवेऽम्बरीपं म्नाष्ट्रो ना" । वृष्टृ-
पृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ३० । करीरो वंशाङ्करः । शरी-
रम् । परीरम्फलम् । कटीरः कन्टरो जघनप्रदेशश्च । पटी-

रञ्चन्दनः कण्टकः कामञ्च । “शौटीरख्यागिवीरयो” । ब्रा-
 ह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् । वशःकित् ३१ । उशी-
 रम् । कशेर्मुट् च ३२ । कश्मीरो देशः । छज्जउच्च ३३ ।
 कुरीरं मैथुनम् । घञेः कित् ३४ । क्षीरम् । गभीरगम्भीरौ
 ३५ । गसेर्भः पच्चे लुम् च । विपाविहा २६ । स्यतेर्जहातेश्च
 विपूर्वाभ्यामप्रत्ययः । विपा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये
 इमे । पच एलिम च ३७ । “पचेलिमो वह्निरव्योः” । शीङो
 धुकलग्वलज्जवालनः ३८ । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु
 मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाङ्गलकात् वस्य
 षोऽपि । “शेवालः शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका” ।
 ष्टकणिभ्यामूकणौ ३९ । सरूको ष्टगः । काणूकः काकः ।
 वलेरूकः ४० । वलूकः पत्नी उत्पलसूलञ्च । उलूकादयञ्च
 ४१ । वले सम्रसारणमूकञ्च । “उलूकाविन्द्रपेचकौ” । वाद-
 दूको वक्ता । भलूकः । शलेर्वुकु च । शम्बूको जल-
 शुक्तिः (६) । शलिमण्डभ्यामूकण् ४२ । शालूकं मूलविशेषः ।
 मण्डूकः । नियो मिः ४३ । नेमिः । अर्त्तेरूञ्च ४४ । ऊर्भिः
 भुवः कित् ४५ । भूमिः । अन्नोते; रश् च ४६ । रश्मिः किर-
 णो रञ्जुञ्च । दल्मिः ४७ । दल विशरणे दल्मिरिन्द्रायुधम् ।
 वी ज्या-ज्वरिभ्यो निः ४८ । बाङ्गलकाणत्वम् । “वेणिः स्यात्
 केशविन्द्यासः प्रवेणी च स्त्रियासुमे” । ज्यानिः । जूर्णिः । (७)

(६) एव भलतेर्बृह्णौ भालूका महेर्हस्य धत्वे मधूको वृत्तभेदः । एवं
 वम्बूकजम्बूकवास्तूकैलूकादयोऽत्र द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः ।

(७) बाङ्गलकात् चोणिः क्रैणिरित्यादीत्यज्ज्वलदत्तः ।

सृष्टिभिः कित् ४८ । सृष्टिरङ्गुश. 'दृष्टिः क्षत्रियसेपयोः' ।
 अङ्गेर्नलोपश्च ५० । अग्निः । वहिश्चिश्चुयुद्गुग्वाहात्वरिभ्यो
 नित् ५१ । वहिः । अग्निः । अग्निः । योनिः । द्रोणिः ।
 ग्लानिः । हानिः । दूर्णिः । बाङ्गलकात् ग्लानिः (८) । दृष्टि-
 दृष्टिपाणिचूर्णिभूर्णि ५२ । एते पञ्च निपात्यन्ते । दृष्टिः
 किरणः । स्थगते सलोपः । दृष्टिरल्पशरीरः । दृष्टेर्वृद्धिश्च ।
 पाणिः । पादतलम् । चरेरुपधायाङ्त्वम् । चूर्णिः । कपर्दक-
 शतम् । विभर्त्तेरुत्वम् । भूर्णिहेरणो । दृष्ट्या विन् ५३ ।
 वर्धिर्धस्वरः । दर्विः । जृष्टृन्तुजागृभ्यः क्तिन् ५४ । जीर्विः
 पगः । शीर्विर्हिस्व. । स्तोविरध्वयः । जागृविर्नृपः । दिवो-
 द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ५५ । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' । ऋषिष्ट-
 ष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ५६ । ऋषिसन्तुवायद्रव्यम् । दृ-
 ष्विर्वराहः । छास्योर्षस्त्वश्च छविर्दीप्तिः । स्थविसन्तु-
 धाय. । दीव्यतेः किकीपूर्व्यात् किकीदिविद्यापः । बाङ्गल-
 कात् उस्वदीर्घयोर्धनिमयः "चापेण किकिदीविना" । पाते-
 र्ङिति ५७ । पतिः । शकेर्षत् ५८ । गङ्गत् । अमेरतिः
 ५९ । अमतिः कालः । वहिष्यतिर्भ्रश्चित् ६० । वहतिः ।
 पवनः । "वसतिर्गृह्यामिन्यो" । अरतिः क्रोधः । अक्षेः को
 वा ६१ । अङ्गति । अक्षतिर्वातः । इन्तेरंह च ६२ ।
 इन्तेरतिः स्यादहादेशश्च धातोः । इन्ति दुरितमनया अह-
 तिर्दीनम् । "मादेगनन्निर्वपणमपवर्जनमंहतिः" । रमेर्नि
 त् ६३ । 'रमति फालकामयो' । सृष्टः क्रिः ६४ । सूरिः ।

अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिष् ६५ । अद्रिः । शद्रिः शर्करा ।
भूरि प्रचूरम् । शुम्बिर्ब्रह्मा । वङ्क्रपादयश्च ६६ । क्रिन्वन्ता
निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदाकृ पाश्वर्यस्थि च । वप्रिः
चेतम् । अंहिरङ्प्रिश्च चरणः । तदिः सौतो धातुः । तन्द्रि-
न्मोहः वाङ्गलकाङ्गुणः । भेरिः । राशदिभ्यां तिप् ६७ ।
रातिः । शक्तिः कुञ्जरः । अदेस्त्रिनिश्च ५८ । चात्तिप् ।
अत्ती । अत्तिणौ । अत्तिणः । अतिः । अती । अतयः ।
पतेरतिन् ६९ । पततिः पत्नी । मृकणिभ्यामीचिः ७० ।
मरीचिः । कणीचिः पल्लवी निनादश्च । श्वयतेश्चित् ७१ ।
श्वयीचिर्व्याधिः । वेजो डिञ्च ७२ । वीचिस्तरङ्गः । नञ्-
समासे अवीचिर्नरकभेदः । ऋहनिभ्यामूषन् ७३ । अरूषः
सूर्यः । हनुपो राक्षसः । पुरः कुषन् ७४ । पुर अग्रगमने
पुरुषः । अन्येषामपीति(४१२ष्ट०वा०)दीर्घः । पूरुषः । पृनहिकलिभ्य
उषच् ७५ । पुरुषम् । नङ्गुषः । कलुषम् । पीयेरूषन्
७६ । पीय इति सौतो धातुः । पीयूषम् । वाङ्गलकाङ्गुणे
“पेयूषोऽभिनवम्पयः” । मसृजेर्नुम् च ७७ । मञ्जूषा । गडेश्च
७८ । गण्डूषः । गण्डूषा । अर्त्तेररुः ७९ । अररुः शत्रुः ।
अररू । अररवः । कुटः किञ्च ८० । कुटरुर्ब्रह्मगृहम् ।
किञ्च प्रयोजनञ्चिन्त्यम् । शकादिभ्योऽटन् ८१ । शकटोऽ-
स्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी ।
करट इत्यादि (९) ककटिकडिकटिभ्योऽम्बच् ८२ । करम्बं

(९) सरटः ककलासः वरटः कीटभेदः कपटो माया कर्कटमर्कटपर्पटाः
प्रसिद्धार्थाः ककखटं कठिनं चपेटचपटौ तवे, मयटः प्रसाद इत्यादि ।

व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदस्वो वृत्तभेदः ।
 कडस्वोऽग्रमाग । कटस्वो वादितम् । कदेर्णित्पक्षिणि ८३ ।
 “कादस्वः कलहस ” । कलिकर्णैरमः ८४ । कलमः । कर्दमः ।
 कुणिपुल्योः किन्दच् ८५ । कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः
 शब्द । पुलिन्दो जातिविशेषः । कुमेर्वा वश ८६ । कुपिन्द-
 कुबिन्दौ तन्तुवाये । नौ पञ्जेर्घधिन् ८७ । निपङ्गयिरालि-
 ङ्गकः । उद्यत्तेश्वित् ८८ । उदरथिः समुद्रः । सत्तैर्णिञ्च
 ८९ । सारथिः । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलघौ ९० । खर्जूरः ।
 कर्पूरः । वल्लर शुष्कमासम् (१०) । पिञ्जूल कुशवर्तिः । लङ्गे
 वृद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुसूल (११) । कुवच्चट् दीर्घश्च ९१ ।
 कूची चित्रलेखनिका । समीणः ९२ । समीचः समुद्रः ।
 समीची हरिणी । सिवेष्टेरू च ९३ । सूचो दर्भाङ्गरः ।
 सूची । शमेर्बन् ९४ । शस्वो मुसलम् । उलवादयश्च ९५ ।
 वन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वम् । गुणाभा-
 वश्च । उस्वः गर्भाशयः । शुलन्ताम्बम् । निम्बः । विम्बम् (१२)
 स्यःस्तोऽस्वजघकौ ९६ । तिष्ठतेरस्वच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च ।
 “स्तस्वो गुच्छस्मृणादिनः” । स्तवकः पुष्पगुच्छः । शाशपिभ्या-
 न्ददौ ९७ । “शादो जम्बालशप्पयो ” । शब्दः । शब्दादयश्च

(१०) एव धूसूर शालूर मङ्गूर कसूर्यादय ऊरान्ता निपात्यन्ते ।

(११) एव कञ्जुलोऽस्वो स्त्रीगात्वाच्चादनं तमेर्बुग्दीर्घते ताञ्जूल शृ ह्रिमाया
 डगागमो वृद्धिश्च शार्दूल । डनोते कूक् डकूल एवमन्तेऽपी-
 न्युष्पतदत्त ।

(१२) भयति नेत्योर्नुमागमे ह्रस्वे च निम्बविले एवं धन्वजम्बादयः ।

६८ । अवतीत्यब्दः (१३) । कौतेनुम् । कुन्दः । वलिमलि
तनिभ्यः कयन् ६९ । वलयम् । मलयः । तनयः । वृत्तोः
पुग्दुकौ च १०० । वृषयञ्जाश्रयः । हृदयम् । मिपीभ्यां रुः (१०१) ।
सेरुः । पेरुः सूर्यः । बाङ्गलकात् पिबतेरपि । “सम्बत्सरवपुः
पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः” । जत्रादयश्च १०२ । (१४) ।
जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी । रुशातिभ्यां क्रुन् १०३ ।
रुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ (७२६८०) पाठा
इत्स्वत्वम् । जनिदाच्युस्त्वमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्वण्-
क्लिन् शक् स्य ढ डटाटाचः १०४ । “जनित्वौ मातापितरौ” ।
दात्वः दाता । च्यौत्वः गन्ता अण्डजः क्षीणपुरण्यश्च । स्त्रिणः
अङ्कुशः चन्द्रः सूर्योवायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च । मत्स्यः ।
षण्ठः । द्वित्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । विभक्ति
भरटः कुलालो भृतकश्च । अन्येभ्योपि वृश्यन्ते १०५ । पेल्वमस्यतम् ।
भृशम् (१५) कुसेरुम्भोभेदेताः १०६ । कुसुम्भम् । कुसुमम् ।
कुसीदम् । कुसेतो जनपदः । सानसिर्वर्णसिपर्णसि
तरण्डुलाङ्कुशचषालेखनपल्ललधिष्णयशल्याः १०७ । सनोते-
रसिप्रत्ययउपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नुक् च ।
वर्णसिर्जलम् । पृ पर्णसिर्जलगृहम् । तड आधाते

(१३) एवं वृन्दं समूहः कन्दं मूलं वृन्दः स्थूलोदरं ककन्दो मृगभेदः ।

(१४) शिशुः शोभाञ्जनः वितर्नदी कर्तुर्वर्णभेदः अस्तु नयनजलं समूह
प्रभृतयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्या इत्युक्त्वलदत्तः ।

(१५) एवं कच वन्धने शक् कच्छः कूलम् सरटो वातः, धौ ध्यात्वं चिन्ता,
होत्वोयजमानः, लूनिर्वाहिः एवमन्येऽपीत्युक्त्वलदत्तः ।

तण्डुलः । अकि लक्षणे उगच् । अङ्कुशः । चपेरालच् ।
 “चपालो यूपकटकः” । इल्ललो दैत्यभेदः । प्रल्ललम् । जि धृपा
 ग्यः चकारस्य इकारः । धिष्णाम् । शलैर्यः । “शल्यं वा पुंसि
 शङ्कनी” । मूशक्यविभ्यः क्तः १०८ । मूलम् । शक्तः प्रियंवदे ।
 अस्त्रोरसः । वाङ्मनकाश्मेः । अस्त्रः । माह्लाससिभ्योयः १०९ ।
 माया । छाया । सस्यम् । वाङ्मलकात्सुनोतेः । “सव्यन्द-
 त्तिणवामयो” । जनेर्यक् ११० । ये विभाषा (उ६।४०) । जन्यं
 युद्धम् । जाया भार्या । अघ्नरादयश्च १११ । यगन्ता निपात्यन्ते ।
 हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च । अघ्नरा माहेयी ।
 अघ्नरः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । धवयोरैकाम् ।
 वन्ध्या (१६) । स्त्रामदिपद्यर्त्तिपृशक्तिभ्यो वनिप् ११२ । स्त्रावा
 रसिकः । महा शिवः । पद्मा पत्न्याः । “अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः” ।
 धर्व ग्रथिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती । डीब्रफौ । शक्करी अ-
 ह्वलिः । शीङ्कुशिरुहिजिचिसृधृभ्यः कनिप् ११३ । शीवा
 अजगरः । क्रुष्वा सृगालः । रुह्या वृक्षः । जित्वा जेता ।
 क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः । ध्याप्योः
 संप्रसारणञ्च ११४ । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । अर्धे च
 ११५ । अध्या । प्र ईरशदोस्तुट् च ११६ । प्रेर्त्वा, प्रशत्वा च
 सागरः । प्रेर्त्वरी प्रशत्वरी च नदी । सर्वधातुभ्य इन् ११७ ।
 पचिरग्नि । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । । यजिः ।
 देवयजिः । काशतइति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली ।

(१६) एवं मणि धात्रो यक् व्यातो लोप सन्ध्या कौतेर्दुकि कुडं भित्तिः
 मनो धर्त्त मध्यमित्वादि ।

केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाङ्गलकाङ्गुणः । कोटिः ।
 हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । हृपिपिरुहिटि-
 विदिह्दिदिकीर्तिभ्यश्च ११८ । “हरिविष्णावहाविन्द्रे भेके
 सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीरे स्रवङ्गे च यसे वाते च कीर्त्तितः” ॥
 पेपिर्वज्जम् । रोहिर्वती । वर्त्तिः । वेदिः । छदिः छेत्ता ।
 कीर्त्तिः । इगुपधात्कित् ११९ । कपिः । ऋपिः । शुपिः ।
 लिपिः । बाङ्गलकाङ्गले लिविः । तूल निष्कर्षे । तूलिः
 कूर्चिका । अमेः सम्प्रसारणञ्च १२० । भूमिर्वीतः ।
 बाङ्गलकाङ्गमिः । क्रमितमिश्रितस्त्रिभ्यामतइञ्च १२१ ।
 क्रिमिः । सम्प्रसारणानुवृत्तेः । क्मिरपि । तिमिर्मत्य
 भेदः । “श्रितिमैचकशुक्लयोः” । स्त्रिमिः समुद्रः । मनेरुञ्च
 १२२ । मुनिः । वण्णैर्वलिश्चाहिरण्ये १२३ । वणिः सौतः
 अस्य वलिरादेशः । “करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्य-
 ङ्गजे स्त्रियाम्” । हिरण्ये तु वणिः सुवर्णम् । वसिवपि
 यजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् १२४ “वासिः
 छेदनवस्तुनि” । वापिः वापी । वाजिर्यष्टा । राजिः
 राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । ‘निघा-
 तिलोहघातिनी’ । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारि-
 र्गजवन्धनी । जले तु ह्रीवम् । बाङ्गलकात् “वारिः पथिक-
 संहतौ” । णहो भञ्च १२५ । “नाभिः स्यात् चतिये पुंसि
 प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम्” पुंस्यपीति केचित् । कर्षेर्वृद्धिञ्चन्दसि
 १२६ । कार्षिः । अः शकुनौ १२७ । शारिः शारिका । कज
 उदीचाङ्गारुषु १२८ । कारिः शिल्पी । जनिघसिभ्यामिण्

१२६ । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च । अज्यतिभ्याञ्च
 १२७ । याजिः संग्रामः । यातिः पत्नी । पादे च १३१ ।
 पदाजिः । पदातिः । अशिपणाय्योरुहायलुकौ च १३२ ।
 अशेरुद् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः फरः ।
 वातेर्डुञ्च १३३ । वि' पत्नी स्त्रियां वीत्यपि । प्रे हर-
 तेः कूपे -१३४ । प्रहिः कूपः । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च
 दीर्घः १३५ । व्येजङ्ग स्यात् यलोपश्च नेदीर्घः । नीविः ।
 नीवीवस्त्रग्रन्थौ मूलधने च । समाने ख्यः स चोदात्तः १३६ ।
 समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यभादिष् स्यात् स च डित्त्वं
 यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते
 जनैरिति सखा । आडिश्चिहनिभ्यां ह्रस्वः १३७ । इण् स्यात्
 स च डित् आडो ह्रस्वश्च । “स्त्रियः पाल्यत्रिकोटयः” ।
 “सर्पे । वृत्तासुरेप्यः हिः” । अच इः १३८ । रविः । पविः ।
 तरिः । कविः । अरिः । अलिः । खनिकप्यज्यसिर्वसि-
 निसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च १३९ । खनिः । कपिर्हिंस्रः ।
 अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्ति-
 दानञ्च । धनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः । वृतेः ष्चन्द्रसि
 १४० । वर्तिः । भुजेः कित्त्वात् १४१ । भुजिः । कृगृगृपृकुटिनि-
 द्विद्धिदिभ्यश्च १४२ । इः कित्त्वात् । किरिर्वराहः ।
 “गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः” । गिरिणा काणः गिरिकाणः ।
 गिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः
 शाखा शरीरश्च । भिदिर्बज्जम् । द्विदिः परशुः । कुडिक-
 म्पयोर्नलोपश्च १४३ । कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । सर्व-

धातुभ्यो सनिन् १४४ । क्रियत इति कर्म्म । चर्म्म । भस्म ।
जन्म । शर्म्म । स्थाम बलम् । इक्षान्निति (उ३४०४०) हस्वः ।
कृञ् । सुतामा । वृं हेनोऽञ्च १४५ । नकारस्याकारः । “ब्रह्म
तत्वेन्तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” । अशिश्किभ्यां कृ-
न्दसि १४६ । अग्रमा । शक्त्वा । हृष्टृष्टृस्तृष्टृभ्यश्मनिच्
१४७ । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा
रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।
जनिमृड्भ्यामिसनिन् १४८ । जनिमा जन्म । सरिमा
मृत्युः । वेजः सर्वत्र १४९ । कृन्दसि भाषायाञ्चेत्यर्थः ।
वेसा तन्तुवायदण्डः । अर्द्धर्चादिः । सामनी वेसनी इति
वृत्तिः । नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धमासन्
१५० । सप्त अमी निपात्यन्ते । ज्ञायतेऽनेनेति नाम ।
सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पचे
डाम् । सीसे । सीसाः । व्योजोऽन्यस्योत्त्वङ्गणः । व्योम ।
रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धमासा परिमा-
यान्तोजञ्च । मिथुने मनिः १५१ । उपसर्गक्रिययोः सस्वन्थो
मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा । सातिभ्याञ्चानिञ्चानि-
णौ १५२ । स्यति—साम सामनी । आत्मा । हनिमशि-
भ्यां सिकन् १५३ । “हंसिका हंसयोषिति” । सच्चिका । कोर-
रन् १५४ । कवरः । गिर उडच् १५५ । गरुडः । इन्देः
कमिन्नलोपञ्च १५६ । इदम् । कायतेर्डिमिः १५७ । किम् ।
सर्वधातुभ्यः ष्टन् १५८ । वस्त्वम् । अस्त्वम् । शस्त्वम् । इक्षान्नि-
ति (उ३४०४०) हस्वत्वम् । वृद्धना च्छत्त्वम् । अस्जिगमिनमिह-

निविश्यशां वृद्धिश्च १५६ । आष्ट्रः । गान्तं शकटम् । नान्तं सो-
 तम् । हान्तं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् । दिवे-
 द्युश्च १६० । द्यौतं ज्योतिः । उपिखनिभ्यां कित् १६१ । उष्ट्रः ।
 खातम् । खनितञ्जलाधारश्च । सिचिमुच्योष्ट्रूच् १६२ ।
 सूतम् । मूतम् । अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः १६३ ।
 अन्तम् । चित्तम् । मित्तम् । शस्त्रम् । पुवो ह्रस्वश्च १६४ ।
 पुतः । स्याथतेर्द्धट् १६५ । स्त्री । गुष्टवीपचिवचियमिस-
 दिच्चदिभ्यस्तः १६६ । “गोत्रं स्यान्नामवंशयोः” । गोत्रा पथि-
 वी । धर्तं गृहम् । वैतम् । पक्तम् । वक्तम् । यन्तम् । सत्तम् ।
 चत्तम् । ज्ञयामाशुभसिभ्यस्तन् १६७ । होतम् । यात्रा ।
 मात्रा । श्रोतम् । भस्त्रा । गमेरा च १६८ । गातम् । दादि-
 भ्यञ्चन्दसि १६९ । दातम् । पातम् । भूवादिगृभ्यो णितन् १७० ।
 “भाषितम् । वादितम् । गारितमोदनम् । चरेर्वृत्ते १७१ ।
 चारितम् । अशित्तादिभ्य इतोत्तौ १७२ । अशि-
 तम् । वहितम् । धरित्री मही । तैङ् एवमादिभ्य उत्तः ।
 तोतम्प्रहरणम् । वृञ्-वरुत्त प्रावरणम् । अमेर्दिपति
 चित् १७३ । अमित्तः शत्रुः । आः समिण्णिकपिभ्याम् १७४ ।
 सम्पूर्वादिणः निपूर्वात्कषेष्ठाः स्यात् । स्वरादित्वा-
 दव्ययत्वम् । समया । निकषा । चित्तेः कणः कश्च १७५ ।
 वाङ्मलकादगुणः । “चिकणं मसृणं स्निग्धम्” । सूचेः स्रज् १७६ ।
 सूक्ष्मम् । पातेर्द्धमस्रन् १७७ । पुमान् । क्विभुजि-
 भ्याङ्गिष्यन् १७८ । क्विष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । वसेस्तिः १७९ ।
 “वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः” । “वसतयः स्युर्दृशा सूत्रे” ।

वाङ्मलकात् शासः । शासिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगम-
 स्यतीति अगसिः । शकन्धादिः (४७४०) । सावसेः १८० ।
 स्वसि । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । वी तसेः १८१ । वितसिः ।
 पदिप्रथिभ्यान्नित् १८२ । पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्वेष्वप्रहादी
 नामितीट् (३४५१४०) । दृणातेर्ह्रस्वश्च १८३ । दृतिः । कृतृकृपि-
 भ्यः कीटन् १८४ । किरीटम् । तिरीटं सुवर्गं शिरोवेदनञ्च
 “कृपीटं कुञ्जिवारिणोः” । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्
 १८५ । रुचितं मिटम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् ।
 कुटितं कुटिलम् । कुटिकृपिभ्यां क्वलन् १८६ । कुट्म-
 लम् । कुपलम् । कुपेर्लञ्च १८७ । कुत्मलम्पापम् ।
 सञ्जधातुभ्योऽसुन् १८८ । चेतः । सरः । पयः । सदः
 (१७) । रपेरत एञ्च १८९ । रेपोऽवद्यम् । अग्नेर्देवने युट् च ।
 १९० । देवने सुतौ । यशः । उज्जेर्वले वलोपञ्च १९१ ।
 ओजः । श्वेः सम्प्रसारणञ्च १९२ । शवः । शवसी । वलप-
 र्यायोऽयम् । अवतेः स्वाङ्गे शिरः क्तिञ्च १९३ । अवतेः
 शिर आदेशोऽसुन् क्तिञ्च । शिरः । शिरसी । अर्त्तेरुञ्च
 १९४ । उरः । व्याधौ षुट् च १९५ । अर्गो गुदव्याधिः । उद्
 के नुट् च १९६ । अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्ण-
 सी । इण आगसि १९७ । एनः । रिचेर्धने घिञ्च १९८ ।
 चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्त्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् । चायते-

(१७) एवं वर्चः पुरीषम् रज्जोरान्नसः रोषलटं रोदसी व्यावाम्भूयौ वयः
 कालकतावस्या अनोभक्तं तमोऽन्धकारः राड्य महमेजः सहोवन्म्
 सहा मार्गशीयः तपस्तपस्या, तपा सायः सायन्त्रो मासश्च इत्यादयः ।

रन्ने ह्रस्वश्च १६६ । चनो भक्तम् । वृङ्शीञ्भ्यां रूपस्वाङ्ग-
योः पुट् च २०० । वर्ष्पो रूपम् । शोपो गुह्यम् (१८) । स्रुरी-
भ्यान्पुट् च २०१ । स्रोतः । रेतः । पातेर्बले जुट् च २०२ ।
पाजः । पाजसी । उदके युट् च २०३ । पाथः । अन्नो च
२०४ । पाथो भक्तम् । अदेर्नुम्धो च २०५ । अदेर्भक्ते वाच्ये-
ऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् । स्कन्देश्च स्वाङ्गे २०६ ।
स्कन्धः । स्कन्धसी । आपः कर्माख्यायाम् २०७ । कर्मा-
ख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्नः अपः । बाङ्गलकात् ।
आपः । आपसी । रूपे जुट् च २०८ । अजो रूपम् । उदके
नुम्धौ च २०९ । अम्भः । नहेर्दिवि भश्च २१० । नभः । इण
आगेऽपराधे च २११ । “आगः पापापराधयोः” । अमेर्हुक् च
२१२ । अंहः । रमेश्च २१३ । रंहः । देगं ह च २१४ । रम-
नोऽस्मिन् रहः । अञ्चरञ्चिदुजिञ्चिभ्यः कुश्च २१५ । एभ्यो-
ऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । “अङ्गश्चिह्नप्ररीरयोः” । अङ्गः
पक्षी । योगः समाधिः । भर्गसोजः । भूर्श्चिभ्याङ्कित् ।
२१६ । भुवः । रजः । वसेर्णित् २१७ । वासो वस्त्रम् ।
चन्देरादेश्च कः २१८ । कन्दः । पचिविभ्यां सुट् च २१९ ।
“पचसी तु स्रुतौ पचौ” । वज्रो हृदयम् । वहिहाधाञ्भ्य-
ञ्चन्दसि २२० । वजाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धामाः पर्वत
इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु गिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहे-
रुपधाटङ्गिः । इतरयोरातो युगिति (उ२७०६) युक् । “शोणाधण्

(१८) गेषणश्लोऽदलोऽपि मेदवाषी युनइव गेषो यस्य स मुनिः । अथैव
केचित् क चेति पठिता गेषो मेदुर् वर्ष्पोरूपमित्याहुः ।

नवाहसा" । "श्रोता हवं गणत श्लोमवाहाः" । विश्वो वि-
हायाः । 'वाजन्तारो विहायाः" । "देवो नय पृथिवीं विश्व-
धायाः" । 'अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम्' । 'धर्गामिभू-
रिधायस'मित्यादि । इण आसिः २२१ । अयाः वल्लिः ।
स्वरादिपाटादव्ययम् । मियुनेऽसिः पूर्वधञ्च सर्वम् २२२ । उप-
सर्गविशिष्टो धातुर्निधनन्तत्वासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । *
नञि हन एह च २२३ । अनेहाः । अनेहमौ । विधाजो
वेध च २२४ । विद्धातीति वेधाः । नुवो धुट् च २२५ ।
नोधः । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च २२६ ।
असिः(१६) स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात्
कृत् (उ५६८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति श्रेयस्यानुदान्तत्वे
(२०) प्राप्ते तदपवादार्यमिदम् । चन्द्रो मो डित् २२७ । चन्द्रो-
पपदान्माङ्गोऽसिः स्यात्स चडित् । चन्द्रमाः । वयसि धाजः
२२८ । वयोधास्ररुणः । पयसि च २२९ । पयोधाः समुद्रो
मेघञ्च । पुरसि २३० च । पुरोधाः । पुरुरवाः २३१ । पुरुश-
व्दस्य दीर्घो रौतेरमिच्च निपात्यते । चजेर्वल्लं गिञ्च २३२ ।
वचजाः । उपः कित् २३३ । उपः । दमेरुनसि २३४ । 'सप्त
चिर्दसुनाः" । अङ्गिराः २३५ । अङ्गितेरसिः इरुडागमञ्च ।
अश्वराः २३६ । सत्तेरप्पूर्वादसिः । प्रायेणाद्यं भूम्नि । अश्व

* उपयाः स्त्रीपुंसयोः । सुमेगा इत्युज्ज्वलदन्तः ।

(१६) पादिचिडाचो गतिबंधा । गतौ कारके कोपपदे धातोरसिः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेत्कार्यः ।

(२०) अनुदानं पदमेकवर्जम् (उ५३८) इत्यधिकारात्तथात्वम् ।

दृष्टातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च १६ । उदरम् । डित् ख-
 नेर्मुट् चोदात्तः २० । अच् अल् च डित्याद्वातोर्मुट् स चो
 दात्तः । मुखम् । अमेः सन् २१ । अंसः । मुहेः खो मूर्च २२ ।
 मूर्खः । नहेर्हलोपश्च २३ । नखः । शीङो ह्रस्वश्च २४ ।
 शिखा । माङ् ऊखो मय च २५ । मयूखः । कलिगलिभ्याम्
 फगस्योच्च २६ । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः
 पादग्रन्थिः । स्पृशोः श्वण्शुनौ ष्ट च २७ । श्वण्शुनौ प्रत्ययौ
 ष्ट इत्यादेशः । ‘पाश्वोऽस्त्री कक्षयोरधः’ । पशुराद्युधम् ।
 श्मनि अयतेर्डुन् २८ । श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रय-
 त इति श्मञ्चु । अश्वाद्यश्च २९ । अश्चु नयनजलम् । जनेः
 ष्टन् लोपश्च ३० । जटा । अच् तस्य जङ्घ च ३१ । तस्य जनेः
 जङ्घादेशः स्यादञ्च । जङ्घा । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ३२ ।
 जघनम् । ‘पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकथ्यां क्लीबे तु जघनं पुरः’ ।
 क्लिशेरन् लो लोपश्च ३३ । लकारस्य लोपः । केशः । फले-
 रितजादेश्च पः ३४ । पलितम् । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्
 ३५ । करकः करका । कटकः । नरकम् नरकः । नारकोऽपि
 चेति द्विरूपकोषः । सरकम् गमनम् । कोरकः कोरकश्च ।
 कीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ३६ । कीचको वंशभेदः । पचिम-
 चोरिञ्चोपधायाः ३७ । पेचकः । सेचकः । जनेररष्ठ च ३८ ।
 जठरम् । वचिमनिभ्याञ्चिञ्च ३९ । वठरो मूर्खः । ‘मठरो सु-
 निशौण्डयोः’ । त्रिदादित्वात् (५००ष्ट०) माठरः । गर्गादि-
 त्वात् (५०१ष्ट०)माठर्थः । ऊर्जि दृष्टातेरल्लौ पूर्वपदान्त्यलो-
 पश्च ४० । ‘ऊर्जरः सूररक्षसोः’ । ऊदराद्यश्च ४१ । ऊदरः

कृस्त्रलः । मृदरं विलम् । मृदरः सर्पः । हन्तेर्द्युन्वाद्यन्तयो-
 र्घत्वतत्वेऽर् । घातनो मारकः । क्रमिगमिषमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च
 ४३ । क्रान्तुः पत्नी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मगकः । हृथ्यतेः
 कन्यन् हिर च ४४ । कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् । कृजः पासः
 ४५ । कर्प्पासः । विल्वादित्वात् (५६७४०) कार्प्पासं वस्त्रम् । जनेस्तु-
 रश्च ४६ । जर्तुर्हस्ती योनिश्च । ऊर्णोतेर्डः ४७ । ऊर्णा । द-
 धातेर्यत् वुट् च ४८ । धान्यम् । जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः ४९ ।
 “जिन्निः स्यात् कालपक्षिणोः” । वाङ्मलकाङ्गलि (१५७४०) चेति
 दीर्घो न । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः ५० । मव्यतेराल
 प्रत्ययः स्यात् तस्यापतुडागमो धातोर्द्यलोपो मकारश्चान्यस्य ।
 ममापतालो विषयः । ऋजेः कीकन् ५१ । ऋजीक इन्द्रो
 धूमश्च । तनोतेर्डउः सन्वञ्च ५२ । ‘तितउः पुंसि स्त्रीवे च’ ।
 अर्भकष्टुकपाका वयसि ५३ । ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भका-
 रश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन् सम्प्रसारणञ्च । पिबतेः कन् ।
 अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ५४ । वदेर्नञि यत् । अव-
 द्यम् । अवतेरमः वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्त्ते-
 र्व्यन् । अर्वा । रिफतेस्त्रौदादिकात् रेफः । लीङ्ग्रीडो-
 र्घस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ५५ । तरौ प्रत्ययौ क्रमात्
 स्तो धातोर्घस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्तं कुत्सि-
 तम् । क्लिषेरीञ्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ५६ ।
 क्लिषेः कृद् स्यात् ऊपधाया ईत्वं जस्य लोपो नाजाननश्च ।
 कीनाशः यमः । कित्त्वफलञ्चिन्त्यम् । अश्रोतेराशुकर्माणि
 वरट् च ५७ । चकारादुपधाया ईत्त्वम् । ईश्वरः । चतेरुरन-

५८ । चत्वारः । प्राततेररन् ५९ । प्रातः । अनेस्तुत् च ६० ।
 अन्तर्माध्यम् । दहेर्गीलोपो दश्च नः ६१ । गप्रत्ययो धातोर-
 न्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । सिचेः संज्ञायां
 हनुमौ कश्च ६२ । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च
 स्यात् । सिंहः । व्याङ्ङि प्रातेश्च जातौ ६३ कप्रत्ययः स्यात् ।
 व्याघ्रः । हन्तेरच् घुर च ६४ । घोरम् । ज्ञत्वेरुपधालोपश्च ।
 ६५ । चादच् । क्ष्मा । तरतेङ्ङिः ६६ । तयः । तीन । ग्रहे
 रनिः ६७ । ग्रहणिः । ङीप् । ग्रहणी व्याधिभेदः । प्रथे-
 रमच् ६८ । प्रथमः । चरेश्च ६९ । चरमः । मङ्गेरलच् ७० ।
 मङ्गलम् ।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ।

उणादयो वङ्गलम् । ३ । ३ । १ ।

एते वर्तमाने संज्ञायाञ्च वङ्गलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूह्याः

“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु” ।

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ।

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ।

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने । ३ । ४ । ७३ ।

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः ।

गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

भीमादयो (१) ऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ।

भीमः । भीष्मः । प्रस्त्रन्दनः । रजः । मूर्खः । खलतिः ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ।

सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थान्ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति
तन्तुः । वृत्तन्तदिति वर्त् । चरितन्तदिति चर्म् ।

तुमुण्ण्वुलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायाम् । ३ । ३ ।

१० ।

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ।
मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णन्दर्शको याति ।
अत्र वासरूपेण तृजादयो न, पुनर्गुलुक्तेः ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ।

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धा-
तोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् वष्टि वाञ्छति वा ।

शकष्टपञ्जाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु-
तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ।

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवन्धृ-
ष्योतीत्याद्यपि । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते अनन्तरत्वात् ।
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

(१) भीम भीष्म भयानक वाह शह प्रस्त्रन्दन प्रपान समुद्र शुव शुक् इष्टि
रज गहृ एक मूर्ख खलति भीमादि । आकृतिगणोदयम् ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ।

पर्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि ।
पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं मुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् ? पर्याप्त-
प्रभुङ्क्ते प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ।

कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ।

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्
स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्र-
हणमिहानुवर्तते तेनेह न । "भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" ।

भाववचनाञ्च । ३ । ३ । ११ ।

भाव (उ४३४४४०) इत्यधिकृत्य वच्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां
क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ।

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायाञ्चाण् स्यात् । खलोऽप-
वादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते ।
कम्बलदायो व्रजति ।

पदरुजदिशसृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ।

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः ।
विशतीति वेशः । सृशतीति स्पर्शः ।

सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ।

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सत्तैः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । व्याधिमत्स्यवलेषु चेति वाच्यम्* । अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितख्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । “सारो वले वृद्धांशे” च ।

भावे । ३ । ३ । १८ ।

सिद्धावस्थापन्ने (२) धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । पाकौ ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १ । ४७ ।

अनयोरेच आच्च स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति (४८०४०) दीर्घः । परीहारः । दूकः काशे (४८०४०) । काशे उत्तरपदे दूगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अन्नकाशः । दूकः किम् ? प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति (४२०२४०) न वृद्धिः । शमः । आचमादेशु । आचामः । कामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ।

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धप्रभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्द ।

(२) “साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः च घञादिनिबन्धन इति इत्थं क्तमवृत्त्याह सिद्धेति ।

अवोदोऽवलोदनम् । एध इन्धनम् । ओद्ध उन्दनम् । अय्ये-
र्नलोपो वृद्धप्रभावश्च ।

अवोदोऽवलोदनम् । एध इन्धनम् । ओद्ध उन्दनम् । अय्ये-
र्नलोपो वृद्धप्रभावश्च ।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १६ ।

कर्त्तृभिन्नो कारके घञ् स्यात् ।

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ।

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् रज्यत्यस्मिन्
रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् ।
को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरम्भावे अकर्त्तरि कारके
इति कृत्यल्युटो बङ्गलमिति (उ३००४०) यावद् द्वयमध्यनुवर्तते ।

परिभाषाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।

घञ् । अजपोर्बाधना र्थमिदम् । एकस्तरण्डुलनिचायः । द्वौ
शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च * ।
दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जारौः ।

इडश्च । ३ । ३ । २१ ।

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः । अ-
पादाने स्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्च वा ङीप् * । उपाध्याया
उपाध्यायी । शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु * । शृ इत्यविभक्तिको निर्नि-
र्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्ती
करणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतभाव-

रणम् बाहुलकात् करणे क्तः । “गौरिवाकतनीशारः प्रायेण
शिशिरे, लपः” अकृतप्रावरण इत्यर्थः ।

उपसर्ग रवः । ३ । ३ । २२ ।

घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् रवः ।

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ।

अस्मात् स्तनः सस्य मूर्द्धन्यः । अभिनिष्ठानो षर्षः । शब्द-
संज्ञायां किम् ? अभिनिःस्तनति षट्ङ्गः ।

समि युद्गुवः । ३ । ३ । २३ ।

संयूयते मिश्रीक्रियते युद्धादिभिरिति संयावः पिष्टविका-
रोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः ।

थिणीभुवोऽनुपसर्ग । ३ । ३ । २४ ।

आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् प्रअयः । प्रखयः ।
प्रभवः । कथम् ? प्रभावो राज्ञ इति प्रकटो भाव इति प्रादि
समासः । कथं ? राज्ञो नय इति बाहुलकात् ।

वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ।

विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् क्षवः । श्रवः ।

अवोदोर्निवः । ३ । ३ । २६ ।

अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् ? उन्नयः
उत्प्रथेति बाहुलकात् ।

प्रे द्रुस्तु स्तुवः । ३ । ३ । २७ ।

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । प्रे इति किम् ? द्रवः । स्तवः ।
स्तवः ।

निरभ्योः पूल्पोः । ३ । ३ । २८ ।

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभि-
लावः । निरभ्योः किम् पवः । लवः ।

उन्नगोर्गः । ३ । ३ । २९ ।

उद्गारः । निगारः । उन्नगोः किम् गरः ।

कृ धान्ये । ३ । ३ । ३० ।

कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नगोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निका-
रो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् ? भिक्षोत्कारः ।
पुष्पनिकरः ।

यज्ञे सभि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ।

ससेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे वृन्दोगाः स देशः संस्तावः ।
यज्ञे किम् ? संस्तवः परिचयः ।

प्रे स्तोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ।

अयज्ञे इति च्छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे
किम् ? वर्हिषः प्रस्तारो सुष्टिविशेषः ।

प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ।

४३८ ॥ सिद्धान्तकौमुदी ।

विपूर्वात् सृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य
विस्तारः । प्रथने किम् ? लणविस्तारः । अशब्दे किम् ? ग्रन्थ-
विस्तारः ।

छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ।

स्र इत्यनुवर्तते । विटारपङ्क्तिः छन्दः । विस्तीर्यन्तोऽसि-
न्त्रक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ६४ ।

विपूर्वात् सृणातेर्घञन्तस्य सस्य पत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति
पत्वम् ।

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ।

उद्ग्रहः ।

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ।

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् ? द्रव्यस्य संग्रहः ।

परिन्योर्नोणोर्द्यूताम्नेषयोः । ३ । ३ । ३७ ।

परिपूर्व्यान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यतेऽम्नेषे च
विषये । परिणायेन शारान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः ।
एपोऽत्र न्याय उचितमित्यर्थः । द्यूताम्नेषयोः किम् ? परि-
णयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ।

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्य्यायः । अनुपा-
त्यये किम् ? कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः ।

व्यपयोः शेतेः पर्य्याये । ३ । ३ । ३६ ।

तव विशायः । राज्ञ उपशायः । पर्य्याये किम् ? विशयः
संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ।

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचा-
यः । हस्तादाने किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यद्या प्रचयं
करोति । अस्तेये किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्व्येण ।

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदिच्च कः ।

३ । ३ । ४१ ।

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशी-
करणम् तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधि-
भूताः । निवासे-काशी निकायः । चितौ-आकायमग्नि-
द्विन्वीत । शरीरे-चीयतेऽस्मिन्नस्थप्रादिकमिति कायः ।
समूहे-गोमयनिकायः । एषु किम् ? चयः । चैः कः इति-
वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति गोम-
यानान्निकेचायः पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः ।

सङ्घे (३) चानौत्तराधर्थ्ये । ३ । ३ । ४२ ।

चेर्घञ् आदेश कः । भिक्षुनिकायः । प्रणिनां समूहः सङ्घः ।
अनौत्तराधर्ये किम् ? सूकरनिचयः (४) । सङ्घे किम् ? ज्ञान-
कर्म्मसमुच्चयः ।

कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ।

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

* णचः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ।

न कर्म्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ।

अत एच्च न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

अभिविधौ भावइनुण् । ३ । ३ । ४४ ।

* अणिनुणः । ५ । ४ । १५ ।

आदिदृष्टिः । इन्द्रखनपत्ये (५३४८) सांराविणम् वर्त्तते ।

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ।

अव, नि, एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शप्ते । अवग्राहस्ते भूयात्
अविभवदत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् बाध इत्यर्थः । आक्रोशे
किम् ? अवग्रहः पदस्य । निग्रहद्वोरस्य ।

प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ।

पातप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ।

परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ।

उत्तरः परिग्राहः । स्फेयन वेदेः स्त्रीकरणम् ।

(४) सत्यपातार्थं सूकरा उत्तराधरभावेन गेरते तदेव प्रसुदाहरणम् ।

* स्त्रियां विहित णजन्तात् सार्धेऽञ् स्यात् । अजन्ततात् ङीप् ।

* इतण्जन्तात् सार्धेऽण् स्यात् ।

नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ।

वृइति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवारः । धान्ये किम् ? निवरा(पु)-
कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाङ्गलकादप् । प्रवरा सेतिवत् ।

उदि अयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ।

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्प्रावः । उद्द्रावः । “कथम्पतनान्ताः
समुच्छ्रया” इति ? बाङ्गलकात् ।

विभाषाडि रुमुवोः । ३ । ३ । ५० ।

आरावः-आरवः । आलावः-आलवः ।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ।

विभाषेति वर्त्तते । अवग्राहः-अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् ?
अवग्रहः पदस्य ।

प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ।

प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धि चेत्यत्ययार्थः तुलासूत्रमिति
यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाग्रहेण वा ।

रग्रसौ च । ३ । ३ । ५३ ।

प्रग्रहः-प्रग्राहः ।

वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ।

(५) निवरेति गृहवृद्धित्यादिना(उ४४२४०)कर्म्मणि अपि कर्म्मार्थत्वात् स्त्रीत्वम्

विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः-प्रवरः (६) ।

परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ।

परिभावः-परिभवः । अवज्ञाने किम्? सर्वतोभवनम्परिभवः ।

एरच् । ३ । ३ । ५६ ।

अयः । जयः । भयादीनामुपसंख्यानम् * । नपुंसके क्तादि-
निवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ।

ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ ।

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः ।
स्रवः । लवः । पवः (७) ।

वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ६३ ।

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनश्च ।
वृक्षेति किम्? वाक्यस्य विस्तरः ।

ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ।

अश्रयात् । घञ्चौरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः ।
गमः । वशिरण्योरुपसंख्यानम् * । वशः । रणः । घञर्थे
कविधानम् * । प्रस्थः । विघ्नः । द्वित्वप्रकरणे के लजादी-
नामिति वक्तव्यम् * । चक्रम् । चिल्लिदम् । चक्रसः ।

उपसर्गेऽदः । ३ । ३ । ५९ ।

(६) व्याख्यादने किं प्रवारो गौः प्रशस्तइत्यर्थः ।

(७) ऋदोरित्यत्र दकारो मुखसुखार्थः, नतु तकारस्तेन ऋवर्णान्तादित्युक्त-
मेवम् तात्परत्वाभावात् दीर्घवर्णान्तादप्यप्यवित्याशयेनाह लवः पव इति ।

अश्रगात् ।

घञपोश्च । ३ । ४ । ३८ ।

अदेर्घृ स्तृ स्यात् घञि अपि च । प्रघसः विघसः (८) । उप-
सर्गे किम् ? । घासः ।

नौ ण च । ३ । ३ । ६० ।

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ।

अश्रगात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु । आव्याधः । उपजापः ।

स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ।

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः-स्वानः । हसः-हासः । अनुप-
सर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।

यमः समुपनिविष्णु च । ३ । ३ । ६३ ।

एषु अनुपसर्गे च यसेरव् वा । संयमः-संयामः । उपयमः-उप-
यामः । नियमः-नियामः । वियमः-वियामः । यमः-यामः ।

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ।

अव्वा स्यात् । निगदः-निगादः । निनदः-निनादः । निपठः-
निपाठः । निस्वनः-निस्वानः ।

(८) व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते विघसो वैश्वदेवशिशुमन्त्रम् ।

क्वणो वीणायाञ्च । ३ । ३ । ६५ ।

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाञ्च क्वणतेरक्वा स्यात् । वीणाग्र-
हणं प्राद्वयर्थम् । निक्रणः-निक्राणः । क्वणः क्राणः । वीणा-
थान्तु प्रक्वणः-प्रक्राणः ।

नित्यम्पणः परिमाणे । ३ । ३ । ६६ ।

अभ्रयात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां
परिमितोऽट्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किं पाणः ।

मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ।

धनमदः । उपसर्गे तु उन्नादः ।

प्रमदसम्मदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ।

हर्षे किम् ? प्रमादः । सम्मादः ।

समुदोरजः पशुपु । ३ । ३ । ६९ ।

सम्पूर्वोऽजिः समुदायेऽत्पूर्वेष्वप्रेरणे तस्मात् पशुविषयका-
दभ्रयात् । अघञपोरित्युक्तेः (उ०८८०७८) वीभावो न । समजः
पशूनां चङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणन् । पशुपु किम् समजा
प्राक्षणाणाम् । उदाजः क्षतियाणाम् ।

अक्षेपु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ।

अक्षग्लेन देवनं लुप्यते तत्र यत्पगारूपेण प्राक्षान्तव ग्लह
इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । "व्यात्युक्षीमपमरणग्लहाम-
दोव्यम्" । अक्षेपु किम् पादस्य ग्रहः ।

प्रजने सर्त्तः । ३ । ३ । ७१ ।

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवासुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति ? अधिकरणे “पुंसि संज्ञायामिति” (७४५, ६८०) घः ।

ह्वः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविप् । ३ । ३ । ७२ ।

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एप् किम् ? प्रह्वायः ।

आडि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ।

आह्वयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् ? आह्वायः ।

निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ।

आड्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम् वृद्धिञ्च उद्काधारश्चे-
द्वाच्यः । “आहावस्तु निपानं स्याद्रूपकूपजलाशये” ।

भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ।

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम् च स्यात् भावे । ह्वः ।

हनञ्च वधः । ३ । ३ । ७६ ।

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावेऽपि च ष्मत्प्रात् वधादेशच्चान्तोदात्तः “वधे-
न दस्युम्” । चाह्वञ् । घातः ।

मूर्त्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ।

मुर्त्तिः काटिन्यन्तस्मिन्नभिधेये हन्तेरष्मत्प्रात् घनश्चादेशः ।
अभ्रघणः । कथं सैश्वघनमागयेति घनशब्देन धर्मो लक्ष्यते ।

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ।

बाह्योक्तप्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ।

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणञ्च । ३ । ३ । ७९ ।

द्वारदेशे द्वौ प्रकोठावलिन्दौ आभ्यन्तरो वाह्यश्च । तत्र
वाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्विज्जनैः पादैः प्रक-
र्षेण हन्यते इति प्रघणः-प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

उह्वनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ।

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि
स्थापयित्वा तच्च्यन्ते तदुह्वनः । अधिकरणोऽप् ।

अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ।

अङ्गं शरीरावयवः । स चेद् न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चे-
त्याङ्गः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

करणोऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ।

एषु हन्तेः करणेऽस्याह्वनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययो-
घनः । विघनः । द्रुघनः । द्रघण इत्येके । पूर्वपदात् संज्ञा-
यामिति (४१५४०) णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य द्रुर्वृक्षः ।

सम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ।

सम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च अण्वे घनादेशश्च ।
सम्बन्धः । सम्बघन' । करण इत्येव । सम्बघातः ।

परौ घः । ३ । ३ । ८४ ।

परौ हन्तेरस्यात् करणे घशब्दश्चादेगः । परिहृत्यतेऽनेनेति परिघः ।

परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ।

परेः रेफस्य लो वा स्याद्द्वगच्चे अङ्कशब्दे च । पलिघः-परिघः । पर्यङ्कः-पल्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घ इति(१०००४०) कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ।

उपपूर्वाङ्घन्तेरस्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ।

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ।

संहननं सङ्घः । भावेऽप् । उङ्घन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युङ्घः । कर्माण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वाद्घन्तिर्ज्ञाने ।

निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ।

समन्तान्मितन्निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

ङ्घितः क्तिः । ३ । ३ । ८८ ।

अयम्भाव एव स्वभावात् । क्तोर्मन्वित्यम् * । क्तिप्रत्ययान्तात् म् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्तिर्भावविषयः । अतएव क्तप्र-

न्तेन न विग्रहः । डुपचप् पाकेन निर्वृत्तम् । पक्तिमम् ।
डुवप् उपतिमम् ।

टितोऽशुच् । ३ । ३ । ८६ ।

अयमपि स्वभावात् भावएव । टुवेप वेपथुः । श्रुयधुः

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ८७ ।

यज्ञः । याज्या । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति (७२८६६०)
ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम् । डित्त्वन्तु विश्न इत्यत्र गुणनि-
पेधाय । रक्षणः ।

स्वपो नन् । ३ । ३ । ८९ ।

स्वप्नः ।

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ।

प्रधिः । अन्तर्द्धिः (९) । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

कर्माण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ।

कर्माण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्ते
अस्मिन्निति जलधिः ।

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ।

स्त्रीलिङ्गे माधादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु पर-

त्वाद्वाधते । कृतिः । चितिः (१०) । स्तुतिः । स्फायी-स्फातिः ।
 स्फातिः का मे इति तु प्रामादिकम् । ज्ञान्ताद्वात्वर्थे णिचि अच
 इरिति (उ४२३४०७) वा समाधेयम् । श्रुयजीविस्तुभ्यः करणे ।
 श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेच्च इष्टिः । स्तुतिः । ऋत्वा-
 दिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः । तेन नत्वम् (११) । कीर्त्तिः ।
 गीर्त्तिः । लूनिः । धूनिः । ह्लाद् इति (उ३५६४०) योगविभा-
 गात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रक्लन्निः । ति च (उ३५६४०) । चूर्त्तिः ।
 फुल्तिः । चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः । अपचितिः ।
 सम्पदादि (१२)भ्यः क्विप् * । सम्पत् । विपत् । क्तिन्नपीष्यते
 (१३) । सम्पत्तिः । विपत्तिः ।

स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ।

क्तिन् स्यात् । अङोऽपवादः (१४) । प्रस्थितिः । उपस्थितिः ।
 सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति व्यव-
 स्थायामिति (६६४०) क्षापकात् ।

(१०) चिनोतिस्त्रौतिभ्यां स्त्रियाश्चभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नेवेत्याह चितिरिति
 (११) तेनेति रदाभ्यामित्यनेन (उ३४६४)कीर्णिरित्यादौ, लूनिरित्यादौ ल
 लादिभ्यः (उ३२७४०)इति नत्वं स च गणः । क्रमादौ १६५ १६६ १६७
 पृष्ठेषु द्रष्टव्यः ।

(१२) एवम् आपद् प्रतिपद् ।

(१३) अस्त्रियाभिति (उ३६७४०) प्रतिषेधेन स्त्रियां वाचरूपविधेरभाव
 इत्याशयेनेदम् ।

(१४) पुरस्तादपवादस्यायेन स्थादिभ्यश्चातश्चोपसर्गे इति (उ४५२४०) पचेस्तु-
 पिङ्गिदादिभ्य इति (उ४५२४०) प्राप्तस्याङ् इत्यर्थः । अङोऽपवादीम ल
 खुलिजोरिति भावः तेन खुलिजौ परत्वाद्भवत एव । तच्च ०

ऊतियूतिजूतिषातिहेतिकीर्त्तयञ्च । ३ । ३ ।

। ६७ ।

अवतैज्वरत्वरेत्यूट् (७१८४०) ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् ।
उदात्त इति हि वर्त्तते (१५) । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घ-
त्वञ्च निपात्यते, । स्यतेः । सातिः । द्यतिस्यतिमास्येतीति
(७१५६४०) प्राप्तस्येत्त्वस्याभावो निपात्यते । अनोतेर्वा, जनसने-
त्यान्वे (७११२४०) कर्ते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा
हेतिः । कीर्त्तिः ।

ब्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ।

ब्रज्या । इज्या ।

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्शीङ्-
भृजिणः । ३ । ३ । ६९ ।

समजादिभ्य स्त्रियाम्भावादौ क्यप्रत्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ।
अजेः क्यपि धीभावो नेति वाच्यम् । समजन्ति तस्यामिति
समज्या समा । निषीदन्यस्यान्निषद्या आपणः । निपतन्त्य-
स्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या
गलपार्श्वेशिरा । विदन्यनया विद्या । सुत्या अभिपव ।
शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

कज. श च । ३ । ३ । १०० ।

(१५) मन्त्रे दृष्टेनेति (७४८६४०) स्रुत्वाद्दत्तवर्त्तते इत्यर्थः । एवञ्च क्लिप्तनस्याद्यु
दात्तत्वे प्राप्ते ऽनोदात्ततार्थमिदम् ।

कृज इति योगविभागः । कृजः क्यप्प्रात् । कृज्यां । श च ।
चात् क्तिन् । क्रिया-कृतिः ।

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ।

इषेर्भावे शः । यगभावश्च निपात्यत । इच्छा । परिचर्या-
परिसर्यासृगयाटाद्यानासुपसंख्यानम् । शो यक् च नि
पात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र
गुणोऽपि । सृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः अतो लोपाभावोऽपि
शे यकि णिलोपः । सृगया । अटते; शे यकि व्यशब्दस्य
द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाद्यां । जागर्त्तर-
कारो वा । पक्षे शः । जागरा-जागर्था ।

अप्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ।

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकी-
र्षा । पुत्रकाभ्या ।

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ।

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा ।
गुरोः किम् ? भक्तिः । हलः किम् ? नीतिः । निष्ठायां खेट
इति वक्तव्यम् * । नेह । आप्तिः । तितुत्वेति (उ३७८८) नेट् ।
दीप्तिः । तितुत्वेष्वग्रहादीना (१६) मिति । वाच्यम् । निम्न-
हीतिः । निपठितिः

(१६) येषामिदं क्तिन्प्रत्यये भाष्यादौ दृश्यते ते पञ्चादयः तेन उपसृष्टिर्हितिः
निकृचिदितिरित्यादि सिद्धम् ।

पिङ्गिदादिभ्योऽड् । ३ । ३ । १०४ ।

पिङ्गो भिदादि (१७) भ्यश्च स्त्रियामड् । जूप-कटशोऽडि
(७।०४४०) गुणः । जरा । तपूप तपा । भिदा । विदारण-
एवायम् । भित्तिरन्या । द्विदा । मृजा । क्रपे सम्प्रसार-
णञ्च । कृपा ।

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चञ्च । ३ । ३ । १०५ ।

अड् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ।

आतञ्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ।

अड् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोरुप
सर्गवद्गुत्ति • । अद्वा । अन्तर्द्वा ।

एयासम्यन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ।

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अथ्यना ।
षट्ठिवन्दिदिभ्यश्चेति वाच्यम्* । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
इधेरनिच्छार्थस्य • । अन्वेषणा । परेर्वा • । पर्येषणा
परीष्टिः ।

रोगाख्यायां एवुल् बड्डलम् । ३ । ३ । १०८ ।

(१७) भिदा द्विदा विदा त्रिपा गुहा अद्वा मेधा गोधा चारा हारा
कारा (अभ्यन्थान्ते) द्विपा तारा (ज्योतिषि) धारा रेखा बूडा
मोडा यपा षसा मृजा कृपा भिदादि । अत्र द्विदा द्वैधीकरणेवा
न्यात्र द्विति । चारा शस्त्र्यामथत्र व्यसि । धारा मलप्रवाहे
इत्यत्र घृति गुहा गिर्योवध्योरन्यात्र गृहिरिति बोध्यम् ।

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोऽर्त्तिः ।
धात्वर्थनिर्देशे खल्वक्तव्यः * । आसिका । शायिका । इक्-
श्रुतिपौ धातुनिर्देशे * (१८) । पचिः । पचतिः । वर्णात्कारः
(१९) * । निर्देशे इत्येव । अकारः । ककारः । रादिफः * ।
रेफः (२०) । मत्वर्थाच्छः * । वज्रलवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थीयः । इणजादिभ्यः * (२१) । आजिः आतिः । इज्-
वपादिभ्यः * । वापिः । वासिः । खरे भेदः । इक् कृषादि-
भ्यः * । कृषिः । गिरिः ।

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०६ ।

अत्र धातोर्खुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका (२२) ।

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिज् च । ३ । ३ । ११०

(१८) अत्र धातोर्निर्देशोऽनुकरणं वज्रलमित्यनुवर्तते तेन युमिज्किङ्करः

सन्नित्यादौ (उ१०१४०) क्वचिन्न । उपसर्गात् सुनोतेरित्यादि (उ३७४०)

निर्देशात् अकर्त्तर्यपि शवादय इति । तत्त्व०

(१९) कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि धात्वधिकारस्यत्वात् कृत्संज्ञा तेन

कदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावात् कस्य नेत्संज्ञा आर्द्धधा-

त्वकत्वाभावाच्चेट् । तत्त्व०

(२०) पूर्वोक्तरीत्या कृत्त्वात् वासरूपविधिना कारोऽपि तेन “रुकारादीनि
नामानि ष्टखतो मम पार्वतीति” साधु ।

(२१) धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य खुलोऽपवादः । एवमग्रेऽपि । आजिरिति

वाज्रलकादजेवीभावाभावः ।

(२२) उद्दालकस्य लोकातकस्य पुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामित्याधारे खुल्वर्थम् ।

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात् । चाण्डुलु । विभा-
पोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । त्वं कां ? कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां,
कृतिं वाऽकार्पी । सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं
वाऽकार्पम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पचिकां
पचां पक्तिम् ।

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु यवुच् । ३ । ३ । १११ ।

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्याया-
दिषु दोत्येषु षुच् वा स्यात् । भवत धासिका । शायिका ।
अग्रगामिका । भवानिच्छुभक्षिकामर्हति । षट्णो-इच्छु
भक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ-इच्छुभक्षिका उदपादि ।

आक्रोशे नञ्प्रनिः । ३ । ३ । ११२ ।

विभाषेति निवृत्तम् । नञ् उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अ-
जीवनिस्ते शठ ! भूयात् । अप्रयाणिः । कृत्योल्युटो वज्रलम्
(३१००४)भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

ल्युच् च । ३ । ३ । ११५ ।

द्विसितम् द्वसनम् । योगविभागठक्षरार्थः ।

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम्

। ३। ३। ११६ ।

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्य-
पपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् ।
पयःपानम् सुखम् । कर्त्तरीति किम् ? गुरोः स्नापनं
सुखम् । नेह गुरुः कर्त्ता किन्तु कर्म ।

वा यौ । २। ४। ५७ ।

अजेर्वी वा स्यात् यौ । प्रवयणम् प्राजनम् ।

करणाधिकरणयोश्च । ३। ३। ११७ ।

ल्युट् स्यात्(२३) । इधमप्रवचनः कुठारः । गोदोहनी स्यात्की ।
खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

अन्तरदेशे । ८। ४। २४ ।

अन्तःशब्दाद्दन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु
अन्तर्हननोदेशः । अतूर्वस्येत्येव अन्तर्हन्ति । तपरः किम्
अन्तरधानि ।

अयनञ्च । ८। ४। २५ ।

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेशे
इत्येव । अन्तरेयनो देशः ।

(२३) येन नामाप्तव्यायेन षजोऽपवादोऽयम् अजमौ स्त्रीप्रत्ययाञ्च
परत्वात् बाधते ।

पुंसि संज्ञायाङ्घ्रः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ।

छादेर्घाऽद्गुपसर्गस्थ । ६ । ४ । ६६ ।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्घस्य स्याद्द्वे परे । दन्ताञ्छाद्य-
न्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ।

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणानिगमाश्च । ३ ।

३ । ११९ ।

घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः ।
गावञ्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । सञ्चरन्तेऽनेन सञ्चरो-
मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्तम्भः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् ।
निपातनाहीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्य-
नेन निगमश्छन्दः । चात्कपः । निकपः ।

अवे तृस्त्रोर्घञ् (२४) । ३ । ३ । १२० ।

अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

हलञ् (२५) । ३ । ३ । १२१ ।

हलन्ताहञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति
रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याधादिरित्यपामार्गः । विमार्गः
समूहनी ।

(२४) अवे उपपदे तृस्त्रोर्घञ् करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायाङ्घ्रः स्यात्
घञोऽपवादः ।

(२५) अत्रापि पुंसि संज्ञायामित्यनुवर्तते करणाधिकरणे तदधिकारत्वम् ।

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ।

अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यने-
नेति विग्रहः । अवहाराधारावापानामुपसंख्यानम् * ।

उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ।

उत्पूर्वाद्दञ्चतेर्षञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽ-
स्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्म्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् ?
उदकोदञ्चनः (२६) ।

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ।

आनीयन्ते सत्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् ? आ-
नयः ।

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ।

चाह्वञ् । आखनः आखानः । धित्करणमन्यतोऽप्ययमिति
ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि । खनेर्डडरडकडकर-
का वाच्या । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनि-
करकः । एते (२७) खनित्ववचनाः ।

ईषद्दुःसुषु कच्छाकच्छार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ।

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपप-

(२६) षमञो रूपामेदेऽपि अनुदके इति निषेधात् पुंसि संज्ञायाम् ष
(उ४५६८०) इत्यनेनापि न घः ।

(२७) एते आखनादयः यदित्यर्थः ।

देपु सुन् स्यात् । तयोरेवेति (२६८)भावे कर्माणि च । कर्त्तुः
 दुष्करः कठो भवता । अक्षरै ईपत्करः । सुकरः । त्रिभि-
 नीनियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम् * । ईपन्निमयः । दुष्पु-
 मयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ।

उपसर्गादेव (२८)लभेर्नुम् स्यात् । ईपत्प्रलम्भः । इ'प्रलम्भः ।
 सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् ? ईपल्लभः । लामः ।

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ।

उपसर्गात्तरदिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खल्-
 षञोः । सुलभम् । दुर्लभम् केवलाभ्याट् किम् ? सुप्र-
 लम्भः । अतिदुर्लभः । अथस्तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभ-
 मिति ? सदा स्तनी कर्मप्रवचनोदी तदा भविष्यति ।

कर्मकर्मणोश्च (२९)भूतञोः । ३ । ३ । १२७ ।

कर्मकर्मणोश्चोदीपदादिषु च उपपदेषु भूतञोः खल् स्यात् ।
 यथाभ्यात्त्वं नेत्यते । कर्मकर्मणोश्चोदी च भातीग्यवधानेन प्रयो-

ज्ये ईपदादयस्तु ततः प्राक् । कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यम् । खित्त्वान्मुम् । अनाढेयनाढेयन दुःखेन भूयते दुराढयम्भवम् । ईपदाढयम्भवम् स्वाढयम्भवम् । ईपदाढयङ्करः । दुराढयङ्करः स्वाढयङ्करः । चार्थयोः किम् ? आढेयन सुभूयते ।

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ।

खलोऽपवादः । ईपत्पानः सीमो भवता । दुःपानः । सुपानः । भाषायां शासियुधिदृशिष्टिभृदिभ्यो युक्त्वाचः * । दुःशासनः । दुर्व्योधन इत्यादि ।

पात्यदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ।

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । पात् किम् ? निर्णयः । पदान्तात् किम् ? पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयम् तेनेह न (३०) । सुसर्पिष्केण ।

आवश्यकाधमर्णयोर्णिनिः । ३ । ३ । १७० ।

अवश्यङ्गारी । शतन्दायी ।

कृत्याञ्च । ३ । ३ । १७१ ।

आवश्यकाधमर्णयोरित्येव । अवश्यं हरिः चैव्यः । शतन्देयम् ।

क्त्विक्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ।

(३०) तेनेह नेति न यत्त्वनिषेध इत्यर्थः ।

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिधि संज्ञायाम् । तितुत्तेति (७१७८४)
नेट् । भवतात् भूतिः ।

न क्तिचि दीर्घञ्च । ६ । ४ । ३६ ।

अनिटां वनतितनोत्यादीनाञ्च दीर्घानुनासिकलोपौ न सः
क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

सनः क्तिचि लोपञ्चास्यान्यतरस्याम् । ६ । ४ ।

४५ ।

सनोतेः क्तिचि आत्त्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः ।
सतिः । सन्तिः । देवा एनं देवासुः । देवदत्तः ।

अलङ्घल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३।४।१८।

प्रतिषेधार्थयोरलङ्घल्लोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रह-
णं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति (१७६४०) नियमान्नोपपदसमा-
सः । दो दङ्घोः (७१६०४०) । अलन्दत्त्वा । घुमास्या (७।१।६४०)
पीत्वा खलु । अलङ्घल्लोः किम् ? मा कार्पीः । प्रतिषेधयोः
किम् ? अलङ्कारः ।

उदीचाम्माडो व्यतीहारे (३१) । ३ । ४ । १९ ।

व्यतीहारेऽयं माडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ७० ।

(१) व्यतीहारो व्यतिक्रम मेड कृतास्वनिर्देशादनुबन्धकतमनेजनत्व-
मिति परिभाषा ध्रुविता ।

मेड इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते अप-
माय वा । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अप-
मयते ।

परावरयोगे च । ३ । ४ । २० ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गस्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अ-
प्राप्य नदीं पर्वतः (३२) परनदीयोगोद्धत पर्वतस्य । अति-
क्रम्य पर्वतं स्थिता नदी (३३) । अवरपर्वतयोगोऽत नद्याः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः (३४) पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः
क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु (३५) अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति ।

(३२) अत्र नदी गङ्गा, पर्वतोविन्ध्यः तथा च दक्षिणस्थानां गङ्गामप्राप्य
विन्ध्यः गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्योविन्ध्य इत्यर्थः । तेन विन्ध्या-
त्परा गङ्गेति गम्यते ।

(३३) अतिक्रम्येति । दक्षिणदेशस्थानामेवायं प्रयोगः अत्र हि गङ्गायाः
पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते इति विशेषः । इह त्विहत्वात् क्त्वाप्रत्ययस्य
भावार्थत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंसर्गभेदो बोध्यते इत्यवैयर्थ्यम् ।

(३४) धात्वधिकारात् समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेवेत्याशयेन धात्वर्थयोरि-
त्युक्तं तच्च निर्धारणपश्चान्तं तथा च धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य
तत्र विद्यमानादित्यर्थः ।

(३५) क्त्वा त्विति अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भाव एवेत्यर्थः ।
भावश्चेह घञादाविव न सिद्धावस्यः किन्तु साध्यावस्यत्तदुक्तं हरिणा
“अव्ययकृतइत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।

समानकर्तृकत्वादि द्योत्यनेपासिति स्थितिरिति” ॥

यथा चैषां साध्यक्रियाद्योतकत्वं तथा प्रपञ्चितमहामिः शब्दार्थरत्ने ।

द्वित्वमतन्वम् (३६) । स्त्रात्वा भुक्त्वा व्रजति । अनुदा-
त्तेति (३।१०४०) अनुनासिकलोप । विष्णुन्त्वा स्तौति ।
स्वरत्यादेः श्रुक्कः कित्तीति (३६७४०) नित्यमिडभावः पूर्ववि-
प्रतिषेधेन । स्त्रुत्वा । स्त्रुत्वा । ध्रुत्वा ।

क्लि स्क्लिन्दिस्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ।

एतयोर्नलोपो न स्यात् क्लि(३७) परे । स्क्लन्त्वा । ऊदित्वा-
दिङ् वा । स्क्लन्त्वा-स्क्लन्दित्वा ।

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ।

सेट् क्त्वा किन्त्वा स्यात् । शमित्वा । सेट् किम् ? क्त्वा ।

मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ।

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिश क्लेति (३२५१४०) वेट् ।
क्लिशित्वा-क्लिष्टा । उदित्वा । उपित्वा । रुद्विदेति (३।६८४०)
किच्चम् । रुदित्वा । विदित्वा । सुपित्वा । गृहीत्वा ।

नोपधात्यफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ।

(३६) “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्ध समत्वात् स्यादिति” न्यायेन क्रियाणां
न परस्परविशेष्यविशेषणभाव किन्तु सर्वानामेव प्रधानक्रियाया-
नन्वयइत्याशयेनोक्तं द्वित्वमतन्वमिति एतच्च विशेषणक्रिययोरमति
तथा तात्पर्यं बोध्यम् यदि तु विशेषणक्रिययोरपि पूर्वोपर-
कावत्वं विवक्षितं तदा क्लान्तान्तरस्यैव विशेषणतया पूर्वकालिक-
क्रियायामेव क्लेति तथाच पक्त्वा भुक्त्वा स्वपित्त्येव प्रयोगो न तु भुक्त्वा
पक्त्वा स्वपित्तीति ।

(३७) श्लोक्त्यान्लोपो यथा तथा व्यातोधातो (१-८४) इत्यत्र पन्वत्तल्लोक्तम् ।

सेट् क्त्वा क्ति स्थाद्वा । अद्यित्वा-अद्यित्वा । गुफित्वा
गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ? कोयित्वा । रेफित्वा ।

वञ्चितुञ्चृतञ्च । १ । २ । २४ ।

सेट् क्त्वा क्तिद्वा । वचित्वा-वञ्चित्वा । लुचित्वा-लुञ्चित्वा ।
ञ्चतित्वा अर्चित्वा ।

टपिभ्यः क्तिः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ।

एभ्यः सेट् क्त्वा क्तिद्वा । टपित्वा-तर्पित्वा । मृपित्वा-
मर्पित्वा । कृषित्वा-कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति (उ२००ष्ट०)
वा क्तिञ्चम् । द्युतित्वा-द्योतित्वा । लिखित्वा-लेखित्वा । रलः
किम् ? सेवित्वा । व्युपधात् किम् ? वर्त्तित्वा । हलादेः किम् ?
एपित्वा । सेट् किम् ? भुक्त्वा । वसतिक्षुधोरिट् (उ२५२ष्ट०) ।
उपित्वा-वसित्वा । क्षुधित्वा क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायामिति
(उ२५२ष्ट०) नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्तेत्यपि ।
लुभित्वा-लोभित्वा । लुभोऽविमोहने (उ२५२ष्ट०) इतीट् । विमो-
हने तु । लुब्ध्वा

जृबञ्चेराः क्तिः । ७ । २ । ५५ ।

आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात् । जरित्वा-जरीत्वा । वञ्चित्वा ।

उदितो वा । ७ । २ । ५६ ।

उदितः परस्य क्त्वा इड् वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्ति-
विति (उ२२५ष्ट०) दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा-देवित्वा ।

क्रामञ्च क्तिः । ६ । ४ । १८ ।

क्रमउपधाया वा दीर्घः स्यात् भलादौ क्ति परे । क्रान्त्वा—
क्रान्त्वा । भलि किम् ? क्रमित्वा । पूडयेति (उ३५३४०) वेट् ।
पधित्वा-पृत्वा ।

जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२ ।

जान्तानान्त्रशेञ्च नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्त्वा-भङ्क्त्वा ।
रक्त्वा-रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति (उ३०४०)नुम् । तस्य पक्षे
लोपः नङ्वा-नङ्वा । रधादिभ्यश्च(उ३०४०)इतीदृपक्षे नशित्वा ।
भलादाविति वाच्यम् । नेङ् अङ्घित्वा । ऊदित्त्वाद्देट्पक्षे ।
अक्त्वा अङ्क्त्वा । जनसनेति(उ३२३४०)आत्वम् । खात्वा-खनित्वा ।
द्यतिस्यतीचत्वम्(उ३५६४०) । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा ।
दधातेर्हिः (उ३६०४०) । हित्वा ।

जहातेञ्च क्ति । ७ । ४ । ४३ ।

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः(उ३६१४०) । जग्ध्वा ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्तौ ल्यप् । ७ । १ । ३७ ।

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्तौ ल्यवादेशः स्यात् । तुक् ।
प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह(३८) ।
परमकृत्वा ।

पत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ।

(३८) नञा पर्युदासात् नञ्सदृशाव्ययमेवोपपदं लभ्यते इत्याशयेन
अव्यये उपपदे इति व्याख्यातं प्रसङ्गप्रतिषेधान्नये तु अनव्ययस्यापि
परमकृत्वापत्तेः तथाच परमकृत्वत्वत्व ल्यप् स्यादिति भावः ।

पत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसि-
चत् । इह पत्वन्न (३६) । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति
(७३०५४०) तुक् ।

वा ल्यपि । ई । ४ । ३८ ।

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
स्यात् ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा,
नान्तानिटां वनादीनाञ्च नित्यम् । आगत्य-आगम्य । प्रण-
त्य-प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः
(७३६१४०) । अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गोऽपि ल्यव्वाधते
जग्धिविधौ ल्यव्प्रहणात् । तेन हित्वदत्त्वात्त्वेत्त्वदीर्घत्वसू-
छिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्याय ।
प्रक्रम्य । आष्टच्छ्र । प्रदीव्य ।

न ल्यपि । ई । ४ । ६६ ।

ल्यपि परे घुमास्यादेरी (११६४०) च्चन्न । धेट्-प्रधाय । प्रमाय ।
प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीति
(७३३४४०) आत्त्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा
लीयतेः (७३३५४०) । विलाय-विलीय । शिलोपः । उत्तार्य ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । ई । ४ । ५६ ।

(३६) को असिचदिति स्थिते एङः । पदान्तादतीति (५०४०) पूर्वह्रस्वैका-
देशे कृते तस्य अन्तादिवञ्चेति (४६४०) परादित्तेन सात्पदाद्योरिति
(७३०४०) निषेधामवृत्तेः इयाः परत्वेन पत्वप्रसङ्गः, एकादेशस्त्वेन
सिद्धत्वे कृते अकारेण व्यवधानादियः परत्वाभावाच्च पत्वमिति भावः ।

आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोज-
न्नोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ।

कर्म्मण्यक्रोशे कृञः खमृञ् । ३ । ४ । २५ ।

कर्म्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करो-
तिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

खादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ।

खाद्वर्षेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्त्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य
मान्तत्वन्निपात्यते । अखादीं(४४) खादीं कृत्वा भुङ्क्ते खादु-
ङ्कारं भुङ्क्ते । सम्मन्ङ्कारम् । लवणंकारम् । सम्मन्लवण-
शब्दौ खादुपर्यायौ । वासरूपेण क्वापि । खादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

अन्यथैव कथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४

। २७ ।

एषु कृञो णमुल् स्यान् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्
कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम्, एवंका-
रम्, कथंकारम्, इत्यंकारम् भुङ्क्ते इत्यं भुङ्क्ते इत्यर्थः (४५) ।
सिद्धेति क्तिम् शिरोऽन्यथा कृत्वा (४६) भुङ्क्ते ।

(४४) अर्धपहणपरत्वे ऽपि खादाविलुप्त्येव सिद्धावपि स्त्रियां पुंवद्भावमा-
न्तत्वनिपातनार्थतया - खादुभीतिसहणमित्याशयेनाहाखादीमिति ।

(४५) इह शाब्दबोधे विशेषेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति शस्यत्वं
निष्कलमनतिप्रयोजनत्वात् ।

(४६) शिरोऽन्यथा कृत्वादीनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थज्ञाभाय करोते प्रयोगः

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ।

कृञ् सिद्धाप्रयोगइत्येव असूयया प्रतिवचने । यथाकार(४७)-
महं भोक्ष्ये । तथाकारं भोक्ष्ये किन्तवानेन ? ।

कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ।

कर्म्मण्युपपदे णसुल् स्यात् । कन्यादर्शं (४८) वरयति सर्वाः
कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणञ्चा-
नाति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ।

यावद्दोदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

चर्म्मोदरयोः पूरेः (४९) । ३ । ४ । ३१ ।

कर्म्मणीत्येव । चर्म्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ ।

३२ ।

आवश्यकस्तदभावे तु भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु
शिरोऽन्यथाकरणमतः कृञः प्रयोगस्यावश्यकतास्तीति णसुलन्तः
कृजल प्रयुज्यते इति भावः ।

(४७) मष्टुमनर्हः सन् यदि घृच्छति तदेवसुत्तरं यथाकारमित्यादि ।

(४८) कन्यादर्शमित्यत्र दर्शनविषयाणां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वया-
त्साकल्यं गम्यते ।

(४९) इह पूर्वकाले इति न संबध्यते पूरणस्यैव स्तरणभोजनोत्तरकालि-
कत्वात् अतश्चर्म्मपूरणादिविधिष्ठा स्तरणभोजनादिक्रियेति बोधः ।

कर्म्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्ष-
प्रमाणे गम्ये । गोप्यदपूरं दृष्टो देवः गोप्यदप्रं दृष्टो देवः ।
अस्येति किम् ? उपपदस्य मा भूत् । मूयिकाविलमम् ।

चेले क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ।

चेनार्थेषु कर्मरूपपदेषु क्लोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेल(५०)
क्लोपं दृष्टो देवः । वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् ।

निमूलसमूलयोः कपः । ३ । ४ । ३४ ।

कर्म्मणीत्येष कपादिष्वनुप्रयोग वक्ष्यति (३४७२४०) । अत्र प्रक-
रणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकापं कपति । समूल-
कापं कपति । निमूलं समूलं (५१) कपतीत्यर्थः । एकस्यापि
धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्य-
विशेषभावेन विशेष्यविशेषणभावः (५२) ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपः । ३ । ४ । ३५ ।

एषु कर्मसु पिपेर्णमुल् । शुष्कपेपं पिपति । शुष्कं पिपटी-
त्यर्थः । चूर्णपेपम् । रूक्षपेपम् ।

समूलाकृतजीवेषु हनकञ्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ।

(५०) ख्यन्तात् क्लोपे प्रत्ययस्तथा च यथा वर्षेण चेलानि क्लोप्यन्ते शब्दा-
व्यन्ते तथा दृष्ट इत्यर्थः ।

(५१) निगतं मूत्र यस्य निमूलं मत्रेण सह समचं तत्कषणाभिन्नं कषणमिति
षोषः ।

(५२) व्यामोहश्च इति वत् सामः यस्य विशेष्यत्वं विशेष्यस्य विशेष्यत्वम् ।

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः इगुपथलक्षणः (उ३१६४ः)
कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ।

पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः
सन् नित्यसमासाद्योर्थं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसा
र्थानाञ्चेति (उ४०१४०) वक्ष्यते ।

स्नेहने पिपः । ३ । ४ । ३८ ।

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे उपपदे पिपेर्णामुल् । उदपेर्षं
पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ।

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । हस्ते-
नाङ्गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् ।
पाणिग्राहम् ।

स्वेपुषः । ३ । ४ । ४० ।

करणइत्येव स्वे इत्यर्थग्रहणान्तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च
णामुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

अधिकरणे वन्धः । ३ । ४ । ४१ ।

चक्रवन्धं वध्नाति चक्रे वध्नातीत्यर्थः ।

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ।

वधातेर्णमुल संज्ञायाम् । कौञ्चवन्धं वह् । मयूरिकावन्धम्
अट्टालिकावन्धम् । वन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ।

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीर्थः । पुरुषवाहं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

ऊर्द्धे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ।

ऊर्द्धे कर्त्तरि । ऊर्द्धशोषं शुष्यति वृक्षादिरूद्धे एव तिष्ठन्
शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्द्धं पूरं पूर्यते । ऊर्द्धं मुख एव घटादिः वर्षो-
दकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ।

चात् कर्त्तरि । घृतनिधायं निहितञ्जलम् घृतमिव सुरचित-
मित्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ।

यस्मात्समुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ।

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतर-
स्थामिति (७३८-४०) वा समासः । मूलकोपदंशं मुङ्को (५३) ।

पदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात् तृतीया । चक्षुषुपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्यैव कर्मात्वात् एतावतैव (५४) सामर्थ्येन प्रत्ययः समासञ्च तृतीयायामितिवचन (५५) सामर्थ्यात् ।

हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ ।

४८ ।

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाङ्गिंसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

सप्तम्याञ्चोपपीडकर्मकर्मः । ३ । ४ । ४९ ।

उपपूर्वैभ्यः पीडादिभ्यः (६५) सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पाश्वोपपीडं श्रेते पाश्वीभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्थापयति । ब्रजेनोपरोधं ब्रजे उपरोधं वा । पाण्यपकर्षन्वानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ।

(५४) एतावतैवेति शाब्दान्वयाभावेऽप्यार्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः ।

(५५) यदि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययः स्यात्तदा करणे हन (उ४७१४) इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव सूत्रयेत् ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येति भावः । सनो०

(५६) सूत्रे कर्म इति शपा निर्देशात् तौदादिक्तस्य निरासः पञ्चम्यर्थेऽत्र प्रथमा ।

समासत्ता । ३ । ४ । ५० ।

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने । केश
ग्राहं (५७) युध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा । हसग्राहम् हसनेन
गृहीत्वा ।

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ।

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्वग्ङुलोत्कर्षं खण्डिका (५८) छि-
नन्ति द्वग्ङुलेन द्वग्ङुले वोत्कर्षम् ।

अपादाने परीपसायाम् । ३ । ४ । ५२ ।

परीप्सा त्वरा । श्योत्थायं धावति ।

द्वितीयायाञ्च । ३ । ४ । ५३ ।

परीप्सायामित्येव । यटिग्राहं युध्यन्ते (५९) लोटग्राहम् ।

अपगुरो णामुलि । ६ । १ । ५३ ।

गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्यासमुलि । अस्यपगोरं
युध्यन्ते अस्यपगारम् (६०) ।

(५७) सन्निकर्षे एव केशादिपहणसभवात् सन्निकर्षे गम्यते इति बोध्यम् ।

(५८) हस खण्ड खण्डिका छुल्लार्थं क खार्थिकमत्ययस्य लिङ्गातिक्क-
मस्यापि क्वचिद्विद्वत्वात् स्त्रीत्वम् ।

(५९) अत्र यद्वाय त्वरा गम्यते युद्धार्थं यच्चादिकमेव गृहीत्वा प्रवर्तन्ते
नायुधसपेक्षन्ते इति भावः ।

(६०) अस्यपगुर्यं उद्भवेत्यर्थः ।

खाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ।

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे खाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ।
स्त्रुविक्षेपं कथयति स्त्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् ? शिर
उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनन्तद् ध्रुवम् ।

परिक्षिप्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ।

सर्वतो विबाध्यमाने खाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरः-
प्रतिपे युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीडयन्तइत्यर्थः । “उरोविदारं
प्रतिचस्क्रे नखैः” । ध्रुवार्थमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः

। ३ । ४ । ५६ ।

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्वादिभ्यो णमुल्
स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गस्ये । गेहादिद्विव्याणां वि-
श्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रिवाद्याः पौनः
पुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति (७३५४०) द्वित्वं तु न भवति ।
समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यथाभीक्ष्ण्ये णसुलुक्त-
एव तथापि उपपदसंज्ञार्थ-(६१)-मासेवायानिह पुनर्विधिः ।
गेहानुप्रवेशमास्ते गेहंगेहमनुप्रवेशन् । गेहमनुप्रवेशम-
नुप्रवेशन् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहा-

६१) विशिपतीति सूत्रे द्वितीयायामित्यस्यानुवर्त्तनं तदन्तस्योपपदसंज्ञा-
र्थमिति बोध्यम् ।

नुक्कदम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण
द्वित्वम् ।

अस्यतितृपोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ ।

५७ ।

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः तस्मिन् धात्वर्थे
वर्त्तमानादस्यतेस्तृप्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपप-
देषु णमुल स्यात् । द्वरहात्यास गाः पाययति द्वरहमत्यासम् ।
द्वरहतर्षम् । द्वरहन्तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवा पान-
क्रिया व्यवधीयते अद्य पाययित्वा द्वरहमतिक्रम्य पुनः पाय
यतीत्यर्थः ।

नाम्नरादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ।

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्वाणमुलौ ।

३ । ४ । ५९ ।

अयथाभिप्रेताख्यानन्नाम अप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य च नीचैः
कथनम् । ऊच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे ।
नीचैःकृत्वा नीचैःकार नीचैःकृत्य प्रियं ब्रूते ।

तिर्य्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ।

तिर्य्यक्शब्दे उपपद्वे कृञः क्वाणमुलौ स्याः समाप्तौ गत्या

धाम् । तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यकारं समाप्य गत इत्यर्थः । अप-
वर्गे किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठङ्गतः ।

स्वाङ्गे तस्यृत्यये कम्बोः । ३ । ४ । ६१ ।

सुखतःकृत्य गतः सुखतःकृत्वा सुखतःकारम् । सुखतो ५य
सुखतोभूत्वा सुखतोभावम् ।

नाधार्थप्रत्यये च्चरर्थे । ३ । ४ । ६२ ।

नाधार्थ(६२)प्रत्ययान्ते च्चरर्थविषये उपपदे कम्बोः क्वाणमुलौ
स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकारम् । विना-
कृत्य विनाकृत्वा विनाकारम् । नानाभूय नानाभूत्वा
नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय एकधा
भूत्वा एकधाभावम् । एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधा-
कारम् । प्रत्ययग्रहणं किं हिरक् कृत्वा पृथग्भूत्वा ।

तूष्णीभि भुवः । ३ । ४ । ६३ ।

तूष्णींशब्दे भुवः क्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा
तूष्णींभावम् ।

अन्वच्यानुलोभ्ये । ३ । ४ । ६४ ।

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्वाणमुलौ स्तः आनुकृत्ये गम्य-
माने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् ।

(६२) नाधार्थं विमञ्ज्यामिति (६६४ पृ०) विहितौ नानाजौ धार्था ध्रुवाद्भवः ।

अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतोवाऽनुकूलो भूत्वा आस्तादत्यर्थः । आ-
नुलोम्ये किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विहारस्तु यथाशास्त्रन्दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धं

समाप्तम् ।

मनोरमादिमूलेनोद्भासिता सरलाभिधा ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या शेषार्द्धे पूर्तिभागता ॥

लौकिकानां प्रयोगाणां व्याख्यार्थोऽत्र निरूपितः ।

प्रभोदाय विदां भूयात् परमात्मप्रसादनः ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमादिसारसंकलनया

समाहृतायां सरलाभिधायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया-

मुत्तरार्द्धं समाप्तिभगवत् ।

यात्रे पञ्चद्विपनगधरासम्मिते चैवसासे

तारनाथद्विजरचितया व्याख्याया मुद्रितोऽयम् ।

तेनैवात्रिपञ्चमुनिधरासम्मितेऽन्देऽपि भूयो

मुद्रायन्तोपरिषडनया संस्कृतो माघमासे ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

वैदिकप्रक्रिया ।

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ।

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रम् पुनर्वसू वा ।
लोके तु द्विवचनमेव ।

विशाखयोञ्च । १ । २ । ६२ ।

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् विशाखे वा ।

प्रष्टीयुक्ताच्छन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दच्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । “क्षेत्रस्य
पतिना वयम्” । इह वेति योगं विभज्य च्छन्दसीत्यनुवर्तते ।
तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । वृद्धलञ्छन्दसीत्यादिः
(उ४८३४०) अस्यैव प्रपञ्चः । यच्च भम् (१०५४०) । नभोगिरो-
मनुषां वत्युपसंख्यानम् * । नभसा तुल्यन्नभस्वत् । भत्वात्
रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वत् । “मनुष्वद(१)ग्ने !” । जनेरुसीति

(१) मनुषा तुल्यं मनुष्वदिति भत्वादादेशप्रत्यययोरिति (६५४०) पत्वं
पदत्वे रत्वं स्यान्नतु पत्वमपदान्त्येति (६४४०) वचनात् ।

इन्धिभवतिभ्याञ्च । १ । २ । ६ ।

आभ्यां परो लिट् कित् । “समीधे दस्युहन्तमः” । “पुत्र इधे अथर्वणः” । वभूव । इदं प्रत्याख्यातम् इन्धेऽच्छन्दोविषयत्वाद्भ्रुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यां लिट्; किद्वचनानर्थक्यमिति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

तृतीया(४) च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ।

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । “यवाग्वाग्निहोतं जुहोति” । अग्निहोतशब्दोऽत्र हविषि वर्त्तते “यस्याग्निहोतमधिस्रितमसेधमापद्येते” त्यादिप्रयोगदर्शनात् अग्नये ह्ययत् इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं (५) हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ।

(४) कर्मणि द्वितीयेत्यतः (२५०४०) कर्मणीत्यनुवर्त्तते चेन द्वितीया समुच्चियते ।

(५) यवाग्वाख्यमिति भिन्नविभक्त्याक्रान्तत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनाक्रान्तत्वात् नामार्थयोरभेदान्वयः मन्यार्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थोर्भिन्नविभक्तिकत्वेऽपि त्वां ढणाय न मन्ये इत्यादावभेदान्वयदर्शनात् ।

ब्राह्मण (६) विषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया
स्यात् । पञ्चमवाद्ः । “गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः” ।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ।

पठो स्यात् । “पुरुषमृगश्चन्द्रमसे” । “गोधा कालका दार्वीघा-
टास्तो वनस्पतीनाम्” वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । पञ्चर्थे चतुर्थीति
वाच्यम् * । “या खर्वेण पिवति तस्यै खर्वः” ।

यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ।

इह छन्दसि बहुलं पठो । घृतस्य घृतेन वा यजते ।

बहुलञ्छन्दसि । २ । ४ । ३६ ।

अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति
(उ४८२४०) ज्ञेर्लुक् । अडभावः । ‘सग्धिश्च मे’ (७) ।

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । २ । ४

। २८ ।

इन्द्रः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ ।
अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (उ१०६४०) ।

(६) ब्राह्मणो मन्त्रैतरवेदभागः । विभाषोपसर्गे (२६६४०) इति विभा-
षया प्राप्तावपि नित्यरूपसर्गाद्यैरयमारम्भः ।

(७) अदेः क्तिनि घस्तादेशे घसमसोर्हलि च (उ५१४६०) इत्युपधालोपे भलो
भलोति (उ४०४०) सलोपे भवस्तघोरिति (उ४०४०) धत्वे घस्य जज्ञात्वे
ग्धिरिति सिद्धं ततः समानस्य छन्दस्यूर्ध्वप्रभृतीत्यनेन (४७२४०)
सादेशः ।

बज्जलञ्जन्दसि । २ । ४ । ७३ ।

“एतं हनति एतहा” । “अहिःशयते उपष्टक् पृथिव्याः” । अत
लुक् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । “ताध्वं नो देवाः” ।
जुहोत्यादिभ्यः (७१२८४०)लुः ।

बज्जलञ्जन्दसि । २ । ४ । ७६ ।

“दाति प्रियाणि चिद्वसु” । अन्यतापि “पूर्णां विवष्टि” ।

मन्त्रे घस ह्वर णश्च द्दशाद्दृच् छ गमिजनि
भ्यो लोः । २ । ४ । ८० ।

लिरिति ह्वेः प्राचां संज्ञा एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । “अक्ष-
न्ममी मदन्तहि” । घस्त्वादेशस्य गमहनेति(७६१४०)उपधालोपे
शासिवसीति(७०६४०)घः । “मा ह्वर्मितस्य”(८) । “धूर्तिः प्रणङ्-
र्त्यस्य” । नशेर्वेति(१८५४०)कुत्वम् । “सुरुचो वेन आवः” । “मा न
आधक्” । आदित्याकारान्तानां ग्रहणम् । “आप्रा द्यावापृथिवी’
परार्गभारभृद्यथा” । “अक्रन्नुषासः” । “त्वे रयिं जागृवांसो-
ऽनुग्मन्” । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । “अज्ञत (६) वा
अस्य दन्ताः” । विभाषानुवृत्तेनेह । “न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट
हि सः” ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

(८) माङि ह्वरतेर्लुङि ह्वेर्लुकि सार्वधातुकगुणे रपरत्वे हल्ङादि-
(१११४०) लोपे रूपसिद्धिः ।

(६) अज्ञत अजनिपतेति लोके ।

अभ्युत्सादयांप्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पा
वयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ।

एते निपात्यन्ते आद्येषु चतुर्षु (१०) लुङि ञाम् अकद्रत्यनुप्र-
योगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीपददिति लोके ।
प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचै-
पीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः ।
अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदा-
मक्रन् (११) अवेदिषुः ।

गुपे(१२) च्छन्दसि । ३ । १ । ५० ।

ञ्चिञ्च् वा । “गृहाद्जगुपतं युवाम्” अगौप्तमित्यर्थः ।

नो (१३) नयतिध्वनयत्येलयत्यर्हयतिथ्यः । ३ ।

१ । ५१ ।

(१०) एते च्छन्दसि वा निपात्यन्ते तत्र सदिजनिरभिभ्योग्यन्तेभ्य एवाम् चि-
नोतेस्तु गुडादिति विशेषः ।

(११) विदेर्लुङ्गाम् गुणाभावो लुङ्ङकरोतेरनुप्रयोगश्च तत्र मन्वे षसे-
त्त्वादिना (उ४८२४०) च्छेर्लुङि गुणाभावः ।

(१२) व्यायप्रत्ययाभावरूपे एवेदं प्रवर्त्तते गुपेरिति निरायप्रत्ययान्ततया
निर्द्देशात् । मनो०

(१३) नयत्यादिभ्यः ञ्चिञ्च् नेत्यर्थः प्राञ्चस्तु भाषायापि विभाषयेदं
प्रवर्त्तते इत्याह ।

—ह्येच्छन् । “मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः” (१४) । “मा त्वाग्निध्वं नयीत्” ।

अमृदरुहिभ्यश्छन्दसि । १ । ५६ ।

ह्येच्छन् वा । “इदन्तेभ्योऽकरन्नमः” । अमरत् (१५) । अदरत् ।
“यत्मानोः सानुमारुहत्” ।

छन्दसि निष्टर्क्यदेवह्वयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्य-
मर्थ्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याष्टच्छप्रतिषी-
व्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यष्टडानि । ३ । १ ।

१२३ ।

एते निपात्यन्ते । छन्तेनिस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते श्यत्, आद्य-
न्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वञ्च । “निष्टर्क्यञ्चिन्वीत पशुकामः” ।
देवशब्दे उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घञ्च । “स्यङ्ङन्ते वा
उ देवह्वये” । प्र उत् आभ्यान्नवतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः ।
उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । सृङ् स्तृञ्धृ एभ्यो यत् ।
मर्थ्यः । स्तर्था । स्त्रियासेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्ण्यतौ ।
खन्यः खान्यः । यजेर्यः । ‘शुन्वध्वन्द्वैत्याय कर्म्मणो देवयज्यायै’ ।
आङ्पूर्वात् षच्छेः क्यप् । “आष्टच्छंघं धरुणं वाज्यर्षति” ।
सीव्यतेः क्यप् षत्वञ्च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ष्यत् ब्रह्म

(१४) त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोत्रर्मम काममभिलाषं मा जनयीः
जनं मा कार्पीरित्यर्थः ।

(१५) अमरदिति प्रदव्यत्ययेन परस्मैपदमिति बोध्यम् ।

वाद्यम् । लोके तु यदः सुपि क्यप् चेति (उ३०४४०) क्यञ्यतौ ।
 भवते स्तौतेश्च एषत् । भाव्यः । स्वाव्यः । उपपूर्वाच्चिनो-
 तेर्ष्यत् आयादेशश्च ष्टोत्तरपदे । उपचाय्यष्टम् (१६) ।
 हिरण्य इति वक्तव्यम् । उपचेयष्टमेवान्यत् । षड सुखने
 षड चेत्यस्मादिसुपधलक्षणः (उ३१८४०) कः ।

छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् । ३ । २ । २७ ।

एभ्यः कर्माण्युपपदे इन् स्यात् । “ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम्
 उत नो गोपणिन्भियम्” । “ये पथां पथिरक्षयः” । “चतुरक्षौ
 पथिरक्षी” । “हविर्माथीनामभि” ।

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ।

खि. स्यात् । शतनापाद् ।

वहश्च । ३ । २ । ६४ ।

प्राग्वत् । हित्यवाद् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

क्यपुरीषपुरीष्येषु जुगट् । ३ । २ । ६५ ।

एषु वहेर्जुगट् स्याच्छन्दसि । क्यवाहन । पुरीषवाहन ।
 पुरीष्यवाहनः ।

हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ।

“अग्निर्यश्च हव्यवाहनः” । “अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये
 तु वहश्चेति खिरेव” । “हव्यवाङ्ग्निरजरः पिता नः” ।

जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ।

विट्ठनोः (७३३६४०) इत्यात्त्वम् । अजाः । गोजाः । “गोषा इन्द्रो
वृषा असि” । सनोतेरन इति (५३७०) षत्वम् । “इयं शुष्मोभिर्वि-
सखाइवारुजत” । “आ दधिक्राः शवसा यच्च कृष्टीः” । अग्रेगाः ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशासुरोडाशो खिन् (१७)

। ३ । २ । ७१ ।

श्वेतवाहादीनाण्डस्पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं भावि-
तत्र खिनोऽपवादो ङस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ ।
श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः ।
उक्थशासौ इक्थशासः । पुरो दास्यते दीयते पुरोडाः ।

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ।

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ।

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ।

एते ससुद्धौ कृतदीर्घा, निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ।

उपे उपपदे यजेर्विच्च । उपयट् ।

(१७) अत्र तादिषूपपदेषु वहादिभ्योखिन्सत्त्वायं विशेषः अत्र शब्दे कर्त्तृवाचि-
न्युपपदे वहेः कर्म्मणि, उक्थशब्दे कर्म्मणि करणे चोपपदे, शंसतेः
कर्त्तरि प्रत्ययो नलोपश्च, पुरस्युपपदे दास्येः कर्म्मणि खिन्प्रत्ययो
धतोरारेर्देत्वञ्चेति भेदः । मनो० ।

आतो मनिन्क्वनिव्वनिपञ्च । ३ । २ । ७४ ।

सुष्पुपसर्गे चोपपदे आदन्तेरयो धातुभ्यञ्छन्दसि विषये म-
निनादयस्त्वयः प्रत्यया स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा ।
सुपीवा । भूरिदावा । हृतपावा । विच् । कीलालपाः ।

वज्जलञ्छन्दसि । ३ । २ । ८८ ।।

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बज्जलं क्विप् स्यात् । माट्टहा । पिट्टहा ।
छन्दसि लिट् (३१६४४०) भूतसामान्ये । “अहं द्यावापृथिवी
आततान” । क्मुञ्च (२६४४०) छन्दसि लिटः कानच्क्वस्त्
वास्तः । “चक्राणा वृषिणः” (१८) । छन्दसि परेच्छायामपि
क्वेषु वक्तव्यः । ‘यो नो अग्ने अररिवान् अघायुः’ ।

क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ।

उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः (१८) । एरच् (३४४२४०) इत्यधिकारे ।
जवस्यौ

(१८) उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बज्जलं क्विप् स्यात् परेच्छायामपि
क्वेषु वक्तव्यम् अररिवानिति रातेः कधी ररिवान् यथात् नञ्प्रत्ययात् ।

(१९) परेच्छायामपि क्वेषु वक्तव्यम् इति क्वेषु व्याघाटादेवे प्रत्ययान्तत्वात् अ प्रत्ययादिति
(३४४२४०) इति क्वेषु वक्तव्ये प्राप्ते क्याच्छन्दस्येति विष्णुविधानादुपपत्त्यः ।

(२०) कृन्दसि वाच्यौ * । “जवे याभिर्यूनः” । “जर्वोस्तु मे जवः” । “देवस्य सवितुः सवे” ।

मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ ।

३ । ६६ ।

वृषादिभ्यः(२१) क्तिन् स्यात् सचोदात्तः । “वृष्टिन्दिवः” । “सुम्नमिष्टये पच पक्तीरुत” । “इयन्ते न व्यसी मतिः” । वित्तिः । भूतिः । “अग्नायावाहि वीतये” । “रातो स्यामोऽभूयासः” ।

कृन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ।

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । लुङि । देवो ‘देवेभिरागमत्’ । लोडर्थे लुङ् । “इदन्तेभ्योऽकर(२२)न्नमः” । लङ् । “अग्निमद्य होतारमष्टणीतायं यजमानः” । लिट् । अद्य ममार । अद्य न्नियदत्यर्थः ।

लिट्थे लोट् । ३ । ४ । ७ ।

विध्यादौ हेतुमद्भावादौ च धातोर्लोट् स्याच्छन्दसि ।

सिब्वङ्गलं लोटि । ३ । १ । ३४ ।

इतञ्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ६७ ।

लोटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

(२०) ऋदोरविति (उ४४२ पृ०) प्राप्ते जुसुवोरज्विधानं स्वरार्थम् रूपाभेदात् ।

(२१) वीराइत्यत्र पञ्चम्यर्थे प्रथमेत्याशयेन व्याचष्टे वृषादिभ्य इति ।

(२२) कृन्देत्यादिना क्ते (उ४४५ पृ०) रङि ऋदृशोऽङीति (उ१०४ पृ०) युषे रपरत्वम् ।

लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ ।

लेटः अट् आट् एतावगमौ सप्तौ च(२३) पितौ । सिब्वञ्जलं
णिद्वक्तव्यः * । वृद्धिः । 'प्रण आयुं पितारिपत्'(२४) । 'सुपेशस
स्कारति जोषिपदि' (२५) । 'आसाविपत्(२६) अर्शसानाय ।
सिपद्लोपस्य चाभावे' । 'पताति (२७) दिद्यत्' । 'प्रियसूर्य्ये
प्रियोऽग्गाभवाति' ।

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ६८ ।

लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव (२८) करवावः ।
टेरेत्त्वम् (७२२४० सू०) ।

आत ए । ३ । ४ । ६५ ।

लेट आकारस्य ऐः स्यात् । 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयतै'(२६) ।
तामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्त्वन्न अन्य-
था हि ऐटमेव विदध्यात् । 'यो यजाति(३०) यजात' इति ।

(२३) आडुत्तमस्येति (७१५ सू०) सूतान्कण्डूकुडुत्या पिञ्जेत्युवच्चाह तौ च
पिताविति

(२४) तारिषदिति तृधातोस्त्रिपदकारलोपे सिप इति वृद्धौ अटि सिद्धम् ।

(२५) जोषिषदिति जुषधातोर्व्यत्ययेन परस्मैपदे पूर्व्वकर्त्तव्यं गुणोऽत्र विशेषः ।

(२६) आसाविषदिति आहपूर्व्वकात् सुधातोः प्राग्वत् वृद्धिरत्र विशेषः ।

(२७) पतातीत्यत्र सिपोऽभावे इकारलोपाभावे च आडागमे सिद्धम् ।

(२८) करवावेति अन्त्यस्य भयथा(४६३ सू०) इत्युक्तेः सार्व्वधातुकत्वात् विकरणे उः

आटोऽडित्त्वात् विकरणस्य गुणः डित्त्वाभावाच्च करोतेर्नोत्त्वम् ।

(२६) मादयतेर्दन्नाङ्गे ट् आतऐरिति तामित्याकारस्य ऐत्वे रूपसिद्धिः ।

(३०) आटऐत्वं नेत्युक्तं तस्य फलमाह यजातीति यजधातोस्त्रिपदिति सिद्धम्

वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ६६ ।

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आतये इत्यस्य विषयं विना(३१) ।
‘पशूनामीशै’ । ‘ग्रहा गृह्यान्तै’ । अन्यत्र किम् “सुप्रयसा
मादयते” ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ।

पणबन्धे(३२) आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात् । ‘अहमेव पशूनामी
शै’ । ‘नेज्जिह्वायन्तो (३३) नरकम्पताम’ । हलः ञः
शानञ्जौ(७।६५४०) ।

कृन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ।

अपिशब्दाच्छानच् । हृग्रहोर्भे ष्कृन्दसीति^{३३} हस्य भः । ‘गृभाय
जिह्वाया मधु’ । ‘बधान देव ! सवितः’ । अनिदिता-मिति
(१७८४०) बध्नातेर्नलोपः । ‘गृभ्णामि ते’ । ‘मध्वा जभार’ ।

व्यत्ययो वज्जलम् । ३ । १ । ८५ ।

विकरणानां वज्जलं व्यत्ययः स्यात् कृन्दसि । “आण्डाशुक्लस्य
भेदति” । भिनत्तीति प्राप्ते । “जरसा मरते पतिः” । म्वियत

(३१) अचत्वपदं व्याचष्टे विषयं विनेति सन्निधानात्तस्यैव भेदपतियोगित्वौ
चित्यात् ।

(३२) यदि भवानिदं कुर्यात्तर्हि इदमहं दास्यामीति समयकरणं-पण-
बन्धः, आशङ्का सम्भावना । अहमेवेति त्विपरविजयाय देवैः प्रा-
र्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशवोऽत्र संचारिणः । मनो०

(३३) न इदिति छेदः इच्छब्द आशङ्काद्योतकः जिह्वाचरणे नरकपातः
सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः । मनो०

इति प्राप्ते । 'इन्द्रोवसो न नेपतु' । नयतेर्लोट् शष्पिपौ द्वौ विकरणौ । 'इन्द्रेण युजा तरुपेम(३४)वृत्रम्' । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् उः शिप् शप् चेति तयो विकरणाः ।

“सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङाञ्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रज्ञदेपां सोऽपि च सिध्यति वाङ्मलेन” ।
 'धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते' । 'चपालं ये अश्वयूमाय तच्चति' । तच्चन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । 'ब्रह्मचारिणमिच्छते' । इच्छतीति प्राप्ते । 'प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति" । युध्यत इति प्राप्ते । 'मधोस्तृप्ता इवासते' । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । 'अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः' । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन' । लुटोविषये लृट् । 'तमसोगाश्चदुचत्' । अधुक्षदिति प्राप्ते । 'मित्तवयञ्च सूरयः' । मित्तावयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययसु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तथा च तद्वाचिनां छत्तद्वितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अशिवपये अच् । अवग्रहे(३५)विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्प्राशिष्यडिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

लिङ्प्राशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ।

(३४) उपप्रत्ययान्तस्य शिपं प्रत्ययङ्गत्वात् न गुणः सिबन्तस्य यपि लघूपध गुणः प्राप्तेऽपि वाङ्मलकात् भवतीति बोध्यम् । भमोः

(३५) कर्मण्यपि अचि च कृते रूपभेदाभावेऽपि अवग्रहोविषयज्ञस्य भेदः कर्मण्यपि कृते उपपद्यमानः अचि तु अन्तसाद् इति कर्मण्येति भेद इतितत्कृतः स्वरविशेषः ।

आशीलिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वचउम्(११७ष्ट०) ।
 'मन्त्रं वोचेमाग्नये' । दृशेरग्वक्तव्यः * । 'पितरञ्च दृशेयन्मा-
 तरञ्च' । अङि तु ऋदृशोऽङीति (७१०४ष्ट०) गुणः स्यात् ।

छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ।

धात्वधिकारे उक्तप्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः
 स्यात् । 'वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वर्द्धयन्त्वित्यर्थः । आर्द्धधातु-
 कत्वाणिलोपः । विश्वखिरे । सार्वधातुकत्वात् ऋः ष्टमा-
 वश्च । ऊञ्जुवोरिति (७६८ष्ट०) ।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २

। १७१ ।

आदन्ताहवर्णान्ताङ्गमादेश्च किकिनौ स्तसौ च लिङ्गत् ।
 प्रपिः सोमम् । दृदिर्गाः । बश्चिर्वज्रम् । जग्गिर्युवा । 'जग्नि-
 र्वृत्रममितयम्' । जग्निः । लिङ्गङ्गावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृता-
 मिति(७६७ष्ट०)गुणवाधनार्थं कित्त्वम् । वज्रं छन्दसि(७५२१ष्ट०)
 इत्युच्चम् । तत्तरिः (३६) । जगुरिः ।

तुमर्थे (३७) सेसेनऽसेन्क्सेनसेनघ्यैअध्येन्क-
 ध्यकध्यैन्शध्यैण्ध्यैन्तवैतवङ्त्वेनः । ३ । ४ । ६ ।

(३६) सूत्रे आदिति सुखसुखार्थोदकारो न तु तकारस्तेन तात्परत्वाभावा-
 दीर्षादपि किकिनावित्याशयेनाह तत्तरिरिति ।

(३७) तुमनोऽर्थस्तुमर्थो भाव एव अव्ययत्वतोभावे इत्युक्तेः स च साध्य-
 रूपः प्रत्यये तुमादय इति प्रागुक्तेः ।

से । 'वच्चे रायः' । सेन् । तावामेपे । असे । 'शरदोजीवसे
धाः' । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेपे । कसेन् । 'गवामिव
श्रियसे' । अध्ये अध्येन् । 'जठरम्पृणध्वै' । पघे आद्युदात्तः ।
कध्वे कध्वेन् । आङ्गवध्वै । पघे नित्स्वरः । शध्वै ।
'राधसः सह मादयध्वै' । शध्वेन् । 'वायवे पिवध्वै' (३८) ।
तवे । दातवाङ्गिति । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्त्तवे ।

प्रयैरोहिष्यै अव्यधिष्यै । ३ । ४ । १० ।

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुम् अव्यथितुमित्यर्थः ।

दृशे विख्ये च (३९) । ३ । ४ । ११ ।

दृष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

शक्ति णमुलकमुलौ । ३ । ४ । १२ ।

शक्तोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । 'विभागं नाशकत्' । 'अप-
लुपं नाशकत्' । विभक्तुमपलोमुमित्यर्थः ।

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ।

ईश्वरो 'विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिखः' (४०) । विचरितुं
विलेखितुमित्यर्थः ।

(३८) पिवध्वै इत्यत्र यक्प्रसङ्गे शप् पिवादेशश्च बाङ्गलकात् ।

(३९) एतौ दृशेर्विपूर्वात् ख्यातेश्च तुमर्थे केप्रत्ययान्ततया निपातितौ ।

(४०) 'क्रातोऽनुकसुन' (२.४.४०) इत्यव्ययत्वाद्दिभक्तोर्लुकि लुमच्चादसन्तत्वेऽपि
न दीर्घः ।

कृत्यार्थं तवैकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ।

‘न स्तेच्छितवै’ । ‘अवगाहे’ । दिहक्षेणः । “सूर्यस्य कर्तव्यम्” ।

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ।

‘रिपुणा नावचक्षे’ अवस्थातव्यमित्यर्थः ।

भावलक्षणो स्थेण्कृञ्चद्विचरिद्धतमिजनिभ्य
स्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ।

‘आसंस्थातोः (४१) सीदन्ति’ । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः ।
उदेताः । अपकर्तोः । प्रविदतोः । प्रचरितोः । होतोः ।
आतमितोः । ‘काममाविजनितोः सम्भवानः’ ।

सृषिटदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ।

भावलक्षणे इत्येव । ‘पुरा क्रूरस्य विस्पृपो विरश्मिन्’ । ‘पुरा
जरित्त्वभ्य आभृतः’ ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेञ्चाऽजसौ (४२) । ४ । १ । ३१ ।

रात्रिशब्दान्ङीप् स्यात् अजस्विपये ह्यन्त्सि । ‘रात्री

(४१) संस्थादीनामयधित्वेन भावलक्षणत्वम् ।

(४२) न जसिः अजसिरेकार उच्चारणार्थः ।

स्य व्यदायती' । लोके तु क्दिक्कारादिति ङीष्प्रत्ययान्तः ।

नित्यञ्छन्दसि । ४ । १ । ४६ ।

बह्वादिभ्यञ्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । 'बह्वीषु हित्वा' ।
नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् २

भुवश्च । ४ । १ । ४७ ।

ङीष् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्रसंभ्य इति (३७८)
दु प्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उतइत्यनुवृत्तेः (४३) । उवडादेगस्तु
सौतः । मुद्गलाच्छन्दसि लिञ्च * (४४) । ङीपोलित्वमानुक्
चागमः । लित्स्वरः । 'रथीरभून्मुद्गलानी' ।

दीर्घजिह्वीञ्च छन्दसि । ४ । १ । ५६ ।

संयोगोपधत्वाद्प्राप्तो ङीष्प्रविधीयते । 'असुरी वै दीर्घ-
जिह्वी देवानां यज्ञवाट्' ।

कद्रुकमण्डलवोञ्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ।

ऊङ् स्यात् । 'कद्रुश्च वै कमण्डलूः' । रुग्गुलुमधुजतुपतया-
लूनामिति वक्तव्यम् * । रुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ।
अव्ययात्तत्रम् (५५७४०) । आविध्यस्योपसंख्यानञ्छन्दसि * ।
'आविध्यो वर्द्धते' ।

(४३) वीतोऽणपचनात् (२२६४०) इत्यत उकारानस्यैवातुवर्त्तनादित्यर्थः ।

(४४) इन्द्रवरुणेति (२३१४०) सूत्रस्य 'वार्त्तिकमिदमतस्तत्सूत्रवान्ङीष् प्यातुकु
चातुवर्त्तते इत्याशयेनाहारात् ङ् चागमइति ।

छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ।

धर्माभ्यः । ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ।

वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ।

ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ।

हैमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ।

छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभागउत्तरार्थः ।

शौनकादि (४५) व्यञ्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ।

णिनिः प्रोक्ते । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौ-
नकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् शौनकीया शिखा ।

द्व्यञ्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ।

विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं वर्हिः । “यस्य पर्शमयी
जुहः” ।

नोत्वद्भ्रुविल्वात् । ४ । ३ । १५१ ।

उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिख्यम् । वर्द्धं चर्म तस्य विकारो
वाङ्गी रज्जुः । वैल्लो यूपः । सभाया यः (६२ ४४०) ।

दृञ्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ।

सभेयो युवा ।

भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ।

(३५) एतत्सुक्तपूर्वाङ्गे ५६१ पृष्ठे शौनकादिगणो द्रष्टव्यः ।

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । “मेध्याय च नमः विद्युत्वाये च” । यथा-
यथं शैपिकाणामणादीनाञ्च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे
तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनाञ्छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा ।
मुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मौञ्जवतः । “सोमस्येव
मौञ्जवतस्य भवः” । आचतुर्थसमाप्तेऽन्तोऽधिकारः ।

पाथोनदोर्था डगम् । ४ । ४ । १११ ।

‘तमुत्वा पाथ्यो वृषा’ । “चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथ-
सि भवः पाथ्यः । नद्याम्भवो नाद्यः ।

वेशन्तहिमवद्भ्रामणा । ४ । ४ । ११२ ।

भवे । ‘वेशन्तीभ्यः स्वाहा’ । ‘हैमवतीभ्यः स्वाहा’ ।

स्रोतसो विभापा डान्ङ्रौ । ४ । ४ । ११३ ।

पक्षे यत् । डान्ङ्रयोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोतः-
स्रोतस्यः ।

सगर्भसयूथसनुताद्यत् । ४ । ४ । ११४ ।

अनुम्नाता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । “यो नः सनुत्यः उत-
वा जिघत्सः” । नुतिर्नुतम् । नपुसके भावे क्तः (उ३६३४०) ।
सगर्भादयस्त्वयोऽपि कर्म्मधारयाः समानस्य ह्यन्दसीति
(४०२४०) सः । ततोभवार्थे यत् ।

उग्राहन् । ४ । ४ । ११५ ।

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । “आवः समं वृषभं तुग्रयास्विति वहृ-
चाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु
तुग्रशब्दइति वृत्तिः ।

अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ।

घञौ च । ४ । ४ । ११७ ।

चाद्यत् । अग्नेभवोऽग्रः-अग्रियः-अग्रीयः ।

समुद्राभ्रादृषः । ४ । ४ । ११८ ।

“समुद्रिया अश्वरसो मनोषिणम्” । “नानदतोऽभिय-
स्वेष ! घोषाः” ।

वर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ।

प्राग्घिताद्यदित्वेव(६२०४०) । “वर्हिषेषु निर्धिषु प्रियेषु” ।

दूतस्य भागकर्म्मणो । ४ । ४ । १२० ।

भागोऽंशः । दूत्यम् ।

रक्षोयातूनां हननी (४६) । ४ । ४ । १२१ ।

“या ते अग्ने ! रक्षस्या तनूः” ।

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ।

(४६) हन्यतेऽनयेति व्यत्पत्त्या करणेऽप्युट् । हननकारणमर्थः यातूनामिति व-
क्तवचननिर्देशात् यत्प्रत्ययेन वङ्नां रक्षसां हननप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनाम्प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् ।
हविष्यम् ।

असुरस्य खम् । ४ । ४ । १२३ ।

“असुर्यन्देवेभिर्धायि विश्वम्” ।

मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ।

आसुरी माया ।

तद्दानासामुपधानो मन्त्रइतोष्टकासु लुक्
च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्या । ऋतव्याः ।

अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ।

“आश्विनीरुपदधाति” ।

वयस्यासु मूर्धो मतुप् । ४ । ४ । १२७ ।

तद्दानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्त्तते । मतोरिति पद्मावर्त्य
षष्ठ्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुष्प्रात्
प्रथमस्य मतोर्लुक् च । वयशब्दवन्मन्तोपधेयास्त्रिष्टकासु ।
यस्मिन् मन्त्रे मूर्ध्वयः शब्दौ सन्तो नोपधेयासु । “मूर्ध्वन्वतीरुप”
“दधातीति प्रयोगः ।

मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ।

नभोऽम्भम् तदस्त्रिन्नस्तीति नभस्योमासः । ओजस्या तनूः ।

मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ ।

माधवः-मधव्यः ‡ ।

ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ।

ओजस्यमहः ओजसीनं वा ।

वेशोयशत्रादेर्भगाद्यल् । ४ । ४ । १३१ ।

वेशोबलं तदेव भगः । वेशोभग्यः । यशोभग्यः ।

ख च । ४ । ४ । १३२ ।

वेशोभगीनः । यशोभगीनः । योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनि-
रासार्थस्य ।

पूर्वैः कृतमिनियौ च । ४ । ४ । १३३ ।

“गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विलेभिः” । “एतेष्व्याः सरितः पूर्व्यासः” ।

अङ्घ्रिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ।

“वस्येदमप्यं हविः” ।

सहस्रे सन्धितौ घः । ४ । ४ । १३५ ।

“सहस्त्रियासोऽपान्धोर्मायः” । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ।

मतौ च । ४ । ४ । १३६ ।

‡ मधोरिति (४, ४, १३९) सूत्रेण पक्षे यत् ।

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ।

सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ।

सोम्यो (४७) ब्राह्मणः यज्ञार्ह इत्यर्थः ।

मये च । ४ । ४ । १३८ ।

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममय(४)
मित्यर्थः ।

मघोः । ४ । ४ । १३९ ।

मधुशब्दान्मयडर्थे यत् स्यात् । मधय्यः मधुमय इत्यर्थः ।

वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ।

चान्मयडर्थे यत् । वसय्यः । अक्षरसमूहे छन्दसउपसंख्या
नम् । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यदित्यर्थः ।
'आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु औपडिति चतुरक्षरं यजेति
द्वयक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वयक्षरो वपट्कारः एष वै
सप्तदशाक्षरञ्छन्दस्यः" ।

नक्षत्राद् घः । ४ । ४ । १४१ ।

स्वार्थे । " नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा" ।

(४७) लोके शरादिषु पाठेन(५६६४०)मयट् । सोमइव सोम्यइति तु स्वार्थे
यति बोध्यम् ।

(४८) व्यागतविकारावयवप्रकृता मयडर्थास्तेष्वर्थेष्वित्यर्थे सोम्येति इति
पाठम्, स्वार्थे व्यजेति बोध्यम् ।

सर्व देवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ।

स्वार्थे । “सविता न सुवतु सर्व्वतातिम्” । “प्रदक्षिणि देव-
तातिर्हराणः” ।

शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ।

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः ।
“याभिः शन्ताती भरथोद्दाशुषे” । “अथो अरिष्टतातये” (४६)

भावे च । ४ । ४ । १४४ ।

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छ न्दसि । शिवस्य भावः शिव-
तातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः * ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

तदस्य परिमाणमिति (६३६ष्ट०) वर्ग इति (६४०ष्ट०) च । “सप्त
साप्तानि असृजत्” । सप्त वर्गानित्यर्थः । शन्शतोर्दिनिच्छन्द-
सि * । तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः
त्रिंशिनोमासाः । विंशतेश्चेति वाच्यम्* । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(४६) भाषायां शन्तातिप्रभृतीनां प्रयोगोनास्त्येव अतएव वीरचरिते अरि-
ष्टतातिमित्यस्य सिद्धयेऽस्माभिरयामेव गतिस्वररीकृत्य व्याख्यातम्
तत्र सत्कृततदीयव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

सुप्रदस्यदोः सादृश्ये वतुषवाच्यः । “त्वावतः (५०) पुरुर-
वसोः” । त्वावानन्यः । “यज्ञं विप्रस्य मावतः” । दण्डादिभ्यो
यत् (६४।१०) ।

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ।

प्रातिपदिकमात्रात्तद्दर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । “सादन्यम्
विदथ्यम्” ।

वत्सारान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः (५१) ।

सम्परिपूर्वात् ख च । ५ । १ । ६२ ।

षाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिषत्सरीणः-परिव-
त्सरीयः ।

छन्दसि घम् । ५ । १ । १०६ ।

षट्पुगन्तात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । “भाग षत्वियः” ।

उपमर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

धात्वर्थविगिष्टे साधने वर्त्तमानादुपमर्गादुत्तरे स्वार्ये घतिः
न्यात् । यदुदतः । निवतः । उद्वताम्विगतानित्यर्थः ।

घट्ट च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

(१०) अविनेति प्रागम् प्रथयेत्तरपदयोरेति (१।८८) तादृशे वा
वरेणाम् (१।८९) इत्याणम् ।

(११) इदं इमं एतिरेदरा वराइवंइतायां प्रतिप्रवितासो च तस्यैव
इदम् ।

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटः थट् स्यान्मट् च । पञ्चमम्-
पञ्चमन् ।

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

५ । २ । ८६ ।

पर्यवस्थाता शतुः । “अपत्यं परिपन्थिनम् विदन्” । “मा त्वा
परिपरिणौ विदम्” ।

वज्रलञ्छन्दसि । ५ । २ । १२२ ।

मत्वर्थे विनिः स्यात् । “अग्निस्ते ओजस्वी” । छन्दोविन्प्रकरणे
ओद्ग्राप्तेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ।
इति दीर्घः । “मंहिष्ठमुभयाविनम्” । “शुनमोद्ग्राव्यचक्षत” ।
छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ * । इ । “रथीरभूत्” । “सुमङ्ग
लीरियं बधूः” । “मघवानमीमहे” ।

तयोर्दाहिर्लौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ।

इदन्तदोर्व्यथासंख्यं स्तः । “इदा हि व उपस्तुतिम्” । तर्हि ।

था हेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ।

किमस्या स्याद्धेतौ प्रकारे च । “कथा ग्रामं न पृच्छसि” ।
“कथा दाशेम” ।

पञ्च पञ्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ।

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । “पञ्च हि सः” । “नो ते पञ्चा” ।

तुच्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ।

पू०ई . सिद्धान्तकौमुदी ।

लजन्तासृन्नन्ताच्च इठनीयसुनौ सः । “जासुतिं करिष्ठः” ।
“दीहीयसी धेनुः” ।

प्रत्नपूर्वविश्वे मात् थाल् छन्दसि । पू । ३ । १११ ।
इवार्थे । “तं प्रत्नया पूर्वया विश्वथेमया” ।

अमु च छन्दसि । पू । ४ । १२ ।
किमेत्तिडव्ययघादित्येव । चादासु । “प्रतर नय प्रतराम्” ।

वृकज्येष्ठाभ्यान्तिल्तातिलौ च छन्दसि । पू
। ४ । ४१ ।

स्वार्थे । “यो नो दूरे वो वृकतिः” । “ज्येष्ठतातिं वर्हिषदम्” ।

अनसन्तान्नपंसकाच्छन्दसि । पू । ४ । १०३ ।
तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तः । “ब्रह्मसामं भवति” ।
“देवच्छन्दसानि” ।

वज्रप्रजाश्छन्दसि । पू । ४ । १२३ ।
“वज्रप्रजा निष्कृतिमाविवेश” ।

छन्दसि च । पू । ४ । १४२ ।
दन्तस्य दत् स्याद्वज्रवीही । “उभयतोदतः प्रति गृह्णाति” ।

ऋतश्छन्दसि । पू । ४ । १५८ ।

ऋदन्ताद्वज्रवीहेर्न कप् । ऋता माता यस्य ऋतमाता ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे (५६४) । छन्दसि वेति वक्तव्यम् * । “यो जागार”
‘दाति प्रियाणि’ ।

तुजादीनान्दीर्घाऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ।

तुजादिराकृतिगणः । “प्रभरा तूतुजानः” । “सूर्ये मामहा-
नम्” । “दाधारयः पृथिवीम्” । “स तूताव” ।

बङ्गलञ्छन्दसि । ६ । १ । ३४ ।

ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । “इन्द्रमाङ्गवे ऊतये” । ऋचि तेरुत्तर
पदादिलोपश्च छन्दसि * । ऋक्शब्दे परे तेः सम्प्रसारण-
मुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । त्वचं सूक्तम् । छन्दसि
किम् ? तृचानि । रयेर्भतौ बङ्गलम् । रेवान् । “रयि-
मान् पुष्टिवर्द्धनः” ।

चायः की । ६ । १ । ३५ ।

“नाभ्यञ्चिर्न च निचिक्युरन्यम्” । लिङ्यसि रूपम् । बङ्गल-
ग्रहणानुवृत्तेर्नेह । “अग्निं ज्योतिर्निचाय्य” ।

अपस्पृधेधामानृचुरानृङ्गश्चिच्युषेतित्याजश्रा-
ताश्रितमाशीराशीर्त्ताः । ६ । १ । ३६ ।

एते छन्दसि निपात्यन्ते । “इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेधाम्” ।
“अर्कमानृचुः” । “वसूत्यानृङ्गः” । अचैरहेश्च लिङ्यसि । चिच्यु-
षे । च्युङो लिटि षासि । “यस्तित्याज” । त्यजेर्णलि “आतास्त-

इन्द्रसोमाः” । “श्रिता नो ग्रहाः” । श्रीज पाके निष्ठायाम् ।
 “नाशीरं दुदुहे” । “मथ्यत आशीर्त्तः” । श्रीज एव क्विपि
 निष्ठायाञ्च ।

खिदेच्छन्दसि । ई । १ । ५२ ।

खिद् दैन्ये । अस्यैचजात् स्यात् । चिखाद् । चिखिदेत्यर्थः ।

शीर्षिच्छन्दसि । ई । १ । ६० ।

शिरःशब्दस्य शीर्षिन् स्यात् । “शीर्षो जगतः” ।

वा छन्दसि । ई । १ । १०६ ।

दीर्षाञ्जसि इति च पूर्वसर्वर्णदीर्षो वा स्यात् । वाराही
 वाराह्यौ । “मानुषीरीलते विप्रः” । उत्तररहस्यद्वयेऽपीदं (५२)
 वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीञ्च श-
 म्यञ्च । सूर्यं सूर्यि च । सम्प्रसारणाच्चेति (१४८४०) पूर्व-
 रूपमपि वा । इज्यमानः यज्यमानः ।

श्रेच्छन्दसि बहुलम् । ई । १ । ७० ।

लोपः स्यात् । “या ते गात्राणाम्” । “ता पिण्डानम् । एम
 त्रादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्” * । “अपां त्विमन्” ।
 “अपां त्वोद्गन्” ।

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ई । १ । ८३ ।

(५२) अमि पूर्व ८०५) इति सम्प्रसारणाच्चेति (१४८५०) अविमस्त्रद्वये इत्यर्थः ।

विभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपा-
तनम् । प्रवेयमित्यन्यत् । छन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् ।
हृदय्या उपसंख्यानम् * । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे
छन्दसि (उ४६७७) यत् ।

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ई । १ । ११५ ।

चकृत्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकार
यकारेऽति । “उपप्रयन्तो अध्वरम्” । “सुजाते अश्वसूदृते ।
अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति” । अव्यपरे किम् ?
“नेऽवदन् । तेऽयजन्” ।

अव्यादवद्यादवक्रमुत्रतायमवत्ववस्युषु च ।

ई । १ । ११६ ।

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । “वसुभिर्नो अव्यात्” । “मित-
महो अवद्यात्” । “मा शिवासो अवक्रमुः” । “ते नो अव्रताः” ।
“शतधारो अयं मणिः” । “ते नो अवन्तु” । “कुशिकासो अव-
स्यवः ।” यद्यपि बहुचैः “तेनोऽवन्तु रघतूः सोऽयमागात्”
“तेऽरुणेभिः” इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुल-
कात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिकएवायमर्थः ।

यजुष्युरः । ई । १ । ११७ ।

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । “उरो अन्तरिक्षम्” ।
यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

आपोजुपाणोऽृष्णोवर्षिष्ठे अग्ने-अम्बाले-अम्बि-
केपूर्वे । ई । १ । ११८ ।

यजुषि अति प्रकृत्या । “आपो अस्मान्नातरः” । “जुपाणो अग्नि
राज्यसु” । “ऽृष्णो अंशुभ्याम्” । “वर्षिष्ठे अधिनाके” ।
“अम्बे अम्बाले अम्बिके” । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति
(११७४०) हस्रो न ।

अङ्ग इत्यादौ च । ई । १ । ११९ ।

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या
यजुषि । “प्राणो अङ्गे अङ्गेऽदीव्यत्” । “अङ्गे अङ्गे
अशोचिपम्” ।

अनुदात्ते च कुधपरे । ई । १ । १२० ।

कवर्गभकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । “अयं
सोऽग्निः” । “अयं सो अध्वरः” । अनुदात्ते किम् ? “अशो-
ऽग्रे रुद्रे” । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् ? “सोऽय-
मग्निमन्तः” ।

अवपथासि च । ई । १२१ ।

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या ।
“वीरुद्रेभ्यो अवपथाः” । वपेस्थसि लङि तिङ्ङितिङ् (७६।२४०)
इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? “यदुद्रेभ्योऽवपथाः ।”
निपातैर्यञ्जेति (७६।२४०) निघातो न ।

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ई । १ । १२२ ।

आङोऽङि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । “अम्ब आ

—अपः” । “गभीर आ उग्रपुत्रे” । ईपात्रचादीनाञ्छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः * । “ईपा अचो हिरण्ययः” । “ज्याइ-यम्” । “पूषा अविः” ।

स्यञ्छन्दसि वज्रलम् । ई । १ । १३३ ।

स्यइत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । “एष स्य भानुः” ।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ३ । १ । १५१ ।

ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । “हरिञ्चन्द्रो मरुद्गणः” । सुञ्चन्द्रस्य ।

पितरामातरा च छन्दसि । ई । ३ । ३३ ।

इन्हे निपातः । “आ मा गन्तां पितरामातरा च” । चाद्वीपरीत मपि । “न मातरापितरा नूचि दिष्टौ” । समानस्य छन्दस्यमूर्ध्व प्रभृत्युदकेषु (६१२ पृ०) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां वज्रलम् * । विष्वग्देवयोरद्रया-देशः । (१७६ पृ०) “विश्वाची च घृताची च” । “देवद्रीची-न्दयत देवयन्तः” । “सा कद्रुची” ।

सध मादस्योञ्छन्दसि । ई । ३ । ६६ ।

सहस्य सधादेशः स्यात् । “इन्द्र त्वास्मिन् सध मादे” । “सोमःसध स्यत्” ।

पथि च छन्दसि । ई । ३ । १०८ ।

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः क्व का च । क्वपथः । कापथः । कुपथः ।

साढैर साढ्वा साढेति निगमे । ६ । ३ । ११३ ।

सहेः क्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृणि तृतीयं निपात्यते । ‘मरुद्धि
रुग्र घतनासु साढैर’ । अचोर्माध्यस्थस्य ङस्य लः ङस्य रहस्य
प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि

“द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स ङकारो लकारः ।
रहकारतामेति स एव चास्य ङकार सन्नुष्मणा सम्पाद्युक्त” इति ।

छन्दसि च । ६ । ३ । १२६

अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।-

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ६ ।

३ । १३१ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्ववावती । सोमावती । “इन्द्रियवान्मदि-
न्तमः” । “विश्वकर्मणा विश्वदेव्यायता” ।

आपधेञ्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । “यद्दोपधीभ्यः” । “अद्धा आपधीषु” ।

ऋचि तुनुवमक्षुतङ्कुलोरुप्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ।

दीर्घः स्यात् । “आ तू न इन्द्र” । “नू नर्त्तः” । “उत वा धा स्य
नातत्” । “मक्षू गोमन्तमीममहे” । “भरता जातवेदसम्” । तडि-
ति यादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । “शृणोत प्राधा-
णः” । “क्रमनाः” । “अत्रा ते भद्रा” । “यत्रा नद्यक्ता ।
‘उरुप्याणः” ।

इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ।

ऋचि दीर्घ इत्येव । “अभीषु गाः सखीनाम्” । सुञ्ज इति । (उ५१७४०)पः । नञ् धातुस्योरुपुभ्य इति(उ५१८४०)णः ।

द्वाचोऽतस्तिडः । ई । ३ । १३५ ।

मन्त्रे दीर्घः । “विद्वाहि” । “चक्रा जरसम्” ।

निपातस्य च । ई । ३ । १३६ ।

“एवाहि ते” ।

कृन्दस्युभयथा । ई । ४ । ५ ।

नामि दीर्घो वा । “धाता तिसृणामिति” वचृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

वा प्रपूर्वस्य निगमे । ई । ४ । ६ ।

प्रपूर्वस्थान उपधाया वा दीर्घोऽसन्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् ? तच्चा । ऋभुघ्राणम् । तच्चाणौ ।

जनिता मन्त्रे । ई । ४ । ५३ ।

इडादौ षचि णिलोपो निपात्यते । “यो नः पिता जनिता” ।

शमिता यज्ञे । ई । ४ । ५४ ।

शमयितेत्यर्थः ।

युल्लवोर्दीर्घश्छन्दसि । ई । ४ । ५८ ।

त्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विसूय । छन्दसीति किम् ? आयुत्य आसुत्य । आडजादीनाम् (उ२७४०) ।

छन्दस्यऽपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ।

अमजादीनामित्यर्थः । आनट्(५३) । आवः । न माङ्-
योगे (७२०७०) ।

बङ्गलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ६ । ४ । ७५ ।

“जनिष्ठा उग्रः सङ्घसेतुराप” । “मा वः चैत्रे परंवीजान्यवाष्नुः” ।

दूरयोरे । ६ । ४ । ७६ ।

“प्रथम गर्भं दध्ने आपः” । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो-
लोप । अत्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं सूत्रे
द्विवचनान्तन्निर्दिष्टम् दूरयोरिति ।

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ८६ ।

भूसुधियोर्त्यण् स्यादियङुवडौ च । “वनेषु चित्तं विभ्वम्” विभुवं
वा । “सुधो हव्यमग्ने ” सुधियो वा । तन्वादीनां छन्दसि
बङ्गलम् * । “तन्व पुषेम” तनुव वा । तत्रस्वकम् त्रियस्वकम् वा

तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ९९ ।

एतयोरुपधालोपः कृडिति प्रत्यये । “वित्तिरे कवयः” ।

“शकुनाइव पशिम” । भाषायां वित्तेनिरे । पेटिम ।

घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ।

“सग्धिञ्च मे” । “वम्भा(५४) ते हरीधानाः” । ऊकल्भ्यो
हेर्धिः (७१४९२०)

(५३) आनडिति आवरिति नशिष्टजोर्लुङि मन्त्रे षसेत्यादिना(७४८१२०)

सो लुक् गुणश्च

(५४) “मसेर्जेति ताम् लुः”, परं नित्यञ्चाप्युपधालोप बाधिता वाङ्मकार्

माक् इत्यम् नतउपधालोपसलोपजश्लानि ।

अशृणुपृष्ठदृश्यच्छन्दसि । ई । ४ । १०२ ।

“अधी हवम्” । “अधुधी गिरः” । “रायसूर्द्धि” ।
“उरणस्कृधि” । “उपादधि” ।

वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ।

हिरपिवा ।

अडितश्च । ई । ४ । १०३ ।

हेधिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् शपः
हुरभ्यासदीर्घश्च । “अस्मि प्रयन्धि” । “दुयोधिः जातवेदः” ।
यसेः शपोलुक् । यौतेः शपः ह्युः । आडितः किम् ? प्रणीहि ।

मन्त्रेष्वानादेरात्मनः । ई । ४ । १४१ ।

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाडि । “लना देवेषु” ।

विभाषज्जोश्छन्दसि । ई । ४ । १६२ ।

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेवस्व । “त्वं रजिष्ठ-
मनुनेषि” ऋजिष्ठं वा ।

ऋत्व्यवास्वप्रवास्वमाध्वीहिरत्यया ऋन्दसि

। ई । ४ । १७५ ।

ऋतौ भवं ऋत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्वम्-वास्वञ्च ।
मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । “मध्वीर्नः स-

न्लोपधी” । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटोमशब्दस्य लोपो-
निपात्यते । “हिरण्ययेन सविता रथेना” ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

शीङोसट् (७।१।४४०) ।

वज्रलज्छन्दसि । ७ । १ । ८ ।

रुडागमः स्यात् । लोपस्तस्मात्क्षानेपदेष्विति (७५।८४०) पक्षे
तलोपः । ‘धेनवो दुह्वे’ । लोपाभावे “घृतन्दुघ्नते” । अहश्चम-
स्य (५५) । अतोभिसरेस् (६२४०) ।

वज्रलज्छन्दसि । ७ । १ । १० ।

“अग्निर्हैवेभिः” ।

नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ।

स्वमेरदृङ् न । “वार्त्तममितरम्” । छन्दसि किम् ? इतर-
त्काष्ठम् । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् (७४।६४४०)

क्तापि छन्दसि । ७ । १ । ३८ ।

यजमानं स्पर्धिपयित्वा ।

(५५) इधेर्मुह् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषवज्रलज्छन्दस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं निष्-
रुडागमे अहश्चमिति ।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयडाडयायाजालः

। ७ । १ । ३६ ।

‘ऋजवः सन्तु पय्याः’ । पय्यान इति प्राप्ते सुः । ‘परसे व्यो-
मन्’ । व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धीती । मती । सु-
दृती । धीत्या मत्या सुदृत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णादीर्घः । ‘या
सुरथा रथीतमा द्विविस्सृशा अश्विना’ । यौ सुरथौ द्विविस्सृ-
शावित्याद्विप्राप्ते आ । “नताद्वाह्मणम्” । नतमिति प्राप्ते
आत् । “न युष्मै राजबन्धवः” । “अस्मै इन्द्रा वृहस्पती” ।
युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते षे । उरुया । धृष्णुया । उरु-
या धृष्णुनेति प्राप्ते या । “नाभा पृथिव्याः” । नाभाविति
प्राप्ते डा । “ता अनुद्योच्यावयतात्” (५६) । अनुष्ठानमनुष्ठा
व्यवस्थावदङ् आडो ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् ।
“वसन्ता यजेत” वसन्ते इति प्राप्ते आल् । इयाडियाजी-
काराणानुपसंख्यानम् * । उर्विया । दार्विया । उरुणा
दारुणेति प्राप्ते इया । सुचेतिया । सुचेतिणेति प्राप्ते डि-
याच् । “दृतिन्न शुष्कं सरसी प्रयानम्” डेरीकार इत्याङ् ।
तत्त्वाद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु
डीपन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं ऋग्यम् ।
आडयाजयारामुपसंख्यानम् । “अ वाहवा सिस्तम्” । वा-
ङ्ङनेति प्राप्ते आडादेशः । वेर्ङ्ङीतीति (१८६०) गुणः । स्वप्नया ।

(५६) अनुष्ठया उ भोः ध्यावयतात् पृथक्करोत्वित्यर्थः अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ्
आङः (टाइत्वस्य) स्थाने आदेशे टिलोपे अनुष्ठादिति सिद्धम् ।

स्वप्नेनेति प्राप्तो अयाच् । “स नः सिन्धु मिव नावया” । नावेति
प्राप्तो अयार् । रितस्वरः (७५६४४०) ।

अमोमश् । ७ । १ । ४० ।

मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिप्त्वात्
सर्वादेशः । अस्तिमिचइति (७२०४०) ईट् । “वधीं वत्वम्” । अव-
धिप मिति प्राप्ते ।

लोपस्तत्रात्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ।

छन्दसि । “देवा अदुह्र” । अदुहतेति प्राप्ते “दक्षिणतः शये”
शेते इति प्राप्ते । आत्मनेइति किम् ? “उत्सन्दुहन्ति” ।

ध्वमोध्वात् । ७ । १ । ४२ ।

“अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्” । वारयध्वमिति प्राप्ते ।

यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ।

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । “यजध्वैनं
प्रियमेधाः” । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः
प्रमादिकी ।

तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ।

छोटो मध्यमपुरुषवज्जवचनस्य स्थाने तात्प्यात् । “गात्रमस्य नूनं
ऋणुतात्” । ऋणुतेति प्राप्ते । “सूर्यश्चक्षुर्गमयतात्” । गमद-
तेति प्राप्ते ।

तप्तनप्तनयनाञ्च । ७ । १ । ४५ ।

तस्येत्येव । “ऋणोत ग्रावाणः” । ऋणुतेति प्राप्ते तप् । सुने
तन “पचतन ब्रह्मवाहसे” । “दधातन द्रविणच्चित्तमस्यै” ।
तनप् । “मरुतस्तज्जुष्टनः” । जुपध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन
परस्यौपदम् लुच्च । “विश्वे-देवासो मरुतो यतिष्ठन” । यत्-
संख्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्यैस्तस्य
यनादेशः ।

इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ।

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकारउच्चारणार्थः । मस्र्इत्य-
यमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस्र्इगागमः स्या-
दिति यावत् । “नमोभरन्त इमसि” । “त्वमस्माकन्तव
स्मसि” । इमाइति स्म इति च प्राप्ते ।

त्वाो यक् । ७ । १ । ४७ ।

‘दिवं सुपर्णो गत्वाय’ ।

इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ।

त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । “इष्टीनं देवान्” ।
इष्ट्वा इति प्राप्ते ।

स्तात्वग्रादयञ्च । ७ । १ । ४९ ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते ।

५२० सिद्धान्तकौमुदी ।

“स्विन्नः खात्वी मलादिव” । “पीत्वी सोमस्य वाट्ठे” ।
खात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ।

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । वा-
ल्लणासः ।

श्रीग्रामण्योऽकृन्दसि । ७ । १ । ५१ ।

ग्रामो बुट् । “श्रीणामुदारो धरुणो रवीणाम्” । “सूत
ग्रामणीनाम्” ।

गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ।

“विद्याहि त्वा गोपितं शूरगोनाम्” । पदान्ते किम् ? “गवां
शता षट्शतमेपु” । पादान्तेऽपि क्वचिन्न कृन्दसि सर्वेषां
वैकल्पिकत्वात् । “विराजं गोपितं गवाम्” ।

कृन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ।

अस्यरादीनामनङ् । “इन्द्रो दधीचोऽस्यभि” ।

ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ।

अस्यरादीनामित्येव । “अचीभ्यान्ते नासिकाभ्याम्” ।

टक्स्ववसू तवसाऽकृन्दसि । ७ । १ । ८३ ।

एषां नुम् स्यात् सौ । “कीहडिडन्द्रः” स्ववान् । स्वतावान् ।
उदोष्पूर्यस्य (७।१।८४) ।

त्ययस्यात् कादित्वन्नेति वाच्यम् । “हिरण्यवर्ष्मः शुचय
पावकाः” (५८) ।

घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ।

“दधद्रत्नानि दाशुषे” । “सोमोददद्गन्धर्वीय” । “यदग्नि-
रग्नये ददात्” ।

मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ।

श्रिति ह्रस्वः । “प्र-मिणन्ति व्रतानि” । लोके प्र-भीणाति ।
अस्तिचिचोऽष्टके (७२०ष्ट०) ।

वङ्गलञ्छन्दसि । ७ । ३ । ९७ ।

“सर्वमा(५९)इदम्” । ह्रस्वस्य गुणः(१०८ष्ट०) । जसि च(१०८ष्ट०) ।
जसादिषु छन्दसि वावचनम्नाङ्णौ चङुप्रधायाः * । “अधा
शतक्रत्वो यूयम्” । शतक्रत्वः । “पश्वे नृभ्यो यथागमे” ।
पश्वे । नाभ्यस्तस्याचीति (७११ष्ट०) निषेधे वङ्गलञ्छन्दसीति
वक्तव्यम् । जुजोषत् ।

नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ।

छन्दसि विषये चङुप्रधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् ॥ अवी-
दधत् ।

न छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ।

(५८) लोके तु मत्तयस्यकात् पूर्वस्याकारस्येत्वं (२११ष्ट० सू०) तेन पाविका-
इत्येव ।

(५९) इदं सर्वम् आः आसीदित्यर्थः अस्तेर्लेडि रंडभावे रूपसिद्धिः ।

कव्यध्वरष्टतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३६ ।

“सपूर्व्या निविदा कव्यतायोः” । “अध्वर्युं वा मधुपाणिम्” ।
दमयन्तं षतन्मुम् । दधातेर्हिः (७३६०४०) जहातेश्च क्ति (७४६४४०) ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ।

हित्वा शरीरम् हीत्वा वा ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७

। ४ । ४५ ।

सु-वसु-नेम-एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्त्वन्निपात्यते । “गर्भं
माता सुधितं रक्षणासु” । “वसुधितमग्नौ” । “नेमधिता न
पैस्या” । क्तिन्वपि दृश्यते । “उत श्वेतं वसुधितिन्निरैके” । “धिष्व
वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते” । धत्खेति प्राप्ते । “सुरेता रेतो
धिषीय” । आशीर्लिङ् इट् इटोऽम् धासीयेति प्राप्ते ।
अपो भि (१६२४०) । मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । “माङ्गिः
शरङ्गिः” । स्ववःस्वतवसोरुपसञ्चेष्यते । स्ववङ्गिः । अवतेर-
सुन् । शोभनमत्रोयेषान्ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्वोधातु-
स्वास्मादसुन् । स्वन्तवो येषान्तैः । स्वतवङ्गिः । “समुपङ्गिरजा-
यथाः” । मिथुनेऽसिः (७४२७४०) । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्ययइति
हरदन्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उपः किदिति (७४२७४०) प्रा-
ग्वप्राख्यातम् । न कवतेर्व्यङ्ङि (७२०६४०) ।

कषेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ।

यङि अभ्यासस्य चुत्वन्न । करीकष्यते ।

दाघत्तिर्द्वत्तिर्द्विर्षिवोभूवुतेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽ-
 पनीफणत्संसिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदङ्गरिभ्रद्वि-
 ध्वतोद्विद्युतत्तरित्ततःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्या-
 गनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ।

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयः धृडोधारयतेर्ष्या । भवते
 र्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भापायां गुणोलभ्यते । तिजेर्य
 ङ्लुगन्तात्तङ् । इयत्तेर्लटि हलादिशेषापवादेन रेफस्य लत्वम्,
 इच्चाभावश्च निपात्यते । “अलर्षिं युध्मं खजकत् पुरन्दर” ॥
 सिपा निर्देशो न तन्त्वम् । “अलर्त्तिं दत्त उत” । फणतेराङ्-
 पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य निगागमो निपात्यते ।
 “अन्वापनीफणत्” । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्या-
 सस्य निक् । धातुसकारस्य पत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तसाभ्या-
 सस्य चुत्वाभावः । करिक्रत् । क्रन्देर्लुङि च्चेरङ् द्विवचनमभ्या-
 सस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । “कनिक्रदज्जनुपम्” । अक्रन्दी-
 दित्यर्थः । विभर्त्तेः शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः रिगागमश्च ।
 “यो भरिभ्रदोपधीपु” । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य
 विगागमः धातोर्च्कारलोपश्च । “द्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य” ।
 द्युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽच्च विगागमश्च । “द्विद्युत-
 हीर्षः शोशुचानः” । तरतेःशतरि श्चौ अभ्यासस्य रिगागमः ।
 “सङ्घोर्जातरित्ततः” । सृपे शतरि श्चौ द्वितीयेकवचने रीगाग-
 मोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि ह्यावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लटि-
 णल् णभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि

ज्ञावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । “वक्ष्यन्ती वेदागनी-
गन्ति कर्णस्” ।

ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ।

सूतेर्लिटि परस्मैपदं बुगागमोऽभ्यासस्य चात्त्वन्निपात्यते ।
‘गट्टिः ससूव स्थविरम्’ । सुपुवेइति भाषायाम् ।

बङ्गलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ।

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । “पूर्णी विवटि” । वशेरेतद्रूपम्
इति सप्तमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोद्ः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ।

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । “प्रप्रायमग्नि” । “संसमिद्यु वसे” ।
“उपोप मे परामृश” । “किन्नोडुडु हर्षसे” ।

छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ।

इवर्णान्ताद्गोफान्ताच्च परस्य मतोर्म्मस्य वः स्यात् । “हरिवते
हृर्यश्वाय” । गीर्वान् ।

अनो नुट् । ८ । २ । १६ ।

अन्नन्ताग्मतोर्नुट् स्यात् “अचखन्तः कर्षवन्तः” । “अस्य-
न्वन्त यदनस्था” ।

नाद्वस्य । ८ । २ । १७ ।

नान्तात् परस्य वस्य नुट् । “सुपयिन्तरः” । भूरिदान् सुद्धा-
च्यः * । “भूरिदावत्तरोजनः” । इद्रयिनः * । “रथीतरः ।
“रथीतमं रथीनाम्” ।

नसत्तनिप्रत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि क्न्द-
सि । ८ । २ । ११ ।

सदेर्नञ्पूर्व्वान्निपूर्व्वान्निष्ठायान्त्वाभावो निपात्यते । “न-
सत्तमञ्चसा” । “निप्रत्तमस्य चरतः” । असन्नन्निपणमिति
प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्व्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरते; तुर्वीत्य-
स्य वा । सूर्त्तमिति ह् इत्यस्य । गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य ।

अन्नरूधरवरित्युभयथा क्न्दसि । ८ । २ । ७० ।

रुवी रेफो वा । अन्न(६०) एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊध-
रेव । अवएव-अवरेव ।

भुवञ्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ।

भुव इति-भुवरिति ।

ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओ शब्दस्य श्रुतः स्यात् कारन्तो । “ओम् इ अग्निमीले पुरो-
हितम्” । अभ्यादाने किम् ? ‘ओमित्येकाक्षरम्’ ।

(६०) अन्नम् शब्द ईपथे सप्तजुवोरिति (७७४) इत्यप्राप्ते रत्वाच्च-
निपातकम् ।

ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ।

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? “ये जजामहे ३” ।

प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्मणि टेरोसित्यादेशः स्यात् । “अपां रेतांसि जिन्व-
तोस्” ३ । टेः किम् ? हलन्ते अन्यस्य मा भूत् ।

याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्यस्य टेःसुतो यज्ञकर्मणि ।
‘जिह्वाजग्ने ! चक्षुषे हव्यवाह’ ३ । अन्तः किम् ? । याज्या-
नाष्टचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य
चेष्यते ।

ब्रूहिप्रैष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ।

एषामादेः सुतो यज्ञकर्मणि । “अग्नयेऽनुब्रू ३ हि” । “अग्नये
गोमवानि प्रे ३ ष्य” । “अस्तु श्रौ ३ षट्” । “सोमस्याग्ने
व्रीही वौ ३ षट्” । “अग्निमा ३ वह” ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ।

अग्नीषः प्रेषणे आदेः सुतलत्सात् परस्य च । “ओ ३ आ
३ वह” । नेह । “अग्नीदग्नीन् विहर” । “वर्हिस्तृणीहि” ।

विभाषा ष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ।

सुतः । अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि । ष्टेति
किम् ? कटं करिष्यति हि ३ । हेः किम् ? करोमि ननु ।

(६१) याज्यानुवाककारण्डमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः ।

नाद्वस्य । ८ । २ । १७ ।

नान्तात् परस्य घस्य नुट् । “सुपधित्तरः” । भूरिदाव्नुसुडा-
च्यः * । “भूरिदावत्तरोजनः” । इद्रघिनः * । “रधीतरः ।
‘रधीतमं रधीनाम्” ।

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूत्तगूर्त्तानि च्छन्द-
सि । ८ । २ । ६१ ।

सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाञ्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । “न-
सत्तमञ्चसा” । “निपत्तमस्य चरतः” । असन्नन्निपणमिति
प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्य-
स्य वा । सूत्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य ।

अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ।

रुर्वा रेफो वा । अन्न(दं०) एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊध-
रेव । अथएव-अथरेव ।

भुवञ्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ।

भुव इति-भुवरिति ।

ओमथ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओं गन्दस्य प्रुत स्यात् शारन्धो । “ओम् इ षग्निमीले पुरी-
हितम्” । शथ्यादाने किम् ? ‘ओमित्येकाधरम्” ।

(१०) अथम् अथ इत्येवं वदन्तुवोरिति (७७४०) एतन्नामे एताप्यं-
निपातनम् ।

ये यज्ञकर्माणि । ८ । २ । ८८ ।

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? “ये जजामहे ३” ।

प्रणवटेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्माणि टेरोक्तित्वादेशः स्यात् । “अपां रेतांसि जिन्व-
तोम्” ३ । टेः किम् ? हलन्ते अन्यस्य मा भूत् ।

याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेःसुतो यज्ञकर्माणि ।
‘जिह्वासग्ने ! चक्रुषे हव्यवाह’ ३ । अन्तः किम् ? । याज्या-
नास्त्वां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य
चेप्यते ।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्शौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ।

एषामादेः सुतो यज्ञकर्माणि । “अग्नयेऽनुब्रू ३ हि” । “अग्नये
गोमयानि प्रे ३ ष्य” । “अस्तु श्रौ ३ षट्” । “सोमस्याग्ने
व्रीही वौ ३ षट्” । “अग्निमा ३ वह” ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ।

अग्नीधः प्रेषणे आदेः सुतलक्षणात् परस्य च । “ओ ३ आ
३ वह” । नेह । ‘अग्नीदग्नीन् विहर’ । “वर्हिस्तृणीहि” ।

विभाषा ष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ।

सुतः । अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि । ष्टेति
किम् ? कटं करिष्यति हि ३ । हेः किम् ? करोमि ननु ।

(६१) याज्यानुवाककारण्डनिति समारख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः ।

निगृह्यानुयोगे च(६२) । ८ । २ । ६४ ।

अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः सुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्य ३ । अ-
मावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ।

अन्ने ङितम्भर्त्सने । ८ । २ । ६५ ।

दस्योदस्यो ! ३ घातयिष्यामि त्वाम् । अन्ने ङितप्रहणं द्विरु-
क्तोपलक्षणम् (६३) । चौरश्चौर ! ।

अङ्गयुक्तन्तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ६६ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तं भवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं चास्य-
सि जाल्म ! । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त ? मिथ्या वदसि ।
आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सने इत्ये-
व । अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि ।

विचार्यमाणानाम् । ८ । २ । ६७ ।

वाक्यानां टेः सुतोः । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ (६४) । न
होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमा-
णैर्त्सुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

(६२) स्वमतात् प्रच्यावनं निगृहस्तस्यैव निर्युक्तिरूपप्रतिपादनमनुयोगः ।

निगृह्येति ख्यवन्तम् अद्यामावास्येति केनचित् प्रतिज्ञाते युक्तिभि-

स्तं निगृह्य साभ्यर्ह्यमनुयुहते अद्यामावास्येत्यात्येत्युदाहरणम् ।

(६३) द्विरुक्तमशुदायमध्येऽप्यथभागस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(६४) एतन्म्ये कथयन्तान्म्य गृहे इत्यस्य सुतत्वे प्रकृतिवद्भावेऽ, इत्यस्य प्रथम-

मम् ।

पूर्वन्तु भाषायाम् । ८ । २ । ६८ ।

विचार्यमाणानां पूर्वमेव ह्रवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगा-
पेक्षत्वं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्चन्दसीति-
ज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ६९ ।

वाक्यस्य टेः श्रुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां
सें देहि भोः ३ हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितु-
मर्हति ३ । दत्त किमात्य ३ ।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ।

अनुदात्तः श्रुतः स्यात् । दूराद्भूतादिषु सिद्धस्य श्रुतस्थानुदा-
त्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ ! । पट ३ उ ! ।
अग्निभूते ! पटो ! एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः श्रुतः ।
शोभनः खल्वसि माणवक ३ ! !

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ।

वाक्यस्य टेरनुदात्तः श्रुतः । अग्निचिद्भाषाया ३ त् । अग्निचि-
दिव भाषायात् । उपमार्थे किम् ? कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्य-
माने किम् ? अग्निर्माणवको भाषायात् (६५) ।

उपरिखिदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ।

टेः श्रुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरि खिदासी ३ त् । अधः-

(६५) अग्निरिव माणवक इत्यर्थः । इहोपमार्थस्य गम्यत्वेऽपि चिच्छब्दाप्र-
योगान्न श्रुतत्वम् ।

खिदासी ३ दित्यत्र तु विचार्यमाणानाम् (५०७) इत्युदान्तः
श्रुतः ।

स्वरितमात्रे ङितेऽसूयासम्भूतिकोपकुत्सनेषु

। ८ । २ । १०३ ।

स्वरितः श्रुतः स्यादान्ने ङिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम्-
अभिरूपक ३ अभिरूपक ? रिक्तन्तेऽभिरूप्यम् । सम्मतौ-
अभिरूपक ३ अभिरूपक ! शोभनोऽसि । कोपे-अवि-
नीतक ३ अविनीतक ! इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ! । कुत्सने-
शाक्तीक ३ शाक्तीक ! रिक्ता ते शक्तिः ।

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङ्ङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ।

आकाङ्क्षस्य तिङ्ङन्तस्य टेः स्वरितः श्रुतः स्यात् आचार (६६)
भेदे आशिपि प्रैषेषु गम्यमानेषु । स्वयं ह रथेन याति ३
उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्राश्च लभोष्ट
३ धनञ्च तात ! । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ ।
आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ।

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः श्रुत एतयोः । प्रश्ने-
अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आ-
ख्याने अगमंश् म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ।

लुतावैच इडुतौ । ८ । २ । १०६ ।

दूराद्भूतादिषु सुतो विहितस्तत्रैव ऐचः सु तप्रसङ्गे तदवयवा-
विदुतौ सवेते । ऐ ४ तिकायन ! । औ ४ पगव ! । चतु-
र्भावावत् ऐचौ सम्पद्यते ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यादुत्तरस्येदु-
तौ । ८ । २ । १०७ ।

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्भूते सु तविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः
सु तःस्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचा-
र्यमाणप्रत्यभिवाद्याज्यान्तेष्वेव * । प्रश्नान्ते-अगमः ३
पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूतइइ ! । अभिपूजिते-भद्रं
करोषि पटइउ ! । विचार्यमाणे-होतव्यन्दीक्षितस्य गृहइ
इ । प्रत्यभिवादे आयुष्मानेधि अग्निभूतइइ ! । याज्यान्ते-
स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् ? विष्णुभूते ! ३
घातविष्यामि त्वाम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् । पदान्त
ग्रहणन्तु कर्त्तव्यम् । इह ना भूत् । भद्रं करोषि गौ ३ रिति
अप्रगृह्यस्य किम् ? शोभने माले ३ ! । आमन्त्रिते कन्दसि
सु तविकारोऽयं वक्तव्यः * । अग्न ३ इ ! पत्नीव ।

तयोर्यावच्चि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ।

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्न ३ ! वाशा ।
पट ! ३ वाशा । अग्न ! ३ यिन्द्रम् । पट ! ३ बुदकम् । अचि
किम् ? अग्न ३ इ ! । संहितायां किम् ? अग्न ३ इ ! इन्द्रः ।
संहितायामित्याध्वायसमाप्ते रधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वाद्-

यमारम्भः । सवर्णदीर्घस्य शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम् यव-
योरभिद्धत्वात् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
(७५४।४०) इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

मत्तुवसोरु संवुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ।

रु इत्यभिभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्
अलोऽन्वस्येति (२६४०) परिभाषया नकारस्य । “इन्द्र मरुत्व !
इह पाहि सोमम्” । “हरिवो (६७) मे दिनं त्वा” । छन्द-
सीरइति (७५२७४०) वत्वम् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च । ६ । १ । १२ ।

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । “मीढसोकाय तनयाय” । वनउप
संख्यानम् । क्वनिव्वनिपो सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध
परिभाषा तु नोपतिष्ठते अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । “यस्त्वा
यतं वसुना प्रातरित्वः” । इणः क्वनिप् ।

उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ।

अम्परे क्वि नकारस्य र्वर्षा । पशून्तांश्चक्रे-पशून्ताञ्चक्रे ।

दीर्घादटि समानपदे । ८ । ३ । ९ ।

दीर्घान्नकारस्य र्वर्षा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपदस्यौ
स्याताम् । “देवा अच्छा सुमती” । “महाइन्द्रो य ओजसा” ।
उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । “द्यादित्यान् याचिपामहे” ।

(६७) हरयोविद्यने यस्येति विपहे छन्दसीरइतीत्यांत्परस्य मत्तुपो यत्वे
संवुद्धेऽकारश्चने हरिवसिति स्थितेऽनेन रुत्वम् ।

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ।

अटि परतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महा-
इन्द्रः । तैत्तरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो-
व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवञ्च सूतस्य फले चिन्त्यम् ।

स्वतवान् पायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुर्वा । “भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्रे” ।

छन्दसि वाऽप्राम्ने डितयोः । ८ । ३ । १६ ।

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुपोः प्रशब्दमाम्ने हितञ्च वर्जयि-
त्वा । “अग्ने तातर्द्धतस्काविः” । “गिरिर्न विश्वतस्पृथुः” । नेह
(६८) “वसुनः तूर्व्याःपतिः” । अप्रेत्यादि किम् ? “अग्निः प्रविद्वान्
पुरुषःपुरुषः” ।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ।

विसर्गस्य सः स्यात् । “प्रदिवो अयस्कः” । “यथा नोवस्यसस्का-
रत्” । “सुपेशसस्करति” । “उरु णस्कृधि” । “सोमन्न चारुम्न-
घवत्सु नस्कृतम्” । अनदितेरिति किम् ? “यथानो अदितिः
करत् ।

पञ्चम्याः पराध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ।

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्ये परिशब्दे परतः । “दिव
स्परि प्रथमं जज्ञे” । अध्यर्थे किम् ? “दिवस्पृथिव्याः पर्योजः” ।

मातौ च वज्रलम् । ८ । ३ । ५२ ।

पञ्चम्यादत्वेव । “सूर्यो नो दिवस्तातु” ।

पथ्याः पतिपुत्रगृष्टपारपदपयस्योपेषु । ८ । ३ । ५३ ।

“वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्” । “दिवस्पुत्राय सूर्याय” । “दिव-
स्पृष्टं भन्दमानः” । “तमसस्सारमस्य” । “परिशीत इलस्य दे” ।
दिवस्पयो दिधिषाणाः । “रायस्योपं यजमाने नु” ।

इलाया वा । ८ । ३ । ५४ ।

पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पुत्रः—इलायाःपुत्रः । इला-
यास्यदे-इलायाःपदे । निसस्तपताववनासेवने(७।०२४०) । निसः
सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात् । “निष्टप्तं रक्षः” । “निष्टप्ता अरातयः” ।
अनासेवने किम् ? निसस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ।

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् तकारादिष्वेषु परेषु ।
युष्मदादेशाः त्वन्तातेतवाः । “त्रिभिर्द्वन्द्वे व ! सपितः” ।। त्रिभिर्द्व
“द्याभिष्टे” । “अपस्त्वग्ने सधिष्टव” । “अग्निष्टद्विष्वम्” । “द्यावा
पृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् ? “तदग्निस्तदर्थ्यमा” ।
“यन्मयाग्नीनिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराह जातवेदा वि चर्षणिः
अताग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो नतु मध्यः ।

यजुष्यकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ।

युष्मत्तत्तत्तुषु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा । “अर्चिर्भिर्द्वम्” अ-

गिनष्टेऽग्रम्” । “अत्रिभिष्टतत्तु,, । पक्षे अत्रिभिस्त्वभित्यदि ।

स्तुतस्तोमयोऽखन्दसि । ८ । ३ । १०५ ।

चभिष्टुतस्य-चभिस्तुतस्य । गोष्टोमम्-गोस्तोमम् । पूर्वपदादि-
त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्यमिदम् ।

पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य षो वा । “यदिन्द्राग्नी ! दिविष्टः
सुवां हि स्थः स्वर्षती,, ।

सुजः । ८ । ३ । १०७ ।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः ।
‘ऊर्ध्वं ऊ-पु णः’ । “अभी पु णः,, ।

सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ।

“गोषा इन्द्रोऽष्टपा असि” । अनः किम् ? गोसनः ।

सहेः षतनर्त्ताभ्याञ्च । ८ । ३ । १०९ ।

षतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतीषाहम् ।

निव्यभिभ्योऽङ् व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११० ।

सस्य मूर्ध्वन्वः । न्यषीदत्-न्यसीदत् । व्यषीदत्-व्यसीदत् ।
अभ्यष्टौत्-अभ्यस्तौत् ।

छन्दस्यृद्वग्रहात् । ८ । ४ । १११ ।

चकारान्ताद्वग्रहात् (६८) परस्य नस्य णः । नमणाः ।
पितृपाणम् ।

नञ् धातुस्थोरुपुभ्य (७०) । ८ । ४ । ३७ ।

धातुस्थात् । “अग्ने रक्षा (७१) णः,” । “शिञ्चा णोऽ-
स्मिन्” । “उरु णस्कृधि” । अभी-पु णः । “मो पु णः” * ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ स्वरप्रकरणम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ।

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वर-
रितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषन्तत्पदमनुदा-
त्ताच्चकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति
(७१ ७४०) धातुत्वे धातुस्वरेण (७५ ४४४) यकाराकारउदात्तः
शिष्टमनुदात्तम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्वमन्यत्र विकरणेष्व
इति वाच्यम् * । तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वरः । आय-

(६८) समासे पदान्तोऽवग्रहः ।

(७०) धातुस्थनिमित्तात् उरुग्रहात् पुशब्दाच्च परस्य नस्य णत्वं
स्वादित्यर्थः ।

(७१) रक्षा शिञ्चाइति लोटोर्मध्यमपुरुषैकवचनं द्वयोऽतस्तिङ् इति (७५ १५ ४०)
दीर्घः ।

प्रत्ययस्य स्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्वेति किम् ? “यज्ञं यज्ञम-
भिवृषे गृणीतः” । अत्र सति शिष्टोपि आइत्यस्य स्वरो
न शिष्यते किन्तु तस्यैव ।

अनुदात्तस्य च यदोदात्तलोपः । ई । १ । १६१ ।

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । “देवीं
वाचम्, । अत्र ङीवुदात्तः (१) ।

चौ । ई । १ । २२२ ।

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्ति
स्वरापवादः । “देवद्रीचीं नयत देवयन्तः” । अतद्वितइति
वाच्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वरएवात् ।

आमन्वितस्य च । ई । १ । १६८ ।

आमन्वितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न ! इन्द्र !
वरुण ! मित्रदेवाः ! ।

आमन्वितस्य च । ८ । १ । १६ ।

पदात् परस्यापादादिस्थितस्यामन्वितस्य सर्वस्यानुदात्तः
स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । “इमं मे गङ्गे !
यमुने ! सरस्वति ! । अपादादौ किम् ? “शुतुद्रि स्तोमम्” ।
आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्(१७७ष्ट०) । अग्न ! इन्द्र ! । अ(२)

(१) अनुदात्तौ सुप्तितावित्युक्तेः (उ५५६ष्ट०) ङीवोऽनुदात्तत्वेऽपि तस्मिन् परे

देवेति प्रत्ययस्वरस्य उदात्तस्य लोपान्ङीप उदात्तत्वम् ।

(२) अत्र अग्न इन्द्र वरुणेत्यादौ प्रागुक्तोदाहरणे इत्यर्थः ।

लेन्द्रादीनान्निघातोऽनपूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात् परत्वाभा-
वात् । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् (१७६४०) ।
समाधिकरणे आमन्विते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न ।
अग्ने ! तेजस्विन् ! । अग्ने त्वातः ! । सामान्यवचनं किम् ?
पर्यायेषु मा भूत् । अघ्नोऽ ! देवि ! सरस्वति ! ।

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १

। ७४ ।

अत्र भाष्यकृता वङ्गवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति
च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्वितान्ते विशेषण्ये परे पूर्वं
वङ्गवचनान्तमविद्यमानपदात् । “देवीः पद्भुर्जीवरुणः क-
शोत” । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । “देवाः शरण्याः” ।
इह द्वितीयस्य निघातो वैकाल्यक ।

सुवामन्विते पराङ्गवत् स्वरे । २ । १ । २ ।

सुवन्तमामन्विते परे परस्याङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्त्तव्ये । “द्रवत्-
पाणी शुभस्पती” । शुभ इति शुभेः क्लिवन्तात् पञ्चन्तम् । तस्य
परशरीरानुप्रवेशे पाठिकमामन्विताद्युदात्तत्वम् । न चाष्ट-
मिको निघातः शङ्करः पूर्वामन्वितस्याविद्यमानत्वेन पादादि-
त्वात् । “यत्ते दिवो दुहितर्म्मत्तं भोजनम्” । इह हि दिवः-
शब्दस्याष्टमिको निघातः । “परशुना वृश्चन्” । पञ्चामन्वित-
कारकवचनम्” । पञ्चन्तमामन्वितान्तं प्रति यत्कारकन्तद्वा-
चकश्चेति परिगणनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । “अयमग्ने !
अरिता” । “एतेनाग्ने ! ब्रह्मणा” । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ।

पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । “आ ते पितर्मांरुताम्” । “प्रति त्वा
दुहितर्दिवः” । अव्ययानान् । उच्चैरधीयान ! । अव्ययी-
भावस्य त्विष्यते । उपागन्धीयान ! ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।

८।२।४।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितः स्यात् । अयमि हि । स्वरितस्य यणः । खलपूराशा।
अस्य स्वरितस्य तैप्रादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेपनिघातो न ।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८।२।५।

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । “क्व वोऽश्वाः” । “क्वावर-
न्मरुतः” ।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ । ८।२।६।

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा
स्यात् । पक्षे पूर्वस्वरितेणोदात्तः । “वीदं ज्योतिर्हृदये” । “अस्य
होको दिवीयते” । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः
दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किञ्च एङ्ः पदान्तादिति (५३४०) पूर्व-
रूपे स्वरित एव । ‘तेऽवद्न्’ । ‘सोऽयमागात्’ । उक्तञ्च प्राति-
शाख्ये । “इकारयोश्च(३) प्रश्नेषे चैप्राभिनिहतेषु चेति” ।

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८।४।६६।

(३) इकारयोरेकादेशे द्वयोरपि द्वयोरन्यतरदीर्घे तु नेत्यर्थः ।

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । “अग्निमीले” ।
अस्याप्यभिद्धत्वाच्चेपनिघातो न । “तमीशानाम्” ।

नोदात्तस्वरितोदयमगाग्र्यकाश्यपगालवानाम्
। ८ । ४ । ६७ ।

उदात्तपरः स्वरितपरस्यानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्या
दिमते तु स्यादेव । “प्रयत्रारः” । “क वोऽग्नाः ३” । “काश्
भीशवः” ।

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ।

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । तैस्वर्यापवाद । आगच्छ
भो माणवक ! ।

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूहसमासु । १ । २ । ३४ ।

यज्ञक्रियाया मन्त्रएकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । “अग्नि
मूर्द्धा दिवः ककुत्” । यज्ञेति किम् ? स्वाध्यायकाले तैस्वर्य-
मेव । अजपेति किम् ? “समाग्ने । वर्चोविहवेष्वसु” । जपो
नाम उपाशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य । न्यूह्वा नाम
घोडश्च लोकाराः गीतिषु सामाख्याः ।

उच्चैस्तरा वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ।

यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्दउच्चैस्तरा वा स्यादेकश्रुतिर्वा ।

विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
संहितायान्तैस्वर्यम् ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वहृचानाम् । अन्ये-
षामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था ।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ ।

३७ ।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्म्मणीति (७५४२४०) विभाषा
छन्दसीति(७५४२०)चप्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्य चो-
दात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽयम् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् ।
नचैकादेशे उदात्तेनोदात्तइति(७५४१४०)सिद्धे पुनरतेदमुदात्त-
विधानं व्यर्थमिति वाच्यं तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः । असा-
वित्यन्तः * । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः
स्यात् । गार्ग्यो यजते । जित्वात्प्राप्त अद्युदात्तोऽनेन बाध्यते ।
अमुष्येत्यन्तः ० । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ।
स्यान्तस्थोपोत्तमञ्च * । चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता
यजते । वा नामधेयस्य* । स्यान्तस्य नामधेयस्यउपोत्तममुदात्तं
वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ।

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ! ब्र-
ह्मणः ! आगच्छत ।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् ।
 “इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति” । ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ।

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् ।
 “सरस्वति ! शुतुद्रि ! व्यञ्जयत्स्वः । तस्य परमात्म-
 ङितम् (३६४ः)

अनुदात्तञ्च । ८ । १ । ३ ।

द्विरुक्तस्य पररूपमनुदात्तं स्यात् । “दिवेदिवे” ।

इति साधारणस्वराः ।

धातोः । ६ । १ । १६२ ।

अन्तोदात्तः स्यात् । “गोपायतन्नः” । “असि सत्यः” ।

स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ।

स्वपादीनां हिंसेच्चानिञ्जजादौ लसार्वधातुके परे आदि-
 रुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः (वा३१३प्रगदौ) ।
 स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता ।
 कृडित्येवेध्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ।

अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ।

अनिञ्जजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः ।
 “ये ददति प्रिया वसु” । “परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते” ।
 “दधानाद्दन्ते” ।

अनुदात्ते च । ई । १ । १६० ।

अविद्यमानोदात्ते लसार्धधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । “दधासि रत्नं द्रविणञ्च दाशुषे” ।

भीहीभृद्धमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्

पूर्वं पिति । ई । १ । १६२ ।

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्धधातुके परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात् । “योऽग्निहोतं जुहोति” । “मम तु नः परिज्मा” । “ता यद्वीरं दधनत्” । “जागर्षि त्वम्” ।

लिति । ई । १ । १६३ ।

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ।

आदिर्षुमल्यन्यतरस्याम् । ई । १ । १६४ ।

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पच्चे लित्स्वरः ।

अचः कर्त्तृयकि । ई । १ । १६५ ।

उपदेशेऽजन्तानां कर्त्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव ।

चङन्यतरस्याम् । ई । १ । १६८ ।

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा । “मा हि चीकरताम्” । धा त्वकारउदात्तः । पञ्चान्तरे चङुदात्तः ।

इति धातुस्वराः ।

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (१) । ६ । १ । १५६ ।

कर्षतेर्धातोराकारवत्स्य घञन्तस्योन्त उदात्तः स्यात् । कर्षे इति शप्ता निर्देशात्तदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ।

उष्णादीनाञ्च । ६ । १ । १६० ।

अन्त उदात्तः स्यात् उष्णादिपु (२) युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च “वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे” । अन्यत्र “योगे योगे तेव स्तरम्” । भक्षशब्दो घञन्तः । “गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः” । उत्तमशब्दत्तमावपि । “उदुत्तमं वसणं” । “शश्वत्तममीलते” ।

चतुरः शशि । ६ । १ । १६७ ।

चतुरोऽन्त उदात्तः शशि परे । “चतुरः कल्पयन्तः” । अचिर (११६०) इति आदेशस्य पूर्वविधौ स्यान्निवृत्तान्तेह । प्रतस्तः पश्य । चतुरन् (उ५१०४०) । निच्चादाद्युदात्तता ।

अत्युपोत्तमम् । ६ । १ । १८० ।

(१) यत्प्रकरणे प्रातिपदिकस्य उच्यते तेषु प्रायेण कृत्तद्धिमपत्यय वलेनैव ज्ञेया उष्णादीना व्युत्पत्तिपक्षे तत्प्रत्ययैः, अथ्युत्पत्तिपक्षे फिट्छत्रैरिति (उ५१।४४।४५) बोध्यम् ।

(२) उष्णं श्लेष्म जलं जपं बुधं युगं (गरो दूर्यं ग०) (वेदवेदनधन्वाः कर्षणं ग०) (सुयुद्धुवन्दसि ग०) (वसतिः शोलेः ग०) (दरः शभे ग०) (शान्त्व तापे भावगर्हायाम् ग०) (उत्तमशब्दत्तमौ सर्वत्र) भक्ष गम्य भोग मन्व उष्णादि ।

षट्त्रिचतुर्भ्योऽया भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं
स्यात् । “अध्वर्युभिः पञ्चभिः” । “नवभिर्वाजैर्नवती च” ।
“सप्तस्योजायमानः” । “आदशभिर्विवस्वतः” । उपोत्तमं
किम् ? “आषड्भिर्हयमानः” । “विश्वैर्देवैस्त्रिभिः” । भलि
किम् ? “नवानां नवतीनाम्” ।

विभाषा भाषायाम् । ई । १ । १८१ ।

उक्तविषये ।

सर्वस्य सुपि । ई । १ । १८१ ।

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । “सर्वे नन्दन्ति
वशसा” ।

जित्यादिर्नित्यम् । ई । १ । १८७ ।

जिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । “अस्मिन् विश्वा-
नि पौस्या” । पुंसः कर्म्मणि ब्राह्मणादित्वात् (६५४८०) व्यञ् ।
“सुते दधिष्व नञ्चनः” । चायतेरसुन् । चार्ये रन्
ह्रस्वश्चेति (उ४२६४०) चकारादसुनो नुडागमश्च ।

पथिमयोः (३) सर्वनामस्थाने । ई । १ । १८६ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पथ्याः । सर्वनामस्थाने किम् ?
“ज्योतिष्मतः पथोरच” । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं षट्म् ।

(३) पथिमथिशब्दावुष्णादीनिप्रत्ययान्तौ ततः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते-
त्यं विधिः ।

अन्तञ्च तवै युगपत् । ई । १ । २०० ।

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ स्तः । “हर्षसे दातवा उ” ।

जयो निवासे । ई । १ । २०१ ।

आद्युदात्तः स्यात् । “खे चये शशिव्रत” । एरज(उ३३२४०) । न्तः ।

जयः करणम् । ई । १ । २०२ ।

करणवाची जयशब्दआद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन ज-
योऽश्वः ।

वृषादी(४) नाञ्च । ई । १ । २०३ ।

आदिरुदात्तः । आलतिगणोऽयम् । “वाजेभिर्वाजिनीवती” ।
“इन्द्रं वाणी” ।

संज्ञायामुपमानम् । ई । १ । २०४ ।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चैव चञ्चा । कनो-
ऽव(७।१४०.ह्र०) लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्य-
यलक्षणं नेति । संज्ञायाम् किम् ? अग्निर्म्नाणवक्रः । उप-
मानं किम् ? चैतः ।

निष्ठा च द्वयजनात् । ई । १ । २०५ ।

(३) इष जज्ञ ज्ञर मङ्ग इय गय जय ताय तय चय धम वेद ह्रद चंग
एह्य (मपरण्यौ संज्ञायौ संज्ञतौ भावकर्म्मण्योः ग०) मन्म गान्नि
आम वाम तारा धारा वारा षड् कल्प प्राद । वृषादि. आल-
तगुणनात् अविहितसंज्ञणनाद्युदात्तत्वं वृषादिषु प्रेयम् ।

निष्ठान्तस्य द्वचः संज्ञायामादिरुदात्तो नत्वाकारः । दत्तः ।
द्वच् किम् ? चिन्तितः । अनात् किम् ? शातः । संज्ञाया
मित्यनुवृत्तेर्नैह । व्रतम् । हृतम् ।

शुष्कघृष्टौ । ६ । १ । २०६ ।

एतावाद्युदात्तौ सः । असंज्ञार्थमिदम् । “अतसन्न शुष्कम्” ।

आशितः (पू)कर्त्ता । ६ । १ । २०७ ।

कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । “कषन्नित् फाल
आशितम्” (६) ।

रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ।

रिक्तशब्दे आदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायान्तु निष्ठा च द्वज-
नादिति (उ५४८८०) नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ।

जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६ । १ । २०९ ।

आद्युदात्ते वा सः ।

नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ।

एतत्सूत्रं शक्यमकर्त्तुम् । “जुष्टोदमूनाः षलरआङ्गरर्पितम्”
इत्यादेः पूर्वणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया

(५) सकर्मकादशेः कर्त्तरि क्त उपधादीर्घवानेनैव सूत्रेण निपात्यते
इति भाष्ये स्थितम् । मनो०

(६) कषन् कषिं कुर्वन् फालः कषीबलमाशितं भोक्तारं करोतीत्यर्थः ।

विपरीतापादनायोगात् । “अर्पिताः (७) पठिर्न चलाचला”
इत्यवान्तोदात्तदर्शनाच्च ।

युष्मदस्मदोडसि । ई । १ । २११ ।

आदिरुदात्त स्यात् । “न हि यस्माव नो मम” ।

उयि च । ई । १ । २१२ ।

“तुभ्यं हिन्वानः मह्यं वातः प्रवताम्” ।

यतोऽनावः । ई । १ । २१३ ।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयच आदिरुदात्तो नावं विना । “युञ्जन्यस्य
काम्या” । कमेर्षिडन्तादचो यत् (उ१००४०) ।

ईडवन्दृशंसदुहां (८) एयतः । ई । १ । २१४ ।

एषा ख्यदन्तानामादिरुदात्तः । ‘ईडो नूतनैरुत’ । ‘आजु-
ह्वान ईडोवन्यश्च’ । ‘श्रेष्ठन्वो धेहि वाय्यम्’ । “उक्थमि-
न्द्राय शस्यम्” ।

विभाषा वेण्विन्वानयोः (९) । ई । १ । २१५ ।

आदिरुदात्तो वा । “इन्वानो षग्निम्” ।

(७) न केवल गतार्थत्वं सूत्रारम्भे दोषोऽप्यस्तीत्याह ‘अर्पिता इति ।

(८) पूर्वस्त्रवे निरनुबन्धस्य यतो यदृथात् ख्यदन्तसामसक्तौ तित्त्वरे
(उ५५३४०) प्राप्तेऽयमारम्भ ।

(९) येणुयदस्य, अजिह्वरीभ्यो निञ्जेति (उ३०४४०) णुप्रत्ययस्य निष्चोक्त्या
निष्चन (उ५४७०४०) नित्यमाद्युदात्ते प्राप्ते इन्वानशब्दस्य चानय-
न्ततया चित्वात् (उ५५६४०) अन्तोदात्ते प्राप्ते इदं वचनम् ।

त्यागरागहासकुहखठक्रथानाम् । ई । १ । २१६ ।

आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयःपचाद्यञन्ताः ।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् । ई । १ । २१६ ।

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुस्वरावती ।
शरावती ।

अन्तोऽवत्याः । ई । १ । २२० ।

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्तवती । डीपः पित्त्वात्
(उ५५६४०००) अनुदात्तत्वं प्राप्तम् ।

ईवत्याः । ई । १ । २२१ ।

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्बत् । अहीवती । सुनीवती ।

अथ फिट् सूत्राणि ।

फिषोऽन्तउदात्तः १ । प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्तउदात्तः
स्यात् । उच्चैः । पाटलापालङ्कास्वासागरार्थानाम् २ । एत-
दर्थानामन्तउदात्तः । पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति
पर्यायाः । लघावन्त इति (उ५५५४०) प्राप्ते । पालङ्कोव्या-
धिघातआरेवतआरग्वध इति पर्यायाः । अस्वार्थः माता ।
उनर्वनन्तानामाद्युदात्ते (उ५५५४०) प्राप्ते । सागरः समुद्रः ।
गेहार्थानामस्त्रियाम् ३ । गेहम् । नव्विषयस्येति (उ५५४४०) प्राप्ते ।
अस्त्रियां किम् ? शाला, आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्युदासात्
ज्ञापकात् । गुदस्य च ४ । अन्तउदान्तःस्यान्तु स्त्रियाम् ।
गुदम् । अस्त्रियां किम् ? “आन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यः” । स्वाङ्ग-

शिष्टामदन्तानामिति (७५५४४०) अन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । तत-
 टाम् । अथपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ५ । धकारयकारपूर्वोऽन्वो-
 ऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्षेति (७५५५४०) प्राप्ते ।
 छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (७५५७४०)
 आद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् ? वाच्यम् यजन्तत्वादा-
 द्युदात्तत्वम् (७५५७४० सू०) । विषयग्रहणं किम् ? इभ्या च्चित्रिया ।
 यतोऽनाव (७५५०४०) इत्याद्युदात्तइभ्यशब्दः । च्चित्रियशब्दस्य
 यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (७५५७४०) मध्योदात्तः । खान्तस्याश्मा
 देः ई । नखम् । उखा । मुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्ग-
 शिष्टामित्याद्युदात्ते (७५५४४०) प्राप्ते । उखा नाम भारुडविशेष-
 स्तस्य कृत्विमत्वात् खयुवर्षं कृत्विमाख्या चेत् (७५५५४०) इत्युवर्षं
 स्योदात्तत्वे प्राप्ते । मुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति (७५५४४०) प्राप्ते ।
 अश्मादेः किम् ? शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिष्टामिति-
 नब्विषयस्येति (७५५४४०) वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु
 ग्रीडो ह्रस्वश्चेति (७४२८४०) उणादिषु यस्य निच्चोक्तेः अन्त-
 रङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टामिति (७५५४४०) वा बोध्यम् ।
 बंहिष्ठवत्त्वरतिशत्यान्तानाम् ७ । एषामन्त उदात्तः स्यात् ।
 अतिशयेन बह्लो बंहिष्ठः । निच्चादाद्युदात्ते (७५४०४०) प्राप्ते ।
 “बंहिष्ठैरखैः सुदृता रथेन” । “यद्बंहिष्ठन्नाति विधे” इ-
 त्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति
 (७४२७४०) स्वरोऽत वाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः ।
 लघावन्त इति (७५५५४०) प्राप्ते । चत्वारिंशत् । दहापि प्राग्वत् ।
 अभ्युत्था । नामभ्यस्ययोः ८ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत
 वाध्यते इत्याहुः । धायादिस्त्रुतेण (७५८८४०) गतार्थमेतत् ।

दक्षिणस्य साधौ ६ । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वा-
भावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टाम्(७५५४४) इत्या-
द्युदात्तः । अर्थांतरे तु लघावन्त(७५५५४) इति गुरुदात्तः ।
‘दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति’ कोशः । स्वाङ्गा-
ख्यायामादिर्वा १० । इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ
सः । दक्षिणो वाङ्गः । आख्याग्रहणं किम् ? । प्रत्यङ्मुखमा-
सीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । छन्दसि च ११ । अस्वा-
ङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ । कृष्ण-
स्यामृगाख्या चेत् १२ । अन्तउदात्तः । वर्णानान्तणेत्याद्युदा-
त्ते(७५५५४) प्राप्ते । अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीही-
णाम् । “कृष्णो नो नाव वृषभः” । मृगाख्यायान्तु “कृष्णऋषिः ।
शुक्लागौरयोरदिः १४ । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुव-
वर्त्ततइति तु युक्तम् । ‘सरो गौरो यथापि वा’ इत्यत्रान्तोदात्तद-
र्शनात् । अङ्गष्टोदकवक्रवशानां छन्दस्यन्तः १५ । अङ्गुष्ठस्य
स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति(७५५६४) द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्ते
ऽन्तउदात्तार्थं आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति
तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः । षष्ठस्य च १६ । छन्दस्यन्त-
उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । षष्ठम् । अज्जुनस्य तृणाख्या
चेत् १७ । उन्वन्नान्तानाम्(७५५५४) इत्याद्युदात्तस्यापवादः ।
अर्थस्य स्वाम्याख्या चेत् १८ । यान्तस्यान्यात् पूर्वमिति(७५५७४)
यतोऽनाव इति(७५५०४) वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । आशया-
द्यादिगाख्या चेत् १९ । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अतएव
ज्ञापकादिकपर्यायस्याद्युदात्तता । “इन्द्र आशाभ्यस्वरि” ।

नक्षत्राणामाब्रविषयाणाम् २० । अन्त उदात्तः स्यात् । अक्षेष्वाऽनु-
 राधादीना लघावन्तद्रति(७५५५४०)प्राप्ते । ज्येष्ठाश्चविष्ठाधनि-
 ष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते(७५५७४०)प्राप्ते वचनम् । न कुपूर्वः ।
 कृत्तिकाख्या चेत् २१ । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् ।
 केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्थिका
 वज्रलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तता नेत्याहुः । घृतादीनाञ्च २२ ।
 अन्त उदात्तः । “घृतं मिमिक्षे” । आकृतिगणोऽयम् । ज्येष्ठक-
 निष्ठयोर्व्यसि २३ । अन्त उदात्तः स्यात् । “ज्येष्ठ आह
 चमसा” । “कनिष्ठ आह चतुरः” । वयसि किम् ? ज्येष्ठः श्रेष्ठः ।
 कनिष्ठोऽल्पिष्ठः । इह नित्वादाद्युदात्तः (७५४७४०-४०) एव ।
 विल्वतिष्ययोः स्वरितो वा २४ । अनयोरन्तः स्वरितो वा
 स्यात् । पक्षे उदात्तः ।

इति फिट्स्त्रुत्वेपु प्रथमः पादः ।

अथादिः प्राक् शकटेः १ । अधिकारोऽयम् शकटिशकद्योरिति
 (७५५७४०)यावत् । उस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य २ । आदिरुदान्तः
 स्यात् । बलि । तनुः । नञ्विषयस्यानिधन्तस्य ३ । “वनेन
 वयः” । इमन्तस्य तु मर्षि । नप् नपुंसकम् । लृणधान्या-
 नां च द्वयाम् ४ । द्वयामित्यर्थः । कुशा । काशाः । मापाः ।
 तिशाः । वृषवान्तु गोधूमाः । नूः संख्यायाः ५ । पक्ष ।
 चतस्रः । स्याद्गृष्टामदन्तानाम् ६ । गृष्ट् मर्ष्यमाम । “क

र्णाभ्यां चुचुर्काधि' । 'ओष्ठाविव मधु' । 'विश्वो विहायाः' ।
 प्राणिनां कुपूर्वम् ७ । कवर्गात् पूर्व आदिरुदात्तः । काकः ।
 वृकः । 'शुक्रेषु से' । प्राणिनां किम् ? 'चीरसर्पिर्मधूदकम्' ।
 खय्यवर्णा कृत्विमाख्या चेत् ८ । खवि परे उवर्णमुदात्तं
 स्यात् । कन्दुकः । उन्वन्नन्तानाम् ९ । उन्-वरुणं वोऽरि
 शादसम्' । ऋ—'स्वसारन्त्वा कृण्वै' । वन्—'पीवानं
 मेपम्' । वर्णानान्त एतिनितान्तानाम् १० । आदिरुदात्तः । एतः
 हरिणः । शितिः । घन्निः । हरित् । ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्
 ताच्छील्ये ११ । ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् ।
 मुनिः । अक्षस्यादेवनस्य १२ । आदिरुदात्तः । "तस्य नाक्षः" ।
 देवने तु । "अक्षैर्मा दीव्य" । अर्द्धस्यासमद्योतने १३ । अर्द्धो
 ग्रामस्य । समेऽंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । पीतद्रव्या-
 नाम् १४ । आदिरुदात्तः । पीतद्रुः । सरलः । ग्रामादी-
 नाञ्च १५ । ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपसेयनाम-
 धेयस्य १६ । चञ्चैव चञ्चा । स्निग्न्तस्येति पाठान्तरम् ।
 स्निग्निगिति लुपः प्राचां संज्ञा । न ह्रस्वपर्वतविशेषव्याघ्रसिंह
 सहिपाणाम् १७ । एषामुपसेयनामादिरुदात्तो न । ताल
 इव तालः । सेरुरिव सेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । सहिपः ।
 राजविशेषस्य यमन्त्वा चेत् १८ । यमन्त्वा वृद्धम् * । आङ्ग उदा
 हरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो-
 गुरुः १९ । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघुः सतोर्वहचक्रस्य गुरु-
 रुदात्तः । कल्याणः । कोलाङ्गलः । स्त्रीविषयवर्णाचुपूर्वा-
 णाम् २० । एषान्त्वयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयः—मल्लिका ।

* वृद्धिर्ह्यस्या चामादेजद्वयमिति १, १, ७३, उत्तमंम् ।

वर्णः श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्थेपान्ते
 अक्षुपूर्वाः । तरलुः । शकुनीनाञ्च लघु पूर्वम् २१ । पूर्वं लघु
 उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तिन्निरिः । नक्तु^१ प्राण्याख्यायाम्
 २२ । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वन्न । वसन्तः । झकलासः । धा
 न्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम् २३ । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् ।
 श्यामाकाः । पान्तानाम् । राजमाधाः । जनपदशब्दाना
 मुपान्तानाम् २४ । । केकयः । हयादीनामसंयुक्तलान्ताना-
 मन्त्यः पूर्वं वा २५ । हयिति हलःसंज्ञा । पललम् । शल
 लम् । हयादीनां किम् ? एकलः । असंयुक्तोति किम् ? मल्लः ।
 इगन्तानाञ्च द्वयाम् २६ । आदिरुदात्तः । लपिः :

इति द्वितीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागेपात् १ । ईपान्तस्य इलादेरित्यतः (७५५७१०)
 प्राक् द्वितीयाधिकारः । त्रयपां प्राञ्चकरात् २ । मकरवर्द्धे-
 त्यतः (७५५७१०) प्राक् त्रयचामित्यधिकारः स्याद्भानामकुर्वा-
 दीनाम् ३ । कवर्गरेफवकारादीनि वर्ज्जयित्वा त्रयचां स्वा-
 ज्ञानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनान्तु कपोल' ।
 रमना । वदमम् । मादीनाञ्च ४ । मलयः । मकरः । भा-
 दीनां शाकानाम् ५ । शीतन्या । गतपुष्पा । पान्तानां गु-
 र्वादीनाम् ६ । पादपः । आतप । लघ्वादीनान्तु अनू-
 पम् । दाचां तु नीपम् । युतान्यग्यन्तानाम् ७ । युतम्

अयुतम् । अग्नि । धमनिः । अरणिः । विपणिः । मकरव-
रूढपारेवतवितस्ते च्छार्ज्जिद्राक्षाकलेमाकाषायुतथाकाशीना-
मादिर्वा ६ । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ
इत्यादि । कुन्दसि च १० । अमकराद्यर्थश्चारम्भः । लक्ष्यानु-
सारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । कर्द्दमादीनाञ्च ११ ।
आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । “सुगन्धितेजनस्य ते वा” १२ ।
आदिर्द्वितीयन्तिशब्दश्चेति तत्रः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धि-
तेजनाः । नपः फलान्तानाम् १३ । आदिर्द्वितीयञ्चोदात्तम् ।
राजादनफलम् । यान्तस्यान्यात् पूर्वम् १४ । कुलायः ।
यान्तस्य च नालघुनी १५ । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः ।
सनाथा सभा । शिशुमारोदुम्बरवलीवर्दीन्द्रारपुखरवसाञ्च
१६ । अन्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । साङ्गाश्याकाम्पि-
ल्यनासिन्धुदावाघाटानाम् १७ । द्वितीयमुदात्तं वा । ईषा-
न्तस्य हवादेरादिर्वा १८ । हलीषा । लाङ्गलीषा । उशीर-
दाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्या-
रण्यापत्यदेवराणाम् १९ । एषामादिरुदात्तः स्यात् । महि-
ष्याषाढयोज्जायेष्टकाख्या चेतु २० । आदिरुदात्तः । महिपी
जाया । “आषाढा उपदधाति” ।

इति तृतीयः पादः ।

शकटिशङ्खोरचरमचरं पर्यायेण १ । उदात्तम् । शकटिः ।
शकटी । गोष्ठस्य ब्राह्मणनामधेयस्य २ । अचरमचरं

पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजः आह्वणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः ।
 कदुत्तरपदप्रकृति (७ ४०) खरेणान्तोदात्तः । पारावतस्यो-
 पोत्तमवर्जम् ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । धूम्र-
 जानुमुञ्जकेशकालबालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ४ ।
 एपाञ्चतुर्णान्ध्रप्रभृतीञ्चतुरो वर्ज्यित्वा शिष्टानि क्रमेणोदा-
 त्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालबालः । स्थालीपाकः ।
 कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ५ । कपिकेशः । हरिकेशः ।
 न्यङ्स्वरौ स्वरितौ इ । स्पष्टम् । न्यङुत्तानः । “व्यञ्जयत्
 स्व” । न्यङुद्वयल्कशयोरादिः ७ । स्वरितः स्यात् । तिल्यशि-
 क्यकास्मृर्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्यायामन्तः ८ । स्वरितः
 स्यात् । तिलानां भवनं चेतं तिल्यम् । यतोऽनाव इति
 (७५५०४०) प्राप्ते । विल्व भक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ९ । चान्तस्वरि-
 तानि । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुञ्चानि १० । “सारीरु त्वत्” ।
 “उत त्वः पश्यन्” । “नभन्तामन्यके समे” । सिमस्मै । सिम-
 स्थाघर्वणेऽन्तउदात्तः ११ । आघर्वण इति प्राधिकम् । तत्र
 दृष्टस्येत्वेवंपरं वा । तेन “घासस्त्वानुते सिमस्मै” इत्यृग्वेदेऽपि
 भवत्येष । निपाता आद्युदात्ताः १२ । स्वाहा । उपसर्गा-
 द्याभिवर्जम् १३ । एवादीनामन्तः १४ । एवमादीनामिति
 पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । “ते पुत्र ! सूरिभिः
 सह” । सहस्य स इति (४०१४०) प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त
 इति तु प्राष्टः । तच्चिन्त्यम् । पाषादीनामुभाषुदात्तौ १५ ।
 उभौ प्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमित्यस्य (७५१२४०) याधाय ।
 पादयोःनुदात्ताः १६ । स्पष्टम् । यथेति पादान्तौ १७ ।
 “तन्नेमिमाभयो यथा” । पादान्तौ किम् ? यथा नो

अदितिः करत् । प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः १८ ।
पटुपटुः । शेषं सर्वमनुदात्तम् १९ । शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य
परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवे दिवे ।

इति शान्तनवाचार्य्यप्रणीतेषु फिड्स्त्वेषु तुरीयः पादः ।

आद्युदात्तञ्च । ३ । १ । ३ ।

प्रत्ययआद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्त्तव्यम् ।

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ।

पूर्वस्यापवादः “यज्ञस्यानयो युच्छति” । शप्तिपोरनुदात्तत्वे
स्वरितप्रचयौ (१) ।

चितः । ६ । १ । १६३ ।

अन्त उदात्तः स्यात् । चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्थम् • । चिति प्र-
त्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तौ वाच्यइत्यर्थः ।
‘नभन्तामन्यके समे’ । “यके सरस्वति” । तक्तुसुते” ।

तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ।

चितस्ताद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरबाध-
नार्थमिदम् । कौञ्जायनाः । कौञ्जयनाः ।

(१) युक्त प्रमादे इति धातोः धातोः (७५४४४०) इत्यनोदात्तः ततः परौ
शप्तिपौ पिच्छेनानुदात्तौ उदात्तादनुदात्तस्येति, (७५४१४०) स्वरितस्य
स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति, (७५४३४०) प्रचय इत्या-
शयेनाह स्वरितेति ।

कितः । ६।१।१६५ ।

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । “यदाग्नेयः” ।

तिस्त्वभ्योजसः । ६।१।१६६ ।

अन्त उदात्तः । “तिस्त्वो द्यावा सवितुः” ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६।१।१६८ ।

साविति सप्तमीब्रह्मवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । “वाचा विरूपः” । सौ किम् ? राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि (२) राजशब्दात् परस्य मा भूत् । राज्ञोनुते । ‘विधत्ते राजनित्वे’ । तृतीयादि किम् ? न ददर्श वाचम्

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६।१।१६९ ।

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ।

अञ्जेच्छन्दस्यसर्वं नामस्थानाम् । ६।१।१७०

अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । “इन्द्रोद्धीचः” । चाविति (७।२।६४०) पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्त्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्त्रिग्रहार्थम् “प्रतीचो वाहन्” ।

(२) अत्रानेकाचस्य राजशब्दस्य तृतीयाद्यावि परेऽलोपेनैकाचत्वादस्य मसङ्गो मा भूदिति चावित्यस्य व्यावर्त्यनिति भावः ।

अडिदस्यदाद्यप्युस्नेद्यभ्यः । ६ । १ । १७१ ।

अड्-इदं-पदादि-अप्-पुस् रै-द्वि-इत्येभ्योऽमर्जनामस्यान वि-
भक्तिरुदात्ता । अड्-प्रठीहः । प्रठीहा । अटुप्रपधाग्र-
हणं कर्त्तव्यम् । इह ना भूत् । अजद्युषा । अजद्युषे ।
इदम्—“एभिर्नभिर्नृतमः” । अन्वादेशेन अन्तोदात्तात्
(३५६०४०००) इत्यनुवृत्तेः । न च तत्वान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम्
इदमोन्वादेशेऽगनुदात्तसूतीयाद्वाविति (१५४४०) सूत्रेणानु-
दात्तस्य अशोविधानात् । “प्रतेव नू माभ्यान्न अनु” । पद्-
नोमासृहन्निग इति षट् पदादयः । “पद्वां ग्निः” ।
“दङ्निर्न जिहा” । “जायते मामिमामि” । “मनश्चिन्मे
हृद् आ” । अप्—“अपां फेनेन” । पुस्—“आन्वा तव पुंसः”
रै—“राया वयम्” । “रायोधर्त्ता” । द्वि—“द्विवे द्विवे” ।

अष्टनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ।

गसादिर्विभक्तिरुदात्ता । “अटाभिर्हगभिः” ।

शतुरनुमो नद्यजादौ । ६ । १ । १७३ ।

अनुम् यः शतप्रत्ययसदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजा-
द्विच गसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । “अच्छाद्रवं प्रथमा
जानती जखते” । अन्तोदात्तात् किम्? दधती । अश्वस्ताना-
मादिः (३५४४४४) इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम्? तुदन्ती ।
एकादेशोऽत उदात्तः । अद्पदेशात् परत्वाच्छतुर्त्तमार्जधा-
तुक इति (३५६५४०) निघातः ।

उदात्तवणो(ई)हल्यूर्वात् । ६ । १ । १७४ ।

(६) उदात्तसरितयोरेणः सरितोऽउदात्तयेति (३५४४४४) मात्रे इदं सूत्रम् ।

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वसाम्नात् परा नदी शसादिर्विभ-
क्तिश्च उदात्ता स्यात् । “चोदयित्री मुचृतानाम्” । “एषा
नेत्री” । “अतं देवाय कृण्वते” । सवित्ने ।

नोङ्घात्वोः । ई । १ । १७५ ।

अनयोर्ब्यणः परे शसादय उदात्ता न सुयः । ब्रह्मबन्धा(७)
“चेत् पृथ्निः सुभ्वे”(८) ।

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । ई । १ । १७६ ।

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परे मतुबुदात्तः । “योऽब्धिमान्
उदधिमान् दयति” । नुटः-“अचखन्तः”(९) । “कर्णवन्तः
सखायः” । अन्तोदान्तात् किम् ? । “मा त्वा विदद्दिमुमान्” ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नेष्यते । “मरुत्वा-
इन्द्रः” । “नियत्वा वायएवागहि” । रेगन्दाच्च * । “रेवान्
इन्द्रवतः” ।

नामन्यतरस्याम् । ई । १ । १७७ ।

मतुपि यो ह्रस्वसदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा ।
“चेतन्ती सुमतीनाम्” ।

(७) मङ्गलभ्येत्वत् अहमत्ययस्वरेशोदासस्तेन सङ्घेकादेशोऽप्युदात्तं तस्मात्
परेशोदासत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरिनयोर्ब्यणः सरितोऽनुदात्तस्येति
(३५४१४०) विभक्तिः सरिता ।

(८) सुभूगन्द्ः क्लिबनः पिप्पेनानुदात्तः धातोरिति(३५४४४०) प्रकृतिसरे-
षायानुदात्तः यो सुपोति (१२१४४०) यणि सरितत्वं प्राग्वत् ।

(९) अतिगन्दान्द्रुमि इन्द्रस्यपोति(३५४२०४०)अनदि अमोसुटोऽसिद्धत्वात्
पूर्वं नमोपस्यतो भूगपूर्वगत्या अमनतया नुटि अडुपधत्वात् नस्य मतम् ।

उग्राम्छन्दसि । ई । १ । १७८ ।

उग्राः परो नामुदात्तो वा । “देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्” ।
वेत्युक्तेर्न ह । “जपतीनां मरुतो यन्तु” ।

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ई । १ । १७९ ।

एभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्ता । “आ षड्भिर्ह्वयमानः” । “त्रि-
भिर्ह्व देव” ! ।

न गोश्वन्साववर्णाराडङ्क्रुङ्कङ्गः । ई । १ । १८२ ।

एभ्यः प्रागुक्तन्न(१०) । “गवां शता गोभ्यो मातु” । “शुनञ्चि-
च्छेपम्” । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । “तेभ्योद्युम्नम् तेषां
याहि श्रुधी हवम्” ।

दिवोभक्तल् । ई । १ । १८३ ।

दिवःपरा भक्तादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । “द्युभिरक्तुभिः” । भलिति
किम् ? “उप त्वाग्ने दिवे दिवे” ।

नृ चान्यतरस्याम् । ई । १ । १८४ ।

नृः परा भक्तादिर्वोदात्ता । “नृभिर्वेमानः” ।

तित् खरितम् । ई । १ । १८५ ।

निगदे व्याख्यातम् । ‘क्त् नूनम् ।

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्
नुदात्तमङ्घ्रिडोः । ई । १ । १८६ ।

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि-कर्त्ता ।
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तात्-
“यच्चास्ते” । डितः—“अभिचष्टे चन्दतेभिः” । अदुपदेशात्
“पुरुभुजा चनस्यतम्” । चित्स्वरुऽप्यनेन बाध्यते । ‘वर्द्धमानम्
स्वेदसे’ । तास्यादिभ्यः किम् ? “अभिचष्टे गृणीतः” । उपदेश
ग्रहणात् । नेह । “हतोदृत्ताण्यर्था” । लग्नहणं किम् ? “कतीह
निम्नाना” । सार्वेति किम् ? शिश्ने । अङ्घ्रिडोः किम् ?
हृते । यदधीते । विन्दीधिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्* । “इन्धे
राजा” । एतच्चानुदात्तस्य च यत्तेति (७५२६४०) सूत्रभाष्ये
स्थितम् ।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ई । १ । १८७ ।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा “यासिष्टं वन्ति रश्चिनौ” ।

यलि च सेटोडन्ते वा । ई । १ । १८६ ।

सेटि यलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा
नैते त्रयः तदा लितीति (७५४५४०) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात् ।
सुलविद्य । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः ।

उपोत्तमं रिति । ई । १ । २१७ ।

रित्प्रत्ययान्त उपोत्तममुदात्तं स्यात् । “यदाहवनीये” ।

इति प्रत्ययस्वराः ।

समासस्य । ई । १ । २२३ ।

अन्तउदात्तः स्यात् । “यज्ञत्रियम्” ।

वज्रवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ई । २ । १ ।

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् “सत्यद्वितश्व-
स्तमः” । उदात्तेत्यादि किम् ? सर्वानुदात्तो पूर्वपदे समासा-
न्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । “समपादः” ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तस्युपमानाव्ययद्वि
तीयाकृत्याः । ई । २ । २ ।

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्य
तुल्याख्या अजात्येति (३६५४) तत्पुरुषः । गिरिणा काणः
गिरिकाणः । “पतयन्मदयत्सखम्” । मदयति मादके इन्द्रे
सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । अव्यये नञ्कुनि-
पातानामिति वाच्यम् * । “अयञ्चो वा एषः” । परिगणनं
किम् ? स्नात्वाकालकः । मुहूर्त्तसुखम् । भोज्योष्णम् ।

वर्णो वर्णेष्वनेते । ई । २ । ३ ।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जितवर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या त-
त्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्-
प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् ? परम-
कृष्णः । वर्णेषु किम् ? कृष्णतिलाः । अनेते किम् ? कृष्णैतः ।

गाधलवणयोः प्रमाणे । ई । २ । ४ ।

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
 स्यात् । अरितगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम्
 यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरितशब्दइत्यन्तो मध्योदा-
 त्तः । यावत्प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रम् न पुनरायाम
 एव । प्रमाणे किम् ? परमगाधम् ।

दायाद्यन्दायादे । ई । २ । ५ ।

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः
 प्रत्ययस्वरेणाद्य दात्तः । दायाद्यं किम् ? परमदायादः ।

प्रतिबन्धि चिरकच्छयोः । ई । २ । ई ।

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गम-
 नचिरम् । व्याहरणकच्छम् । गमनकारणविकलतया चिर-
 कालभाविकच्छयोगितया वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि
 किम् ? मूतकच्छम् ।

पदेऽपदेशे । ई । २ । ७ ।

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
 भूवपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । भूतशब्दो घञ
 न्तः उच्चारशब्दो घञन्तः याथादिस्वरेण (७५६८०) अन्तो-
 दात्तः । अपदेशे किम् ? विष्णु पदम् ।

निवाते वातवाणे । ई । २ । ८ ।

निवातशब्दे परे वातवाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या

कुटीनिवातम् । कुडनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीपन्तः ।
कुडशब्दो ङगन्तः । यदन्त इत्यन्ये वातत्राणो किम् ? । राज
निवांते वसति । निवातशब्दो रूढःपार्श्वे ।

शारदेऽनार्त्तवे । ६ । २ । ६ ।

ऋतौ भवमात्तर्वम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे
पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारद-
शब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । “रज्ज्वोः सद्य उद्धृ-
तम्” । रज्जुशब्दः स्तृजेरमुन् च (७३८२४०) इत्याद्युदात्तो व्युत्पा-
दितः । अनार्त्तवे किम् ? उत्तमशारदम् ।

अध्वर्युकपाययोज्जातौ । ६ । २ । १० ।

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ।
कटाध्वर्युः । दौवारिककपायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः ।
तस्माद्द्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति (५६०४०) गिणनेः कठचर-
काङ्गुगिति (७५६१४०) लुक् । द्वारे निद्युक्त इति ठक्यन्तोदात्तः ।
जातौ किम् ? परमाध्वर्युः ।

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ।

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् ? परम
सदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता (१) न सादृश्यम् ।

(१) सदृशादिपदोत्तरकतयैव सादृश्ये लब्धे पुनन्तद्गङ्गं पूज्यतासहितसादृश्य-
बोधनार्थमित्याह पूज्यमानतेति तथाच पूज्यप्रतियोगिबोधनार्थं साद-
श्यमुपात्तमिति भावः ।

द्विगौ प्रमाणे । ई । २ । १२ ।

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणावाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् ।
प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लोद्विगोर्नि-
त्यमिति (२२।४०) मात्वो लक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः ।
प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः (२) । द्विगौ किम् ?
त्रीद्विप्रस्यः । प्रमाणे किम् ? परमसप्तमः ।

गन्तव्यपर्यं वाणिजे । ई । २ । १३ ।

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पर्यवाचि च पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गजवाणिजः । मद्रशब्दो रक्प्र-
त्ययान्तः सप्तमीसमामः । गन्तव्येति किम् ? परमवाणिजः ।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ई । २ । १४ ।

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षाया
स्तुल्यं प्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हलः (७४।४०)
इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इपुच्छायम् । इपु-
शब्द आद्युदात्तः निच्चात् । नपुंसके किम् ? कुञ्जच्छाया

सुखप्रिययोर्हिते । ई । २ । १५ ।

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनसुखम् ।
गमनप्रियम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् ? परम
सुखम् ।

(२) दिक्स्थले संज्ञायामिति (२५।४०) द्विगुत्वादस्य स्वरस्य प्रवृत्तिः ।

प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ।

प्रीतौ गस्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्र-
प्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ ।
प्रीतौ किम् ? राजसुखम् ।

खं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ।

स्वामिशब्दे परे स्ववाचिनि पूर्वपदन्तथा । गोस्वामी । स्व-
ङ्किम् ? परमस्वामी ।

पत्यावैश्वर्य्ये । ६ । २ । १८ ।

“दसूना गृहपतिर्दमे” ।

न भूवाक्चिद्दिधिषु । ६ । २ । १९ ।

पतिशब्दे परे ऐश्वर्य्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः-
पतिः भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषुपतिः ।

वा भुवनम् । ६ । २ । २० ।

उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूधूमसृजिष्य इति (उ०००४०) क्यु-
न्न्तो भुवनशब्दः ।

आशङ्कावाधनेदीयस्सु सम्भावने । ६ । २ । २१

अस्तित्वाध्यवसायः (३) सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमना-

(३) अस्तित्वविषयकोक्तकोटिकज्ञानमित्यर्थः ।

बाधम् । गमननेदीयः । गमननाशङ्क्यते आवाध्यते तिकट-
तरनिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् ? परमनेदीयः ।

पूर्वं भूतपूर्वं । ई । २ । २२ ।

आद्यो भूतपूर्वः । आद्य (४) पूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये
भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् ?? परमपूर्वः ।

संविधमनीडसमर्थ्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये
ई । २ । २३ ।

एषु पूर्व्यं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारमनीडम् । काशी-
रसमर्थ्यादिम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् ?
सह मर्थ्याद्या समर्थ्याद् सैतम् । सैतसमर्थ्यादम् ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु (५) । ई । २ । २४ ।

विस्पष्टकट्टकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरगन्तारः (३१००२०) इत्या-
द्यदात्तः । विस्पष्टेति किम् ? परमानवणम् । गुणेति किम् ?
विस्पष्टनाप्ताणः । विस्पष्ट (६) विहित व्यक्त सम्पन्न पण्डित
गुणल चपल निपुण ।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परिव्रिगतं दृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगतम् । उपसर्गा आदुरदात्ता अभिवर्जम् * । वज्रवीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वाद्व्ययीभावार्यमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यसानाएव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति ।

राजन्यवज्रवचनद्वन्द्वेऽन्धकटृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ।

राजन्यवाचिनां वज्रवचनान्तानामन्धकटृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिरादुरदात्ता लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ? द्वैष्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकटृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिपिक्तवंशानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् नैते तथा । वज्रवचनं किम् ? सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् दृष्णीनां—कुमाराः । दृष्णिकुमाराः । अन्धकटृष्णिषु किम् ? कुरुपञ्चालाः ।

संख्या । ६ । २ । ३५ ।

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । तयोद्ग । तिस्रयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

आचार्योपसर्जनञ्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ।

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणि-

इत्यधिकारे द्विगोर्यत् (६४४ष्ट०) । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः ।
 पञ्चशरावः(७) । नृः संख्यायाम् (७५५४ष्ट०)इति पञ्चशब्द आ-
 द्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् ? परमारत्तिः । द्विगौ किम् ?
 परमारत्तिः ।

बह्वन्यतरस्याम् । ई । २ । ३० ।

बहुशब्दस्तथा वा । बहुरत्तिः २ । बहुमास्यः २ । बहु-
 कपालः २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यच्चि सत्यदात्त-
 स्वरितयोरिति (५४१ष्ट०) वा भवति ।

दिष्टिवितस्त्योश्च । ई । २ । ३१ ।

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः २ ।
 पञ्चवितस्तिः २ ।

सप्तमी सिद्धशुष्कपञ्चबन्धेष्वकालात् । ई । २ ।

३२ ।

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्गाश्चसिद्धः ।
 साङ्गाश्चेति ख्यान्तः । आतपशुष्कः । न्नाष्ट्रपक्कः । न्नाष्ट्रेति
 'द्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात् किम् ?
 पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्नरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ।

परिप्रत्युपाया वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । ई ।

२ । ३३ ।

(७) पञ्चसु कपालेषु भगालेषु शरावेषु संस्कृतइति यथाक्रमं विपरह ।
 भगालेषु पातविशेषेभित्त्वर्थः ।

चान्महान् । चुल्लकवैश्वदेवम् । महवैश्वदेवम् । चुधं लातीति
चुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु (७०६४० सू०) केऽन्तोदात्तः ।

उष्ट्रस्त्रादिवाच्योः । ई । २ । ४० ।

उष्ट्रसादिः । उष्ट्रवामिः । उष्ट्रेषुणि उष्ट्रशब्द आदुप्रदात्तः ।

गौः सादसादिसारथिषु । ई । २ । ४१ ।

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरू-
पापरेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारा-
णाञ्च । ई । २ । ४२ ।

एषां सप्तानां समासानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कुंरूणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः । वृजेरिति
वाच्यम्* । वृजिगार्हपतम् । वृजिरादुप्रदात्तः । रिक्तो
गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति (७५४२४०) रिक्तशब्द आद्यु-
दात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्ली-
लदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । त्रीर्व्यस्थास्ति
तत् श्लीलम् सिध्मादि (६८०४०) त्वाल्लच् । कपिलकादि ८, ३, १८२० वा०
त्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समा-
सो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादि (७५५४४०) त्वादन्तो-
दात्तः । तैतिली कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छातो
वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।
संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-

नीयवौठीयाः । ह्रस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहण इन्द्रविशेषणम् । सकलो इन्द्र आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् ? इन्द्रसवेयाकरणा । अन्तेषासी किम् ? आदिप्रथमपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्तिकौजपादयश्च (८) । ई । २ । ३७ ।

एषा इन्द्रे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ सावर्णिमारुहेयौ ।

महान् व्रीह्यपराह्लगृष्टीध्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रष्टहेपु । ई । २ । ३८ ।

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्ल । महागृष्टिः । महध्वास । महाहैलिहिल । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सम्प्रदादिति (२६१४०) प्रतिपदोक्तसमासे एवाय स्वरः । नेह महतो व्रीहिर्म्महद्व्रीहिः ।

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ई । २ । ३९ ।

(८) कार्तिकौजपौ सावर्णिमारुहेयो अरन्व्यस्रहा पैमाद्यापरेषा वरिष्ठापरेषा त्रैतिकासपाद्वाभेयाः कटूक्षरापुमेदः माहमसुमहा माहमसुमहा इन्द्रवामिहा आर्हाभिभोइका कुमिपुराष्टः विमिपुराष्टा तपस्वरतन्वा अरिगतवामिहा वाभयमाहदायना वाभयदमच्छुताः इडहाम वा इडकीटुभाः कौटुमकीहासाः श्री १ कासम् भोदेववासाः इडप्रदना भोगुतवाभेयाः अराण्डं य जग-
 दापरे कार्तिकौजपादिः ।

षान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति
क्षुल्लः । तस्माद्ज्ञातादिषु (७०६४० क०) केऽन्तोदात्तः ।

उद्गस्तादिवाच्योः । ६ । २ । ४० ।

उद्गसादिः । उद्गवामिः । उपेद्गणि उद्गशब्द आद्युदात्तः ।

गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ।

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यस्त्रीलट्ठरू-
पापरेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभारा-
णाञ्च । ६ । २ । ४२ ।

एषां सप्तानां समाप्तानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कु रूणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः । वृजेरिति
वाच्यम्* । वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो
गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति (७५४४४०) रिक्तशब्द आद्यु-
दात्तः । असूता जरती असूतजरती । अस्त्रीला वृद्धरूपा अस्त्री-
लट्ठरूपा । अस्त्रीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । त्रीर्थ्यस्यास्ति
तत् स्त्रीलम् सिध्मादि(६८०४०)त्वाल्लच् । कपिलकादि ८,२,१८४० वा०
त्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समा-
सो विभक्त्यलोपञ्च । पारशब्दो घृतादि (७५५४४०) त्वादन्तो-
दात्तः । तैतिली कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितितिनोऽपत्यं छात्रो
वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो वदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।
संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-

न्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समाम्ने प्रकृत्या इत्येव स्यरो वि-
हितः । दास्या भारी दासीभारः । देवहृतिः । यस्य तत्पुरु-
षस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं य
सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । “सुवा एष पुरन्वराः” पुरं
शरीरन्ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति (७४४८८०) किप्र-
त्ययः * । अलुक् छान्दसः । नव्विषयस्य (७५५४४०) इत्याद्यु-
दात्तः पुरुशब्दः ।

चतुर्थो तदर्थे । ६ । २ । ४३ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्, तद्वाचिन्नुत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ।
यूपाय दारु यूपदारु ।

अर्थे । ६ । २ । ४४ ।

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ।

क्ते च । ६ । २ । ४५ ।

क्तान्तेपरे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ।

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ।

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । अणिक्ताः । अणिशब्द
आद्युदात्तः । पूगङ्गताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये
किम् ? अण्येना कृतं अणिकृतम् । अनिष्ठा किम् ? कृताकृतम् ।

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ।

अहीनवाचिनि समाम्ने क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या ।
कट्टस्थितः । ग्रामगतः । कट्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो

* वाङ्मयकादन्यत्वापीत्युक्ते, ध्रियते धित्वाभावेऽपि किरित्यागये न
तयोक्तम् ।

नित्स्वरेण (उ५४०४०५०) आद्यु दात्तः । अहीने किम् ? कान्-
नारातीतः । अनुपसर्गइति वक्तव्यम् * । नेह । सुखप्राप्तः ।
याथेत्यस्य (उ५६५४०) अपवादोऽयम् ।

तृतीया कर्मणि । ई । २ । ४८ ।

कर्मावाचके ज्ञान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । रुद्रहतः । मचा-
राजहतः । रुद्रो रगन्तः (उ५६५४० उ रु०) । कर्मणि किम् ?
एथेनायातो रथायातः ।

गतिरनन्तरः । ई । २ । ४९ ।

कर्माथे ज्ञान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् ।
अनन्तरः किम् ? अभ्युद्धतः । कारकपूर्वपदस्य तु सति-
शिष्टस्थाधादिस्वर (उ५६५४०) एव । दूरादागतः । याथेत्य-
स्यापवादः ।

तादौ च निति कृत्यतौ । ई । २ । ५० ।

तकारादौ निति तुग्बद्धवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः
प्रकृत्या । “अग्नेराज्ञोऽद्वतमस्य प्रभूतौ सङ्गतिं गौः” ।
कत्स्वरापवादः । तादौ किम् ? प्रजल्याकः । निति किम् ?
प्रकर्त्ता । तृजन्तः । अतौ किम् ? आगन्तुः ।

तवै चान्तञ्च युगपत् । ई । २ । ५१ ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चै-
तदुभयं स्यात् । अन्वैतवै । कत्स्वरापवादः ।

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ई । २ । ५२ ।

घनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्त्येऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । “ये पराञ्च-
स्तान्” । घनिगन्तइति किम् ? प्रत्यञ्चोयन्तु । चुस्वरात्
(७५१६४०)परत्वादयमेव । “अहि वृणानि कणुङ्गी पराचः” ।
वप्रत्यये किम् ? उदञ्चनम् ।

न्यधीच । ६ । २ । ५३ ।

वप्रत्ययान्त्येऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङुत्तान् ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः (७५४१४०)इति अञ्चतेरकारः स्वरितः ।
पथ्यङ् ।

ईपदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ।

ईपत्कञ्कारः २ । ईपदित्ययमन्तोदात्तः । ईपङ्गेद इत्यादौ
कत्स्वरएव ।

हिरण्यपरिमाणन्वने । ६ । २ । ५५ ।

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वम्पद वा प्रकृत्या धने । हे सुवर्णं परि-
माणमस्येति द्विसुवर्णम् २ तदेव धनम् । बङ्ग्रीहावपि
परत्वाद्विकल्पएव । हिरण्य किम् ? प्रस्यधनम् । परिमाणं
किम् ? काञ्चनधनम् । धने किम् ? निष्कमाला ।

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ।

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरण २ ।
सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेर-
मजन्तः (७४११६०४०) । अचिरेति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ।

कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ।

वा प्रकृत्या । कतरकठः २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् ।
इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ।

आर्यब्राह्मणः २ । आर्यकुमारः २ । आर्यो ख्यदन्तत्वाद-
न्तस्वरितः (उ५६३४०६०) । आर्यः किम् ? परमब्राह्मणः ।
ब्राह्मणादीति किम् ? आर्यचतुर्थः । कर्मधारय इत्येव ।

राजा च । ६ । २ । ५९ ।

ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये ।
राजब्राह्मणः २ । राजकुमारः २ । योगविभाग उत्तरार्थः ।

षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ।

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः २ ।
षष्ठी किम् ? राजा चासौ प्रत्येनाच्चेत्यत्र न ।

क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ।

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः
२ । काला इति (३३७४०) द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्द-
स्यवन्त आद्युदात्तः । हसितइति घाथादि(उ५६८५०)स्वरेणा-
न्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् ? मुहूर्त्तप्रहसितः ।

ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ।

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः २ । ग्रामशब्दः आद्युदात्तः ।

ग्रामः किम् ? परमनापितः । शिल्पानि किम् ? ग्रामरथ्या ।

राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ।

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसायै राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । प्रशंसायाद्धिम् ? राजनापितः । शिल्पानि किम् ? राजहस्ती ।

आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ।

अधिकारोऽयम् ।

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ।

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आदिरुदात्तं धर्म्ये परे । देयं यस्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्पाणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति (१५२४०) सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् (४५८४०) । यान्निकाश्व' । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्पाण्यादि दातव्यम् । यान्निकादीनां त्वष्वादि रिति । धर्म्यइति किम् ? स्वस्वरमः । अहरणे किम् ? वाडवहरणम् । वाडवायाण्यं वाडवः तस्य वीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुच्छं यहीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि क्तस्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरणे इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्ध्यति ।

युक्ते च । ६ । २ । ६६ ।

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमादुरदात्तम् । गोवल्गवः । “कर्त्तव्ये
तत्परो युक्तः” ।

विभाषा ऽध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ।

गवाध्यक्षः २ ।

पापञ्च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ।

पापनापितः । पापाणके इति (३५८४०) प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-
णात् षष्ठीसमासे न ।

गोत्वान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ । २ ।
६९ ।

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः ।
अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमा-
र्यादिलाभकामा ये दाच्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधी-
यन्ते तएवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लभ्येऽहमिति
माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्वा-
दिषु किम् ? दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् ? परमब्राह्मणः ।

अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ।

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य
मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् ? परममैरेयः । मैरेये किम् ?
पुष्पासवः ।

भक्ताख्यास्तदर्शेषु । ६ । २ । ७१ ।

भक्तमद्रम् । भिच्चाक्रंसः । भाजीकंसः । भिच्चादयोऽन्नविशेष-
पाः । भक्ताख्याः किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश
इति क्रियाभावात्सुच्यते । तदर्थेषु किम् ? भिच्चाप्रियः ।
वज्रब्रीहिरयमत पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

गोविडालसिंहसैन्धवेपुपमाने । ई । २ । ७२ ।

धान्यगवः । गोविडालः । टणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं
गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः, (६) । गवाकृत्या सन्निवेशित-
न्धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् ? परमसिंहः ।

अके जीविकार्थे । ई । २ । ७३ ।

अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपद-
माद्युदात्तम् । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका ।
नित्यं क्रीडति (२४७४०) समासः । अके किम् ? रमणीयकर्ता ।
जीविकार्थे किम् ? इक्षुभक्षिका मे धारयति ।

प्राचां क्रीडायाम् । ई । २ । ७४ ।

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते
परे पूर्वमादुरदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पमञ्जिका । संज्ञा-
यामिति (७४५२४०) एबुल् । प्राचां किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका ।
इयमुदीचा क्रीडा । क्रीडायां किम् ? तव पुष्पप्रचायिका ।
पर्याये खवच् (७४५४४०) ।

(६) उपमितं व्याघ्रादिभिः (१५६४०) इत्यनेन समाशइत्याह व्याघ्रादि-
रिति ।

अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ।

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमादुप्रदान्तम् । क्व-
धारः । नियुक्ते किम् ? काण्डलावः ।

शिल्पिनि चाकजः । ६ । २ । ७६ ।

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमादुप्रदान्तं स चेदण्
कज्परो न भवति । तन्नुवायः । शिल्पिनि किम् ? काण्ड-
लावः । अकजः किम् ? कुम्भकारः ।

संज्ञायञ्च । ६ । २ । ७७ ।

अणन्ते परे । तन्नुवायो नाम क्मिः । अकज इत्येव । रथ-
कारो नाम ब्राह्मणः ।

गोतन्तियवम्पाले । ६ । २ । ७८ ।

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः ।
गो इति किम् ? वत्सपालः । पाले इति किम् ? गोरक्षः ।

णिनि । ६ । २ । ७९ ।

पुष्पहारी ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ।

उपमानवाचिं पूर्वं णिन्यन्ते परे आदुप्रदान्तम् । उद्भ्रकोशी ।
ध्वाङ्गरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभा-
गार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् ? वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् ?

प्रकृतिरेव यतोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था (१०) तत्रैव यथा
स्यात् । इह मा भूत् गर्हभोञ्चारी ।

युक्तारोह्यादयश्च (११) । ई । २ । ८१ ।

आदुप्रदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ।

दीर्घकाशतुपम्वाङ्गवटं जे । ई । २ । ८२ ।

कुटीजः । काशजः । तुपजः । आङ्गजः । वटजः ।

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः । ई । २ । ८३ ।

बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तञ्चो उत्तरपदे । उपसर-
जः । आमलकीजः । बह्वचः किम् ? दग्धजानि टणानि ।

ग्रामेऽनिवसन्तः । ई । २ । ८४ ।

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः ।
ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः देवस्वामिकः । अनि-
वसन्तः किम् ? दक्षिणग्रामः दक्षिणनिवासः ।

घोषादिषु (१२) च । ई । २ । ८५ ।

(१०) शब्दएवार्थो यस्या इति विग्रहः शब्दस्य चार्थेन तादात्म्यार्थत्वम् ।

(११) युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपञ्ची आगतनन्दी आगत-
प्रहारो आगतमत्स्य क्षीरहोता भगिनोभर्ता यामगोधुक् अश्वति-
रात्र' गर्गविरात्र स्युष्टिविरात्र गणपाद् एकशक्तिपाद् पात्रेसन्नि-
तादयश्च (३५ ३६०) युक्तारोह्यादि' ।

(१२) घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदनाद्युदात्त स्यात् । घोष कट
बल्लभ हृद बदरी पिङ्गल पिषङ्ग माला रक्षा माला कूट शास्वती
अश्वत्थ तण्डुल शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादि ।

दाञ्चिघोषः । दाञ्चिकटः । दाञ्चिहृदः ।

छात्रादयः (१३) शालायाम् । ई । २ । ८६ ।

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायान्नपुंसक (५६१४०००) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ।

प्रस्येऽष्टद्वमकर्वादीनाम् । ई । २ । ८७ ।

प्रस्यशब्दे उत्तरपदे कर्वादि (१४) वर्जितमष्टद्वमूर्वपदमादुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्यः । अष्टद्वं किम् ? दाञ्चिप्रस्यः । अकर्वादीनामिति किम् ? कर्कीप्रस्यः । सकरीप्रस्यः ।

मालादीनाञ्च (१४) । ई । २ । ८८ ।

द्विद्वार्थमिदम् । मालाप्रस्यः । शोणाप्रस्यः ।

अमहन्त्वं नगरेऽनुदीचाम् । ई । २ । ८९ ।

नगरे परे महन्त्ववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचान्त । ब्रह्मनगरम् । अमहदिति किम् ? महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् ? कार्त्तिनगरम् ।

अस्मि चाऽवर्णं द्वयच् चयच् । ई । २ । ९० ।

(१३) दाञ्चि घेनि भागिण्यु व्याडि आगण्डि आटि गौनि छात्रादिः ।

(१४) कर्की मन्त्री मजरी कर्कन्तु यमी करीर कन्दुक क्वल बदरी कर्वादिः ।

(१५) माला शाला शोणा द्वात्रा स्वाजा जामा कःञ्चि एक नाम मावादिः ।

अर्न्म परे द्वयच् तत्रच्पूर्वमवर्णान्तिमाद्यु दात्तम् । गुप्तार्न्मम् ।
कुक्कुटार्न्मम् । अवर्णं किम् ? वृहद्वर्न्मम् । द्वयच् तत्रच् किम् कि-
म् ? कपिञ्जलार्न्मम् । अमहन्ववमित्येव । महार्न्मम् । नवार्न्मम् ।

न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्रमकज्जलम् । ६ । २ ।

६१ ।

अर्न्म परे नैतान्याद्यु दात्तानि । भूतार्न्मम् । अधिकार्न्मम् ।
सञ्जीवार्न्मम् । मद्राश्रमग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रा-
र्न्मम् । अश्रमार्न्मम् । मद्राश्रमार्न्मम् । कज्जलार्न्मम् । आ-
हुतदात्तप्रकरणे । द्विवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ।
“द्विवोदासा यदाशुपे” ।

अन्तः । ६ । २ । ६२ ।

अधिकारोऽथम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् (७१६०४) ।

सर्वं गुणकार्तृस्त्रे । ६ । २ । ६३ ।

सर्वशब्दः पूर्वपदसन्तोदात्तम् । सर्वश्चेतः । सर्वमहान् ।
सर्वं किम् ? परमश्चेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्चेतस्येति
गुणकार्तृस्त्रे वर्त्तते । गुणः किम् ? सर्वसौवर्णः । कार्तृस्त्रे
किम् ? सर्वेषां श्चेततरः सर्वश्चेतः ।

संज्ञायाद्गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ६४ ।

एतयोः परतः पूर्वसन्तोदात्तम् । अश्वनागिरिः । मौष्टि-
निकायः । संज्ञायां किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।

कुमार्यां वयसि । ई । २ । ६५ ।

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी । कुमा-
रीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय
प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः तच्च वय इह गृह्यते न
कुमारत्वमेव । वयसि किम् ? परमकुमारी ।

उदकेऽकेवले । ई । २ । ६६ ।

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति (उ५४१४०) पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् ? शीतो-
दकम् ।

द्विगौ क्रतौ । ई । २ । ६७ ।

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्ग-
त्रिरात्रः । द्विगौ किम् ? अत्रिरात्रः । क्रतौ किम् ? वि-
ल्वहोमस्य सप्तरात्रो विल्वसप्तरात्रः ।

सभायान्नपुंसके । ई । २ । ६८ ।

सभायाम्परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ।
गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् ? ब्राह्मण-
सेनम् ? नपुंसके किम् ? राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसक-
ग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम् ।

पुरे प्राचाम् । ई । २ । ६९ ।

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् ? शिवपुरम् ।

अरिष्टगौडपूर्व च । ई । २ । १०० ।

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्ट-
पुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहण किम् ? इहापि यथा स्यात् ।
अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ।

न हास्तिनफलकमाह्वेयाः । ई । २ । १०१ ।

परे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् ।
माह्वेयपुरम् । मृदेरप्रत्ययमिति शुभ्रा (५०६३०) द्वित्वाड्ढक् ।

कुसूलकूपकुम्भशालं विले । ई । २ । १०२ ।

एतान्यन्तोदात्तानि विले परे । कुसूलविलम् । कूपविलम् ।
कुम्भविलम् । शालाविलम् । कुसूलादि किम् ? सर्पविलम् ।
विले इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ई ।

२ । १०३ ।

दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषु कामशमी । अपर-
लणामृत्तिका । जनपदो देशः । पूर्वप्रश्चालाः । आख्यानम्
पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहण कालवाचिनोऽपि
दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । ई । २ । १०४ ।

आचार्योपसर्जना अन्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् ? पूर्वान्तेवासी ।
अन्तेवासिनि किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ।

उत्तरपदद्वौ सर्वञ्च । ६ । २ । १०५ ।

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य(५७३४०)या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे
परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चा-
लकः । अधिकारग्रहणं किम् ? सर्वभासः । सर्वकारकः ।

वज्रवीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ।

वज्रवीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण (७५६५४०००) प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः ।
विश्वकर्मा । विश्वदेवः । “आ विश्वदेवं सप्रतिमम्” वज्रवी-
हौ किम् ? विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् ?
विश्वेदेवाः । प्रागव्ययीभावात्(७५६२४०००)वज्रवीह्यधिकारः ।

उदराश्वेषुषु । ६ । २ । १०७ ।

उपोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ।

क्षेपे । ६ । २ । १०८ ।

उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं वज्रवीहौ निन्दायाम् । षटो-
दरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्या-
मिति (७६०५४०) भवति विप्रतिषेधेन ।

नदी वन्धुनि । ६ । २ । १०९ ।

वन्धुशब्दे परे नद्यन्तम्पूर्वमन्तोदात्तं वज्रवीहौ । गार्गी

बन्धुः । नदी किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः ?
बन्धुनि किम् ? गौरीपुत्रः ।

निष्ठोपसर्गपूर्वान्यतरस्याम् । ई । २ । ११० ।

निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः २ । निष्ठा
किम् ? प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वा किम् ? शुष्कमुखः ।

उत्तरपदादिः । ई । २ । १११ ।

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् आद्यधिकारस्तु प्रकृत्य
भगालम् (उ५६६४०) इत्यवधिकः ।

कर्णो वर्णलक्षणात् । ई । २ । ११२ ।

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो-
वङ्गवोहौ । ग्लानकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् ? खेतपादः
वर्णलक्षणात्किम् ? शोभनकर्णः ।

संज्ञौपम्ययोश्च । ई । २ । ११३ ।

कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये—गोकर्णः ।

कारुष्टष्ठग्रीवाजङ्घञ्च । ई । २ । ११४ ।

संज्ञौपम्ययोर्वङ्गवोहौ । श्रितिकरुष्टः । कारुष्टष्ठः । सुग्रीवः ।
नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकरुष्टः । गोष्टष्ठः । चण्डग्रीवः ।
गोजङ्घः ।

गृह्णमवस्यायाञ्च । ई । २ । ११५ ।

यदाद्युदात्तं घञ् तत्सोरुत्तरं बज्जवीहावाद्युदात्तम् । “आ-
द्याः स्वखाः सुरधा आतिथिग्वे” नित्स्वरेण (उ५७७ष्ट०छ०)
अखरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् ? या सुबाहुः ।
इयञ् किम् ? “सुगुरसखु हिरण्यः” हिरण्यशब्दस्यञ् ।

वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ।

सोः परे बज्जवीहौ कन्दस्याड्युदात्तौ । “सुवीरेण रथिणा” ।
“सुवीर्यस्य गोमतः” । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोऽ-
नावः (उ५५०ष्ट०) इत्याद्युदात्तत्वन्नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् ।
तत्र हि सति पूर्वैरेव सिद्धं स्यात् ।

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । ६

। २ । १२१ ।

उपकूलम् । परित्तीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशा-
लम् । उपक्षम् । । सुपमम् । निः पमम् । तिष्ठद्गुप्रभृति-
ष्वेते (१२।७) । कूलादिग्रहणं किम् ? उपकूलम् । अव्ययी-
भावे किम् ? परमकूलम् ।

कंसमन्यशूर्पपाय्यकारुडं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ।

द्विकंसः । द्विमन्यः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकारुडम् ।
द्विगौ किम् ? परमकंसः ।

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ।

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ।

ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् ? दृढशालम् ब्राह्मण-
कुलम् । शालायां किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् ?
ब्राह्मणशाला ।

कन्या च । ई । २ । १२४ ।

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्दे उत्तरपदान्द्युदात्तम् । सौ-
शमिकथ्यम् । आह्वरकथ्यम् । नपुंसके किम् ? दाजिकन्या ।

आदिश्चिहणादीनाम् (१७) । ई । २ । १२५ ।

कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः ।
चिहणकथ्यम् । मन्दरकथ्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुन-
र्ग्रहणं पूर्वपदस्यादुदात्तार्थम् ।

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ई । २ । १२६ ।

चैलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखे-
टम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चैलादिसादृश्येन पुत्रा-
दीनाङ्गर्हा । व्याघ्रादित्वात् (३११४०) समासः । गर्हायां
किम् ? परमचेलम् ।

चीरमुपमानम् । ई । २ । १२७ ।

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं
किम् ? परमचीरम् ।

(१७) चिहणं महारुद्रुमरवैतलपटलकवैरालिकर्णकवैडालिकर्णिक
कुक्कुटचिकणचित्कणचिहणादिः ।

- पललसूपशाकन्मिथे । ई । २ । १२८ ।

घृतपललम् । घृतसूपः । घृकशाकम् । भक्ष्येण मिथीकरण
मिति (१४।४०) समास । मिथे किम् ? परमपललम् ।

कूलसूदस्यलकर्पाः संज्ञायाम् । ई । २ । १२९ ।

आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डा-
यनस्यली । दाक्षिकर्पः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायाम् किम् ?
परमकूलम् ।

अकर्मधारये राज्यम् । ई । २ । १३० ।

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् ।
नात्तणराज्यम् । अकर्मैति किम् ? परमराज्यम् । चेलराज्या-
दिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ।

- वर्ग्यादयश्च । ई । २ । १३१ ।

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अकर्मधारयइत्येव । परम
वर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः (१८) ।

पुत्रः पुंभ्यः । ई । २ । १३२ ।

पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकि
पुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् ? कौलटिमातुलः ।
पुंभ्यः किम् ? दाक्षीपुत्रः ।

(१८) अत्र पुस्तकपूर्वार्द्धे १७६ पृष्ठे दिगादिगणे वर्ग इत्येवमादयो वे
मठितास्तेऽत्र हतयदन्ता वर्ग्यादयः ।

नाचार्यराजत्विकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २

। १३३ ।

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणान्तद्विज्ञे-
षाणाञ्च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाक-
टायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्-
पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः ।
श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञाति-
पुत्रः । भ्रातृष्पुत्रः ।

चूर्णादी(१६) न्यप्राणिषट्पाः । ६ । २ । १३४ ।

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराख्यादुग्रदात्तानि तत्पुरुषे ।
मुद्गचूर्णम् । अप्राणीति किम् ? मत्स्यचूर्णम् ।

षट् च कारुडादीनि (२०) । ६ । २ । १३५ ।

अप्राणिषष्ट्या आदुग्रदात्तानि । दर्भकारुडम् । दर्भचीरम् ।
तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट्
किम् ? राजसूदः । अप्राणीति किम् ? दत्तकारुडम् ।

कुण्डं वनम् । २ । २ । १३६ ।

कुण्डमादुग्रदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्ड-
शब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् ? मत्स्यकुण्डम् ।

(१६) चूर्णं करिषु करिषु शाकिनु शाकट इत्या तन्तु कुन्दम दलप चमसी
चकन चौल चूर्णादिः ।

(२०) चेलखेट्यादि (उ५६३४०) सूत्रस्यकारुडगडमारभ्य कूलसूदेति
(उ५६४४०) सूत्रस्यकूलगद्वानाः षट् पाद्याः ।

प्रकृत्या भगालम् । ई । २ । १३७ ।

भगालवाच्युत्तरपदन्तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीनदालम् । कुम्भीदापालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृ-
त्येत्यभिज्ञतमन्त इति (उ५६७४०) यावत् ।

शितेन्नित्यावह्वञ्ज्वङ्गमीहावभसत् । ई । २ । १३८ ।

शिते परं नित्यावह्वञ्चकम्प्रकृत्या । शितिपाद् । शित्यंसः ।
पादशब्दो वृषादि (उ५६५४०)त्वादाद्युदात्त ञ्सशब्दः प्रत्ययस्य
नित्स्वरः (५६७४०) । शितेः किम् ? दर्शनीयपादः । अभ-
सक्तिम् ? शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रापवादो योगः ।

गतिकारकोपपदात्कृत् । ई । २ । १३९ ।

एभ्यः लटन्तम्यदम्प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रह-
रणम् । इधमप्रवचनः । उपपदात्-उच्चैःकारम् । ईपत्करः ।
गतीति किम् ? देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । लट्प्रहण-
स्यटार्धम् । प्रपञ्चिततरामित्यत्र तरत्राद्यन्तेन समासे लते
घाम् । तत्र सतिश्लिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपञ्चि-
देश्याद्यं तु लट्प्रहणमित्यन्ये ।

उभे वनस्पत्यादिपु(२१)युगपत् । ई । २ । १४० ।

(२१) वनस्पति इधेवमादिपु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या भवतः ।
वनस्पति इध्वपति गभीरपति तमनपात् नरागम युग शेष शब्दा
अर्धो तस्य।वदमी मन्वादिभ्यश्चो मर्मुञ्ज वनस्पत्यादि ।

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । “वनस्पतिं वन आ वृह-
स्पतिं यः” । वृहच्छब्दोऽत्वादुदात्तो निपात्यते । “हर्षया
शचीपतिम्” । शाङ्करवादि * (२४१ष्ट०) त्वादाद्युदात्तः शची-
शब्दः “शचीभिर्न” इति दर्शनात् । तनूनपात् । “नराशंसं
वाजिनम्” । निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेषम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ई । २ । १४१ ।

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । “आय इन्द्रावरुणौ” । “इन्द्रा-
वृहस्पतीवयम्” । देवता किम् ? सन्नन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् ?
अग्निष्टोमः ।

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावऽष्टधिवोरुद्रपूषमन्येषु ।

ई । २ । १४२ ।

ष्टधिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तम् । “इन्द्रा-
ग्निभ्यां कं वषणः” । अष्टधिव्यादौ किम् ? “द्यावाष्टधिवी
जनयन्” । आद्युदात्तो द्यावा(४४२ष्ट० सू०) निपात्यते । ष्टधिवी
त्वन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । रोदेर्णिलुक् चेति(उ३६६ष्ट० उ०) रगन्तो
रुद्रः । इन्द्रापूषणौ । खन्नुच्चन्पूषन्निति (उ३६६ष्ट० उ०) पूषा
अन्तोदात्तो निपात्यते । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्त-
तरपदविशेषणं यथा स्यात् । द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनु-
दात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

अन्तः । ई । २ । १४३ ।

अधिकारोऽयम् ।

* शाङ्करवादि ङीनोनिच्चात् ङित्यादिरिति (५४७ष्ट०) सूत्रेण ।

याऽथ घञ्क्ताऽज्जिवकाणाम् । ई । २ । १४४ ।

य-अथ-घञ्-क्त-अच्-अप्-इत्-क एतदन्तानाङ्गितिकारकोपप-
दात्परेषामन्त उदात्तः । “अवग्रहस्यायोः” । आवसथः ।
घञ्-प्रभेदः । क्त-“धर्त्ता वज्री पुरुष्टुतः” । पुरुषु वङ्-
प्रदेशेषु सुत इति विग्रहः । अच्-प्रक्षयः । अप्-प्रलवः ।
इत् प्रलवितम् । क-गोष्ठपः । मूलविभुजादित्वात्कः । गति-
कारकोपपदादित्येव । सुसुतन्वावता ।

सूपमानात् क्तः । ई । २ । १४५ ।

सोऽपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । “ऋतस्य चोर्नौ सु-
कृतस्य शश्वतः” ।

संज्ञायामऽनाचितादीनाम् । । ई । २ । १४६ ।

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् (२२) घञ्ज-
यित्वा । उपहृतः । आकृत्यः । परिजग्धः । अनेति किम् ?
आचितम् । आस्थापितम् ।

प्रदृष्टादीनाञ्च (२३) । ई । २ । १४७ ।

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रदृष्टः । प्रयुक्तः । प्रसं-
ज्ञायोर्यमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ।

(२२) आचित पर्यायित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपद्य अप-
सिष्ट मसिष्ट उपहित उपस्थित (संहिताऽगवि ग०) आचितादिः ।

(२३) म० ह० यानम् प्रदृष्टोदयथ प्रुतास्यपः आकृतेऽवहितः उपहितो

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिपि । ई । २ । १४८ ।

संज्ञायामन्तउदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात् किम् ? अकारकान्नियमो मा भूत् । संश्रुतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् ? देवपालितः अस्मान्नियमादत्त संज्ञायामनाचितेति न । तृतीया कर्म्मणीति (५७७८०) तु भवति । एषु किम् ? कारकावधारणं यथा स्यात् । दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तउदात्तो भवति संश्रुतः । आशिपि किम् ? देवैः खाता देवखाता । आशिष्ये वेत्येवमत्तेष्टो नियमः । तेनानाहृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीया कर्म्मणीति पूर्वप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

इत्यम्भूतेन कृतमिति च । ई । २ । १४९ ।

इत्यम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासः तत्र ज्ञान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूत्प्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतम्भवति । तृतीया कर्म्मणीत्यस्य (७५७७८०) अपवादः ।

अनो भावकर्म्मवचनः । ई । २ । १५० ।

कारकात्परमनप्रत्ययान्तम्भाववचनं कर्मवचनञ्जान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राज्ञभोजनाः शालयः । अयः किम् ?

भोगेषु खड्गारूढः कविशस्तः प्रहृद्गादिः आकृतिगणोवम् प्रहृद्गं यानम
अपहृद्गोवमवतोरथ इत्यादि ।

हस्तादायः । भावेति किम् ? दन्तधावनम् । करणे ल्युट् ।
कारकात् किम् ? निदर्शनम् ।

मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि

(२४) क्रीताः । ई । २ । १५१ ।

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे ।
कृत् (१८६४०) स्वरापवादः । रथवर्त्त । पाणिनिकृतिः ।
छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्व-
स्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् ?
“प्रभूतौ सङ्गतिम्” । अत्र तादौ च नितीति (७५७५०) स्वरः ।

सप्तम्याः पुण्यम् । ई । २ । १५२ ।

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति
(७५६५४०) प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् ? वेदेन पुण्यम् । वेद-
पुण्यम् ।

जनार्थकलहं तृतीयायाः । ई । २ । १५३ ।

मापोष्णम् । मापविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्वरा (७५६५४) पवाहोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति
स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । जनशब्देन त्वर्थनिर्दे-
शेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीया-
ग्रहणं सादृश्यम् ।

मित्रञ्चाऽनुपमर्गमसन्धौ । ई । २ । १५४ ।

पणवन्धेनैकार्थं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः ।
मिश्रक्रिम् ? गुडधानाः । अनुपसर्गे किम् ? तिलसंमिश्राः ।
मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ
किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थं
सापन्नः ।

नञोगुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितात्ममर्थास्त-
द्विताः । ६ । २ । १५५ ।

सम्पाद्याद्यर्थे तद्वितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परे-
ऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं कार्णवेष्टकिकम् ।
न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः ।
न छैदिकोऽछैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवात्सीयः । न
सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नञः किम् ? गर्हभरथम-
र्हति गार्हभरथिकः । अगार्हभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् ?
गार्हभरथिकादन्योऽगार्हभरथिकः । गुणो हि तद्वितार्थे प्रवृ-
त्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यतोच्यते
तत्तार्थं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यान्न सम्पादितं मुञ्चमिति ।
संपादीति किम् ? प्राणिनीयमधीते प्राणिनीयः न प्राणि-
नीयः अप्राणिनीयः । तद्वितः किम् ? वोढुमर्हति वोढा न
वोढा अवोढा ।

ययतोच्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ।

ययतौ यौ तद्वितौ तदन्तस्थोत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधवि-

पर्यात्मदस्यान्त उदात्तः स्यात्। प्राशानां समूहः पाश्या
 न पाश्या अपाश्या। अदन्यम्। अतदर्थे किम्? अपा-
 द्यम्। तद्धितः किम्? अदेयम्। गुणप्रतिषेधे किम्?
 दन्यादन्यददन्यम्। तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति
 (२५)। नेह। अवाग्देयम्।

अच्कावशक्तौ। ई। २। १५७।

अजस्तङ्गान्तश्च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम्। अप-
 चः। पक्तुन् शक्तः। अविलिखः। अशक्तौ किम्? अपचो
 दीक्षितः। गुणप्रतिषेधे इत्येव। अन्योऽयं पचादपचः।

आक्रोशे च। ई। २। १५८।

नञः परायच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जास्मः।
 पक्तुन् शक्तौतीत्येवमाक्षिप्यते। अविधिपः।

संज्ञायाम्। ई। २। १५९।

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेयदत्त।

छत्योकेष्णुश्चार्यादयश्च (२६)। ई। २। १६०।

(२५) यकारणान्तुबन्धेन यतय तमात्रान्तुबन्धेन यदृष्यात् वामदेवाङ्गा-
 दृष्टारिति (१२६४०) छति से च न प्रसङ्गः।

(२६) चारु वापु यौधकि अतदृभेजय वदात्त अदृष्यात् (वत्तमानवर्द्ध-
 न नत्वरथाप भ्रियमाप्यक्रियमाप्यरोचमानग्रीभमाभाः मृशायाम् न०)
 (विष्वात्मवमे व्यस्यमवमे) गृहपति गृहपतिश्च (राजाङ्गोन्व-
 द्धि न०) चारुति ।

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक्—अमागा-
सुकः । इष्णुच्—अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो-
द्वानुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अना-
दप्रम्भविष्णुः । चाव्वादिः—अचारुः । असाधुः । राजाङ्गो-
ऽच्छन्दसि ग० । अराजा । अनहः । भाषायान्नजः स्वर एव ।

विभाषा तन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ।

तन्—अकर्ता । अन्न—अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि ।
पक्षे अत्रयस्वरः ।

वङ्गव्रीहाविदमेतत्तङ्गः प्रथमपूरणयोः क्रिया
गणने । ६ । २ । १६२ ।

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदम्प्रथमं यस्य स इदं प्रथमः ।
एतद्वितीयः । तत्प्रथमः । वङ्गव्रीहौ किम् ? अनेन प्रथमः
इदं प्रथमः । तृतीयेति (३३८४०) योगवृत्तिभागात्समासः । इद-
मेतत्तङ्गः किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् ? तानि
वह्न्यस्य तद्वङ्गः । क्रियागणने किम् ? अयम्प्रथमः प्रधानं
येषान्ते इदम्प्रथमाः । द्व्यगणनेमिदम् । गणनं किम् ? अयं
प्रथमो येषान्ते इदम्प्रथमाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य
कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् (७६०५४० सू०) । इदम्प्रथमकः ।
वङ्गव्रीहा वित्यधिकारः ।

संख्यायास्तनः । ६ । २ । १६३ ।

वङ्गव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः
किम् ? दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् ? द्विशिराः ।

विभाषा कृन्दसि । ई । २ । १६४ ।

“द्विस्रनां करोति वाभदेवः” । “द्विस्रनां करोति द्वावाष्टयि-
व्योदौहनाय” ।

संज्ञायां सित्राजिनयोः । ई । २ । १६५ ।

देवमित्तः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् ? प्रियमित्तः ।
ऋषिप्रतिषेधो मित्ते * । विश्वामित्तः ऋषिः ।

व्यवायिनोऽन्तरम् । ई । २ । १६६ ।

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं
यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् ? आत्मान्तरम्
स्वभावान्य इत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ई । २ । १६७ ।

गौरमुखः । स्वाङ्गङ्गिम् ? दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिकृच्छद्गोमहत्स्यूलमुष्टिष्टयुवत्सेभ्यः

। ई । २ । १६८ ।

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्यूलमुखः ।
मुष्टिमुखः । ष्टयुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरौऽत्र ।
गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ई । २ । १६९ ।

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परस्म्युखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं
वज्रवीहौ । प्रचालितसुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति (७५६०८०)
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि
(७५७७८०) भवति । उपमानम्—सिंहसुखः ।

जातिकालसुखादि (२७) थ्योऽनाच्छादनात्
क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ।

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जाति-
कालेति किम् ? पुरजातः । अनाच्छादनात्किम् ? वस्त-
च्छन्नः । अकृतेति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्ड-
प्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

वा जाते । ६ । २ । १७१ ।

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । इन्त-
जातः । मासजातः ।

नञ्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ।

वज्रवीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अब्रीहिः । सुमाषः ।

कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ।

नञ्सुभ्यामुत्तरं पदं पूर्वमुदात्तकृपि परे । अब्रह्मवन्धुकः ।
सुकुमारीकः ।

(२७) सुख दुःख तत्र कच्छ अस्त आस्त अलीक प्रतीप करण वपण सोढ
इत्येतानि सुखादीनि । एतदेव सुखादि(४२६८०)वार्तिके । (७२३०८०)
रूढे च ग्राह्यम् ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ।

ह्रस्वान्तो उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां
बद्धव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमापकः । पूर्वमित्यनुवर्त्तमाने
पुन पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव
पूर्वमुदात्तं, न कपि पूर्वमिति । अञ्जकः । कवन्तस्यैवान्तो-
दात्तत्वम् ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ।

उत्तरपदार्यंबद्धत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञ् पदस्यैव
स्वरः स्यात् । बद्धव्रीहिकः । बद्धमितः । उत्तरपदेति
किम् ? बद्धेषु मानोऽस्य स बद्धमानः ।

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ।

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः बद्ध-
व्रीहौ । बद्धगुणा रज्जुः । बद्धचरं पदम् । बद्धधायः ।
गुणादिराकृतिगणः (२८) । अवयवाः किम् ? बद्धगुणो
द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं बधुमपर्शु । ६ । २ । १७७ ।

प्रष्टः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् ?
दर्शनीयष्टः । स्वाङ्गद्विम् ? प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवद्विम् ?
उदाङ्गः । अपर्शु किम् ? विपर्शुः ।

वनं समासे । ६ । २ । १७८ ।

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । इसे प्रवणे ।

अन्तः । ६ । २ । १७९ ।

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुप-
सर्गार्थमिदम् ।

अन्तश्च । ६ । २ । १८० ।

उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ।

न निविभ्याम् । ६ । २ । १८१ ।

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति (उ५४१४०) स्वरितः ।

परैरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ।

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं
चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ।

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ।

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् ? प्रपदम् ।

निरुदकादीनि (२६) च । ६ । २ । १८४ ।

(२६) निरुदञ्च निरुपल निर्माञ्चिक निर्माञ्चक निष्कालक निष्कालिक
निष्पेष इस्तरूप निस्तरूप निस्तरोक निरजिन उदजिन उपाजिन
(परेर्हस्तपादकेशकर्पाः ग०) निरुदकादिराक्षतिगणः ।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ।

अभेमुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति (उ६०६३०) सिद्धे वङ्ग-
व्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च । अभिमुखा शाला ।

अपाञ्च । ६ । २ । १८६ ।

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनामनाम च ।

६ । २ । १८७ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अप-
वीणम् । अञ्जम्—अपाञ्चः । अध्वन्—अपाध्वा । उपस-
र्गाद्ध्वनः (४५५२०) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं
संभासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम—अपसीरम् ।
अपहलम् । नामन्—अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणम-
वङ्गव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ।

अधेरुपरिस्यम् । ६ । २ । १८८ ।

अध्यारुदो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्थोपरिजातो दन्तः । उप-
रिस्यं किम् । अधिकरणम् ।

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ।

अनोः परमप्रधानयाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो

ज्यैष्ठमनुज्यैष्ठम् । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनु-
गतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थञ्च
कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् ? अनुगतो ज्यैष्ठोऽनुज्यैष्ठः ।

पुरुषश्चान्वादिष्टः । ६ । २ । १६० ।

धनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः
पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् ? अनुगतः । पुरुषोऽनु
पुरुषः ।

अन्तेरकृत्यदे । ६ । २ । १६१ ।

अन्तेः परमकदन्तस्यदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्गुशो नागः ।
अतिपदा गायत्री । अकृत्यदे किम् ? अतिकारः । अतेर्द्धातु-
लोप इति वाच्यम् * । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽति-
गार्ग्यः । इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारुकमतिकारुकः ।

नेरनिधाने । ६ । २ । १६२ ।

निधानंमप्रकाशता ततोऽन्वदनिधानस्यकाशनमित्यर्थः । निमू-
लम् । न्यन्नम् । अनिधाने किम् निहितो दण्डो निदण्डः ।

प्रतेरश्वादेवस्त्युरुषे । ६ । २ । १६३ ।

प्रतेः परेश्वाद्यो(३०)ऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोऽंशुः प्रत्यंशुः ।
प्रतिजनः प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ।

(३०) अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्हा भवण कृत्तिका आर्द्ध
पुरः अंशुदि ।

उपाद्गुजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १८४ ।

उपात्परं यत् छक्कमजिनश्चान्तोदात्तन्तसुरूपे गौरा-
दीन् (३१) वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् ।
अगौरादयः किम् ? उपगौरः । उपतैपः । तत्सुरूपे किम् ?
उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १८५ ।

सुप्रत्यवसितः । सुरतः पूजायामेव । वाक्यार्थस्वतः निन्दा
असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् ? कुत्राक्षणाः । अव-
क्षेपणे किम् ? सुदृपल ।

विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १८६ ।

उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः २ । वदा तु पुच्छरुदस्यति
उत्पुच्छयते एरच् (७४४२४०) उत्पुच्छस्तदा याथादिस्वरेण
(७५६८४) नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र
विभाषा तत्सुरूपे किम् ? उदस्तमुच्छं येन सउत्पुच्छः ।

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बङ्गव्रीहौ । ६ । २ । १८७ ।

आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । “द्विपाञ्चतुष्पाञ्च रथाय” ।
“त्रिपाद्दूर्द्धः” द्विदन् । “त्रिमूर्द्धानं सप्तारश्मिम्, मूर्द्धन्नित्यकृत-
समासान्ताएव मूर्द्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते

(११) गौर वैष तैल छेट लोट जिह्वा क्षण कथा गुध कल्य पाद
गौरादि ।

अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समा-
सान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि
वज्रवीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे
भवत्येव । द्विमूर्धः २ । त्रिमूर्धः २ । द्वितिभ्यां किम् ? कल्या-
णमूर्धा । वज्रवीहो किम् ? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ।

सक्यञ्चाक्रान्तात् । ६ । २ । १६८ ।

गौरसक्यः । लक्षणसक्यः । आक्रान्तात्किम् ? चक्रसक्यः ।
समासान्तस्य पचञ्चिच्चान्नित्यसेवान्तोदात्तत्वम्भवति ।

परादिश्छन्दसि वज्रलम् । ६ । २ । १६९ ।

छन्दसि परस्य सक्यशब्दस्यादिरुदात्तो वा । “अञ्चिसक्य-
मालभेत” अत्र वार्तिकम् ।

परादिश्च परान्तञ्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादेयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो वज्रलन्त इति ॥

“भुवि जाता उरुक्षपा” । परान्तः । “भियेन सुटिहत्यया” ।

“यस्त्रिचक्रः” । पूर्वान्तः । “विश्वायुद्देहि” ।

इति समासस्वराः ।

तिडो गोवादीनि (१) कुत्सनाभीक्षणयोः ।

८।१।२७ ।

तिडन्तात्मदागोवादीन्यनुदात्तान्येततोः । पचति गोत्रम् ।
पचतिपचति गोत्रम् । ब्रुवप्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायना-
दयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणभ्याठविशेषणम् तेनान्यत्रापि
गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेष कार्यं ज्ञेयम् गोवादीनि किम् ?
पचति पापम् । कुत्सनेति किम् ? खनति गोत्रं समेत्यकूपम् ।

तिड्ङितिडः । ८।१।२८ ।

अतिडन्तात्मदात्परन्तिडन्तं निहन्त्यते । 'अग्निमीले' ।

न लुट् । ८।१।२९ ।

लुडन्तश्च निहन्त्यते । श्वः कर्त्ता ।

निपातैर्यद्वादिहन्तकुविन्तेस्त्रेचरण (२) कश्चिद्वत्

युक्तम् । ८।१।३० ।

एतैर्निपातैर्युक्तञ्च निहन्त्यते । "यद्गने स्यामहं सत्वम्" ।
"युवां यदि वयः" । "कुविदङ्ग आसन्" । "अचित्तिभिश्च जसा
कञ्चित्" । "पुत्रा ये यत्र पितरो भवन्ति" ।

नह प्रत्यारम्भे । ८।१।३१ ।

(१) गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण
विचक्षण व्यचक्षण स्वाध्याय भुविष्ठ वानाम गोत्रादिः ।

(२) षण् चेट्थे णित् षयद्दः । अयं च भरिष्यति अयं चैकारिष्यतीत्यर्थः ।

नहेत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः
प्रत्यारम्भः । “नह भोक्ष्यसे” । प्रत्यारम्भे किम् ? “नह वैत-
स्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति” ।

सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ।

सत्ययुक्तन्तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे ! । प्रश्ने
किम् ? “सत्यमद्धा उत वयमिन्द्रं स्वाम” ।

अङ्गाप्रतिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्राति-
लोम्ये किम् ? “अङ्ग कृजति वृषलः” । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्
प्रतिलोमो भवति ।

हि च । ८ । १ । ३४ ।

द्वियुक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् । “आ हि धृमायति” । “आ हि
रुहन्तम्” ।

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । “अवृत्तं
हि मत्तो वदति” । “पाप्मानञ्चैनं पुनाति” । तिङन्तद्वयमपि
न निहन्यते ।

यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ।

आभ्यां योगे तिङन्तन्नानुदात्तम् । “यथाचित्कएवमाहतम्” ।

पूजायान्नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ।

यावद्यथाभ्यां युक्तन्तिडन्तम्पूजायानुदात्तम् । यावत्पचति
शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजाया किम् ? यावद्भुङ्क्ते
अतन्तरङ्गिम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेषात्
निघातः प्रतिपिध्यते ।

उपसर्गव्यवेतञ्च । ८ । १ । ३८ ।

पूर्वेषानन्तरमित्युक्तम् उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । याव-
त्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचति
शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ।

एभिर्युक्तन्तिडन्तत्र निहन्यते पूजायाम् । “गादह स्वधाम
तु पुनर्गर्भस्तु मेनिरे” । पश्य मैत भुङ्क्ते भद्रम् । पश्यत
विष्णुर्भुङ्क्ते भद्रम् । अह विप्रो भुङ्क्ते शोभनम् । पूजाया
किम् ? पश्य ऋगो धावति ।

अहो च । ८ । १ । ४० ।

एतद्योगे नानुदात्त पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति
शोभनम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ।

अहो इत्यनेन युक्तन्तिडन्त वानुदात्तमपूजायाम् । कटमहो
करिष्यति २ । असूयावचनमेतत् ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ।

एतद्योगे तिङन्तं न निहन्यते त्वरायाम् । अधीष्व माणवक !
पुरा विद्योऽते विद्युत् । निकटागामिवत् पुराशब्दः । न
तेन स्म पुराधीयते । चिरातीत्यत्र पुरा ।

नन्वित्यनुज्ञैपणायाम् । ८ । १ । ४३ ।

ननु इत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु
गच्छामि भोः । अनुजानीहि साङ्गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति
किम् ? अकार्पीः ? कटन्त्वम् ? ननु करोमि । पृष्ठप्रतिवचनमेतत् ।

किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्धम् । ८ । १ ।

४४ ।

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम् ।
किं द्विजः पचत्याहोस्विङ्गच्छति । क्रियेति किम् ? साधनप्रश्ने
मा भूत् । किम्भक्तं पचत्यूपपान्वा । प्रश्ने किम् ? किमधीते ?
चेपोऽयम् । अनुपसर्गङ्गिम् ? किं ? प्रपचति उत प्रकरोति ।
अप्रतिपिद्धङ्गिम् ? किं ? किं ? द्विजो न पचति ।

लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ।

किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ।

एहिमन्ये प्रहासे लट् । ८ । १ । ४६ ।

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङन्तन्नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि-
मन्ये भक्तम्भोच्यसे न हि भोच्यसे भुक्तन्तदतिथिभिः । प्रहासे
किन् ? एहि मन्यसे ओदनम्भोच्ये सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्ध-

लोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि
मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत् । एहि मन्यसे श्रोद्-
नम्नोच्ये ।

जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ।

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तन्तिडन्तन्नानुदात्तम् । जातु
भोक्ष्यसे । अपूर्वङ्गिम् ? कटञ्जातु करिष्यसि ।

किंष्टत्तञ्च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ।

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंष्टत्तं तेन युक्तन्तिडन्तन्नानु-
दात्तम् । विभक्त्यन्तं उतरडतमान्तञ्च किमोरूपङ्गिंष्टत्तम् ।
फश्चिङ्कुडङ्क्ते कतरश्चित् कतेमश्चिद्वा । चिदुत्तरङ्गिम् ? को
भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव रामः किञ्चित्पठति ।

आहो उताहो चानन्तरम् । ८ । १ । ४९ ।

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तन्तिडन्तन्नानुदात्तम् ।
आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । श्लेषे विभाषां
षड्यति । अपूर्वेति किम् ? देव आहो भुङ्क्ते ।

श्लेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ।

आभ्यां युक्तं व्यवहितन्तिडन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः
पचति २ ।

गत्यर्थलोटा लृट् न चेतकारकं सर्वान्यत् । ८ ।

१ । ५१ ।

अन्त्यर्थाणां लोटा युक्तन्तिउन्तान्नुदात्तम् । यत्तैव (३) कारके लोट् तत्तैव लृडपि चेत् । आ-गच्छ देव ! ग्रामं द्रक्ष्यसेनम् । उच्च्यन्तान्देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थेति किम् ? पच देव ! ओदनं भोक्ष्यसे एनम् । लोटा किम् ? आ-गच्छेद्देव ! ग्रामन्द्रक्ष्यसेनम् । लृट् किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यसे-नम् । न चेदिति किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामं पित्रा ते ओदनी भोक्ष्यते इत्यादौ न निघातप्रतिषेधः । सर्वं किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यत्तोडन्तस्य कारकन्तञ्चान्यञ्च लृडन्ती-नोच्यते (४) ।

लोट् च । ८ । १ । ५३ ।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तान्नुदात्तम् । आ-गच्छ देव ! ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् ? पच देवोदनं भुङ्क्ष्यसेनम् । लोट् किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्य-दित्येव आ-गच्छ देव ! ग्रामम्पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्तिह स्यादेव आ-गच्छ देव ! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च पश्याव । योगवि-भाग उत्तरार्धः ।

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ।

(३) यत्तैवेति कर्त्तरि कर्मणि वेत्यर्थः ।

(४) यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्तेदमिति भाष्यकारेण कारक-पदस्य लकारवाच्यकारकपरतोया व्यवस्थापनादुच्यते इत्यनमुक्तं तेन करणायत्यत्वे न निघातनिषेधः ।

लोडन्तङ्गत्वर्थलोटा युक्तं तिडन्तं वानुदात्तम् । आ-गच्छ देव !
ग्रामस्य विश २ । सोपसर्गं किम् ? आ-गच्छ देव ! ग्रामस्य ।
अनुत्तमं किम् ? आ-गच्छानि देव ! ग्रामस्य विशानि ।

हन्त च । ८ । १ । ५४ ।

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्र-विश
२ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यदिति (७६।२४०)
निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमङ्गिम् ? हन्त प्रभुञ्जावहै ।

आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके । ८ । १ ।

५५ ।

आमः परसेकपदान्तरितमामन्वितञ्जानुदात्तम् । आम्पचसि
दत्त ३ । एकान्तरङ्गिम् ? आम्पचसि दत्त ३ (५) । आम-
न्वितं किम् ? आम्पचति दत्तः । अनन्तिके किम् ? आम्प-
चसि दत्त ।

यद्धितुपरञ्छन्दसि । ८ । १ । ५६ ।

तिडन्तञ्जानुदात्तम् । “उदस्यजो यदङ्गिरः” । “उशन्ति हि” ।
आ-ख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हि चेति (७६।२४०)
तुपश्येति च (७६।४४०) सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभू-
तैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्यारोहावैहि । एहीति गत्य-
र्थलोटा (६) युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

(१) दूरस्थाहाने (५४४) भुतविधानात् दत्त ३ इत्यस्य भुतत्वम् ।

(२) षोडशस्य परभूतेभ्योऽदिः । लोडन्तस्य स्यारोहावैति लोडन्तस्यैवार्थः ।

चनच्चिद्विवगोवादि (७) तद्विताम्बेडितेष्वंगतेः

। ८ । १ । ५७ ।

एषु षट्सु परतस्तिङन्तन्नानुदात्तम् । देवः पचति चन ।
देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोतम् ।
देवः पचति कल्पम् । देवः पचतिपचति । अंगतेः किम् ? देवः
प्र-पचति चन ।

चादिषु च । ८ । १ । ५८ ।

चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तन्नानुदात्तम् । देवः पचति च
खादति च । अंगतेरित्येव । देवः प्र-पचति च प्र-खादति च ।
प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयन्तु निह-
न्यत एव ।

चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ।

चवेत्यास्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाञ्च
चारयति वीणां च वादयति । “इतो वा सातिमीमहे” ।
उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयतिङन्तापेक्षयेवं प्राथमिकी । योगे
किम् ? पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थमग्रहणं द्वितीया-
देस्तिङन्तस्य मा भूत् ।

हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ।

ह्युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्म्मव्यतिक्रमे । स्वयं

ह रयेन याति ३ उपाध्यायम्पदातिङ्मयति । क्षियागीरिति
(उ० ३२२४०) भूतः ।

अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ।

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदात्ता मानाप्रयोजने नि-
योगे क्षियायाञ्च । त्वमह ग्रामङ्गच्छ त्वमह रथेनारण्यं गच्छ ।
क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायम्पदातिङ्मयति ।

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ।

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदात्ता । देव एव
ग्रामङ्गच्छतु । देव एवारण्यङ्गच्छतु । ग्राममरण्यञ्च गच्छ-
त्वित्यर्थः । इह चलोपः । देवएव ग्रामङ्गच्छतु । राम एवा-
रण्यङ्गच्छतु । ग्रामङ्गेवलमरण्यं केवलङ्गच्छत्वित्यर्थः । इहा-
हलोपः स च केवलार्थः । अवधारणङ्गिम् ? देव ! क्वेव
भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः अनवल्लुप्तावेवः ।

चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ।

चवाहाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्वानुदात्ता । च-
लोपे-शुक्लव्रीहयो भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुह-
न्ति २ । वालोपे । “व्रीहिभिर्यजेत २ यवैर्यजेत २” ।

वैवावेति च कृन्दसि । ८ । १ । ६४ ।

“अह्वै देवानामासीत्” । “अयं वाव हस्त आसीत्” ।

एकान्याभ्यां सर्थ्याभ्याम् । ८ । १ । ६५ ।

धार्म्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता क्वन्दसि । “अजा-
सेकाञ्चिन्वति २ प्रजासेकां रक्षति” २ । “तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादति २” । समर्थाभ्यां किम् ? “एको देवानुपातिष्ठत्” ।
एक इति संख्यापरन्नान्यार्थम् ।

यद्वृत्तान्तित्यम् । ट । १ । ६६ ।

यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परन्तिङन्तवानुदात्तं । यो भुङ्क्ते ।
“यद्रूढं वायुर्वाति” । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ।

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः (ट) । ट

। १ । ६७ ।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ।
दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तात्वाप-
वाद एतत्समासे इष्यते नेह दारुणमध्यापक इति वृत्ति-
मतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तर-
पूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशे-
ऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ।

सगतिरपि तिङ् । ट । १ । ६८ ।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तम्पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं-
पचति । यत् काष्ठं प्र-पचति । तिङ्ङतिङ् इति (उ६।१२४०) नि-
घातस्य निपातैर्यदिति (उ६।१२४०) निषेधे प्राप्तो विधिरयम् ।

(ट) काष्ठ दारुण अज्ञात इव वेद्य अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुक्त
अज्ञत अमुक्त अथ घोर छत्र परम् अति काष्ठादिः ।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निह्न्यते । गतिग्रहणे उपसर्गग्रह-
णमिष्यते * । नेह । यत्काष्ठा शुक्लीकरोति ।

कुत्सनेऽसुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६६ ।

कुत्सने च सुवन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति
पूति । प्र-पचति पूति । पचति मिथ्या । प्र-पचति मिथ्या ।
कुत्सने किम् ? प्र-पचति शोभनम् । सुपि किम् ? पचति
क्लिञ्जाति । अगोत्रादौ (६) किम् ? । पचति गोत्रम् । क्रिया-
कुत्सनइति वाच्यम् * । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूति-
दैवदत्तः । पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * । तेनायञ्कारा
नुबन्धत्वादान्तोदात्तः । दा बहुर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् * ।
पचन्ति २ पूति ।

गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ।

अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् ? दत्तः प्र-पचति । गतौ
किम् ? “आ मन्द्रैरिन्द्र ! हरिभिर्य्यां हि मयूररोमभिः” ।

तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ।

गतिरुदात्तः । यत्र पचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमा-
णार्थम् अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति
स्थात् प्रत्यये न स्थात् । उदात्तवति किम् ? प्र-पचति ।

इति तिङन्तस्वराः ।

(६) एतत्सुप्तकस्य ६१२ मितश्लेषे गोत्रादि द्रष्टव्यम् ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । “अग्निमीले”
इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिप(७५५।१४०)
इत्यन्तोदात्तः । व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण अम्सुह्यात्(७५५।६४०)
अनुदात्तः । अमि पूर्वरूप इत्येकादेशस्वेकादेश उदात्तेनेत्यु-
दात्तः(७५४।१४०) । ईले तिङ्ङितिङ्ङ इति(७६१।२४०)निघातः ।
संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः(७५४।१४०)स्वरितः स्वरि-
तात्संहितायामिति(७५४।१४०)ले इत्यस्य प्रचवापरपर्याया एक-
श्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसि(६६५।४०)
प्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाजो निष्ठायान्दधातेर्हिरिति
(७३६०।४०)ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययमिति
(३७३।४०) गतिसञ्ज्ञायां कुगतीति (३७१।४०)समासे समासान्तो-
दात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति(७५६।५४०)अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गति
कारकोपपदात् कृदिति(७५६।६४०)कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे घाया-
दिस्वरे च (७५६।८४०) पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति
(७५७०।४०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहिताया-
न्प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (७५४।४४०)
इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुह्यादनु-
दात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवः पचाद्यचि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण
चित्स्वरेण (७५५।६४०)वान्तोदात्तः । ऋत्विक्छब्दः कदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः(७५६।६४०) । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो
नित्(७५४।७४०)स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नव्विषयस्येत्याद्यु-
दात्तः(७५५।४४०) । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । सनासस्वरेण
कदुत्तरपदप्रकृति(७५६।६४०) स्वरेणान्तोदात्तः । तमपः पिच्चा-

दनुदात्तत्वे (७५५, ६४० सू०) स्वरितप्रथयावित्यादि यथाशास्त्रे
सुन्नेवम् ।

इत्थं वैदिकशब्दानां सिद्धान्तमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां
वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

वैदिकानां प्रयोगाणां प्रक्रिया स्वरसंयुता ।

कौमुद्यामुत्तरे भागे व्याख्याता लेशनो मया ॥

अखण्डमपि यल्लोके प्रकृत्यादिभिदागतम् ।

सर्वार्थावगमे हेतुरक्षरे तदुपास्यहे ॥

इति वात्स्यवंशवतंसमहामहोपाध्यायकालिदाससांख्यभट्टा-

चार्याङ्गसम्भवेन श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

सङ्गलितायां सरलाख्याया सिद्धान्तकौमुदी-

व्याख्यायास्तत्राक्षरे स्वरयुक्तवैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

* लिङ्गम् १ । स्त्री २ । अधिकारसूत्रे एते । ऋकारान्ता
 माहदुहितस्वस्पोहननन्दरः ३ । ऋकारान्ता एते पञ्चैव
 स्त्रीलिङ्गाः स्वस्वादिकस्यैव ङीवनिषेधेन कर्त्वीत्यादेशोपा
 ईकारान्तत्वात् तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि
 प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् । अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः
 ४ । अनिप्रत्ययान्त-ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ।
 च्चवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? देवयतेः क्विप् । द्यूः ।
 विशेष्यलिङ्गः । अशनिभरखरणयः पुंसि च ५ । इयस्यं वा
 अशनिः । मिन्यन्तः ६ । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः
 स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । वङ्गिष्टणाग्नेयः पुंसि ७ ।
 पूर्वस्यापवादः । ओणियोन्पूर्न्मयः पुंसि च ८ । इयस्यं वा
 ओणिः । क्तिन्नन्तः ९ । स्पष्टम् । इतिरित्यादि । ईकारा-
 न्तश्च १० । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ऊङ्ङ्रावन्त-
 च्च ११ । कुरूः । कालीं विद्या । युन्तमेकाचरम् १२ । श्रीः । भूः ।
 एकाचरं किम् ? दृष्टुश्रीः । विंशत्यादिरानवतेः १३ । इयं विं-
 शतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः ।
 अशीतिः । नवतिः । दुन्दुभिरक्षेपु १४ । इयं दुन्दुभिः ।

* सूत्रपाठः धातुपाठोगणपाठोलिङ्गानुशासनञ्चेति चतुःप्रस्थानं व्याक-
 रणं-पाणिनिना निरमायि तत्र सूत्रपाठस्यसूत्राणि यथाकार्यमुद्धृत्य
 व्याख्यातानि धातुपाठसूत्राणि च स्वाद्यादौ क्रमेषोदाहृतानि
 गणसूत्राणि च सन्वृता यथाप्रदेशं कानिचित्मुमुक्षुः व्याख्यातानि
 कानिचिच्च सरलायां मया प्रदर्शितानि इदानीं लिङ्गानुशासन
 प्रकरणमारभते लिङ्गमिति ।

अक्षेपु किम् ? अयं दुन्दुभिर्व्याद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः । नाभि-
 रक्षत्रिये १५ । इयन्नाभिः । उभावन्यत्र पुंसि १६ । दुन्दुभि-
 र्नाभिस्योक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः ।
 कयम् ? तर्हि समुल्लसत्यङ्गजपतकोमलैरुपाहितश्रीश्लुपनीवि
 नाभिभिरिति भारविः । उच्यते । इदं भक्तिरित्यादाविव
 कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्ग-
 मश्लिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्मंस्त्वमपीह साधु ।
 अतएव “नाभिर्मुख्यवृषे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः
 प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्गसूरिकामद” इति मेदिनिः । रम-
 सोऽप्याह “मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।
 चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियाङ्गसूरिकामद इति” । एवमेवं-
 विधेऽन्यत्रापि बोध्यम् । तलन्तः १७ । अयं स्त्रियां स्यात् ।
 शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य
 समूहो ग्रामता । देव एव देवता । भूमिविद्युत्सरिल्लतावनि
 ताभिधानानि १८ । नूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्नि-
 न्नगा । लता वल्ली । वनिता योषित् । यादो नपुंसकम् १९
 यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीवं स्यात् । भासुक्स्वुग्दि-
 गुष्णिगुपानहः २० । एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ।
 स्यूणोर्णे नपुंसके च २१ । एते स्त्रियां क्लीवे च स्तः । स्यूणा-
 स्यूणम् । ऊर्णा-ऊर्णम् । तत्र स्यूणा काष्ठमयी द्विक-
 र्षिका । ऊर्णा तु मेघादिलोम । गृहशशाभ्यां क्लीवे २२ ।
 नियमार्धमिदम् । गृहशशपूर्वे यथासंख्यं स्यूणोर्णे नपुंसके
 स्तः । गृहस्यणम् । “शशोर्णम् शशलोमनीति” चमरः । प्रा-

दृङ् विप्रुङ् दृङ् दृङ् विट् त्विपः २३ । एते स्त्रियां स्युः । दर्वि वि-
 दिवे दिख निशान्य वृभिवे शिञ्ज्योपधिकक्यङ्गुल्यः २४ । एते
 स्त्रियां स्युः । पच्चे डीप् । दर्वी दर्विरित्यादि । तिघिनाडिरु-
 चिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्रादयः २५ । एते प्रा-
 ग्वत् । इयन्ति धिरित्यादि । अमरस्त्वाह “तिययो द्वयोरिति” ।
 तथा च भारविः । “तस्य भुवि वृद्धतिथांस्तियय” इति स्त्रीत्वे हि
 वृद्धतिथ्य इति स्यात् । ओहर्षथ्य । “निखिलान्निशि पूर्णिमा-
 तिथीनिति” । शकुलिराजिकुव्य गन्तिवर्त्तिमुकुटिलुटिवलिप-
 ङ्गयः २६ । एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शकुलिः । प्रतिपदा-
 पद्विपत्सम्पच्छरत्सं सत्परिपदुपःसन्वित्जुद्युन्मत्समिधः २७ ।
 इयं प्रतिपदित्यादि । “उपा उच्छन्ती” । उपाः प्रातरधिठाली
 देवता । आशीर्षूः पूर्णीर्दारः २८ । इयमाशीरित्यादि ।
 अभुमनसमासिकतावर्षाणां वृद्धत्वञ्च २९ । अवादीनाम्य-
 च्चानां स्त्रीत्वं स्याद्वृद्धत्वञ्च । आप इमाः । “स्त्रियः सुमनसः
 पुष्पम्” ? “सुमना मालती जातिः” । देववाची तु पुंस्त्वेव ।
 “सुपर्वाणः सुमनसः” । वृद्धत्वम्प्रायिकम् । एका च सिकता
 तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् समांसमां
 विजायत इत्यत्र (६६।४) समायांसमायामिति भाष्याच्च । विभाषा
 प्राधेडिति (७६५४) सूत्रे अप्रासातां सुमनमाविति वृत्तिव्याख्यायां
 हरत्तोथेवम् । सक्त्वज्योग्वाग्यवाग्नौस्त्रिचः ३० । इयं
 सक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्त्रिक् । तटिसीमाम्-
 स्वध्याः ३१ । इयं तटिः सीमा सम्वध्या । चुक्निर्वेणस्त्रार्थञ्च
 ३२ । स्पटम् । ताराधाराज्योत्स्नादयञ्च ३३ । शलाका

स्त्रियान्त्रित्यम् ३४ । नित्यग्रहणमन्तेषां क्वचिद्व्यभिचारं (१)
ज्ञापयति ।

इति स्यधिकारः ।

पुमान् १ । अधिकारोऽयम् । घञवन्तः २ । पाकः ।
त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे
भावे क्तल्युङ्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्वाघेन परि-
शेषात् कर्मादौ घञाद्यन्तमपि विश्लेष्यलिङ्गम् । तथा
च भाष्यम् । सबन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । घञन्तश्च ३ । वि-
स्तरः । गोचरः । चयः । जयः इत्यादि । भयलिङ्गभग-
यदानि नपुंसके ४ । एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् ।
भगम् । पदम् । नडन्तः ५ । नडप्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् ।
यज्ञः । यत्नः । याज्ञा स्त्रियाम् ६ । पूर्वस्यापवादः । क्यन्तो
घुः ७ । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः ।
उदधिः । क्यन्तः किम् ? दानम् । घुः किम् ? जज्ञि वीजम् ।
इपुधिः स्त्री च ८ । इपुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । देवसुरा-
त्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तानभुजकरणखड्गशरपङ्कामिधा-
नानि ९ । एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः
दैत्याः । आत्मा चेतनः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः ।
समुद्रोऽब्धिः । नखः करग्रहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो

(1) तेन युक्तमेकाक्षरमित्यनेन (उ६२५४०) नोशब्दादीनां न स्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खङ्गः
 करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्हम इत्यादि । त्रिविष्टपं
 | त्रिभुवने नपुंसके १० । स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ।
 स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । द्यौः स्त्रियाम्
 ११ । द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् । इषुवाह् स्त्रियाञ्च
 १२ । चात् पुंसि । वाणकाण्डौ नपुंसके च १३ । चात्पुंसि ।
 त्रिविष्टपेत्यादि चतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः । नान्तः १४ ।
 अयं पुंसि । राजा । तच्चा । नच चर्मवस्त्रादिष्वतिव्याप्तिः मन्
 द्वत्र्चकोट्कर्त्तरीति (उ६३५४०) नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ।
 क्रतुपुरुषकपोलगुल्फसेधाभिधानानि १५ । क्रतुरध्वरः । पुरु-
 षो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । सेषो नीरदः ।
 अम्भन्नपुंसकम् १६ । पूर्वस्यापवादः । उकारान्तः १७ । अयं
 पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । “इनुर्हृद्विलासिन्यां वृत्यारम्भे
 गदे स्त्रियाम् । द्वयो कपोलावयवे इति” मेदिनिः । “करे-
 णुरिभ्यां स्त्री, नेभे” इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनाना-
 क्रान्तस्तु प्रकृतस्तत्रस्य विषयः । उक्तञ्च “लिङ्गशेषविधिव्यापी
 विश्लेषैर्यद्युवाधित” इति । एवमन्यतापि । धेनुरज्जुकुञ्जसर-
 युतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् १८ । समासे रज्जुः पुंसि
 च १९ । कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना । श्मश्रुजानुस्त्राद्वश्रु-
 जतुतपुतालूनि नपुंसके २० । वसु चार्थवाचि २१ । अर्थ-
 वाचीति किम् ? “वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु” । मद्भुमधुशी-
 धूसानुकमण्डलूनि नपुंसके च २२ । चात्पुंसि । अयं मद्भुः
 इदम्भु । रुतन्तः २३ । सेरुः । सेतुः । दारुकसेरुजत्र-

वस्तुमस्तूनि नपुंसके २४ । स्तवन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः ।
 इदन्दाव । सक्तुर्नपुंसके च २५ । चात्पुंसि सक्तुः—सक्तु ।
 प्राग्रश्चकारान्त २६ । रश्मिदिवसाभिधानानीति (७६३२४०)
 वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते । कोपधः २७ ।
 कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः । चिबुकशा-
 लूकप्रातिपदिकांशुकोलमुकानि नपुंसके २८ । पूर्वसूत्राप-
 वाद् । कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतड़ाकनि-
 प्तशुष्कवर्च्चस्कापिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलक-
 पुलाकानि नपुंसके च २९ । चात्पुंसि । अयङ्कण्टकः इद-
 ङ्कण्टकमित्यादि । टोपधः ३० । टोपधोऽकारान्तः पुंसि
 स्यात् । घटः । पटः । किरीटसुकुटललाटवटवीटञ्जट-
 करटलोथानि नपुंसके ३१ । किरीटमित्यादि । कुटकूट-
 कपटकपाटकपर्षटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ३२ । चा-
 त्पुंसि । कुटः कुटमित्यादि । णोपधः ३३ । णोपधो-
 ऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । माघणः । ञ्ण-
 लवणपर्णतोरणरणोणानि नपुंसके ३४ । पूर्वसूत्रापवादः ।
 कार्पापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणपणविपाणचूर्णतृणानि नपुंसके
 च ३५ । चात्पुंसि । योपधः ३६ । रयः । काष्ठष्टठरिक्त्यो-
 क्त्यानि नपुंसके ३७ । इदङ्काष्ठमित्यादि । काष्ठा दिग्घर्षा
 स्त्रियाम् ३८ । इमाः काष्ठाः । तीर्थप्रोथयूघगाद्यानि नपुंसके
 च ३९ । चात्पुंसि । अयं तीर्थं इदन्तीर्थम् । नोपधः ४० ।
 अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः । जघनाजिनभुष्टिनकाननव-
 नष्टजिनविपिनवेतनगासनसोपानमिथुनश्रगानरत्ननिम्बचि-

ह्वानि नपुंसके ४१ । पूर्वस्यापवादः । मानयानाभिधाननलिन
 पुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनस-
 म्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ४२ । चात् पुंसि । अयं
 मानः इदं मानम् । योपधः ४३ । अदन्तः पुंसि । यूपः ।
 दीपः । सर्पः । पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्त-
 रीपाणि नपुंसके ४४ । इदम्यापमित्यादि । शूर्पकुतपकुण-
 पद्मीपविटपानि नपुंसके च ४५ । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमि-
 त्यादि । भोपधः ४६ । स्तम्भः । कुम्भः । तलमं नपुंसकम्
 ४७ । पूर्वस्यापवादः । जृम्भं नपुंसके च ४८ । जृम्भं जृम्भः ।
 भोपधः ४९ । सोमः । भीमः । रुक्मसिधमद्युग्मेधमगुहमाध्या-
 त्मकुङ्कुमानि नपुंसके ५० । इदं रुक्ममित्यादि । संग्रामदा-
 ङिमकुसुमाश्रमक्षेमचौमहोमोहासानि नपुंसके च ५१ ।
 चात् पुंसि । अयं संग्रामः इदं संग्रामम् । योपधः ५२ । सम-
 यः । हयः । किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ५४ ।
 स्पष्टम् । गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ५३ ।
 गोमयः । गोमयम् । योपधः ५५ । क्षुरः । अक्षुरः । द्वाराग्रस्का-
 रतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीरदूररुक्षरन्ध्राश्रवम्भीरग-
 भीरक्रूरविचितकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्ज-
 राजरजठराजिरवैरचामरपृष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरज-
 श्मीरनीरास्वरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षतक्षेतमित्तकलत्रच्छ्रवण-
 कृनेतगोत्राङ्गुलित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रहस्त-
 नपुंसके ५६ । इदं द्वारमित्यादि । शुक्रनदेवतारु-
 इदं शुक्रं रेतः । चक्रवज्रान्धकारसारवारपारवनेतरे

क्लारभृद्धारमन्दारोगीरतिमिरशिगिराणि नपुंसके च ५८ ।
 चात्पुंसि । चक्रः चक्रमित्यादि । पोपधः ५९ । उपः । वृषः ।
 शिरीषजोपाश्वरीपपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मापाणि नपुंसके
 ई० । यूपकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ६१ । चात्
 पुंसि । अर्थं यूपः इदं यूपमित्यादि । सोपधः ६२ । यत्सः ।
 वायसः । महानसः । पनसविसवुससाहसानि नपुंसके ६३ ।
 चमससरसनिर्यासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि
 नपुंसके च ६४ । चमसं चमसइत्यादि । कंसच्चाऽप्राणिनि ६५ ।
 “कंसोऽस्त्री पानभाजनम्” । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चि-
 द्राजा । रश्मिदिवसाभिधानानि ६६ । एतानि पुंसि स्युः
 रश्मिर्न्मयूखः । दिवसो घञ् । दीधितिः स्त्रियाम् ६७ ।
 पूर्वस्थापवादः । दिनाहनी नपुंसके ६८ । अयमप्यपवादः ।
 मानाभिधानानि ६९ । एतानि पुंसि स्युः । कुङ्कवः प्रत्यः ।
 द्रोणादकौ नपुंसके च ७० । इदं द्रोणम् अथ द्रोणः ।
 खारीमानिके स्त्रियाम् ७१ । इयं खारी । इयं मानिका ।
 दाराक्षतलाजासूनां वञ्जत्वं च ७२ । इमे दाराः । नाद्यप-
 जनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ७३ । यद्यासख्यं नाद्याद्युपप-
 दानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयन्नाडीव्रण । अपाङ्ग । जन-
 पदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।
 मरुद्भृदुत्तरहृत्विज ७४ । अयन्मरुत् । ऋषिराशिहृतिग्र-
 थिक्लिमिध्वनिबलि (१) कोलि मौलिरविकपिसुनयः ७५ ।
 एते पुंसि स्युः । अयं ऋषिः । ध्वजगजमुञ्जपुञ्जा ७६ । एते

(१) पूजोपहारे पुंसि उदरबलिवाचकस्तु स्त्रियामिति न विरोधः ।

पुंसि । हस्तकुलान्तवातवातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः ७७ ।
 एते पुंसि । अमरस्तु “मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्” इत्याह । षण्डम-
 ण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः
 ७८ । अयं षण्डः । वंशांशपुरोडाशाः ७९ । अयं वंशः । पुरो
 दाश्यते पुरोडाशः । कर्म्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे
 पौरोडाशपुरोडाशात् षन्निति (५८३४) विकारप्रकरणे व्रीहेः
 पुरोडाश इति (६००४) च निपातनात्प्रकृतसूत्रएव निपातनाद्वा
 दस्य डत्वम् । “पुरोडाशभुजामिष्टमिति” साधः । हृदकन्द-
 कुन्दबुद्बुदशब्दाः ८० । अयं हृदः । अर्घपथिमथ्यृभुत्तिस्तम्ब-
 नितस्वपूगाः ८१ । अयमर्घः । पल्लवपल्ललकफरेफकटाहनि-
 र्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्त्वन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ८२ । अय-
 म्पल्लव इत्यादि । सारथ्यतिथिकुच्चिवस्तिपाण्यञ्जलयः ८३ ।
 एते पुंसि । अयं सारथिः ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् १ । अधिकारोऽयम् । भावे ल्युडन्तः २ । हसनम् ।
 भावे किम् ? पचनोऽग्निः । इधमवश्चनः कुठारः । निष्ठा च ।
 ३ । भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीवं स्यात् । हसितम् । गीतम् ।
 त्वष्यञौ तद्धितौ ४ । शुक्लत्वम् । शौक्लयम् । व्यजः पितृवसा
 मर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्-चातुरी । सामग्र्यम्-सामग्री ।
 औचित्यम्-औचिती । कर्म्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ५ ।
 ब्राह्मणस्य कर्म्म ब्राह्मण्यम् । यद्यदग्यगजण्वुञ्छाश्च भावक-
 र्म्मणि ६ । एतदन्तानि क्लीवानि । स्तेमाद्यन्तलोपश्च (६५५४) ।

स्तेयम् । सख्युर्थः (६५५४०) । सख्यम् । कपिज्जात्योर्ढक् (६५५४०) ।
 कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (६५५४०) । आधिप-
 त्यम् । प्राणश्चजातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ् (६५६४०) । औ-
 द्रम् । द्वायनान्तसुवादिभ्योऽण् (६५६४०) । द्वैहायनम् । इन्द्रमनो-
 ज्ञादिभ्यो वुञ् (६५७४०) । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यञ्चः (६५७४०) ।
 अच्चावाकीयम् । अव्ययीभावः * (१२२४०) । अधिस्त्रि । इन्द्रैक-
 त्वम् ७ । पाणिपादम् । अभापायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे
 च ढ । स्रष्टम् । अनञ्कर्मधारयसत्पुरुषः ६ । अधिकारोऽ-
 यम् । अनल्पे च्छाया १० । शरच्छायम् । राजामनुष्यपूर्वा सभा
 ११ । इनसममित्यादि । सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च
 १२ । परवत् १३ । अन्यस्तत्पुरुष परवत्तद्धः स्यात् । रात्रा-
 क्ताहाः पुंसि (३६१४०) १४ । अपयपुर्याहे नपुंसके १५ । सं-
 ख्यापूर्वा रात्रिः १६ । तिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् ?
 सर्वरातः । द्विगुः स्त्रियाञ्च १७ । व्यत्रस्यया । पञ्चमूली ।
 त्रिभुवनम् । इसुसन्तः १८ । हविः । धनुः । अर्चिः स्त्रि-
 याञ्च १९ । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियाञ्चपुंसके च स्यात् ।
 इयमित्त्वं वा अर्चिः । हृदिः स्त्रियामेव २० । इयं हृदिः ।
 ह्यद्यतेऽनेनेति हृदेश्चुरादिश्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना (७४१२४०)
 इसिः इस्मन्नित्यादिना (७४१०४०) ह्रस्व । “पटलच्छदिः”
 इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमर-
 व्याख्यातार उपेक्षाः । मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुक-

* अव्ययीभाव. इत्यादीनि कानिचिन् सूत्राणि सूत्रपाठस्यसूत्रसङ्-
 गानि एकप्रकरणत्वादिह प्रदर्शितानि ।

विवरजलहलधनान्नाभिधानानि २१ । एतेषामभिधायकानि
 क्लीबे स्युः । सुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् ।
 वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरा-
 सनम् । विवरं विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्र-
 विणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह तिस्रुव्या । सीरा-
 यैदनाः पुंसि २२ । वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च २३ ।
 वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गा-
 ण्डीवम् । अटवी स्त्रियाम् २४ । लोपधः २५ । कुलम् । कूलम् ।
 स्थलम् । तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलटपलाः पुंसि
 २६ । अयं तूलः । शीलमूलमङ्गलसालकमलतलसुसलकुण्ड-
 लयललमृणालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च
 २७ । चात् क्लीबे । शीलं शील इत्यादि । शतादिः संख्या
 २८ । शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् ? एको द्वौ बहवः ।
 संख्येति किम् ? शतः शतशृङ्गो नाम पर्वतः । शतायुतप्रयुताः
 पुंसि च २९ । अयं शतः इदं शतमित्यादि । लक्षाकोटी
 स्त्रियाम् ३० । इयं लक्षा । इयं कोटीः । “वालक्षा नियुतञ्च
 तत्” इत्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम् । सहस्रः पुंसि च ३१ ।
 अयं सहस्रः इदं सहस्रम् । मन्द्वाचकोऽकर्त्तरि ३२ । मन्-
 प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यात् न तु कर्त्तरि । चर्म । वर्म ।
 व्यच्कः किम् ? अणिमा । महिमा । अकर्त्तरि किम् ? ददाति
 इति दामा । ब्रह्मन् पुंसि च ३३ । अयं ब्रह्मा । इदं
 ब्रह्म । नामरोमणी नपुंसके ३४ । मन्द्वाचक इत्यस्यावम्-
 पञ्चः । असन्तो द्व्यच्कः ३५ । यशः । जनः । तपः ।

इयञ्कः किम् ? चन्द्रमाः । अश्वराः स्त्रियाम् ३६ । एता
 अश्वरसः । प्रायेणायं बल्लवचनान्तः । तान्तः ३७ । यत्तम् ।
 छत्तम् । यातामातामस्तार्दंद्वावरत्राः स्त्रियामेव ३८ । भृता-
 मितच्छात्रपुत्रमन्वृत्तमैत्राः पुंसि ३९ । अयं भृतः । न
 मितम् अमितः । “तस्य मितार्यमित्तासो इति” माघः । “स्या-
 ताममितौ मित्ने चेति” च । यत्तु द्विषोऽमित इति (७३६८८०)
 सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् असेर्द्विषति चित् (७३२३४०) इत्यौगादिक
 इत्तच् “अमैरमितं मितस्तु व्यथयेदित्यादौ” मध्योदात्तस्तु
 चिन्त्यः नञ्समासेऽप्येवम् परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र
 दोषान्तरमिति, तत्प्रकृतसूत्रापथ्यालोचनमूलकम् स्वरदोषो-
 ङ्गावनमपि नञी जरमरमित्त्वृता इति (७३६१४०) पाठसूत्रा-
 स्मरणमूलकमिति दिक् । पत्तपात्रपवित्सूत्रच्छताः पुंसि च
 ४० । बलकुसुमशुक्लपत्तनरणाभिधानानि ४१ । बलं वी-
 र्यम् । पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ४२ । पद्मादयः शब्दाः
 कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विनिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह “वा
 पुंसि पद्मन्नलिन” मिति । एवञ्च अर्ध्वर्चादिस्त्रुते (१६२४०) तु
 पद्मन्पुंसकमेवेति वृत्तिप्रथ्यो मतान्तरेण नेयः । आहवसं-
 ग्रामौ पुंसि ४३ । चाजिः स्त्रियामेव ४४ । फलजातिः ४५ ।
 फलजातिवाची गर्द्धा नपुंसकं स्यात् । चागलकम् । चाम्बम् ।
 रुचजातिः स्त्रियामेव ४६ । कृषिदेवेदम् । हरीतकी ।
 वियज्जगत्सृजत्प्रपच्छृजत्प्रदुदृश्वितः ४७ । एते क्लीबाः
 स्युः । गवनीताषतानृतानृतनिमित्तानिप्तपिप्तप्रतरजतदृत्त-
 पलितानि ४८ । आञ्चकुलिगदैवपीठकुण्डाद्गदधिनक्य्यच्य

स्यरास्यदाकाशकणजीजानि ४६ । एतानि क्लीवे स्युः । दैवं पुंसि च ५० । दैवम् दैवः । धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ग्यधिष्णप्रहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यगिक्वकुडामद्यहस्यत्वर्यमैन्यानि ५१ । इदन्धान्यमित्यादि । इन्दवर्द्धदुःखवडिगपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवरदन्दारकाणि ५२ । अचमिन्द्रिये ५३ । इन्द्रिये किम् ? रघाङ्गादौ मा भूत् ।

इति नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसयोः १ । अधिकारोऽयम् । गोमणियटिसुटिपाटलिवस्तिशास्मलितुटिमसिमरीचयः २ । इयमयं वा गौः । मन्युसीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेगावः ३ । इयमयं वा मन्युः । गुणवचनमुकारान्तन्नपुंसकञ्च ४ । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु । पटुः । पट्टी । अपत्यार्थतद्धिते ५ । औपगवः-औपगवी ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

पुन्रपुंसकयोः १ । अधिकारोऽयम् । एतभूतमुक्ताच्छेलितैरावतपुस्तकवुस्तलोहिताः २ । अयं एतः इदं एतम् । ऋङ्गाङ्गनिदाघोद्यमशल्यहडाः ३ । अयं ऋङ्गः इदं ऋङ्गम् । वज्रकुञ्जकुथकूर्चप्रस्यदर्पास्मार्द्धिर्चपुच्छाः ४ । अयं वज्रः इदं वज्रम् । कवन्धौपधासुधान्ताः ५ । स्रष्टम् । दग्डमग्डखग्डशवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः ६ । एते पुन्रपुंसकयोः स्युः । “कुशो रामसुते दर्भे योक्त्वा द्वीपे कुशस्यले” इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् तथा च जानपदादिस्त्रियेण (२१८४) अयोविकारे इतिङीपि कुशी । दारुणि तु टाम्

